

КОТИС I КАТО „ПАИС“ НА АПОЛОН И ТРАКО-ГРЪЦКИТЕ КОНТАКТИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IV В. ПР. ХР.

Камен Димитров

ΚΟΤΥ ΑΠΟΛΛΟΝΟΣ ΠΑΙΣ е гръцки надпис върху устието на сребърната позлатена кана № 112 от Рогозенското съкровище, намерено в територията на тракийското племе трибали. Заедно с фиали №№ 42 и 101–103 с младежка глава във фас (Аполон?) върху умбото, тя се интерпретира като „Аполонов“ сервиз. Той бил поръчан от одриския цар Котис I (384/2–359 г. пр. Хр.) в някое от ателиетата към царските резиденции (царските градове)¹. Най-вероятно това е бил Ергиске поради друг гръцки надпис върху фиала №42², гласящ: (притежание) на Котис (дадено) от Ергиске³. Селището се локализира на р. Ергене в Югоизточна Тракия, днес в Турция⁴. Каната е лята, с рядка за Тракия форма, подобна на тази от с. Борово, Русенско⁵, която има източен произход. Надписът е гравирани след известен престой на каната в торевтичното ателие⁶. Подобен е случаят и с кана № 112, и с фиала № 42, ахеменидска или малоазийска изработка от V в. пр. Хр. Младежката глава върху умбото ѝ е запоена допълнително. Другите три фиали със също такива глави са произведени в тракийското ателие. За четирите глави са използвани гръцки матрици или изобщо гръцки майстори⁷. Сервизът е бил подарен от Котис на трибалски династ, може би погребания в Могиланската могила край Враца Халес за обредно посвещаване в тракийската орфическа религия. Поводът е бил дипломатически контакт на Котис за сключване на съюз срещу Атина или Абдера. Чрез надписа „сам Котис точно се е характеризирал в съответствие с основния династически одриски култ, кой-

¹ Ал. Фол. Политика и култура в Древна Тракия. С., 1990, с. 73, 85.

² Al. Fol, B. Nikolov, G. Mihailov, I. Venedikov, I. Marazov. The Rogozen Treasure. S., 1989, 113–114.

³ Ал. Фол. Слово и дела в Древна Тракия. С., 1993 (Каталог с коментар от Н. Теодосиев), с. 112, № 41.

⁴ Al. Fol. The Royal Inscriptions on the Silver Vessels from Rogozen. – Cook B. F. (ed.) The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference, 12 March 1987. London, 1989, p. 35.

⁵ Al. Fol, B. Nikolov, etc. Op. cit., p. 171, № 112.

⁶ Т. Стоянов. Съкровището от Борово в археологически и исторически контекст. – Seminarium Thracicum, 3. 1998, 77–80.

⁷ Al. Fol, B. Nikolov, etc. Op. cit., 113–134, 151, 168–169.

то е и съкровено свещенодействие на тракийския орфизъм“. Според хипотезата за това учение царят има „доктринална позиция“ като син на Слънцето, т. е. на Орфей, или в елинизирания си вариант – на Аполон и като негов служител – жрец⁸. Надписът най-вероятно „е буквален превод на тракийска мито-ритуална фраза“⁹ и е „най-красноречивото потвърждение за жизнеността на тракийския орфизъм през първата половина на IV в. пр. Хр.“¹⁰ Според друго мнение сервизът, както и другите съдове с имена на ателиета, са подарък на Котис от подвластните му градове. Аналогична практика е отбелязана от Тукидид за управлението на Севт I (424–ок. 405 г. пр. Хр.)¹¹. Котис от кана № 112 е помислен и за храмове или царски роб, категорично отхвърлено в други публикации¹². Както се вижда от направения преглед на различните схващания за „Аполоновия“ сервиз на Котис от Рогозенското съкровище, в тях решително доминира т. нар. *interpretatio thracica*¹³, т. е. смисълът на надписите и изображенията се търси изключително във възстановения модел на тракийската слънчева религия – тракийския орфизъм.

Като най-характерна същност на тракийската култура тракийският орфизъм се определя като религиозна доктрина – духовна надстройка на специфичен социално-икономически модел на тракийското общество. Той се основава на царската икономика или азиатския начин на производство. При него царят има монополно право да организира, да управлява и да получава приходите от всички дейности в подвластната му територия. Като върховен собственик на земята и богатата, царят може да ги подарява или преотстъпва. Той е повелител и на техните производители, организирани в общини. Тази силно централизирана структура „не изисква развити вътрешни пазари“. „Кръвоносната ѝ система“ са укрепените селища – резиденции, т. е. царските градове. Поради липсата на постоянен столичен център в държавата управленческите функции се осъществяват от тях. В тях са царските работилници и хазна. Околните територии са напълно подвластни на царския град. Моделът отговаря на историческо съществуване „по етноси“. Той се различава коренно от този на елините, организирани „по полиси“, т. е. като общности от свободни граждани. От разликата в социалните модели произтича принципната разлика между тракийската и елинската култури и религиозно мислене¹⁴.

Последните проучвания и открития неминуемо налагат някои корек-

⁸ Ал. Фол. Политика и култура..., 81–85; Д. Попов. Тракология. С., 1999, с. 200.

⁹ Н. Теодосиев. Тракийски надписи от V–IV в. Опит за проблематизация. – Нумизматика, 1991, № 1–2, с. 61.

¹⁰ Ал. Фол. Политика и култура..., с. 73.

¹¹ J. Hind. The Inscriptions on the Silver Phialai and Jug from Rogozen. – Cook B. F. (ed.) The Rogozen Treasure etc. London, 1989, p. 42.

¹² Ал. Фол. Политика и култура..., с. 81.

¹³ Ал. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 24; Д. Попов. Цит. съч., 24–25.

¹⁴ Ал. Фол. Политика и култура..., 87–88.

ции в гореописаната представа за социално-икономическата специфика на Тракия, най-малкото за определени периоди от време.

Наблюденията върху монетните съкровища от V–IV в. пр. Хр. показаха концентрация на десетки находки от сребърни монети, главно на гръцки градове по тракийските крайбрежия и движение на монетна маса по основните комуникационни оси на вътрешна Тракия: реките Марица, Тунджа, Места и Струма и около засвидетелстваните там селищни центрове. Много от монетите са от малък номинал, удобни за търговия и непригодни за големи военно-административни плащания. Фиксирани бяха две контактни зони на монетни потоци, идващи от различни посоки: в днешно Бургаско – Ямболско и в Пловдивско – Пазарджишко. Това са били зони на интензивна търговия, чрез която производството на вътрешна Тракия е било изнасяно към крайбрежните гръцки градове¹⁵. Голямото значение на втората контактна зона и правдоподобността на тезата въобще бяха потвърдени от локализацията и проучванията на емпориона Пистирос край с. Ветрен, Пазарджишко. Намереният там надпис показва, че износът е бил правен от търговци от Тасос, Маронея и Аполония (на Егейско море?), организирани като самостоятелна общност от емпорити със собствени поземлени владения. Техните права били гарантирани от тракийския цар. Той закрилял и насърчавал дейността им, така както правел това Котис (I?). Според надписа съществували и други емпории¹⁶. Емпории на Кардия и крепости на Енос са отбелязани в района на Тракийски Херсонес, Пропонтийското крайбрежие и долното течение на Марица¹⁷. Търговията била постоянна и пълнокръвна, с дейно участие на царската икономика. Царят е гарантирал организацията на процеса, а конкретните идеи са идвали от негови приближени, най-често гърци. Хераклит от Маронея продавал военната плячка на Севт II (ок. 400 г. пр.Хр.) в Перинт¹⁸. По съвета на Ификрат Котис I наредил да се засее жито специално за продажба на гръцките пазари. Операцията е отразена от Псевдо-Аристотел и е послужила за пример и на Керсеблепт (359 – 341 г. пр. Хр.)¹⁹. Очевидно възможностите за търговия са стимулирали царската икономика, която лесно е осигурявала големи количества стоки поради обширната територия под царска юрисдикция и безплатната работна ръка. Така вече можем да говорим за двойствен характер на стопанския модел в Тракия при Котис I: производство чрез царската икономика и търговска реализация (превръщане в пари) чрез полисните структури²⁰. Паралелното съ-

¹⁵ К. Димитров. Съкровища с автономни монети, търговски връзки и инфраструктура на Тракия през IV в. пр. н. е. – ИПр, 1989, № 8, 21–35.

¹⁶ М. Домарадски. Емпорион Пистирос. Том 1. Трако-гръцки търговски отношения. гр. Септември. За надписа вж 75–85.

¹⁷ Pseudo-Skylax 67; B. Isaac. The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest. Leiden, 1986, p. 158, 187.

¹⁸ Xen. anab. VII, 4.

¹⁹ Pseudo-Aristoteles. Оссop. II. 26. 1351a, 19–23; Polyaeu. 7, 32.

²⁰ К. Димитров. Трако-гръцки контакти по горното течение на Хеброс (Марица) през V–IV в. пр. Хр. – Природа, 1999, № 1, 46–54.

ществуване и ползотворното взаимодействие между двата полюса на модела – тракийския и елинския, е довело до пъстрота в характеристиката, статута и функциите на селищата в Одриското царство. В него са били включени и гръцки градове. Самоската колония Бизанте, днес Текирдаг, е била едно от най-хубавите крайморски места на Севт II²¹. Между 362 и 346 г. Котис I и Керсеблепт владеели Кардия, днес Баклабурун – милетско-клазоменска колония, най-значителен град на п-ов Тракийски Херсонес и първостепенен център на атинското присъствие в Тракия²². За да бъде осъден на смърт, бунтовникът Милтокият бил предаден на кардийците, чието законодателство позволявало такава присъда за разлика от одриското. Това се случило при Керсеблепт²³. Става ясно, че собствената юрисдикция на полиса не е била премахната и под одриска власт. Заедно с данните от Пистирския надпис случаят е симптоматичен. На царска земя и под царска власт са съществували общности с демократично самоуправление, т. е. организирани „по полиси“. Долавя се концепция за интегрирането им в Одриската държава като цялостни политически организми, без оперативна намеса във вътрешните им органи. Досега подобни елинистически по характер тенденции, каквато е горната, бяха посочвани единствено във военно-политическите действия на Котис I²⁴. Още в края на V в. одриските царе са имали своя главна резиденция. Това заключение произтича от ясната локализация на одриския цар Меток „на 12 дни път от морето“, която Хераклит от Мароней съобщил на пратениците от малоазийския град Парион, дошли да сключат договор²⁵. Резиденцията очевидно е изпълнявала роля на главен политически, столичен център на държавата, тъй като не е спомената възможност за среща с царя на друго, по-близо до морето място. Днес този център основателно се търси в укрепеното селище край с. В. Левски, Карловско, или по р. Стряма²⁶. Сравнително недалеч, край с. Дуванли, се е намирал родовият некропол на одриската царска династия от V–IV в. пр. Хр.²⁷ В същия район, може би в Пистирос, е функционирала постоянна монетарница, използвана последователно от шестима одриски царе между 390 и 341 г.: Меток, Амато I, Севт II, Котис I, Амато II и Терес II или III²⁸. Обобщени, тези факти водят до заключението, че изборът на мястото за столичен център е било

²¹ *V. Isaac*. Op. cit., 212–213; *Xen. anab.* VIII, 238.

²² *V. Isaac*. Op. cit., 187, 188.

²³ *Ал. Фол*. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, с. 167.

²⁴ Пак там, с. 166.

²⁵ *Xen. anab.* VII. 3, 16–18.

²⁶ *Ст. Топалов*. Одриското царство от края на V до средата на IV в. пр. н.е. Приноси към проучване на монетосеченето и историята му. С., 1994, 57–63; *Peter*. Die Muenzen der thrakischen Dynasten (5–3 Jahrhundert v. Chr.) Hintergrundue ihrer Praegung. Berlin, 1997, 29–30.

²⁷ *М. Тачева*. Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско – родов некропол на Одриската династия на Терес (5–4 в.). Първи международен симпозиум „Севтополис“: Надгробните могили в Югоизточна Европа. Казанлък, 1993. В. Търново, 1994, 145–148.

²⁸ *К. Димитров*. Бронзова монета на одриския цар Севт II – Годишник на Археологическия музей–Пловдив, 9, 1999, 175–180.

продиктувано и от стремеж да се контролира от непосредствена близост трако-гръцката търговия по горното и средно течение на Марица. Както видяхме, научната литература определя „царския град“ в Тракия като укрепено място, което е притежание и под абсолютната власт на царя. Тази характеристика е изведена по интуитивен път, по аналогия с малоазийските сатрапии на Персийското царство. Аналитични наблюдения върху тракийската действителност почти липсват поради отсъствие на конкретна информация в изворите. Съвременната листа на „царските градове“²⁹ включва Кабиле, Дронгилон и Мастейра единствено поради споменаването им като царски владения. Същото важи и за Серейон, Миртинон и Ергиске, които освен това са наречени и „важни места“³⁰. Точни данни за отношенията „цар – царски град“ няма. Кипсела, днес Ипсала, е определена като „царски град“ единствено поради убеждението, че там са били сечени монетите на одриските царе Хебризелм, Котис I и Керсеблепт³¹. В последно време това се постави под въпрос, поне за емисиите на Хебризелм и Керсеблепт³². Освен това Кипсела е секла и монети със собствено си име, които, поне през отделни периоди от първата половина на IV в., я представят като град със собствено управление. Единственият център със сигурно засвидетелствана абсолютна царска власт е Хиерон Орос. Там е била хазната на Котис I, следователно центърът е бил максимално укрепен и осигурен. Дори и там обаче за известно време царският контрол е бил отхвърлен след бунта на Милтокит, зад който стояла Атина. Опасност от превръщането на царски владения в отцепнически средища е видял още Хераклит от Маронея. Той съветвал Севт II да не дава Бизанте на атинянина Ксенофонт, който, разполагайки с въоръжена сила, лесно би могъл да стане опасен за одриския владетел³³. Двата случая всъщност сочат реални начини и възможности за откъсване и на най-сигурните „царски градове“ от властта на царя и за елинско политическо проникване в тях. Друга група „царски градове“ с торевтични ателиета се идентифицира по надписите върху скъпоценни съдове. Това са Беос, Гейстон, Апрос, Саутаба и вече споменатия Ергиске. И за тях няма данни за абсолютна царска власт. Според една хипотеза всеки от тези градове е бил център на орфически религиозен култ, отразен чрез изображение на божеството върху торевтичната продукция. В Ергиске главен култ е бил този към Аполон=Орфей, в Беос – към Кабир, в Саутаба – към Дионис-Сабазий. Хипотезата предполага първостепенна популярност на тези центрове в тракийското религиозно пространство като култови средища³⁴. Тогава божествените

²⁹ *Al. Fol. The Royal Inscriptions...* p. 35; *Д. Попов. Цит. съч.*, с. 93.

³⁰ *Dem. VIII 43–45, XVIII 25–27.*

³¹ *Й. Юркова. Монетите на тракийските племена и владетели. С.*, 1992, 57–58, 65, 72, 75.

³² *E. Schoenert-Geiss. Die Muenzstaette Kypsela in Thrakien im 4 Jh. v. u. Z. – Actes du XIe CIN. Bruxelles, 1991. Louvaine-la-Neuve 1993, 165–168; Ст. Топалов. Цит. съч.*, 90–96.

³³ *Xen. anab. VII. 5, 8.*

³⁴ *Al. Fol, B. Nikolov etc. Op. cit.*, 114–133.

изображения и атрибути биха били напълно достатъчни за разпознаване на селищата в тракийската културна среда, за която е характерно безписменото общуване. Освен изображенията обаче, върху съдовете има и гръцки надписи. Формулата „[Съд] на Котис [дадено] от Беос, Апрос и т. н.“ поставя името на селището наред с царското и е по-близо до начина на самоидентифициране на общности, организирани „по полиси“. Това предполага известна самостоятелност на така себеизтъкнали се селища. Писменият гръцки, макар и не винаги перфектен, е показателен за елинизиран (поне частично) културен профил на населението – възможен резултат от тенденциите, обезпокоили Хераклит и засегнали дори Хиерон Орос. Като че ли най-логично е в надписаните съдове да се виждат подаръци за царя от подвластни градове, а не царски поръчки. В такъв случай съдовете ще носят контактен език, избран от населението на града съобразно неговите културни традиции.

Социално-икономическият модел и ежедневните трако-елински контакти, осъществявани на цялата територия на Одриското царство, естествено налагат използването на „старогръцкия контактен език“ за „идеологически нужди“. Той допълва с „ясни думи внушенията на сюжета и на стила, на формата и цветовете...“, които са обичайният начин за общуване в тракийската безписмена културна среда³⁵. Осъществяването на контактите обаче е немислимо без използването на общоразбираеми идеологеми, по правило в религиозна форма, които дават взаимна гаранция на партньорите. За целта елинския Пантеон е много по-удобен поради своята достъпност, противостояща на затворената мистериалност на тракийския орфизъм. Тези свойства на двете идеологии обуславят, от една страна, отслабващата политическа ефективност на орфизма, а от друга, проникване и използване на елински култове в тракийското религиозно пространство след осмислянето им от траките на прагматично политическо ниво. Процесите се долавят в писмените извори. Подробно описаната „сватба“ на Котис с богинята Атина е имала смисъл на две нива. Едното е било доктринално орфическо, на което Котис се изявил в обичайната позиция на син и съпруг на Великата богиня. Другото е било актуално политическо: замествайки Великата богиня с патрона на своя главен съперник – град Атина, одрският цар вероятно е искал да подчертае собствените си думи, че неговият произход не е бил по-долен от този на атиняните³⁶. Ако реконструкцията на Котисовото мислене е вярна, то той умело е жонглирал според конкретния случай и с двете идеологии – орфическата и елинската. Царят е познавал и използвал при нужда специфични политически функции на гръцки божества. Пистироският надпис е договор, чиито клаузи са били предназначени и е трябвало да бъдат спазвани и от гърците – емпорити, и от траките. Договорът е бил сключен в името на Дионис. В подобен договор страна е могъл да бъде само този, който е почитал боговете³⁷. Като

³⁵ Ал. Фол. Политика и култура..., 110–113.

³⁶ Пак там, с. 103 с цит. лит.; Athen. XII, 531.

³⁷ Burkert. Greek Religion. Cambridge, Mass., 1985, p. 250.

единствен упоменат бог, Дионис е имал значение и за двете страни. Освен поради първостепенното си значение за траките той несъмнено е избран съзнателно и като главен бог на маронейците и традиционен за тасосците³⁸ – търговски партньори на траките и втора страна в договора. Тук е уместен паралел с по-късния Севтополски договор (IG Bulg. 1731), в който се споменават боговете и на двете споразумяващи се страни: Великите богове и Дионис в Севтополие, Фосфорос и Аполон в Кабиле.

Свидетелите на „сватбата“ на Котис не схванали орфическата метафора. Поведението на оръженосците напомня религиозни асоциации в елински дух: за тях желанието на Котис било неразбираемо, следователно те не виждали и връзка на царя с божеството. Затова и на въпроса дали Атина очаква Котис в брачното ложе те донесли отрицателен отговор. Неразбирането струвало живота на двамата оръженосци, които явно не били усвоили орфическото мислене и поведение дори на ритуално ниво въпреки дворцовите церемонии. Едва третият оръженосец „се досетил“ и отговорил според очакванията на царя. В този случай доктрината била наложена, но не чрез внушения, а със силата на оръжието.

Известни са обаче и нейни явни неуспехи като основен фактор в политическото устройство на Тракия. Реалният смисъл на доктрината бил в идеята за божествен имунитет на царя съгласно неговия произход, която давала гаранции за неприкосновеност на царската власт и на цялото обществено устройство. В края на V в. парадинастът Месад, баща на Севт II, бил изгонен от подвластните му племена, за които орфическата доктрина явно нямала особен политически авторитет³⁹. Още по-впечатляващ е бунтът на Милтокият срещу самия цар Котис I и после срещу наследника му Керсеблепт. Ако се съди от информацията за един по-ранен негов съименник, Милтокият е бил тракиец. Мисленето на бунтовника и привържениците му без съмнение изключвало орфическата идея за неприкосновеност на властта, а оттам и за божествения произход на „сина и служителя на Аполон-Орфей“ – Котис, и било много по-близо до елинските схващания за ясно разграничаване на смъртните от боговете. Събитията станали в Хиерон Орос – Свещената планина. Тя имала „сакрален облик“ и „свещена пещера“, „равнозначна на утробата на Великата богиня“. Небесният бог – Слънцето, неин син, символочно я оплождал при залеза си, за да се възроди чрез изгрева си на сутринта. „В социума тези върховни творчески функции са били присъдени на царя-орфик“⁴⁰. Според тези интерпретации мястото не може да се окачества другояче освен като „Мека“ на орфизма. Там доктрината и култът към „царя – орфик“ следва да са имали най-силни позиции поради отъждествяването им с

³⁸ E. Schoenert-Geiss. Die Muenzpraegung von Maroneia. Berlin, 1987, p. 114; Guide de Thasos. Athenes, 1967, p.172.

³⁹ Хеп. anab. VII. 2, 32; К. Димитров. Монетосечене и царска идеология в доелинистическа Тракия (края на VI–първата половина на IV в. пр. н.е.) – ИПр 1992, № 4, с. 82.

⁴⁰ Strabo VII. 56; Н. Теодосиев. Хиерон Орос. – Култура, 1990, № 6, с. 59 с цит. лит.; Ал. Фол. Тракийският орфизъм; Същият. Политика и култура... (без посочени страници).

внушителни природни явления. Въпреки това чрез бунта на Милтокиит там е станал най-големият политически провал на орфизма. След тези примери едва ли е уместно да се пледира за „жизненост на орфизма в първата половина на IV в. пр. Хр.“ Непригодността на учението като гарант на традиционния социален ред се корени и във външните въздействия (зад Милтокиит стои Атина), но и във вътрешното развитие на тракийските общности. Орфизмът възникнал като доктрина на еднородна племенна основа, където внушенията от времето на предците били ясни за всички членове и техният авторитет бил достатъчен за възприемане на учението. Одриското царство се развило като многоплеменна държава, в която традициите на различните племена по-трудно могли да се координират с общи внушения. Затова по-често доктрината била подсилвана или изцяло замествана с въоръжена принуда. Соларният „духовен монотеизъм“ на орфизма се проявявал чрез „физически политеизъм“⁴¹. Отстъплението на доктрината към V–IV в. обаче предполага, че „физическият политеизъм“ в Тракия, изразен с гръцка теонимия, може да отразява и чисто елински култове, заели освободеното пространство в религиозното мислене на траките поради по-голямата си пригодност да обслужват променените социално-икономически условия и най-вече трако-елинските контакти. Допускането засяга на първо място семантиката на част от произведенията на изкуството. Те излъчват метафори и трябва да се изследват чрез функциите им в социалната среда. Тогава те се превръщат в документи на мисленето и поведението⁴². Съгласно тази разумна препоръка част от произведенията на изкуството, разпространявани в Тракия по времето на Котис I, трябва да се разположат в контекста на трако-елинските контакти и на елинизирането на тракийските общности. Алтернативна *interpretatio thraco-hellenica* би била подходящ изследователски подход, разбира се, при комплексна преценка на всеки паметник поотделно. Можем да смятаме, че произведението и метафората са били оформяни и подбирани така, че да бъдат пределно понятни за предварително визириания получател. Тук особено важен е бил изборът не само на тема, но и на подходящ изразен език. Недомислието е могло да доведе до неразбирателство и провал на контакта. Това е било толкова по-нежелателно, колкото по-значими са били реалните ползи от него. Така изразният език чрез своите особености представлява своеобразен критерий за определяне на социално-културния контекст, в който едно произведение е било употребено. В същия контекст стои и смисълът на използваната метафора, означена чрез изображения и надписи.

Орфизмът разпространявал идеите си чрез безписмен символен език. Символите са били тълкувани в обществото на посветените в орфизма, „на приближените на Орфей и Залмоксис“. Вникването в тях, обаче, е било сигурно гарантирано „само за или по отношение на някои елементи, преди всичко онези, които пряко отразяват символиката си“⁴³. Именно те са били

⁴¹ Ал. Фол. Тракийският орфизъм, с. 166.

⁴² Д. Попов. Цит. съч. с. 210.

⁴³ Ал. Фол. Тракийският орфизъм, с. 156.

ключови за цялостно осмисляне на метафората, както в античността, така и в днешно време. Отсъствието на такива еднозначни символи пък води до несигурност и колебания в тълкуването. Използването на писмен гръцки противоречи на орфическата практика: той десакрализира учението⁴⁴. Назоваването на бога, който е анонимен, нарушава „религиозно табу“⁴⁵. Естествено е да се приеме, че произведения с такива особености на изразния език са стояли и смислово извън орфическия културен контекст. Те са били създадени или вторично пригодени за обслужване на трако-елинските контакти. Поради това семантиката им трябва да се търси в религиозни идеологии, разбираеми и за двете контактуващи страни. Вече бе посочено, че такава функция са могли да имат най-вече темите от елинския Пантеон поради тяхната достъпност.

На пръв поглед смисълът на надписа от кана 112 съвпада със сведенията за орфическата религия. Според тях Хелиос – богът на слънцето, бил най-почитаното божество на траките. Орфей го смятал за най-велик от боговете и го наричал и Аполон. Самият Орфей бил смятан за син на Аполон⁴⁶. Тези редове са на гръцки автори и за тях гръцката теонимия е естествена като превод – означение на слънчевия бог. За кана 112 и за целия „Аполонов“ сервис се твърди, че са изпълнявали социална функция в тракийското орфическо културно пространство при контакти със сакрално орфическо съдържание и важна политическа цел. Изразният език на каната обаче десакрализира учението и нарушава религиозно табу, назовавайки писмено бога с гръцко име. При това положение и дума не може да става за използване на сервиса в свещени орфически ритуали било в двора на Котис⁴⁷, било за посвещаване на трибалския династ. Недостатъците за подобна функция са видяни ясно: „каничката носи най-сакралното, но е най-неразбираема поради гръцкия си език“⁴⁸. „Аполон означава само едно от лицата на Орфей, макар и най-бляскавото“⁴⁹. Цитираните двама автори не коментират защо въпреки тези несъвършенства и несъответствия с каноните на орфическата пропаганда именно „атицизираният жаргон“ и „гръцкият превод-означение“ на Орфей са били предпочетени като контактен език между одрис и трибали, и то на най-висше идеологическо ниво. Посочените от Херодот различия в обичаите не се отнасят до тези две племена⁵⁰. Трибалският династ без съмнение е бил посветен в орфизма, като задължително условие за владетелския му ранг, и това е станало преди контакта му с Котис. Не е имало нито етнокултурна, нито социално-мистериална причина за опростяване и профанизиране на соларната орфическа идея чрез гръцки пре-

⁴⁴ Н. Теодосиев. Тракийски надписи..., с. 59.

⁴⁵ Д. Попов. Цит. съч., с. 184.

⁴⁶ Schol. ad . XIII, 705; Aesch. Bas., frg. 83; Schol. ad Pynd. Pyth. IV, 176.

⁴⁷ Н. Теодосиев. Тракийски надписи..., с. 61.

⁴⁸ Al. Fol, B. Nikolov etc. Op. cit., p. 138.

⁴⁹ Ал. Фол. Политика и култура..., с. 113.

⁵⁰ Нег. 9. V, 3; Д. Попов. Цит. съч., с. 189.

вод – означение. Ако тази идея наистина е стояла зад семантиката на „Аполоновия“ сервиз, то безспорно най-подходящата форма за нейното цялостно възприемане от трибалския династ би бил традиционният безписмен изобразителен код на орфизма. Съмнение за това не може да има, тъй като именно чрез него идеята е претворена върху златната каничка от Могиланската могила. Тя е произведение на трибалското елитарно изкуство и е датирана в 380–350 г.⁵¹, т. е. приблизително по времето на Котис I и окомплектоването на „Аполоновия“ сервиз. Върху каничката е представен мъж с пластинчатата броня в крилата колесница. Изображението е двойно. Местният майстор със сигурност е следвал модел от гръцка ваза, които е бил чужд мотив за неговия репертоар. Бронята разграничава мъжа от „Аполон, гръцкия бог на красотата“⁵². По-вероятно това е трибалски династ, който се е идентифицирал със „соларния бог“⁵³ или най-общо е представил своята връзка с него. Главата на династа има паралели във фиали №№ 42 и 101–103 от Ергиске и с главата от един тип сребърни монети на Котис I⁵⁴, сечени вероятно във или около Пистирос. Един такъв екземпляр, сега в частна колекция, е намерен в Костенец. И в трите случая липсва типичният елински олимпийски атрибут на Аполон – лавровият венец. Разпространението на модела е по линията югоизток – северозапад (Ергиске – районът на Пистирос – трибалското ателие в днешно Врачанско). Соларната символика – най-недвусмислен белег на общотракийската орфическа метафора, не присъства еднакво ясно и в трите точки от тази ос. Тя е безспорна само в най-северната – трибалския център, напълно завършена чрез крилатата колесница на изображението на династ. Там обаче и елинизацията е най-слаба⁵⁵. В Ергиске и в района на Пистирос, където тя е факт, соларните символи са избегнати. Като всеобщ платежен еквивалент монетата от благороден метал е предназначена за използване от най-широки кръгове население с различна културна идентификация. Изображението трябва да е понятно за всички потенциални потребители и да се вмести в по-универсални културни норми. Точно такъв е „Аполон“ от сребърните монети на Котис. Младежният образ от фиали №№ 42 и 101–103 също е лишен от соларни символи. Канелюрите на №№ 101–103 едва ли могат да се отъждествят със слънчеви лъчи⁵⁶, тъй като ги има и върху други фиали без антропоморфна украса⁵⁷. Образът от четирите фиали като че ли също носи по-обща „Аполонова“ тематика, близка до тази от Котисовите монети. Разликата между „Аполоновия“ сервиз и Могиланската каничка е очебийна. Гръцката теонимия и квази-Аполонова иконография прикриват соларната идея зад многобройните функции на гръцкия бог. Сла-

⁵¹ L'or des cavaliers thraces. Tresors de Bulgarie. Montreal, 1987, 207–208, № 344.

⁵² Iv. Venedikov, T. Gerassimov. Thrakische Kunst. Leipzig, 1976, 75–76, Abb. 154–157.

⁵³ Ал. Фол. Слово и дела... (Каталог с коментар от Н. Теодосиев), с. 110, № 37.

⁵⁴ U. Peter. Op. cit., p. 114. 1.

⁵⁵ Ал. Фол. Политика и култура..., с. 109; Н. Теодосиев. Тракийски надписи..., с. 59.

⁵⁶ Ал. Фол. Слово и дела... (Каталог с коментар от Н. Теодосиев) с. 103, № 26.

⁵⁷ Ал. Фол, В. Nikolov etc. Op. cit., p. 150 sqq, Nos 38–41, 43, 45, 47, 52, 54, 56 etc.

бата елинизация на трибалите, обаче, не дава гаранция, че така изразена, метафората ще бъде разбрана равнозначно на Могиланския шедьовър. Има реален риск от провал на контакта, недопустим от гледна точка на важната политическа цел на Котис. Вижда се, че между декларираната от модерните историци орфическа соларна семантика на „Аполоновия“ сервиз и използвания изразен език има големи несъответствия. Езикът е функционално неудачен за пропагандиране на орфизма, особено на трибалска територия. Произведението не е създадено или доработено специално за тамошния династ, който е могъл да го придобие и при случайни обстоятелства (военна плячка?) или просто като скъпоценен подарък без специален идеен подтекст. Във втория случай сервизът не би имал изключително значение и за самия Котис. Най-вероятно кана № 112 и четирите фиали като комплект са плод на културна среда, в която гръцката теонимия, език и иконография не биха деформирали смисъла на избраната метафора. Тази среда естествено би била елинска или елинизирана, което се подкрепя и от художествения стил на младежкия образ. Също така е естествено в такава среда метафората да е от репертоара на култа към гръцкия Аполон. Подобно на всички останали съдове с имена на селища и на тракийски владетели, изписани на гръцки, и „Аполоновият“ сервиз ще представлява подарък за Котис от подвластен гръцки или силно елинизирания център. Тогава и декларацията от кана № 112 ще отразява елинската гледна точка за връзка между Котис и Аполон, най-вероятно основаваща се на сложните взаимоотношения между царя и подвластното селище.

Култът към Аполон е твърде популярен сред милетските и мегарските колонисти, основатели на градовете по крайбрежието близо до „Аполоновото“ ателие Ергиске⁵⁸. Аполон е бил бог на гръцката родова аристокрация, той е служил на хората при двукратното му изгнание от Олимп. Култът е имал определено място в политическия живот на гръцкия свят. През IV в. пр. Хр. на кандидатите за архонти в Атина е бил задаван въпросът: „Участваш ли в култа към „бащиния“ Аполон и знаеш ли къде е неговото светилище?“⁵⁹ Приблизително няколко десетилетия преди окомплектоването на „Аполоновия“ сервиз с титла „архонт“ е бил назван Севт II, тракийски владетел в района на Мраморно море. Това направил Хераклит от Маронея, уговаряйки пратениците от Парион да сключат договор и да поднесат дарове на Севт, а не на царя Меток⁶⁰. Дарове се поднасят в знак на почит и политическо признаване на партньора. Титлата „архонт“ олицетворява най-висша административна власт в гръцкото общество. Употребена от грък за тракийски владетел, тя неминуемо представя неговата власт като легитимна според гръцките правни и политически норми. В подобен план формулата от кана 112 не би била „чудновата по смисъл за елините“⁶¹. Във варианта

⁵⁸ B. Isaac. Op. cit., p. 235.

⁵⁹ P. Briant, P. Leveque, P. Brule, R. Descat, M. M. Mactoux. Le monde grec au temps classiques. T. I. Le Ve siècle. Paris, 1995, p. 172.

⁶⁰ Xen. anab. VII, 2, 17.

⁶¹ Ал. Фол. Политика и култура..., с. 113.

„Котис, служител на Аполон“ тя би означавала най-общо служебна придобитост на царя към Аполоновия култ и едновременно с това – изпълнено условие за заемане на върховен административен пост в една гръцка общност. Не е изключено формулата да крие асоциация специално с длъжността архонт-базилевс поради култово-религиозните ѝ функции. В такъв случай тя би визирала и жреческите функции на тракийския цар. Подобно двойствено съдържание на формулата би било напълно естествено предвид вероятността подаръкът да идва от елинизирани траки. И в чисто гръцки, и в трако – гръцки вариант идеологемата е адекватен ласкателен отговор на Котисовата политика за баланс в съвместното съществуване на различни етно – културни и социални форми в рамките на Одриското царство.

KOTYS I AS “PAIS” OF APOLLO AND THE THRACO-GREEK CONTACTS DURING THE FIRST HALF OF THE 4th CENTURY B. C.

Kamen Dimitrov

Jug № 112 of the Rogozen Treasure carries a Greek inscription which reads in translation “Kotys son (servant) of Apollo”. In the scientific literature, see notes 1-10, together with phials № 43 and 101-103 with a head of Apollo? On the umbo, the jug is interpreted as a vessel of “Apollonian set”, presented by the Odrysian ruler Kotys I (384/2-359 B. C.) to the dynast of the Triballi for initiation into the Orphic Sun religion, on the occasion of an important political contact. The Odrysian king styled himself as the son of the Thracian God of the Sun Orpheus, Apollo in his Hellenized variant. The same author believe that the Orphic religious doctrine was implemented through the royal economy, a monopoly of the king and controlled by him through the fortified “royal cities” in his absolute possession. The basic difference from the Hellenic economy and existence “by poleis” was the cause for the difference between the Thracian (Orphic) and the Hellenic ideology. The latest archaeological discoveries speak of a dualistic economic model in Thrace in the late 5th – first half of the 4th c. B. C. Production was effected through the royal economy and the export of goods and their realization in money – through the structures of the Greek poleis. The interaction between them was reflected in the inscription from the Greek emporium Pistiros, in the treasures with coins of Greek cities in Inner Thrace, in the pieces of information about the production and sale of grain and war booty by the Thracian kings in the Greek poleis. Fortresses and emporia of the latter existed also in Inner Thrace, see notes 15-19. In the Odrysian Kingdom were incorporated also such Greek cities as Byzante and Cardia, with preservation of their own jurisdiction and self-government as in Pistiros. Probably such were also some inhabited localities, today regarded as “royal cities”. It is not known whether the king wielded absolute authority in them. The life contacts between Thracians and Hellenes imposed also the use of ideologemes that were understood by everybody. The Hellenic Pantheon was more convenient on account of its democratism, whereas the Thracian Orphic religion was accessible in its full form only to the initiated. There is information about the religious thinking of a Hellenic type (at least on a pragmatic political level) and about the

failure to understand the Orphic postulates in the Thracian royal environment, see notes 36, 37. The rebellion against the king of Hieron Oros in essence rejected the fundamental social meaning of the teaching about the divine inviolability of royal power. The place was ritual for the Orphic doctrine, see note 40. The facts impose an alternative *interpretatio thraco-hellenica* about certain works of art from Thrace, hitherto regarded as purely Orphic. The criterion is the language of expression; the absence of market solar symbolism, the use of the written Greek language and theonymy. The latter desacralized the teaching and violated the principle of its spreading without writing. Jug № 112 is precisely such a monument. Its language of expression is quite different from that of its contemporary gold jug from the Mogilanska mound near Vratsa, a typical Orphic monument without inscription, with the image of the dynast in a winged chariot. Jug № 112 was not used for initiation into the Orphic religion in a closed Odrysian-Triballic cultural space. More probably it is a present from Kotys I from a vassal Hellenic or Hellenized inhabited locality (Ergiske?) as J. Hind assumes, see note 11. The formula “servant of Apollo” puts Kotys I on the same level with the high Greek magistrates — the archons, participants in the cult of Apollo Patroos. In this way, were emphasized the legitimacy and acceptable face of the royal authority over Hellenic or Hellenized communities. The ideologeme is an adequate repercussion of the policy of Kotys of a balance between different ethno-cultural communities and social forms in the Odrysian Kingdom.

КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА СВОИТЕ ЖИТЕЛИ
ОТ ЕЛИТА И ПРОСТОЛЮДИЕТО
(втората половина на IX – началото на XI век)*

Лиляна Симеонова

„Царственият Град властва над целия свят.“

Константин Багренородни

Това, че царственият град Константинопол властва над целия свят, било – според неговите жители от втората половина на IX до началото на XI в. – всепризната истина. Енкомиастите често възхвалявали Града като „окото на Земята“¹. Според тогавашната имперска пропаганда Константинопол бил Новият Рим и Новият Йерусалим. Дворецът на владетелите му бил схващан като земно отражение на Небесното царство, а дворцовите и публичните церемонии – като израз на връзката между Бога и императора, Небето и Земята. Градските порти на Константинопол били внушителни, площадите и хиподромът му – богато украсени с антични статуи, а добре организирани му обществени места – достъпни и за жителите, и за посетителите на Града. Църквите му претендирали, че съхраняват най-ценните реликви, донесени от четирите краища на християнския свят, за да осигурят божествена закрила на „Царицата на градовете“, чиято покровителка и застъпница пред Бога била самата Богородица.

Освен на застъпничеството на светицата Градът разчитал и на непревземаемите си защитни съоръжения, които в хода на историята били успели да отвърнат не един варварин-нашественик. Ако на Града се гледало като на облагодетелстван от безкрайната Божия милост, то за нападателите му се смятало, че неизбежно стават жертва на Божието наказание. В началото на X в. изглеждал неоспорим фактът, че „този велик Град, намиращ се под върховното управление на нашата Владичица [Богородица – б.а., Л. С.]... този могъщ Град, истински Божи Град“ успешно е отблъсквал нападения на перси, авари и сарацини, а враговете му неизменно бивали подложени на унищожение, като малцина от тях успявали да се завърнат по родните си

* Статията се издава с любезното съдействие на Open Society Support Foundation, Прага.

¹ E. Fenster. *Laudes Constantinopolitanae* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9]. München, 1968 – вж. показалеца: *ophthalmos*.

места; но Градът винаги оцелявал, защото още от самото начало бил „приятен под покровителственото крило на Божията милост“². Един от уроците на историята, който – според Константин Багренородни – неговият наследник на престола трябвало да помни, бил, че по време на арабската обсада на Града от 717–718 г., по силата на Божията промисъл, както флотът, така и пехотата на сарацините се оттеглили безславно; „тъй като нашият Град се намирал... под предводителството и закрилата на нашата Владичица, приснодевата и Богородица Мария, от чийто непорочен и свят образ се засрамил и смутил самият [халиф – б.а., Л. С.] Сюлейман, който паднал от коня си“³.

Към средата на IX в. Константинопол вече бил изминал дълъг път от онова време, когато на него се гледало само като на новата административна столица (*urbis regiae*) на империята⁴. Макар и общо взето да се развивал успоредно с урбанистичните традиции на късната античност⁵, Константинопол бързо се превърнал във влиятелен религиозен, културен и административен център на една силно централизирана империя, която се опитвала да държи под строг контрол своите провинции. През 60-те и 70-те години на IX в., с подновяването на мисионерската дейност на своята патриаршия, Новият Рим приключил процеса на еманципирането си от Стария Рим и започнал да претендира за главенство в духовните дела на християнския свят⁶. И макар да нямал собствена апостолска традиция, защото епископската му катедра не била основана от нито един от апостолите, с течение на времето Константинопол се сдобил с най-голямата в света и най-престижна колекция от християнски реликви.

В очите на самите византийци Константинопол представлявал олицетворение на християнската Римска империя: епитетът „Нов Рим“ се прилагал както към Града, така и към страната, чиято столица бил той. Епитафията в мерена реч на гробницата на Василий II в местността Евдомон, например, представлява стихотворение, написано в доста претенциозен стил: то изтъква „неизброимите подвизи“, които покойният император извършил в служба на „децата на Новия Рим“. За да ги защити, той храбро воювал и на Изток, и на Запад, като не един покорен от него народ можел да потвърди това⁷.

В качеството си на център на римо-християнската цивилизация Конс-

² Nicholas I, Patriarch of Constantinople. Letters. Greek Text and English Trans. by R.J.H. Jenkins and L.G. Westerink. Washington, D.C., 1973, Ep. 10.30-45.

³ Const. Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, cap. 21.111-126. Vol. I: Greek text ed. Gy. Moravcsik. Engl. Trans. by R.J.H. Jenkins. Budapest, 1949, p. 92.

⁴ За формирането на Константинопол като нова столица вж. G. Dagron. Naissance d'une capitale. Constantinople et les institutions de 330 à 451. Paris, 1974.

⁵ C. Mango. Le développement urbaine de Constantinople (IVe – VIIe siècles). – Travaux et Mémoires 2. Paris, 1985.

⁶ L. Simeonova. Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s-880s. Amsterdam, 1998, 71-87.

⁷ S.G. Mercati. Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos. – Bessarione 27 (1921), 141-142.

тантинопол бил щедро възхваляван от поети и писатели в продължение на столетия. На практика риторът Темистий бил този, който – въз основа на градските похвални слова от късната античност – създал модела, използван от всички по-късни автори на хвалебствия за Царствения град. С цветистата си фразеология и Юстиниановият Кодекс допринесъл за обогатяването на речника на по-късните автори на похвали за Константинопол. Във византийската литература – независимо дали това са беседи, истории, агиографски съчинения или поезия – възхвалата на Града обикновено върви ръка за ръка с възхвалата на императора⁸.

Най-общо възхвалите на Града наблюдават на три негови качества: че той е център на властта в империята и „държи римския скиптър“; че е „щастлив“ град, което несъмнено ни отвежда към онези времена, когато новата столица била дарена със своя Фортуна/Тюхе, за да я покровителства; и че е „богохраним“ град. Така например един историк от втората половина на XI в., Михаил Аталиат, нарича Константинопол „царствен град“, „щастлив, велик и славен град“, „царица на градовете“, „благословен и възхваляван метрополис на Изтока“ и, разбира се, „Новия Рим“⁹. Житието на св. Василий Нови, датиращо от X в., прославя Константинопол като „богохранима, богонапътствана царица на градовете“¹⁰. В житието на блажената императрица Теофано, датиращо от края на IX или самото начало на X в., Константинопол е описан като „щастливия царствен град, в който василевсите царуват и скиптрите на римската власт самодържавно управляват“¹¹. В житие от IX в., написано в стила на класическите биографии, отиващият на заточение патриарх Никифор се сбогува с Града със следните слова: „Прощавай и ти, о, велик Град Божи!“¹²

Независимо от неизчислимия брой цветисти, хвалебствени и помпозни епитети, с които византийските светски и религиозни писатели кичели Константинопол, Градът никога не е наричан „вечен“. Този епитет не се среща в нито една от отдадените му възхвали (лат.: *laudes*). И все пак, представата за „вечността“ на Новия Рим не била напълно чужда на неговото население; тя е намерила отражение и в литературата от средновизантийския период¹³.

Произходът на тази представа трябва да се търси в легендите, свързани с „основаването“ на новата столицата от Константин Велики. Според една от тях, по време на религиозната процесия по повод на освещаването на столицата, свещеникът високо извикал: „О, Господи! Добре я напътствай за

⁸ E. Fenster. Op. cit.

⁹ Michaelis Attaliae Historia. Ed. I. Bekker. Bonn, 1853, pp. 10, 22, 24, 26, 62, 218, 269.

¹⁰ С.Г. Вилинский. Житие св. Василия Нового в русской литературе. Тексты. – Записки истор.-филол. общества при Импер. Новороссийском Университете 7. Одесса, 1911, ч. 2, 305, 315, 341.

¹¹ E. Kurz. Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaiser Leos VI. – Записки импер. академии наук, истор.-филол. отдел. Т. III/2. СПб, 1898, с. 2.

¹² Vita Nicephori patriarcha – PG 100, cols. 41-160.

¹³ A.A. Vasiliev. Medieval Ideas of the End of the World: East and West. – Byzantion 16 (1942/43), 462-502, вж. особ. с. 464 сл.

вечни времена!“ Но още по-важно е, че споменатата легенда, изглежда, се е съхранила доста дълго, тъй като я намираме записана в съчинението на византийски автор от самия край на Х в.¹⁴

Едновременно с това византийците никога не губели интерес към предсказанията относно съдбините на своята империя и нейната столица. Така например населението вярвало, че на Града му е бил направен хороскоп по заповед на император Септимий Север или, според друга легенда, по заповед на Константин Велики¹⁵. Този хороскоп съдържа сведения както за възхода, така и за гибелта на Константинопол. За редица късноантични надписи по пиедестали на статуи и релефи жителите на столицата през разглеждания период смятали, че всъщност това са оракули, предсказващи неизбежния край на империята като цяло и на Константинопол в частност. Понякога жителите на града се събирали да тълкуват *ex eventu*, т. е. след събитието, „тайнственото“ съдържание на един или друг надпис и откривали в него „предсказание“ за вече протеклото събитие. Както отбелязва С. Манго, убеждението, че Константинопол никога няма да падне в ръцете на врага, се съпътствало от противоположното убеждение, а именно, че в крайна сметка Градът ще падне, като и двете убеждения били характерни за манталитета на градското население¹⁶.

Когато се разглежда въпросът за Константинопол през погледа на собствените му жители, трябва да се има предвид, че Градът във въображението на масите бил различен от онзи Град, който съществувал в представите на висшата социална прослойка, а също така и че малцинствата не са ни оставили никаква съществена информация за това как те са възприемали града, в който живеят. Но макар и да са излезли изпод перото на образования елит, някои извори изразяват отношение към Града, което е било споделяно от всичките му жители – и благородниците, и простолюдието, и гръцки говорещото православно мнозинство от градското население, и малцинствата.

Така например народните схващания за произхода, развитието и неизбежния край на Града са намерили отражение в съчиненията на т. нар. патриографи. Следвайки класическите образци, известните и анонимни автори на творби, посветени на *patris* (което в случая се отнася за Града, а не за страна-

¹⁴ T. Preger. *Scriptores originum Constantinopolitanum*. Vol. I Leipzig, 1901; repr.: New York, 1975, p. 57. Вж. и E. Folleri. *La fondazione di Constantinopoli: riti pagani e cristiani*. – Da Roma alla terza Roma, I (Roma – Napoli, 1983), 217-306. Според Василиев изразът „вечни времена“ тук отразява езическата представа за *Roma aeterna*. Срв. *А. Василев*. *Op. cit.*, p. 464.

¹⁵ Всъщност, тази история се появява в два текста от по-късно време. Това са: а/ един текст от XVI в., който предава историята за Септимий Север и астролога Йоан – вж. G. Dagron, J. Paramelle. *Un texte patriographique, le Récit merveilleux, très beau et profitable sur la colonne de Xèrolophos* (Vindob. suppl. gr. 171. fol. 43^v – 63^v). – *Travaux et Mémoires* 7 (1979), 491-523; и б/ един текст от XII в., според който астрологът Валерий предсказва на Константин Велики, че Градът ще просъществува още 696 години – цит. по *А. Василев*. *Medieval Ideas of the End of the World*, p. 489.

¹⁶ C. Mango. *The Legend of Leo the Wise*. – *Idem*. *Byzantium and Its Image*. Variorum: London, 1984. Study XVI, p. 62.

та), всеотдайно записвали онази характерна смесица от местни митове, легенди, народни етимологии на топоними, фантазмагорични случки и исторически събития, които съставляват градския фолклор на Константинопол. Това е не „идеологическият Константинопол“, описван от имперската пропаганда, а „въображаемият Константинопол“, създаден от колективния ум на неговото население¹⁷. Патриографската традиция може да се проследи назад във времето до античността¹⁸. Към края на Х в. патриографските съчинения, посветни на Константинопол, вече съставлявали един устойчив корпус от съчинения, който почти не претърпял изменения в следващите столетия¹⁹.

В изпълненото с предрасъдъци народно въображение езическите статуи, които ранните византийски императори били докарали в столицата от четирите краища на тогавашната империя, били надарени с магически функции. Те служели и като талисмани, които предпазвали Града от всякакво зло, и като оракули, предказващи бъдещия му неизбежен край²⁰. Патриографите споменават за надписи върху статуи и барелефи, които се отнасят за „последните дни на Града“²¹, за статуи на животни, които с йероглифи и астрономически знаци предказвали съдбините на Константинопол²², за колони, изписани със съобщения за „окончателната съдба и превземането на Града“²³ или представящи „истината за последните дни на империята“²⁴.

¹⁷ G. Dagron. Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des 'Patria'. Paris, 1984, 5-10.

¹⁸ A. Berger. Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos [Poikila Byzantina, 8]. Bonn, 1988: съчиненията от типа *patria* (които наричаме и патриографски творби) са крайният продукт на една дълга литературна традиция, която води началото си от класическата историография, а именно традицията на т. нар. местни хроники. В основата им били заложени географско описание на града и сведения за най-рашката му история, етимологии на неговите топоними, както и историята на отделни негови забележителности и т. н.

¹⁹ Този корпус от творби е известен като *Patria Konstantinoupoleos* и вероятно е бил съставен в самия край на Х в.: вж. *Scriptores originum Constantinopolitanum*, ed. T. Preger. Той се състои от: *Patria Konstantinoupoleos* от Хезихий Милетски, автор от VI в.; анонимна творба от VI в., озаглавена „Разказ за строежа на св. София“ (*Diegesis peri tes oikodomes tes Hagias Sophias*); и анонимните „Кратки описателни хроники“ от VIII в. (*Parastaseis syntomoi chronikai*). Сrv. Constantinople in the Early Eighth Century. *Parastaseis syntomoi chronikai*. Introd., Trans. and Comment. Ed. by A. Cameron and J. Herrin [Columbia Studies in the Classical Tradition, X]. Leiden, 1984; и френски превод с коментар на *Diegesis* в: G. Dagron. Constantinople imaginaire, 191-314. За ръкописната традиция на *Diegesis*, като част от корпуса *Patria Konstantinoupoleos* или като отделна творба, вж. E. Vitti. Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel. Kritische Edition mehrerer Versionen. Amsterdam, 1986.

²⁰ За предсказателските функции на някои от градските езически статуи вж. G. Dagron. Constantinople imaginaire, 127-190: *monuments et prophéties*. Сrv. C. Mango. Antique Statuary Art and the Byzantine Beholder. – *Idem*. Byzantium and Its Image, Study XV, p. 59 ff. Вж. също и Л. Симеонова. Та patria: Талисманите на Константинопол през Х в. – Средновековните Балкани. П.олитика. Религия. Култура. С., 1999, 49-66.

²¹ *Scriptores originum Constantinopolitanum*, ed. Preger, II, 176-177.

²² *Ibidem*, II, p. 175.

²³ *Ibidem*, II, p. 180.

²⁴ *Ibidem*, II, p. 184, 189. Сrv. и описанието на статуя, която предсказвала, че текущото седмо хилядолетие С.М. ще бъде последното за човечеството: *Ibidem*, II, p. 190.

Тонът на патриографските творби е, общо взето, доста мрачен, тъй като описаното от тях вещае нещастие. Наистина характерна черта на всички патриографски текстове е твърдението, че езическите статуи имат профетичен потенциал, и то за лошото, което предстои. В този смисъл патриографите дават израз на страховете и съмненията, които се ширели на всички равнища на константинополското общество, като образованият елит бил също толкова склонен да се поддава на тях, колкото и простолюдиято²⁵. Освен това патриографите описват императора като – в известен смисъл – заложник на Града, понеже основната му задача, според тях, била да води непрекъсната борба с вътрешните и външните врагове на Константинопол²⁶.

Друга група писмени извори, а именно жития на светци, предсказателни книги (бронтологии, сеизмологии, лунарии) и видения „за последните дни“, също отразяват изпълненото с предразсъдъци народно тълкуване на предсказанията за бъдещето на империята и нейната столица²⁷. Но житието от X в. на един измислен светец, Андрей ради Христа Юродиви, предава разговор между него и ученика му Епифаний, в който светецът твърди, че Константинопол ще падне само когато „настъпи краят на света“²⁸. Така например ученикът пита учителя си как и кога ще настъпи краят на този свят, какво ще стане с Града, Новия Йерусалим, с неговите свети храмове и почитани икони, с реликвите и светите книги. Св. Андрей Юродиви отговаря, че Градът по никакъв начин няма да падне в ръцете на който и да било чужд народ до края на света, тъй като е бил поверен на Богородица и никой простосмъртен няма да може да го откъсне от светата ѝ прегръдка²⁹. По-късна интерполация в текста на житието посмегчава твърдението на светеца, че Константинопол никога няма да падне в ръцете на чужд народ, като казва, че най-напред агаряните, а след тях и „русите народи“, чието име почва с „ро“, ще влязат в Града и ще избият всички грешници в него, но никой от тези нашественици няма да успее да се за-

²⁵ Constantinople in the Early Eighth Century, ed. by Cameron and Herrin, p. 32.

²⁶ G. Dagron. Constantinople imaginaire, 5-7: в този смисъл, патриографските съчинения се доближават до официалната литература, използвана с пропагандни цели.

²⁷ P.J. Alexander. The Byzantine Apocalyptic Tradition. Berkeley, Los Angeles, London, 1985, 3-25.

²⁸ Vita S. Andreae Sali – PG 111, cols. 621-888. Срв. и по-новото издание на текста в: The Life of St. Andrew the Fool. Ed. with an Introd., Testimonies and Nachleben Indices by L. Rydén [Studia Byzantina Upsaliensia, 4:1]. Uppsala, 1995: вж. по-специално с. 41-56 – за датата на съставянето на житието, което Риден отнася към X или самия край на IX в. От друга страна, Манго смята, че то е било съставено в VII в.: C. Mango. The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered – *Idem*. Byzantium and Its Image, Study VIII, 297-313. Въпреки наличието на някои късноантични реалии, които агиографът по всяка вероятност е включил нарочно в творбата си, повечето учени отнасят житието към X в. За „Житието на св. Андрей Юродиви“ като енциклопедия за живота на Константинопол през X в. вж. А.П. Рудakov. Ocherky vizantiyskoy kul'tury po dannym grecheskoy agiografii. Variorum: London, 1970, p. 228.

²⁹ PG 111, col. 853. Представата, че християнската Римска империя и нейната столица ще загинат само, когато настъпи краят на света, по-късно преминала и в славянските литератури. Вж. В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. С., 1996.

върне у дома³⁰.

Агиографите от късния IX и от X в. обрисуват Константинопол като хранилище на безценни реликви и обител на свети люде, които с молитвите и аскетичния си начин на живот осигуряват небесна закрила на Града³¹. В този род съчинения възвеличаването на Константинопол произтича от идеята, че тъй като това е Новият Рим и Новият Йерусалим, дълг на църквата е да не спира да отправя молитви към Бога за неговата безопасност и да допринася за овековечаването на неговата слава. Трябва де се има предвид, че агиографията от X в. се съсредоточава почти изключително върху столицата и европейските части на Византия заедно с архипелага и западното крайбрежие на Мала Азия. От една страна, това географско разпределение на житийната литература свидетелства за културния упадък, настъпил в Мала Азия в резултат от постоянната арабска опасност и за изместването на религиозния живот и културните събития към по-спокойната, европейска част на империята; от друга страна, то показва нарастналата роля на Константинопол като религиозен, културен и политически център на Византия³².

Вече бяха споменати някои от възхвалите на Константинопол, които могат да се срещнат на страниците на агиографията от разглеждания период³³. Житието на св. Мария Нова най-добре показва доколко агиографите от онова време са гледали на Константинопол и като на депозиториум на свещени предмети, и като на огромна арена на благочестие. Когато пристигнала с мъжа си от провинцията в Константинопол, набожната жена била така запленена от безбройните му църкви и манастири, че почти изпаднала в самозабрава³⁴.

Подчертаният момент на имперска пропаганда, който свързва някои агиографски съчинения с официалната литература, е особено ясно изразен във възхвалата на Града, която откриваме в житието на св. Петър, епископ на Аргос. Той бил родом от Константинопол и произхождал от знатен род. Житието му било написано от някой негов по-млад съвременник или сподвижник наскоро след смъртта му през втората четвърт на X в. Житиеписецът описва Константинопол като „велик, превъзнесен над всички градове град“, като „слънце на цялата империя, сияещо със своето богатство и слава“, като град, известен с „преславния си синклит и множеството си мъдри мъже“, където процъфтяват „състезанието на всички науки и образците на всички добродетели, величието

³⁰ C. Mango. *The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered*, p. 306.

³¹ Вж. особ. житията на патриарсите Игнатий и Ефтимий, житието на св. Василий Нови и т. нар. Видение на монаха Козма. За образа на Константинопол в тези творби вж. и Н. Angelidi. *Arhegematika stoicheia gia ten anasynthese tes physiognomias tes Konstantinoupolis ton 10o aiona*. – Constantine VII Porphyrogenitus and His Age. Second Intern. Byzantine Conference, Delphi 1987 (Athens, 1989), 117-125.

³² A.P. Rudakov. *Op. cit.*, 26-27.

³³ Вж. по-горе, бел. 10-12.

³⁴ Пак там, с. 111.

и красотата на храмовете, скъпоценните одежди и утвар и тържествените богослужения³⁵. Едновременно с това обаче агиографията от средновизантийския период обрисова доста реалистично живота в имперската столица, с нейните оживени пазарища и страноприемници, а също и мръсни задни улички, обитавани от бедняци, престъпници, проститутки и бездомни кучета³⁶.

Според някои агиографи божествената закрила на Града бивала подсигурена и с посредничеството на хората от категорията на т. нар. ради Христа юродиви. Градското население имало двойко отношение към този тип хора. От една страна, на тях се гледало като на низвергнати и отрепки. Юродивите били обругавани и малтретирани по всякакъв начин от съгражданите си и в резултат на това обикновено ги постигала мъченическа смърт. От друга страна обаче, сред населението се ширело схващането, че чрез „премъдрата си глупост“ юродивите фактически служат на Бога и прославят делата Му³⁷. В крайна сметка, чрез саможертвата на своите „ради Христа юродиви“, Градът получавал колективно опрощение на греховете си³⁸.

В историографията от средновизантийския период Константинопол е представен преди всичко през погледа на образования елит. Като се оставят настрана хвалебствените епитети, в съчиненията на Продължителя на Теофан³⁹, на Генезий⁴⁰ и т. нар. Логотет⁴¹, на Псевдо-Симеон, който е ползвал като източник на информация както Логотета, така и някои анонимни автори⁴², на Лъв Дякон⁴³, а по-късно и на Скилица⁴⁴, Псел⁴⁵ и др., Градът е

³⁵ Пак там.

³⁶ Вж. главата за Константинопол у *A.P. Rudakov*. *Op. cit.*, 110-137.

³⁷ Юродивите били смятани за „тайните слуги на Бога“. За връзката между житията на „юродивите ради Христа“ и легендите за „тайните слуги на Бога“ от ранновизантийския период вж. С.А. Иванов. *Византийское юродство*. М., 1996, 93-94.

³⁸ Освен измисления си герой св. Андрей Юродиви, през X в. Константинопол имал и няколко истински юродиви. Това били: св. Василий Нови, който практикувал юродство в ограничен мащаб, Симеон Студит и св. Фантин Нови. Юродството на Симеон Студит е описано накратко в житието на неговия последовател, Симеон Нови Богослов: *Nicetas Stephtos*. Ed. I. Hausherr [*Orientalia Christiana* 11]. Rome, 1928, 110.2-10. Cf. I. Rosenthal-Kamarinea. *Symeon Studite, ein heiliger Narr. – Akten des XI. Intern. Byzantinistenkongress. München, 1960, 515-519*. За Василий Нови вж. *Житие св. Василия Нового*, ред. Вилинский, 283-326; а също и *L. Rydén. The Life of St. Basil the Younger and the Date of St. Andreas Salos. – Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983), 568-586. За юродивия св. Фантин вж. *La vita di San Fantino il Giovane*. Ed. E. Follieri [*Subsidia Hagiographica* 77]. Bruxelles, 1993. Вж. и С.А. Иванов. *Цит. съч.*, 94-98.

³⁹ *Theophanes Continuatus. Chronographia. – In: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Rec. I. Bekker. Bonn, 1838.*

⁴⁰ *Genesius. Regna*. Ed. G. Lachmann. Bonn, 1834.

⁴¹ *Slavjanskij perevod khroniki Simeona Logofeta*. Ed. by V.I. Sreznevskij. *Introd. by G. Ostrogorski. Variorum: London, 1971.*

⁴² *Pseudo-Symeon. Chronographia. – In: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Rec. I. Bekker. Bonn, 1838.*

⁴³ *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri X. Rec. C. B. Hase. Bonn, 1828.*

⁴⁴ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Rec. I. Thurn. Berlin, 1973.*

⁴⁵ *Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*. Ed. et trad. par E. Renauld. Vols. I-II Paris, 1926-1928.

описан като арена на безкрайни дворцови интриги и кървави преврати, бляскави публични процесии и триумфи, едромащабни строителни начинания, щедри приеми в чест на чужди посланици, жестоки наказания за неуспели узурпатори, изблици на социално недоволство и т. н. В зависимост от това дали безрезервно подкрепяли политиката на Македонската династия или се стремели да се разграничат от нея, историците и хронографите от средновековния период се различават в мнението си за описваните от тях събития. Въпреки това, историографията от онази епоха съсредоточава вниманието си преди всичко върху събитията в столицата: в нарисуваната от нея картина на живота във Византия на преден план изпъква Константинопол, а всичко останало минава на заден план и изглежда дребно и незначително⁴⁶.

В някои исторически съчинения намира място и идеята за богатството на имперската столица, което – освен всичко друго – се дължало и на огромната военна плячка във вид на пари и ценности и на важни за християните реликви, иззети от контролирани от агаряните свети места на Изток. Плячката бивала докарвана в Константинопол от триумфиращи ромейски пълководци – в средата на столетието това били преди всичко братята Лъв и Никифор Фока – след превземането на някои богати градове в Сирия, Месопотамия, Крит и другаде. Малко по-късно към тези пленени материални и духовни ценности се прибавили и трофеите от българските земи, докарани в столицата от Йоан Цимисхий и Василий II. Така например, Лъв Дякон говори за „столицата на ромеите, където отвсякъде тече изобилие“. Но, пак според същия автор, тези богатства на столицата не можели да ѝ бъдат отнети насила, защото „морето я прави недостъпна; мощни укрепления я опасват от всички страни; тя е препълнена със силни мъже и превъзхожда цялата вселена по своето изобилие на злато, скъпоценности и всякакви други видове богатство“⁴⁷.

Константинопол изпъква в още по-едър план в похвалните слова и поемите, посветени на самата столица. Този род съчинения обикновено са били четени на празнични приеми и банкети в двореца: например по случай Лазаровден, Великден и пр. В тях особено важна роля играе т. нар. *ekphrasis* (гр.: „описание“), който пресъздава – в проза или мерена реч, но винаги в приповдигнат риторичен тон – портрета на някоя сграда, дворцова зала или друг вид паметник. Освен всичко друго, наличието на описания в споменатите творби свидетелства и за възобновения интерес към старините на имперската столица, като описанието на нейните забележителности служело и за пропагандни цели. Така например Константин Родоски в ямбическата си поема, посветена на произведенията на изкуството в Града и на църквата „Св. Апостоли“, описва Седемте чудеса на Константинопол. Тези седем чудеса (късноантични архитектурни паметници и езически скулптури) са съ-

⁴⁶ I. Ševčenko. Constantinople Viewed from the Eastern Provinces in the Middle Byzantine Period. – Harvard Ukrainian Studies III/IV (1979/80), pt. 2, 712-741.

⁴⁷ Лев Дякон. История. Пер. М. М. Копыленко. Статя М. Я. Сюзюмова. Комент. М. Я. Сюзюмова и С. А. Иванова. М., 1988, с. 26.

поставени със седем от дванайсетте мозайки на църквата „Св. Апостоли“, която излиза на преден план като последната и най-голяма забележителност на Града⁴⁸. Една поема в анакреонт на Лъв Хирсофакт представлява описание на богато украсена баня на император Лъв VI Мъдри заедно с всичките ѝ мозайки и вложената в тях символика⁴⁹. Малко по-различно е едно описание в мерена реч от Йоан Геометър, който обрисова някаква пищна сграда в дворцовия комплекс, построена или ремонтирана от император в средата на X в.⁵⁰ Този род описания свидетелстват, че – поне за хората от елита – забележителностите на Константинопол са представлявали и източник на законна гордост, и обект на възхвала.

Идеята, че – по мъдрост и слава – Новият Рим е надминал именитите си предшественици от античността, Атина и Стария Рим, е намерила ярко отражение в някои поеми от X в. Така например като се обръща към атиняните, които се хвалели, че са дали на света Сократ, Платон, Аристотел, Епикур и др., Йоан Геометър им казва, че всичко, което понастоящем им е останало, са сенките и гробовете на именитите им предци; що се отнася до Мъдростта, тя вече се е преместила да живее в Константинопол⁵¹. Подобно сравнение с античността срещаме и в поема, посветена на завладяването на Крит от Никифор Фока (961 г.): Теодосий Дякон използва класически персонажи само за да противопостави отминалата им слава на бляскавите дела на своите съвременници. Обръщайки се към древния Рим, поетът му казва да не смее да се кичи с пълководци пред Новия Рим, тъй като в сравнение с героичните подвизи на неговото, на Теодосий, време дори блясъкът на Сципион Африкански бледнее⁵². В този случай, разбира се, Новият Рим е Византийската империя.

Като цяло византийските поети от X в. постоянно противопоставят своите герои на персонажите от античните митове или история⁵³. Нещо повече, те смятали, че класическите поети възпявали незначителни събития, докато те самите възпявали истинската слава и мъдрост на Новия Рим – както империята, така и нейната столица.

Както посочих и по-горе, ясно е, че през разглеждания период образът на Константинопол, който си изграждали неговите жители, се базирал на три

⁴⁸ E. Legrand. Description des oeuvres d'art et de l'église des Saints Apôtres de Constantinople. Poème en vers iambique par Constantin le Rhodien. – Revue des études grecques 9 (1896), 32-103; Cf. G. Downey. Constantine the Rhodian: His Life and Writings. – Late Classical and Medieval Studies in Honor of A.M. Friend, Jr. Princeton, NJ, 1955, 212-221.

⁴⁹ P. Magdalino. The Bath of Leo the Wise and the 'Macedonian Renaissance' Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial, Ideology. – *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988), 97-118.

⁵⁰ Ioannes Geometres. *Carmina* – PG 106, cols. 912 ff.; P. Magdalino. Op. cit., 102-103.

⁵¹ Цит. по: И.С. Чичуров. Литература VIII–X вв. – *Культура Византии*. Т. II. М., 1989, с. 150.

⁵² Л.А. Фрейберг, Т.В. Попова. Византийская литература эпохи расцвета, IX – XV вв. М., 1978, с. 77.

⁵³ A.P. Kazhdan, A. Wharton Epstein. *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Berkeley, Los Angeles, London, 1985, 136-137: корпусът на класическата литература бил събран и записан във Византия през IX и X в.

основни идеи: че Градът е „богохраним“; че е обител както на свети хора, така и на Мъдростта като цяло; и че по доблест пълководците на Новия Рим (а в това понятие влизали както Градът, така и империята) са надминали знаменитите пълководци на античността. Но имперската пропаганда наблягала и на още една идея – че Градът е Константиново творение – и именно тя е в основата на почти всички съчинения, писани с пропагандна цел.

Наистина през вековете византийците не преставали да експлоатират името на Константин Велики за целите на имперската си пропаганда. Широко разпространеният мит за Константин, който бил обявен и за „баща на народа“ (лат.: *pater patriae*), и за „равноапостолен“ (гр.: *isapostolos*), целял да убеди средния византиец, че империята, основана от този велик мъж, ще просъществува вечно. Повечето агиографски съчинения, занимаващи се с Константиновото житие, датират от VII, VIII и IX в.⁵⁴ Повечето изображения на Константин са от IX и X в. Така например победният Константин може да се види в миниатюрите на илюстрираните „Беседи на Григорий Богослов“ (т. нар. *Paris gr. 510*), които били направени по поръчка на император Василий I Македонец: в една от миниатюрите Константин пришпорва белия си кон напред към Милванския мост и пронизва с копие противника си Максенций, който пада от черния си кон, докато войниците му напускат с бяг бойното поле⁵⁵. В този контекст победата на бялото над черното символизира победата на правата вяра над езичеството и ересите. В по-широк контекст Константин на бял кон – заедно с кръста, който се явил на небето, за да му донесе победа – може да се разглежда и като символ на победната християнска Римска империя.

„Константин“ живеел в институциите, в църквата и на практика във всички области на живота във Византия. Нещо повече, той неизменно живеел и във всеки император, който поемал грижата за Града. Името му било символ на вечността и мощта на империята. Най-малко до края на IX в. византийските императори непрекъснато се отъждествявали с Константин Велики, за да подчертаят жизнеността на основаната от него империя и спосо-

⁵⁴ A.P. Kazhdan. *Constantin imaginaire: Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great. – Preaching and Propaganda in the Middle Ages: Islam, Byzantium, Latin West.* Paris, 1983, 196-250: във Византия легендата за Константин придобила особена популярност през VIII и IX в., когато явлението, наречено от Каждан *Constantin imaginaire*, се превърнало в максимално изявен персонаж в агиографията. Византийците постоянно цитирали този „Константин“, който трябвало да служи като общоприет образец на поведение за следващите императори. След X в. обаче развитието на Константиновата легенда спряло. Що се отнася пък до православния свят извън Византия, за разпространението на мита за Константин като олицетворение на вечната Римска християнска империя допринесла апокрифната литература: вж. *V. Tăpkova-Zaimova. Entre la légende et l'histoire: le "roi Constantin" dans la littérature historico-apocalyptique byzantine et bulgare. – Russes, Slaves et soviétiques. Mélanges R. Portal.* Paris, 1992, 9-15.

⁵⁵ L. Brubaker. *To Legitimize an Emperor: Constantine and Visual Authority in the Eighth and Ninth Centuries. – New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries. Papers from the 26th Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992. Ed. by P. Magdalino.* Aldershot, 1994, p. 147.

бостта ѝ да се обновява⁵⁶. По същото време обаче, населението на Града продължавало да вярва, че и империята, и нейната столица един ден ще загинат, както вещаели оракулите.

Наличието на съперници в тогавашния свят – независимо дали това били папството, България, Абасидите, последните Каролинги или по-късно Отоните – карали идеолозите на византийската супремация да повтарят отново и отново, че Източната Римска империя е учредена по волята Божия и се ползва с Божията закрила; че никоя власт на земята не може да ѝ съперничи; и че тя е недосегаема за каквито и да било узурпатори.

В писмата, които византийските императори и патриарси изпращали до чужди владетели или църковници, Константинопол често се отъждествява с учредената по Божия воля империя и дадената „от Бога“ императорска власт. Така например в писмата на патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон Градът се явява символ на суверенитета на страната и синоним на императорската власт и достойнство (*basileia*). Патриархът пише, че в хода на историята нито един узурпатор не е успял да превземе Царствения град на Римската империя; напротив, изпадналите в заблуда самозванци, които са се опитвали да сторят това, са били подложени на справедливо Божие наказание⁵⁷.

В отношенията си със Запада византийците никога не се уморили да повтарят, че скиптърът на императорската власт – а заедно с него и седалището на вселенската църква – още от Константиново време са били пренесени на Изток; че Константиновото наследство живее в институциите на Византия; и че Константинопол е и Новият Рим (център на универсалната Римска империя), и Новият Йерусалим (единствен извор на чистата вяра). Докато Старият Рим бил изгубил изключителните си позиции и се бил превърнал в свърталище на низвергнати люде, Новият Рим бил проспериращ и могъщ. В писмо от 865 г. до папа Николай I византийският император Михаил III презрително нарекъл Рим „стар град“⁵⁸. Стотина години по-късно на Лиутпранд от Кремона не особено тактично му било напомнено от византийските му домакини, че „Св. Константин пренесъл в този Град [Константинопол – *б.а., Л. С.*] имперския скиптър, Сената, и цялото римско благородническо съсловие, като оставил в Рим долни роби, рибари, сладкари, птицепродавци, незаконородени, плебеи и отрепки“⁵⁹.

Макар и град Рим все още да показвал видими материални следи от античната цивилизация, към разглеждания период той вече бил изгубил градските си традиции. Константинопол, от друга страна, бил успял да надживее упадъка на градския живот след късната античност, както и да превъзмогне последиците

⁵⁶ P. Magdalino. Introduction. – *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium*, 3-7.

⁵⁷ Nicholas I, Patriarch of Constantinople. *Letters*, Ep. 9. 138-146. Вж. и по-горе, бел. 2.

⁵⁸ Това писмо не е запазено, но от подробния папски отговор може да се добие доста добра представа за съдържанието му: вж. Nicolai I Papae Epistolae. Ep. 88 – *MGH Epistolae VI*, 454-487.

⁵⁹ Liudprand. *Legatio*, cap. LI. – *The Works of Liudprand of Cremona*. Trans. with an Introd. by F.A. Wright. London, 1930, p. 265.

от катастрофалното намаляване на населението си в резултат от чумните епидемии през VI и VIII в.⁶⁰ Въпреки изчезването на някои късноантични градски институции и „укротяването“ на факциите, през средновизантийския период Константинопол оставал – не толкова в градското си планиране, колкото по украсата и разкоша си – един общо взето късноантичен град.

За да се възроди древната му хубост и „с оглед на въвеждането и на нова красота в него“, императорите от IX и X в. подели мащабна строителна и разкрасителна програма за Града. Старинни сгради, дворцови зали и църкви били реновирани и разкрасени, нови били построени и изографисани⁶¹. Тази политика на „разхубавяване на Града“ се вместила в общите цели на имперската пропаганда: така Константинопол изпъквал още повече като град на цезарите, славно творение на Константин Велики, средище на християнския свят и вечен символ на имперската мощ.

По-трудни за изучаване в културно отношение са мненията и вкусовете на нисшите социални слоеве и малцинствата в Константинопол от дадения период, защото изворите предлагат значително по-малко данни за тях. Общо взето изглежда, че масата от населението на столицата се люшкало между внушаваната му от имперската пропаганда идея, че Константинопол и империята ще съществуват вечно, от една страна, и собствените си представи за неизбежния край на света и съпътстващата го гибел на Града, от друга страна. В не малка степен страховете за неизбежния край на империята и столицата ѝ се споделяли и от образования елит.

Едновременно с това елитът, който вече бил преоткрил за себе си античните традиции, със сигурност възприемал класическото наследство като свое и гледал на себе си като на продължител на античната култура. Това пък позволявало на високообразованите жители на Града да теглят разграничителна черта между самите себе си като представители на една по-висока култура и останалия свят. В техния речник понятието *hoi exo Rhomes* (гр. „онези от извън Рим“) се отнасяло както за варварите-гости на столицата, така и за нейните посетители от провинцията.

Като цяло обаче Константинопол от разглеждания период бил успешно функциониращ космополитен град с комплексна култура и именно като такъв го виждали повечето чуждестранни посетители. Нещо повече, в тогавашния свят той бил нееднократно имитиран, възхваляван и обругаван. На него се гледало и като на средище на приказни богатства, и като на гнездо на нескончаеми интриги. Той привличал хора, които се стремели да направят кариера в етнически разнородната лична гвардия на византийския император. Освен това, той бил и най-големият търговски център в онази епоха, а неговите неизброими манастири и църкви, заедно със съхраняваните в тях реликви, го превръщали в задължителна спирка по пътя на все по-големия поток от поклонници, отпразвили се към Светите места.

⁶⁰ J. Herrin. Le souverain à Byzance et en Occident du VIIIe au Xe siècle. – Byzantion 61 (1991), p. 213.

⁶¹ Вж. напр. Theoph. Cont., ed. Bonn., 321 ff.: за строителната дейност на Василий I; *ibid.*, 447 ff.: за този род дейност на Константин Багренородни.

CONSTANTINOPLE IN THE EYES OF ITS INHABITANTS

Intellectual and Popular Attitudes

(Second Half of 9th – at the Beginning of 11th Century)

Liliana Simeonova

The assertion of Constantine Porphyrogenitus that “the Imperial City had supremacy over the whole world” was, in the minds of its inhabitants, a universally acknowledged truth. Encomiasts praised the City as being “the eye of the Earth”. According to the contemporary imperial propaganda, Constantinople was the New Rome and the New Jerusalem. Its palace was a reflection of the Heavenly Zion, its court and public ceremonial illustrated the relationship between God and Emperor, Heaven and Earth.

In Byzantine eyes, Constantinople was the *epitome* of the Christian Roman empire: the epithet “New Rome” applied to both the City and the country. Seen as the centre of the Roman-Christian civilization, throughout the centuries Constantinople was amply eulogized by poets and writers.

As could be seen from the works of the elite writers, the New Rome’s self-image was centred on the ideas that Constantinople was the continuous beneficiary of divine favour and would last till the end of time; that it was the abode of holy people as well as of Wisdom itself and that, in valour, its generals surpassed the famous generals of Antiquity. Above all, however, imperial propaganda exploited the idea that the City was a Constantinian foundation which would never fall to an enemy. In the letters, which the Byzantine emperors and patriarchs of the 860s through the 1020s wrote to foreign rulers or the popes of Rome, Constantinople was often identified with the divinely instituted imperial power. The elite also took pride in the City landmarks whose beauty they praised in verse or prose.

At the same time, the city population continued to believe that Constantinople and the empire would end. The popular beliefs concerning the origins, development and ultimate fate of the City have found reflection, above all, in the writings of the so-called patriographs. As could be seen from the patriographic works, many late antique inscriptions on the pedestals of statues and reliefs were interpreted, by the city-dwellers of Constantinople, as oracles predicting its fall. Those predictions reflected the fears that Constantinople would eventually be destroyed that were felt at all levels of society. As has been noted by C. Mango, the belief that Constantinople would never fall was opposed by the contrary conviction, that Constantinople was ultimately destined to fall, which was current at the same time.

The mass of the city population seemed to have hesitated between the concepts of the greatness of their empire and its capital, which the imperial propaganda impressed upon them, on the one hand, and the belief in the unavoidable end of the City, on the other. As for the ruling and educated elite, with their rediscovery of the ancient traditions, they certainly assumed the classical past as their inheritance; this cultural tradition allowed the educated Constantinopolitans to distinguish themselves from the “barbaric” foreigners in the capital, as well as from the less cultured newcomers from the provinces.

ЗА ВЪТРЕШНИТЕ МИГРАЦИИ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XVII В.

Елена Грозданова, Стефан Андреев

Наред с другите определения, характеризиращи облика на XVII столетие, то е придобило славата и на един от „преселническите“ векове в българската история, когато внушителен по своя обхват групи население напускат по една или друга причина родните си места, за да подирят спасение, повече сигурност или по-сносен живот другаде. Не изолирано явление, а десетки са селищата на българска земя, които точно през този век, напуснати от жителите си бегълци, остават за дълго, а често и завинаги обезлюдени, преустановявайки понякога многовековното си дотогава съществуване. 10 подобни временно или трайно изоставени села могат да бъдат наброени по данъчни регистри в интервала 1613-1622 г. само в Сливенско. 17 по данни от около средата – 60-те години на века са те на територията на Софийски регион и още едно в Пернишко, 3 – във Врачанско¹, 2 – в Ловешко, 4 – в Кюстендилско и т. н.²

В сумарно изражение цифрите за бегълците са не по-малко впечатляващи. „Поради тирания и притеснения на раята“ много от данъкоплатците в санджаците Кюстендилски и Скопски през 1649 г. не се оказват налице и се търсят начини да бъдат въдворени обратно³, докато 1150 християнски домакинства се заселват от другаде в интервала 1654-1655 г. на територията на вилаета Враня⁴. Повечето от 303-те християнски домакинства в района на Мелник били напуснали около 1659-1660 г. родните си места и се водели

¹ След пораженията от потушаването на Чипровското въстание, Карловицкия и Пожаревацкия мирен договор, по данни от 1708-1709 г. във Врачанска каза запустелите и разрушени села са вече 21 или близо 1/3 от всички тукашни населени места. Вж. *Евг. Радушев, Р. Ковачев*. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на Държавните архиви на Република Турция. С., 1996, с. 41.

² *Е. Грозданова*. Българската пародност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989, 95-97, 101-103, 110-113, 124, 170, 195-196, 205-206, 212, 218-220, 222, 230-238 и др.; *Р. Стойков*. Болгарские деревни и их население в кратких реестрах джизье XVII в. – В: *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. Т. 1. М., 1969, с. 235.

³ Ориенталски отдел на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (Ор. отд. НБКМ), ф. 125, а.е.10.

⁴ Пак там, ф. 72, а. е. 1, Срв. с прев. на Ст. Кендерова в Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. 8 (под печат).

бегълци⁵. Разпиляла се по данни от приблизително същото време и по-голямата част от раята на казата Дупница⁶. В казата Неврокоп пък поне част от приспадатите през 1660 г. от данъчните списъци 500 български домакинства принадлежали пак така на бегълци⁷. В другия край на българските земи – във Варненско, 80-те години на века заварват вместо предполагаемите близо 1300 християнски семейства само 703. За останалите се твърди, че „се разпръснали и разпиляли“⁸. Подобна е ситуацията в Добруджа по данни още от 1675 г.⁹

Не случайно 2163 християнски домакинства, предимно български, са обособени само в двадесетината кази, обезпечаващи под формата на оджаклък средства за нуждите на султанската кухня, в специален „вилает от разпръснати и разпилени платци“, воден на пряко подчинение към Главното имперско счетоводство¹⁰. Същевременно още в началото на XVII в. на територията на българското Подунавие с център Никопол и Цибър (дн. с. Горни Цибър и с. Долни Цибър, обл. Монтана) функционира подобна своеобразна фискална единица, чието предназначение е да обхване раята преселници и лицата без установено местожителство, т. нар. хайманета, между Стара планина и Дунава¹¹. Нетрадиционна, но пак така отчитаща реалностите, е данъчната единица, създадена от османските власти по данни от 60-те години на XVII в. и далече на запад, пак така по протежението на р. Дунав с център в Срем. Обозначена е в изворите като „вилает на разпръснатите платци на Срем“¹². Очевидно и през XVII столетие, както и през предходните и следващите, голямата река, на чийто отвъден бряг се диша по-свободно, има огромна притегателна сила за султанските поданици-немюсюлмани и особено за българите.¹³

Доказва го задълбоченият анализ на жителския състав на гр. Никопол например, където по данни от 1693 г. само сред занаятчиите-немюсюлмани придошлите от другаде са много повече от половината, а сред търговците – два пъти и половина повече от кореняците¹⁴. Същевременно в интервала

⁵ Ор. отд. НБКМ, ф. 125, а. е. 22.

⁶ Пак там, ф. 159, а. е. 9.

⁷ Пак там, ф. 126, а. е. 9. Публ. в прев. на *Стр. Димитров*. – В: По следите на насилиято. С., 1972, 253-256.

⁸ *Е. Грозданова, Ст. Андреев*. Поименен регистър на населението във Варна и Варненска каза. – ИИМ-В, 10 (XXV). Варна, 1974, 211-230.

⁹ *Б. Цветкова*. Извънредни данъци и държавни повиности в българските земи под турска власт. С., 1958, 30-31.

¹⁰ Ор. отд. НБКМ, ф. 112, а. е. 6248/7. III. 1652 г. Срв. с прев. на П. Груевски в ТИБИ. Т. 8.

¹¹ ТИБИ. Т. 7. С., 1986, 264-268. Срв. с аналогични данни от 1639 г. Ор. отд. НБКМ, ф. 114, а. е. 89, поместени в прев. на Е. Грозданова и Ст. Андреев в ТИБИ. Т. 8.

¹² Ор. отд. НБКМ, ф. 165А, а. е. 111. Срв. с превода на М. Михайлова-Мръвкарлова в ТИБИ. Т. 8.

¹³ Вж. по-подробно по въпроса *В. Трайков, Н. Жечев*. Българската емиграция в Румъния XIV век – 1878. С., 1986 и цит. там лит.

¹⁴ *Ст. Първева*. Към демографския облик на гр. Никопол през 1693 г. – В: 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII в. С., 1988, с. 30, 32.

1692-1693 г. немюсюлманското население на цялата Никополска каза набъбва с 2360 мъже, новопреселили се тук нерядко заедно със семействата си. 302-ма от тях са изрично регистрирани в административното средище Никопол¹⁵. Сред пришълците има българи от различни дялове на Северна България, българи-балканджии или дошли тук още от по-далече – от Софийско, Пловдивско, Одринско, Димотишко, понякога от района на Мелник, Битоля, Охрид, Дойран и другаде¹⁶. Че ситуацията не е последица единствено от войната със Свещената лига (1683-1699) показват и други, аналогични на изнесените данни от много по-ранен период. Така например през 1642 г. сред поименно регистрираните 220 мъже-християни, жители на с. Черковица, Оряховска каза (неуст.), хайманетата и синовете им са 25 и носят имена от рода на Недялко, Стоян, Станко, Владко, Мирко, Стойно, Петко, Тошо, Йован, Герман, Найдан, Лальо, Кръстьо, Божин, Никола и прочие¹⁷.

За много от пришълците в района на българското Подунавие открай време то е само временен пристан преди прехвърлянето им на влашкия бряг. Така с изрична заповед до влашкия войвода Александър още от 29 септември 1627 г. султан Мурад IV настоява на османската хазна под формата на глобална сума (макту) в размер от 50 000 акчета да бъдат възместени загубите от тазгодишното джизие на преминалите на отвъдния бряг на р. Дунав и застояли се там български и сръбски раи (букв. *Bulgar ve Sırf reâyası*). Ако се изхожда от размерите на този данък в началото на века, става въпрос за около 200 души, задържали се на отвъдния дунавски бряг¹⁸. Поне част от преселниците вероятно намират препитание във възникналите по влашкото крайбрежие голям брой чифтлицы, за наличието на каквито се съобщава и в заповед на султан Ахмед I от 25 март 1608 г., адресирана по понятни причини до кадиите на Видин, Свищов, Браила и другите кази по протежението на Дунав. Съществуват и по-конкретни данни в тази насока, като например жалбата на заима Мустафа от 70-те години на XVII в., според която раята от принадлежащото към зеамета му с. Раханиче, Никополска каза (дн. с. Ореховица, Лов. обл.), а и от останалите му села в района, бягала във Влашко, където се установявала на трайно местожителство¹⁹.

Разбира се, далеч не всички бегълци от българските села и градове се ориентират непременно на север и преминават отвъд голямата река, за да попълват периодично редиците на тамошната българска емиграция. Преобладаващата част от тях остават бежанци на родна земя. Сами или със семействата си, индивидуално или с големи групи съселяни или съгражда-

¹⁵ Пак там, с. 33.

¹⁶ Пак там, с. 34.

¹⁷ Ор. отд. НБКМ, ф. 32А, а. е. 164. Срв. с превода на М. Михайлова-Мръвкарова в ТИБИ. Т. 8.

¹⁸ *T. Cemil. Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești 1601-1712.* București, 1984, 204-205.

¹⁹ *Ibidem*, p. 125.

ни, тайно или на забележими преселнически кървани, денем или нощем, без нищо друго, освен дреха на гърба си или с добитък и покъщнина и някоя скътана пара, преселниците кръстосват българската земя през цялото XVII столетие с надежда за по-добър късмет другаде – в по-близко или по-далечно село, чифтлик или град, където възникват, множат се и се разрастват нови селища или махали, обозначени според случая като „нови“, „йени“, „джедид“, „преселнически“ и пр.

Основните параметри на този непрекъснат преселнически поток от беганци на родна земя съвсем не са останали незабелязани от изследователите и неотразени в историческата книжнина. Те са сравнително подробно изучени за отделните райони от българските земи²⁰ или за определен отрязък от това смутно и размирно столетие²¹. Не липсват и обобщения относно специфичните му проявления на български терен и обусловилите го причини²²: активизиране на военните действия в посока североизток и запад, периодично преминаване на османски войски с всички произтичащи от това последици, прекомерен данъчен натиск, обезземляване, неизплатими на практика дългове към лихвари, глад, епидемии, насилия на султански служители и местни големци, опити за ислямизация и пореден рекрут на аджемиоглани по силата на кръвния данък, разбойнически нападения, набези на татарски орди, на донски и запорожки казаци²³ и др. под.

Наложило се и мнението, че вътрешните миграции на българите от XVII в. представляват своего рода Брауново движение, сред което трудно би могла да бъде доловена някаква доминираща тенденция. Защото вътрешномиграционният поток в никакъв случай не е еднопосочен – само към плодородните равнини или обратно – единствено към планинските дебри, предимно от селата към градовете или напротив, от едни към други по-близки или далечни села. Тази неопределеност в предпочитанията на преселниците се подчертава и в османската документация от това време. Обикновено в нея се изтъква, че раята от тимарите отишла във вакъфите, а раята от вакъфите – в тимарите, в градовете и селата от султанските хасове или пък в чифтлиците на спахии, еничари и други лица от категорията на военните²⁴.

Становището за тази разнопосочност и многоликост на вътрешномиграционния поток през XVII в. не би могло, нито пък трябва да бъде оспорвано. Внимателният оглед на такъв интересен вид османотурски извори, какъвто представляват „Книгите на жалбите“, т. нар. шикяет дефтери²⁵ оба-

²⁰ Ал. Матковски. Крепостништвото во Македонија. Скопје, 1978, 99-371; Ал. Стојановски. Градовете на Македонија од крајот на XV до XVII век. Скопје, 1981, 45-55.

²¹ St. Pârveva. Migrations à l'intérieur du pays de la population bulgare à partir de la fin du XVIIe jusqu'au milieu du XVIIIe s. – BHR, 1991, № 3, 19-37.

²² Е. Грозданова. Българската народност през XVII век..., 549-568.

²³ По този въпрос вж. Ив. Тютюнджиев. Казашки военни акции по Българското Черноморие през първата половина на XVII век. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 3. В. Търново, 1994, 113-116.

²⁴ Вж. Ал. Матковски. Цит. съч., 139-140.

²⁵ Тук са използвани сведения от четири подобни „Книги на жалбите“ – съответно от 1649-

че, все пак оставят определеното впечатление за две категории българско население, чиито бягства от районите на постоянното им местожителство през XVII в. най-често са обект на разискване пред органите на централната османска власт. Става дума за различните „привилегировани“ групи население с особен статут и със специални задължения във военномощната и стопанската сфера²⁶, от една страна, и за вакъфската рая – от друга²⁷.

Това в никакъв случай не означава, че в „Книгите на жалбите“ въобще липсват сведения за преселвания и бягства на рая от градове и села, непринадлежаща към тези две категории. Само няколко примера. През 1650 г. някой си спахия Ахмед подал арзухал в османската столица. Оплакал се, че жителите на селата от тимара му в границите на Кюстендилски санджак напуснали родните си села и се заселили в софийско село, чието име не се упоменава. При опита си да върне бегълците обратно, срещнал съпротивата на длъжностни лица в Софийска каза, които очевидно били заинтересовани от притока на рая в подведомствения им район и въобще не се съобразявали с предписанията на султанските разпореждания и закона. Може би не без отношение към посоченото преселение е друг един документ от същата „Книга на жалбите“ и от същата година. От него става ясно, че мир-и миранът (т. е. бейлербейат) и хората му вилнеят на територията на Кюстендилски санджак и по-специално в казите Кюстендилска и Щипска. Те отсядали по домовете на раята, изземвали произволно и безвъзмездно храни и фураж, събрали незаконно от нея 80 000 акчета, глобявали ги по повод и без повод, посягали на зърнените им запаси и отгоре на всичко пиянствали, при което насилията им нямали край²⁸. От султанска заповед до кадията на Севлиево пък научаваме за оплакването на местен тимариот срещу собствената му християнска рая от села на територията на нахията Хоталич, Севлиевска каза, които напуснали масово родните си места и се заселвали в градчетата, села и чифтлици от неупоменати изрично в документа други кази²⁹.

1650 г., 1675 г., 1698 г. и 1718 г., три от които постъпили неотдавна в Ор. отд. НБКМ по линия на двустранния обмен на архиви между Република България и Република Турция, а именно: Atik Şikâyet Defteri 1; Atik Şikâyet Defteri 29; Rikâb Şikâyet Defteri 77. Четвъртата се съхранява в Австрийската национална библиотека във Виена и е обнародвана във факсимилета от Х. Г. Майер съвместно със 17 колеги под заглавието *Das osmanische Registerbuch der Beschwerden vom Jahre 1675*. I. Wien, 1984. Вж. също *Ст. Андреев, Е. Грозданова*. Българските и съседните им земи според „Книгите на жалбите“ от 1675 г. – ИНБКМ, 12, (XXVIII), 1996, 196-223.

²⁶ По-подробно за тях вж. *Е. Грозданова*. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – В: България през XV-XVIII век. Историкографски изследвания. Т. 1. С., 1987, 136-154; *Е. Грозданова, Ст. Андреев*. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика. – В: Българският шестнадесети век. С., 1996, 29-48; *Ал. Стојановски*. Раја со специјални задолженија во Македонија. Скопје, 1990 и цит. лит в тези изследвания.

²⁷ За вакъфите вж. изчерпателно у *В. Мутафчиева*. Османска социално-икономическа история. С., 1993, 62-129, 378-434; *Е. Радушев*. Аграрните институции в Османската империя през XVII-XVIII век. С., 1995, 173-260.

²⁸ Atik Şikâyet Defteri 1, 86-b-IV; 87-b-II.

²⁹ Rikâb Şikâyet Defteri 77, 65-b-IV.

Пак в „Книгите на жалбите“ от XVII в. тук-там се срещат и сведения за бегълци от села, принадлежащи към хасове. Самият везир Кенан паша се оплакал през 1650 г., че едно от селата към хаса му в каза Кешан останало пусто и обезлюдено вследствие на това, че жителите му се пръснали и разпилели. Затова пък на тяхно място в запустялото село се заселили пришълци от друго едно село от същата каза, принадлежащо към хасово владение на Мехмед паша. Във връзка с това възникнали спорове къде и на кого следва да плащат данъците си бегълците³⁰. Към хас се числяло населението на с. Коюнлу (дн. с. Овчарово, Хаск. обл.) от казата Джиср-и Мустафа паша (с център дн. гр. Свиленград), което по данни на „Книгата на жалбите“ от 1698 г. забягнало от родното си място и се установило по различни други села и градчета на същата каза, а и по-далече – в казите Стара Загора, Узунджаабад-ъ Хаскъой (Хасковска) и Юскюдар (с център дн. с. Щит, Хаск. обл.). Настоява се бегълците да бъдат върнати обратно³¹.

Вътрешните миграции през XVII в. осезателно засягат по данни от „Книгите за жалбите“ и раята от големите градове – средища на кази и санджаци. Само по сведения за 1675 г. бегълци се оказват част от жителите на Вароша на гр. Силистра³², докато по същото време жители от християнски махали на гр. Бер се преселили в една от мюсюлманските махали на същия град³³. Най-масов характер имало преселването на раята през същата 1675 г. на територията на казата Виза, където селяни от всичките 30 села на нейна територия забягнали и се установили трайно в административния център гр. Виза, макар и да продължавали да обработват земите си по родните места. Независимо от това преселението им създавало множество затруднения във връзка с данъчното им облагане³⁴.

Въпреки всички тези случаи, които, разбира се, не са единствени от този род, впечатлението за значителен превес на отразени върху страниците на „Книгите на жалбите“ от XVII в. вътрешни миграции в границите на българската етническа територия с участието най-вече на вакъфска рая и на категории българско население със специални задължения, си остава в сила. Тази констатация не би могла сама по себе си да бъде доказателство, че бягствата на българите от вакъфите, както и на събратята им войнуци, дербентджии, рудари, солари, оризари и др. под. наистина били най-многобройни и че именно техните миграции през XVII в. били най-интензивни и доминиращи над останалите. По-скоро би могло да се заключи, че те засягали най-силно държавните интереси на османската власт и постъпленията в хазната, за да бъдат относително по-често и разисквани, така да се каже, на най-високо ниво. Би могло да се предположи също, че именно жалбоподаватели от ранга на войнушките черибашии, откупчици (мюлтезими) на

³⁰ Atik Şikâyet Defteri 1, 77-b-I.

³¹ Atik Şikâyet Defteri 29, 51-a-II.

³² Das osmanische Registerbuch..., 33-a-III.

³³ Ibidem, 56-a-II.

³⁴ Ibidem, 217-b-III.

важни държавни приходоизточници, вакъфски мютевели и т. н. получавали и сравнително по-лесно и безпроблемно достъп до органите на централната османска власт, за да изложат оплакванията си. Отражение не можела да не даде и по-голямата мобилност на категории българско население от рода на войнуци и джелепи например, които поради характера на задълженията си се намирали в непрекъснато движение с произтичащите от това възможности при удобен случай да отседнат другаде. Така или иначе, наличните сведения от „Книгите на жалбите“ за бягства на вакъфска рая и на „привилегировани“ със специални задължения и статут несъмнено биха доупълътнили представите ни за българските миграции от XVII в.³⁵

* * *

Както подсказва и самото им название, войнуците са може би най-българската измежду привилегированите категории население в нашите земи под османска власт. Независимо от различните версии относно произхода на самата войнушка институция, за числящите се към нея, при цялата условност на това понятие, като че ли и най-подходя да се говори като за привилегировани³⁶. Още през XVI в. обаче започва да се наблюдава размиване между правните норми и реалността с оглед на войнушкия статут, а края на столетието бележи и очевиден спад в броя на пряко ангажираните с функции на войнугани лица³⁷.

Очебиен е отливът на войнуци, свързан нерядко и с бягството им от родното село или град, в началото на XVII в. Показателен е в това отношение например османотурски регистър от 1606 г. на войнушки бащини в Софийско, Пиротско, Пернишко, Брезнишко, Берковско и другаде, съставен по повод отмяната на военнопомощните задължения за част от тамошните войнуци. Впечатляващ е в този документ броят на останалите незаети свободни войнушки бащини, които на места (напр. в селата Чибоавци, Дръмша, Лакатник, Добърчин и др.) са многократно повече от усвоените³⁸. Другадѐ в поредица от войнушки в миналото села (Ябланица, Габер, Бутроинци и др.) незаети са останали всички налични войнушки бащини³⁹.

Особено неблагоприятни за състоянието на войнушката институция, ако се съди по „Книгите на жалбите“, се оказват 70-те години на XVII в., свързани едновременно с активизиране на водените от империята на европейски

³⁵ Още повече, че дори *Ал. Матковски*, (цит. съч.), който им посвещава самостоятелни параграфи, фактически само ги маркира, без да приведе конкретни данни в тази насока.

³⁶ Литература по въпроса вж. у *Е. Грозданова*. Проблемът за т. нар. привилегирована рая..., 136-154; Вж. ТИБИ. Т. 5. С., 1974.

³⁷ Вж. *Ал. Стояновски*. Раја со специјални..., 65-79; Срв. *Е. Грозданова*, *Ст. Андреев*. Категории население със специални задължения..., 29-48.

³⁸ ТИБИ. Т. 5. 197-251. Срв. *Е. Грозданова*. Българската народност през XVII век..., с. 94 и сл.

³⁹ ТИБИ. Т. 5. с. 242, 222, 212-213.

терен войни и засилване на данъчния натиск върху подвластното население, в т. ч. и върху категориите, натоварени с военнопомощни функции. Само в „Книгата на жалбите“ от 1675 г. например откриваме десетки документи за бягства на войнуци от селищата и районите на постоянното им местожителство и отсядането им в други по-близки или по-далечни кази и санджаци. Увлечени в масови миграции по това време се оказват войнуците от Никополски санджак. Заповед до кадията на Берковица от тази година сочи например, че тамошните войнуци, подобно на тези от останалите кази на санджака, бягали в посока юг-югоизток и предпочитали да се заселят в други селища и по-специално в Пловдивско, Старозагорско, Новогагорско, Казанлъшко, Чирпанско, Хасковско и дори Чирменско. Именно там били издирени и десетина души измежду бегълците от Берковска каза и не само върнати обратно, но и хвърлени в затвора за наказание⁴⁰. Наложило се дори на нарочни длъжностни лица (мюбашири) да бъде възложено издирването им по села и чифтлици и връщането им по места на бегълците войнуци на територията освен на Никополския и на Силистренския санджак⁴¹. От миграционния поток били засегнати и войнуците във Видинския санджак. Към подобен извод насочва султанска заповед пак от 1675 г. до кадиите на казите Видин, Враца, Оряхово, Плевен и Никопол. Поводът за нея дало донесение на ловешкия кадия, който уведомял, че на територията на подведомствената му каза след последния военен поход останали много войнугани от изброените по-горе административни единици и че тези бегълци следва да бъдат незабавно върнати по родните им места. В документа се споменава мимоходом, че бежанците били прокудени от непосилен данъчен гнет⁴².

Серия документи от същата година и същата „Книга на жалбите“ насочват отново към подобни причини за това масово разпиляване на войнушкото население. Самите войнуци от казите Златица, Хоталич (между Севлиево и Габрово и на юг от тях) и Търново обясняват в колективна жалба поведението си с насилственото събиране на данъци и такси, от които по закон били освободени: за паша на отглежданите овце и говеда, дървен строителен материал и дърва за огрев и др.⁴³ Оплаквания от този род се потвърждават и от донесения на войнушкия черибашия в Никополски санджак Кара Мустафа, който вижда главния виновник за незаконното събиране на допълнителни данъци от подопечните му и упражняването на грубо насилие спрямо тях в лицето на никополския мютеселим. Именно него и служителите му сочи Кара Мустафа като преки причинители за разпръскването и разпиляването на войнуците от санджака⁴⁴.

Аналогично обяснение на ситуацията дава и главният началник на султанската конюшня, някои си Ибрахим, който изтъква, че войнуците напус-

⁴⁰ Das osmanische Registerbuch..., 97-a-I.

⁴¹ Ibidem, 104-b-III, 170-a-II.

⁴² Ibidem, 64-a-V.

⁴³ Ibidem, 164-a-V.

⁴⁴ Ibidem, 18-a-III.

кат селата и бащините си, защото не са в състояние да издължават не само исканите от тях данъци от категорията „текялиф-и йорфийе“, но и джизиеото и испенчето си. Донесението му изглежда засяга пряко войнуците от Златица и Златишко, тъй като според същата заповед точно на тамошния кадия се възлага да издирва бегълците войнуци и да ги въдворява обратно по родните им места⁴⁵. Очевидно, както уведомява пореден документ от „Книгата на жалбите“, въпросният златишки кадия побързал да изпълни тази заръка. Той бил спъван в дейността си обаче от кадиите на територията на Силистренски санджак, където били намерили убежище част от бежанците⁴⁶. По всяка вероятност причините за това благоразположение и гостоприемство спрямо войнуците следва да се търси в очакваните евентуално по-големи данъчни постъпления в предпочетените кази за сметка на установилите се в тях пришълци.

По-различно се очертава в това отношение по същото време становището на обикновената непривилегирована рая от Силистренски санджак, която вижда в по-благоприятния за войнуците данъчен статут заплаха от увеличение на собственото си данъчно бреме. Би могло да се твърди по този повод, че вечните противоречия между обикновена и привилегирована рая, които се изострят през втората половина на XVII в., от своя страна допринасят не малко за принудителната миграция на част от привилегированите. Така немюсюлманите от Вароша на гр. Силистра протестирали през 1675 г. според „Книгата на жалбите“ срещу местните войнуци, които по думите на просителите притежавали обработваеми земи по-големи по обхват от определения за свободните войнушки бащини и следователно трябвало да плащат наред с обикновената рая извънредни данъци за земята в повече⁴⁷. Подобна е позицията, изложена в същата „Книга на жалбите“, на обикновената рая спрямо местните войнуци от селата Бюклюджек, Гюне и Трънково, Старозагорска каза (дн. с. Разделна, Любенец и Трънково, Хаск. обл.), както и в Сливенско и Ямболско. Нещо повече, тук просителите настояват за още по-крути мерки спрямо привилегированите си съграждани и съселяни, а именно – ако не плащат извънредни и други данъци за земите си в повече от войнушка бащина, те да им бъдат насила отнети⁴⁸.

Свои основания да са недоволни от войнуците имат и местните ленници, които понякога се изявяват в единен фронт с обикновената рая срещу стремежа на привилегированите да се възползват неправомерно от статута си. Подобни случаи са регистрирани пак в „Книгата на жалбите“ от 1675 г. в с. Драган, Търновска каза (дн. с. Драганово, Лов. обл.), където местните войнуци отказвали да плащат на заима Хасан данъци и такси за владените извън бащините си лозя⁴⁹, както и да дават десятък за допълнително обра-

⁴⁵ Ibidem, 109-b-IV.

⁴⁶ Ibidem, 165-b-V.

⁴⁷ Ibidem, 33-a-VII.

⁴⁸ Ibidem, 164-a-IV; 3-a-III.

⁴⁹ Ibidem, 21-a-IV.

ботваната раетска земя⁵⁰.

Натиск срещу войнуците като евентуална причина за бягствата и разпиляването им през втората половина на XVII в. се оказва и по други поводи. По данни на „Книга на жалбите“, този път от 1698 г., войнуците от с. Каргуна, Ямболска каза (дн. квартал на гр. Ямбол) били набедени, според собствената им жалба, съвсем неоснователно и несправедливо, че имат пръст в убийството на кримския султан Мехмед Гирай⁵¹, което дало основание за насилия спрямо тях. По този повод просителите настояват за разследване, което да установи невинността им и да сложи край на издевателствата⁵².

„Книгите на жалбите“ от последната четвърт на XVII в. съобщават недвусмислено за широкомащабни миграции на привилегирована рая в българските земи, засегнали не само войнуците на служба, но и техните резерви, т. нар. зеваид-и войнуган, както и ред други категории население със специални задължения и статут. Сред тях изрично се упоменават рударите (маденджии) и охраняващите планинските проходи дербентджии. Обстоятелството, че бежанците от този род оставяли опустели и обезлюдени цели селища в обширната провинция Румелия, лишавайки извън всичко друго местни тимариоти и заими от очаквани данъчни приходи, обяснява и множеството оплаквания на ощетените в шериатските съдилища, както и подкрепата, която получили те от страна на самия румелийски бейлербей с цел издирването на бегълците и въдворяването им обратно. Именно той, мир-и миранът на Румелия, докладвал през 1675 г. на централните органи на властта в османската столица, че раи и синове на раи, жители на села, регистрирани като маденджийски, дербентджийски или като средоточие на зеваид-и войнугани, напускали родните си места и се заселвали другаде в градчета, села и чифтлици на османски военнослужещи. Този път миграционният поток с оглед разположението на българските земи се очертава в посока северозапад-югозапад, тъй като се предвижда бегълците да бъдат издирвани на територията на казите Враня, Ниш, Скопие, Аладжа хисар (с център дн. гр. Крушевац, Сърбия – Югославия) и Вълчитрън (с център дн. гр. Вучитрън, Авт. край Косово, Сърбия – Югославия)⁵³.

Впрочем, и в района на новото си местожителство едва ли бегълците намирали желаното спокойствие, сигурност и ред, поне ако се съди по друг един османотурски документ от същата „Книга на жалбите“ от 1675 г. Във всеки случай в две от изброените по-горе кази – Вълчитрън и Скопие, даже старите местни дербентджии според собствените им оплаквания били принудени да се пръснат и разпилеят най-вече поради непрекъснатите разбойнически нападения на арнаути (албанци). Към това се добавили злоупот-

⁵⁰ Ibidem, 49-a-IV.

⁵¹ За тях вж. по-подробно *Е. Грозданова, Ст. Андреев*. Османски документи от XVII-XVIII в. за татарските султани от династията на Гираите в българските земи. – Библиотека, 1995, 10, 30-36 и цит. там лит.

⁵² Istanbul Başvekâlet Arşivi, Atik Şikâyet Defteri 29, 63-a-I.

⁵³ Das osmanische Registerbuch..., 49-b-II.

ребите и насилията и на местни спахии, държавни чиновници и други влиятелни лица: произволно налагани ангарии, събирани безвъзмездно храни и фураж, многократно завишени парични данъци, посегателства спрямо собствените им земи и ливади и др.⁵⁴

Що се отнася до рударите в българските земи и техните миграции през XVII столетие, сочените за това в изворите причини са разнообразни и варират от прекомерен данъчен натиск и пряко насилие, в т. ч. понякога и от страна на гръцкото духовенство, до изчерпване на запасите от руда и нерентабилно производство. По данни още от 1635 г. „вследствие на големия терор и притеснение“ рударската рая на Самоков и Самоковско се разпръснала и „тълпите бегълци“ по посока към съседната Софийска каза се увеличили. Изцяло запустяло рударското с. Козич (изч.) и къщите на бегълците се превърнали в „свърталища на бухали и гарвани“ и убежище на разбойници. Изцяло било напуснато от жителите си и рударското с. Дрен (Пернишко, дн. Соф. обл.). Пред опасността неизплатените данъчни дялове на бегълците да бъдат разпределени върху населението на останалите рударски селища в района, жителите на селата Друган (Пернишко, дн. Соф. обл.), Боснек, Сърф Самоков (с. Попово, вполс. Витошко, залич.), Студена, Кралев дол и Владая (Соф. обл.) заявили в присъствието на местните османски първенци в Самоков, че също ще се разпилеят. „Ще западнат всички рудници на негово величество всемогъщия султан. Различните видове клинци, които ни е наредено да изработваме за държавната корабостроителница и арсенала и необходимите за военните походи кирки, лопати и други необходими съоръжения ще бъдат изоставени напълно“ – предупреждават рударите⁵⁵. Според „Книгата на жалбите“ от четири десетилетия по-късно за разпиляването на рударите от Самоковско оказват влияние: появата на множество хайдути и разбойници в района; принудата обикновена рая и маденджи село по село да поръчителстват помежду си, че няма да им оказват подкрепа; нововъведението местните жители да издържат със собствени средства група сегбани, наети специално, за да противодействат на хайдути и разбойници и да ги преследват⁵⁶.

Около средата на столетието, по данни от 1651 г., немалък процент съставляват бегълците от вилаета Сидире капси (дн. с. Сидерокавсия, Гърция), известен с наличието на множество рудари, между които и българи, обслужващи тамошните сребърни рудници⁵⁷. Донякъде по-различно поне докъм края на 60-те години на века се очертава положението в рудниците на Кратово, където като маденджи изрично са регистрирани жителите немюсюлмани на четири градски махали и на още 56 села от Кратовско, Кума-

⁵⁴ Ibidem, 149-a-II, III.

⁵⁵ *Сл. Драганова*. Неизвестен турски документ за положението на рударското население в Самоковската каза през първата половина на XVII в. – ИДА, 20, 1970, 189-195. Срв. Ор. отд. НБКМ, Сл 5/8.

⁵⁶ Das osmanische Registerbuch..., 92-a-III.

⁵⁷ Ор. отд. НБКМ, Сл 18/14.

новско и Кочанско⁵⁸. Установява се, че за времето от 1618 докъм 1668 г., т. е. за половин век, предшестващ бурните събития от 80-те години в западните и югозападните български земи, повечето от рударските селища, за които са запазени съпоставими данни, бележат прираст на рударско население (14) или запазват броя си неизменен (5), докато спад се наблюдава само в 10 от селищата⁵⁹. При това той би могъл да се дължи далеч не само на механичен отлив на маденджии от Кратовския район, макар и тук на места да са зафиксирани единични опити, веднага след това отменени, за неправомерно данъчно облагане на ангажирани с добив на желязо лица⁶⁰. По-скоро би могло да се твърди, предвид положението в рудодобивните райони от югозападните български земи пак през 60-те години на XVII в., че някои от тях привличат по това време работна ръка в рудниците от други места. Не случайно управата на мукатаата върху рудниците в казите Скопска, Тетовска, Кичевска и Велешка претендира през 1663 г. съобразно практика, „обичайна от старо време“, да събира ява-джизието – в случая данъка джизие от немюсюлманската рая, придобила от другаде с цел да търси препитание в местните рудници⁶¹.

Докато така или иначе Кратовските рудници продължават да се крепят и в началните десетилетия на XIX в., когато сме свидетели вече и на пряк отказ на раята да работи в тамошните мини заради тяхната очевидна нерентабилност⁶², точно XVII столетие се сочи от редица автори като бележещо края на рударството в друго прочуто негово средище на българска земя – Чипровци. Невъзможността да се изхранват, както дотогава, от добив и преработка на руда, тласка по данни от 1647 г. жители на съседното до Чипровци рударско селище Клисурса да забягнат и потърсят убежище другаде, поне докато селото им бъдело отминато от бирниците⁶³. „Прогонени от тиранията“ и високите данъци се оказват и чипровчани, увлечени също от 1649 г. нататък от миграционна вълна⁶⁴. При това някои османотурски документи от „Книгите на жалбите“ от 70-те години на XVII в. акцентират и върху един по-специфичен момент като фактор, предизвикал разпиляването на рударското и останалото население от тогавашните села Чипровци, Копиловци и Железна. По повод жалбата на местните българи католици от тези три села с нарочна султанска заповед до Софийския кадия се разисква

⁵⁸ Пак там, ф. 131А, а. е. 46. Срв. ф. 131А, а. е. 47. Тези и още няколко други османотурски регистъра от различни години на XVII в. за вилаета Кратово са преведени и подготвени за печат в ТИБИ. Т. 8, от А. Минков.

⁵⁹ Срв. *Е. Грозданова*. Българската народност през XVII век..., 341-343.

⁶⁰ Вж. напр. сведенията за рударското с. Чавуш кьой (с. Ключовец, общ. Куманово, Македония) в регистър от 1659 г. със сигн. Ор. отд. НБКМ, ф. 131А, а. е. 44.

⁶¹ *Х. Г. Мајер*. Нешто за јава-џизието и маден мукатаа незаретот на Скопје и Вучитрн во 1663 г. – ГИНИ, Скопје, 1974, 3, 127-138.

⁶² Ор. отд. НБКМ, ОАК 111/26. Вж. *Е. Грозданова, Ст. Андреев*. Задължения и статут на рударите в българските земи през XV-XIX век. – ИПР, 1991, № 8, с. 20.

⁶³ *Й. Списаревска*. Чипровското въстание и европейският свят. С., 1988, с. 42.

⁶⁴ Пак там.

поведението на Цариградската патриаршия и нейните служители, в т. ч. и на софийския владика. Изтъква се, че „латинците“ били подложени на непрекъснат тормоз и издевателства от страна на гръцкото духовенство, били незаконно затваряни, изземвали им се произволно парични суми, гръцки свещенослужители се намесвали и в духовните им дела, макар да нямали право на това. Изброените и други подобни деяния предизвиквали разпръсване на местното католическо население⁶⁵. Впрочем, най-жестоките времена за рударите и останалото население на Чипровци, Копиловци, Железна и Клисуря, както и окончателната емиграция на оцелелите през 1688 г. те първа предстоели. А в необнародван османотурски регистър на населението от Врачанска каза, изготвен вече през 1708-1709 г., откриваме все още 8 маденджийски села наред с 21 изрично посочени като запустели и разрушени⁶⁶.

Принудени да станат бежанци на родна земя са и част от оризарите (челтюкчии). Още през последните десетилетия на XVI в. е регистрирано разпръсване на раята от някои оризища на Черна река в Тиквешко, като например от тамошното с. Вазарци (общ. Кавадарци, Македония). Нещо повече, в продължение на цели 10 години оризищата останали незасети и неизползваеми и само с много усилия и привличане на рая от другаде – предимно потомствени челтюкчии християни, те започнали отново да се обработват и да носят очакваните приходи⁶⁷.

Век по-късно, както се установява и във връзка с ред други категории население със специални задължения и статут, бегълците челтюкчии са доста повече и засягат възлови оризопроизводителни райони като Пловдивско, Пазарджишко, Берско и др. В някои села от Пловдивско например, където челтюкчии са регистрирани още през XV в.⁶⁸, основание за разпръсване на част от оризарите дават обвиненията на османски длъжностни лица, че челтюкчиите засявали повече от допустимите като обхват оризища, поради което от тях се изисквала и изземвала насила и значително по-голяма по обем продукция⁶⁹. За неправомерно заграбване на 100 килета ориз от челтюкчии в друго пловдивско село, както и за незаконното им облагане с данъци и такси върху кошери, ливади и др., се съобщава в жалба на двама заими, съвладельци на съдружнически начала на част от въпросното село⁷⁰.

Многобройни са сведенията за бегълци оризари в района на Бер и Негуш в „Книгата на жалбите“ от 1675 г. От оплакване на самите потърпевши челтюкчии, обработващи оризища на р. Агустос, приток на р. Могленица, става ясно, че преди време те наброявали 75 души, а понастоящем, в резултат от бягството и разпиляването им, останали само 46. Просителите изтък-

⁶⁵ Das osmanische Registerbuch..., 187-a-II.

⁶⁶ Е. Радушев, Р. Ковачев. Цит. съч., с. 41.

⁶⁷ Ал. Стојановски. Раја со специјални..., с. 150.

⁶⁸ Е. Радушев, Р. Ковачев. Цит. съч., с. 3.

⁶⁹ Das osmanische Registerbuch..., 24-a-II

⁷⁰ Ibidem, 27-a-III.

нали и конкретната причина, принудила част от тях да напуснат службата си и родните си места – насилственото им облагане с извънредни данъци и повинности наред с обикновената рая, макар по закон да били освободени от тях в замяна на производството и доставките на ориз за нуждите на държавата⁷¹.

В друга жалба на оризарите пак от казата Караферие (с център гр. Бер, дн. гр. Верия, Гърция) се изтъква още един момент, утежнил положението им. Става дума за незаконното изискване те да плащат един вид водна такса (ресм-и аб) за речната вода, използвана при оризопроизводството. Независимо от изричните султански разпореждания, забраняващи тази порочна практика, войводата на хаса и забитите му я пренебрегвали и продължавали да ги тормозят⁷². Най-после, тамошните оризари страдали и от конфликта между местни ленници, от една страна, и забити на султански хасове, от друга. Последните се стремели да увеличат неколкочратно площите на оризищата по поречията на реките, за да очакват съответно и по-големи количества произведен ориз. По такъв начин обаче, те фактически ограничавали размера на площите, предвидени за отглеждане на жито, ечемик, сусам и други култури, на които пък разчитали с оглед на приходите си тимариоти и займи⁷³. Очевидно споровете и затрудненията около държавните, респ. султанските оризища и съответно обработващите ги челтюкчии в района на Бер и Негуш продължили десетилетия наред, тъй като по данни на османски документ и от 1697-1698 г. бегълците оризари с оглед на първоначално предвидената бройка от 76 души продължавали да бъдат доста на брой. По този повод отново се съобщава, че от 76-те оризари християни, както било предвидено според регистрите, някои починали, а други се разбягали и разпиляли, така че фактически проверката установила налице само 64 от тях⁷⁴. Че оризарите наред с други привилегирвани уж категории от рода на дербентджии и мостари (къопрюджии), имали основания да бягат от родните си места заради облагането им с данъци и пари в натура, от които дотогава били освободени, се откриват податки и в султанска заповед до битолския кадия от 1642 г. В случая става дума за събиране на общо основание на бедел върху овцете, а уж привилегированите са обвинени, че използват фалшиви невалидни документи за мнимото им освобождаване от някои данъци и повинности⁷⁵.

* * *

Ако обобщим изнесените дотук данни, разбира се, с пълното съзнание, че те далеч не изчерпват и малка част от всичко съхранило се в архивите

⁷¹ Ibidem, 118-a-VII.

⁷² Ibidem, 68-a-II.

⁷³ Ibidem, 53-a-IV.

⁷⁴ Ал. Стојановски. Раја со специјални..., с. 150.

⁷⁵ ТДИМН. Т. 4. Превод и ред. В. Бошков. Скопје, 1972, с. 109.

относно вътрешните миграции на категориите население със специални задължения и статут в българските земи през XVII в., биха могли да се изтъкнат следните няколко момента:

1) Миграциите обхващат подобни категории население както с военнопомощни функции, така и натоварени със задължения в производствената сфера. В „Книгите на жалбите“ все пак определено доминират и най-всеобхватен характер имат сведенията за бягства и размествания на войнуци.

2) Като предпочитани с оглед ново местожителство на бегълците измежду т. нар. привилегирована рая се очертават няколко ареала: в посока юг-югоизток към Пловдивско, Старозагорско и Новозагорско, Казанлъшко, Чирпанско, Хасковско и Чирмен; районът около Ловеч и Силистра в Централна Северна и Североизточна България; казите Враня, Ниш, Скопие, Аладжа хисар и Вълчитрън, отчасти Кратово, по направлението запад-югозапад.

3) Като основна причина за предприетите бягства изпъква пренебрегването и дори на места официалното премахване на повечето от облекченията, ползвани в замяна на задълженията им от различните категории население със специални задължения и статут. Първенство в това отношение държи изискването от „привилегированите“ на данъци от рода на извънредните, което фактически ги приравнява или поне приближава по статут до положението на обикновената рая, без да ги разтовари от възложените им специфични функции и задължения. Често срещан фактор за миграциите на изследваните тук категории е изострящият се конфликт между обикновена рая и привилегированите, провокиран понякога и от стремежа на привилегированите да разширят селскостопанската си дейност във вреда на съселяни и съграждани.

4) Не липсват и други по-малко общовалидни фактори, подтикнали бежанците измежду привилегированите към тази стъпка: според случая изчерпване на рудниците; затруднения във връзка с оризопроизводството; натиск в сферата на религиозния и духовния живот, при това не само по оста мюсюлмани-немюсюлмани, но и с оглед на противоречието висше православно духовенство – българи католици; борби между различен ранг османски ленници и длъжностни лица, представляващи държавата, за по-голям дял от очакваната рента за сметка и на някои категории население със специални задължения и статут.

5) Не е излишно да се добави, че някои от военнопомощните категории със специални задължения и статут, например мартолосите в района на Подунавието, сами стават причина с действията си за разпръскване на част от раята⁷⁶.

6) Интересен момент представлява принадлежността на някои от раята със специални задължения, например на част от рударите в източните Ро-

⁷⁶ Такъв случай е регистриран например на територията на Свищовска каза. Вж. *Das osmanische Registerbuch...*, 16-b-VII.

допи⁷⁷ или на някои оризари в Пловдивско и другаде⁷⁸ едновременно и към вакъфи, доколкото именно вакъфската рая в българските земи през XVII в., както вече беше изтъкнато, също се включва особено активно във вътреш-номиграционния поток.

* * *

Почти няма район от българските земи, чиято вакъфска рая по данни на „Книгите на жалбите“ да не е била увлечена в една или друга степен от преселническия поток на XVII столетие. Засегнати са вакъфи от Източните Родопи, Беломорието, Сакар и Странджа на юг през Западното Причерноморие и Добруджа на изток-североизток до Търновско, Софийско, Пловдивско, Битолско или другаде на запад-югозапад.

Един от най-внушителните „дамски“ вакъфи на българска земя бил основан от дъщерята на Селим II Шах султан. Той включвал 12 села в Пловдивско⁷⁹, чието население по данни от 1614 г. обхващало минимум 1006 немюсюлмански домакинства⁸⁰, три големи села в Софийско, между които и Горна баня⁸¹, група села в Източните Родопи и по-точно в казите Дагардъ (букв. Запланина, планинската област Болярско, разположена между градовете Крумовград и Момчилград) и Димотишка, между които и голямото рударско средище Пелевун (дн. с. Плевун, Хаск. обл.)⁸² и др. В интервала от 20 години между 40-те и 60-те години на XVII в. две от софийските вакъфски села на покойната Шах султан, наброяващи дотогава по около стотина български християнски домакинства, били изцяло изоставени от жителите си и османският регистратор отбелязал лаконично за тях – „напуснато, жителите бегълци“. Третото – с. Горна баня, оцеляло, но и неговите жители по същото време намалели от 75 на 50 християнски домакинства⁸³. Причината за това не е посочена в достъпните ни извори. Десетина години по-късно обаче, в „Книгата на жалбите“ от 1675 г. като виновници за масовото бягство на населението от вакъфските села на Шах султан в района на Източните Родопи се сочат лицата Сеид Мурад, Осман, Терзи Мехмед и Кючюк Ахмед. Те грабели и насилвали вакъфската рая, принуждавайки я по такъв начин да дири спасение другаде⁸⁴.

По-различни изглежда да са подбудите, подтикнали част от жителите

⁷⁷ Вж. например за принадлежността на множество рудари тук към вакъфите на Мурад II или Шах султан у *Е. Грозданова*. *Българската народност през XVII век...*, с. 448, 461, 465 и др.

⁷⁸ *Е. Радушев, Р. Ковачев*. Цит. съч., с. 3.

⁷⁹ *М. Т. Gökbiçgin*. XV-XVI'inci asırlarda Edrine ve Paşa livası. Vakıflar – Mülkler – Mukataalar. Istanbul, 1952, p. 502.

⁸⁰ ТИБИ. Т. 7, 195-196, 342.

⁸¹ *Е. Грозданова*. *Българската народност през XVII век...*, с. 96, 98, 110, 120.

⁸² Пак там, с. 465.

⁸³ Пак там, с. 96, 98, 110, 120.

⁸⁴ *Das osmanische Registerbuch...*, 76-a-III. Срв. *Е. Грозданова, Ст. Андреев*. „Книгата на жалбите“ от 1675 г. за вакъфите на Шах султан в Източните Родопи. – Родопи, 1993, кн. 1, 12-14.

на с. Чавуш (неуст.) в каза Иноз (с център дн. гр. Енез, Турция), спадашо към вакъфа на султан Мурад⁸⁵, да се установят в други кази и села. Научаваме го от жалбата на съселяните им, останали в родното си място и заставени съобразно данъчната практика в османската държава, да поемат и неиздължените данъчни дялове на бегълците. Според просителите напусналите селото продължавали да владеят и обработват лозята и овощните си градини, но под предлог, че живеят вече другаде, отказвали да плащат полагащите им се данъци, в. т. ч. и данъка върху овцете (адет-и агнам)⁸⁶.

По същото време сравнително недалече от вакъфите на султан Мурад в района на Беломорието и на Шах султан в Димотишко и Източните Родопи, а именно по южните склонове на Сакар планина, се наблюдава отлив на население от вакъфите на покойния Синан паша – зет на султан Баязид II (1481-1512)⁸⁷. Според „Книгата на жалбите“ бегълците били предимно от главното вакъфско средище в района и център на нахията Юскюдар, днешното с. Щит (Хаск. обл.). Конкретна причина за решението на местните българи-християни да поемат тежкия жребий на бежанци на родна земя не се изтъква. Затова пък се сочи към кои райони се били насочили бегълците и къде са отседнали. Очевидно те се разделили на два потока и поели в две коренно противоположни посоки: едните към Одрин и Одринско на юг, останалите на север към Старозагорско и Новозагорско. Поради това по повод отправената към султана жалба, че вакъфът търпи огромни загуби от отлива на рая, султанска заповед до кадиите точно на Одрин, Стара и Нова Загора настоява за усърдието им бегълците да бъдат издирени в предпочетените от тях села и чифтлици на споменатите три кази и съответно вдворени обратно на предишното им местожителство⁸⁸.

Сторено ли било това или не остава неизяснено. Може би някакво отношение към разигралите се събития има един друг османотурски документ от по-ранна по време „Книга на жалбите“, в който се съобщава, че група смутители на реда, оглавявана от кадията Кьосе Якуб, кръстосва нахията Юскюдар. Негодниците нападали домовете на мирните жители, насилвали жени и младежи, грабели добитък и имущество, взимали незаконно пари. С деянията си предизвиквали паника сред местните жители, които се разбягали и разпилели, където им видят очите. Впрочем, документ от „Книга на жалбите“ от същата 1650 г. сочи целия южен и източен дял от българските земи като буквално зает от разбойнически шайки, срещу които били предприети мащабни военно-полицейски акции. Те обхващат междуременно казите Еноска, Димотишка, Гюмюрджинска, Пловдивска, Одринска, Лозенградска, Старозагорска, Новозагорска, Казанлъшка, Чирпанска, Сливенска, Ямболска, Карнобатска, причерноморските райони на Ахтопол, Анхиало (дн. гр. Поморие) и Месемврия (дн. гр. Несебър), добруджанския център

⁸⁵ Султан Мурад II (1421-1451).

⁸⁶ Das osmanische Registerbuch..., 132-b-II.

⁸⁷ Вж. за Синан паша у *Е. Радушев, Р. Ковачев*. Цит. съч., с. 83, док. 2, 4, 8, 27, 28.

⁸⁸ Das osmanische Registerbuch..., 82-b-I.

Хаджиоглу пазаръ (дн. гр. Добрич), Провадийско, Новопазарско, Шуменско, Разградско, Търновско, Никополско и др.⁸⁹

Но да се върнем отново в нахията Юскюдар. И през следващите десетилетия чак до края на века населението ѝ с център в дн. с. Щит имало всички основания да не бъде особено доволно от местоположението на родните си селища и да дири по-спокоен живот другаде. Султанска заповед от лятото на 1698 г., поместена в една от „Книгите на жалбите“, идва в отговор на оплакване от страна на раята в нахията и по-конкретно от жителите на с. Бунарджъ (неуст.). Те изтъквали, че селото им се намира досами пътя, по който обикновено се придвижват османски войсковы части. Славните войни имали обичая да отсядат в къщите на селяните, да се хранят в тях безплатно и да вземат пак така безвъзмездно фураж за добитъка си, упражнявайки при това грубо насилие над раята. Жалба с аналогично съдържание, характеризираща почти дословно по същия начин поведението на бойците от османската армия, изпраща през същата 1698 г. и населението на две села пак в южнобългарските земи, този път в границите на казата Джиср-и Мустафа паша (с център дн. гр. Свиленград). Това са селата Акалханлъ (вер. с. Охланлии, дн. с. Момково, Хаск. обл.) и Бунаклъ (дн. с. Георги-Добрево, Хаск. обл.)⁹⁰.

Почти в непосредствено съседство с нахията Юскюдар – в Странджа планина и в района на южното Българско Черноморие, в продължение на поне няколко десетилетия през втората половина на XVII в. се наблюдава отлив на рая от вакъфите на покойната Хасеки султан, известна на запад още като Роксолана – любимата съпруга на султан Сюлейман I. Към този вакъф принадлежали както градове като Несебър, така и обширна територия в Странджа и по поречието на р. Велека, известна и до днес като Хасекията⁹¹. „Книгите на жалбите“ от това време обръщат внимание на две основни причини за бягството на местното вакъфско население. В една от тези книги, в султанска заповед от 1649 г. по повод оплакване на османски държавен служител, се изтъква, че някой си немюсюлманин Йорги, сам жител на едно от вакъфските села в района, оглавил дружина от около 10-15 души неверници, които вилнеели главно в района на Черноморското крайбрежие. Те извършвали грабежи и убийства, нарушавали реда и закона, посягали и на вакъфската собственост. Действията им изисквали ответна реакция, каквато била разпоредена и очевидно от своя страна допринесла за дестабилизацията в посочения дял от българските земи и за разпръскването на вакъфската рая на Хасеки султан⁹².

И през следващия четвърт век положението в района не се изменило осезателно, поне що се отнася до стремежа на раята да се изплъзне от ва-

⁸⁹ Atik Şikâyet Defteri 1, 93-b-IV; 84-b-I.

⁹⁰ Atik Şikâyet Defteri 29, 8-b-I; 17-a-IV.

⁹¹ Вж. по-подробно по въпроса *E. Grozdanova, St. Andreev. Die Städte an der bulgarischen Schwarzmeerküste (Ende des 15. bis zum 18. Jhd.) – BHR, 1987, № 2, 15-33.*

⁹² Atik Şikâyet Defteri 1, 58-a-III.

къфските владения на Хасеки султан. Така в поредна „Книга на жалбите“ се констатира отново, че по-голямата част от раята, числяща се към вакъфите на Хасеки султан още отпреди време се била разпръснала и разпиляла. Останалите по родните си места обаче, сега пък били подложени на непосилен данъчен натиск – от една страна да плащат заради бегълците, чиито неизплатени данъчни дялове били разхвърлени върху наличните данъкоплатци от цялата Анхиалска каза, а от друга, точно селяните от въпросния вакъф пък били обложени и с данък за кошари и паша на дребен рогат добитък, от които според закона дотогава били освободени. Посочва се и конкретният виновник за тази несправедливост – съответният бирник на данъка, който противозаконно и с насилие иззел от населението във вакъфите на Хасеки султан сумата от 200 еседи гроша⁹³.

В друг документ от „Книгата на жалбите“ от 1675 г. се посочва директно накъде бягали и къде отсядали бегълците от вакъфа на блаженопочиващата султанка. Те преминавали на юг отвъд хребета на Странджа планина и предпочитали да се заселят в градове, села и войнишки чифтлици в Лозенградско, на територията на тогавашната каза Къркклисе (с център дн. гр. Къркларели, Турция), а и в други някои кази. Преселването им нанасяло материални щети на вакъфа на Хасеки султан и допълнително утежнявало данъчното бреме на силно оредялата вакъфска рая, поради което на наместник кадията на Къркклисе се нарежда да предприеме необходимите мерки за издирване на бежанците и въдворяването им обратно в предишните им местоживелища⁹⁴.

Друга султанска заповед от същата година за принудително връщане обратно на бегълците от вакъфа на Хасеки султан, отправена до кадиите на Варна, Провадия, Айтос, Русокастро, Анхиало, Хатунили (между гр. Малко Търново и Елхово, част от селата на административната единица днес се намира в Турция), Мидия, Визе, Бунархисар (дн. гр. Пънархисар, Турция) и отново Къркклисе показва, че всъщност въпросната вакъфска рая не се съсредоточила само в Лозенградско, а се била пръснала в много по-широкообхватен район. Посоченото обстоятелство правело повелята за въдворяването ѝ обратно трудноизпълнима, още повече че в същия документ се обръща внимание на нежеланието да бъде сторено това не само от страна на бегълците, но и на новите им господари. Към края на века обаче се наблюдава отлив на население от предпочитаната преди Лозенградска каза, поради самоволното настаняване на юруци от други места в някои от тукашните села като с. Куру дере например. Жителите му били буквално изгикани от земите си от пришълци-юруци, които се настанили в землището им, заграбили нивите им, държали се грубо и безцеремонно, устройвали побои над мирните селяни и въобще не възнамерявали да се явяват в шериатския съд, където били призовани от кадията, игнорирайки тази важна държавна институция. Това принудило селяните да се пръснат във всички посоки⁹⁵.

⁹³ Das osmanische Registerbuch..., 40-a-I.

⁹⁴ Ibidem, 136-a-IV.

⁹⁵ Ibidem, 15-a-VI. Вж. също Atik Şikâyet Defteri 29, 47-a-II.

Едно въображаемо пътуване на север разкрива като не по-различно положението в селищата от вакъфите на покойните султани Селим I, Баязид II и дъщерята на Селим II Есмахан (Исмихан) султан⁹⁶ в района на северното българско Черноморие и Добруджа в интервала 1675-1698 г. Серия документи от „Книгите на жалбите“ сочат множество бегълци сред раята от тези вакъфи на територията на казите Балчик, Манкалия (дн. гр. Мангалия, Румъния), Хаджиоглу пазаръ (с център гр. Добрич), Бабадагъ (гр. Бабадаг, Румъния), Карасу (дн. гр. Текиргьол, Румъния) и Силистра, т. е. в целия обширен отрязък между Черно море и долното течение на р. Дунав⁹⁷. Като виновници за създалата се ситуация от страна на вакъфски представители, а и в оплаквания на самата вакъфска рая най-често се обвиняват османски служители от най-различен ранг и съответно данъчни чиновници и всевъзможен род бирници. Изрично се разобличават деянията на мир-и мирани (бейлербейове), войводи, емини, назъри и джизиедари – събирачи на изисквания само от немюсюлманите данък джизие. Напастта идела най-вече откъм Браила и от Балчик. Въпросните лица нарушавали безцеремонно статута на вакъфите и подведомствената им рая, събирали произволно от населението зърнени храни и други провизии, присвоявали си парични сборове, принадлежащи дотогава по закон на вакъфите и ги използвали за издръжка на османските бойци, съсредоточени в крепостта Йози (дн. гр. Очаков, Украйна). Заради непрестанния им тормоз голяма част от вакъфската рая се разбягала, а самите вакъфи търпели щети и материални загуби⁹⁸. Измежду най-силно засегнатите се оказват жителите на селата Канбер (Камбер), Камена и Кавгаджък (дн. на територията на Румъния) в района на Бабадаг, а и гражданите от самия Бабадаг, принадлежащ към вакъфа на Баязид II⁹⁹.

Подробно се разисква ситуацията, създадена се към края на XVII в. във вакъфа на Есмахан султан, в султанска заповед от лятото на 1698 г. по повод жалба на християнското население на две големи вакъфски села – Расоват (дн. пристанището на р. Дунав Расова, окр. Констанца, Румъния) и съседното Богазкьою (дн. гр. Черна вода, Румъния), принадлежащи тогава в административно отношение към казата Карасу. Селяните изплащали редовно и без остатък полагащото им се съобразно данъчните регистри джизие. Въпреки това джизиедарят, някой си Абдуллах, дошъл от административния център Карасу и отседнал за 20-30 дни в селата им. Насила искал и безвъзмездно вземал от раята храна, налагал им произволно различни глоби и под този и други предлози събирал от тях допълнителни парични суми¹⁰⁰.

Ако продължим пътя си пак така обратно на часовниковата стрелка, ще се натъкнем на аналогични явления, засегнали българското население от

⁹⁶ Вж. за нея и за останалите вакъфи в района у С. Димитров, Н. Жечев, В. Тонев. История на Добруджа. Т. 3. С., 1988, с. 50, 291.

⁹⁷ Atık Şikâyet Defteri 29, 28-b-I; Das osmanische Registerbuch..., 56-a-V; 79-b-I; 179-b-I.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Das osmanische Registerbuch..., 56-a-V.

¹⁰⁰ Atık Şikâyet Defteri 29, 28-b-I.

различни вакъфски и други села на територията на Централна Северна България – в Разградско, Русенско, Търновско. Наличието отново в края на 90-те години на XVII в. на голям брой разпръснато се население с всевъзможен статут е многократно засвидетелствано в изворите, а практиката за разхвърляне на неиздължените му данъци върху съселани и съграждани служела като допълнителен стимул и за тях да потърсят по-добър жребий другаде¹⁰¹. За външна намеса във вакъфските дела от рода на установената по Северното Черноморие в Добруджа и за спорове и съдебни дела по въпроса кой всъщност следва да събира определена категория данъци и такси, в т. ч. и за бегълци (ява, качкун) от раята и синовете им във вакъфите на покойния Ибрахим паша в Разградско¹⁰², се говори в друг един документ от „Книга на жалбите“¹⁰³.

Съдбата на бежанци на родна земя сполетява през последната четвърт на XVII столетие голям брой български селяни от няколко дотогава богати и многолюдни търновски села от вакъфа на покойния Касъм паша (Евлия Касъм паша)¹⁰⁴. Става дума за с. Дряново (дн. гр.), с. Търан алан (дн. гр. Полски Тръмбеш) и други села от въпросния вакъф. По този повод в „Книгата на жалбите“ от 1675 г. подробно се изяснява, че жителите на Дряново и някои други села от същия вакъф в Търновско напускали масово родните си места и се заселвали в села и чифтлици в други съседни и по-далечни кази, а именно: Севлиевска, Разградска, Старозагорска, Новозагорска и Сливенска. Така приходите на вакъфа на Касъм паша намалели и управата му разпратила нарочни забити да издирват и връщат обратно бегълците. Със султанска заповед от пролетта на 1675 г. пък се вмениявало в дълг на одринския бостанджибашия и на кадиите от казите, дали убежище и приютили дряновци и земляците им от други вакъфски села, да окажат съдействие на вакъфската управа¹⁰⁵.

Друг османотурски документ от същата „Книга на жалбите“, само че вече от есента на 1675 г., хвърля повече светлина относно поне една от причините, подтикнали раята от вакъфа на Евлия Касъм паша в Търновско да зарежат дом и имот и да отседнат другаде. Самите пострадавши – селяните от дн. гр. Полски Тръмбеш от името и на свои събрата от съседни вакъфски села, обяснили решението си с поведението на новия никополски мютеселим. В разрез с шериата и закона, макар да били издължили според закон-

¹⁰¹ Вж. напр. Ор. отд. НБКМ, Русенски сиджил R 4, 79-a-II; 80-b-81-a-I; Русенски сиджил R 2, 45-6-I; 46-a-I.

¹⁰² Вероятно става дума за висшия сановник на султан Сюлейман I – Ибрахим Хадъм паша, бил за известно време и бейлербей на Румелия.

¹⁰³ Das osmanische Registerbuch..., 48-a-III.

¹⁰⁴ Висш сановник при султан Мехмед II и Баязид II, починал през 1485 г., завещал приходите от вакъфите си на религиозно-благотворителни учреждения в Одрин и Търново. Вж. М. Т. *Gökbilgin*. Ор. cit., 48, 434. Срв. с известен разнობой в историческата книжнина по този въпрос у Е. Радушев, Р. Ковачев. Цит. съч., 70-71.

¹⁰⁵ Das osmanische Registerbuch..., 95-b-V.

ния ред десетъците си на вакъфа, никополският мютеселим ги товарел с произволни сборове на зърнени храни и с тяхната парична равностойност (захире бахасъ), осъществявайки по такъв начин жив грабеж на раята. Затова и тя се разпиляла, като настоявала тази порочна практика да бъде преустановена, а справедливостта – възстановена¹⁰⁶.

Доколко това било възможно при царящата по това време атмосфера на територията на цялата Търновска каза, а и не само там, може само да се гадае. Защото буквално през същия месец на 1675 г. на султана се наложило да отправи поредната си колкото строга, толкова и безсилна заповед, в т. ч. и до съответните длъжностни лица в Никопол. От нея става ясно, че поведението на никополския мютеселим не представлявало изолиран случай. На прицел този път били взети жителите на с. Юренли, пак Търновска каза (неуст.). Спахиите Вели и Мустафа, войводата Йомер, лицата Хатиб Али-заде, Сюлейман и др. притеснявали и грабели селяните от Юренли, отнемали им тапиите за владееене на земя, откъвали им овце и едър рогат добитък, нападали и ранявали мирни жители. В резултат селяните от злополучното Юренли се разбягали, а по-нататъшните му следи като селище се губят¹⁰⁷. Същевременно след средата на века, през 60-те години, на територията на Търновска каза се наблюдава и относително по-рядкото явление на преселване на градски жители към села и по-конкретно на граждани от Търново към селата с вакъфски статут Арбанаси, Средна и Малка Оряховица и Лясковец (дн. гр.)¹⁰⁸.

Че поне споменатият по-горе никополски мютеселим имал „заслугата“ за разпиляването на раята не само в Търновска каза, свидетелства и друг един документ от „Книгата на жалбите“. Той бил издаден този път в отговор на жалба от страна на населението на Врачанска каза. И тук, по думите на жалбоподавателите, мютеселимът налагал произволни глоби, изисквал незаконно пари за сключване на брак и сватби, за лица без установено местожителство (хайманета), за кошери, за косене на ливади, изисквал споменатата вече парична равностойност за доставки на зърнени храни (захире бахасъ) и пр., подтиквайки по такъв начин раята от Врачанска каза да се разбяга и разпилее¹⁰⁹. Същевременно, както и другаде, останалите по родните си места били товарени с данъчните дялове на бегълците, което утежнявало неимоверно положението им и предизвиквало спонтанното им недоволство и категоричен отказ да го сторят¹¹⁰.

Множеството затруднения и недоразумения във връзка с данъчното облагане както на останалите по родните си места, така и на преселниците, допълнително предизвикали нови размествания на раята, в т. ч. и от вакъфски села. Подобна ситуация се разисква в султанска заповед от 1675 г. до

¹⁰⁶ Ibidem, 217-a-III.

¹⁰⁷ Ibidem, 222-b-V.

¹⁰⁸ Б. Цветкова. Населъа и демографске промене у Трновској области од XV до XVII века. – Историјски часопис, кн. XIV-XV. Београд, 1965, 65-66.

¹⁰⁹ Das osmanische Registerbuch..., 17-a-VI.

¹¹⁰ Ibidem, 2-a-V.

кадията на Филибе (дн. Пловдив) по повод жалбата на лицето Давуд ага, представляващ интересите на местен вакъф. Подразбира се, че християнската рая на вакъфското село Новасил (т. е. Ново село), спадащо към нахията Конуш (на югоизток от Пловдив, с център дн. с. Конуш), всъщност е дошла да обработва земята му от другаде, и то, по всичко изглежда, от селище с тимарски статут. Затова било решено заселниците да продължат да плащат данъка си испенче на бившия си господар – спахията, а десетъка от произведената реколта – на вакъфа, към който било зачислено Ново село и чиято земя обработвали. Дали заради двустранния натиск върху бежанците, дали по друга някоя причина скоро и Ново село се разпаднало и престанало да съществува, а жителите му изглежда предприели поредно преселение другаде. От текста на документа се подразбира, че изборът им най-вероятно е паднал върху съседното вакъфско с. Арनावуд (дн. с. Горнослав или с. Долнослав, Пловд. обл.). Във всеки случай същият ощетен и изоставен спахия сега пък, по думите на вакъфския застъпник Давуд ага, угнетявал без право и на основата на фалшиви документи раята, обработваща земята на вакъфското село Арनावуд, като предявявал претенции да получава испенчето им, както преди от раята на изчезналото вече Ново село¹¹¹.

Очевидни са в случая противоречията в интересите на спахии и вакъфи във връзка с преселванията на раята и подялбата на приходите от техните данъци. Добре личи и процесът на понякога поетапно, ако може да се каже така, придвижване и отсядане на бежанците по новите им местоживелища. Характерно е също така и примесването на по-ранни по време и по-нови бежански потоци от съвсем различни дялове на българските земи. Поне ако се съди по името на вакъфското с. Арनावуд в Пловдивско, новите заселници ще да са заварили в него потомци на някогашни бежанци от крайните югозападни предели на българските земи, обозначавани поради това като „арнавути“, макар често да били също българи¹¹².

Движение на българско християнско население от едни към други вакъфски села и обратно се наблюдава през целия XVII в. на територията на Карнобатска каза. Зарегистрирано е още през 1637-1638 г. преселване на българи от двете села Новачка и Садово, принадлежащи към вакъфите на султан Селим I, към с. Кяфир бей кьой (дн. с. Огнен, Бург. обл.), числящо се към вакъфа на Раккас Синан бей¹¹³. Бежанците наброявали първоначално 36 семейства. След време те били заставени да се върнат обратно. Впоследствие обаче многолюдната някога Новачка все пак изчезнала като селище. Садово запазило името си, но жителите му станали мюсюлмани, а и в самото Кяфир бей

¹¹¹ Ibidem, 6-a-V.

¹¹² Вж. напр. Д. Яранов. Преселническото движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век. – Македонски преглед, 1932, № 2-3, с. 95.

¹¹³ Последователно санджакбей на Силистренски санджак през 1477-1478 г., наставник на бъдещия Баязид II (1481-1512) и санджакбей на Трапезуид. За неговия вакъф в Карнобатско вж. по-подробно М. Kiel. The Vakfname of Rakkas Sinan Beg in Karnobad and Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th – 15th Century). – Osmanlı Araştırmaları. İstanbul, 1980, 15-32.

кьой или Бей геберан през 1690 г. имената на 30 местни българи християни били заличени от данъчните списъци за джизие то заради прехода им към исляма. Разигралите се събития насочват към предполагаемата причина за обезлюдяването на Новачка и бягствата на местната вакъфска рая и сочат особено неблагоприятен за нея режим най-вече в селата от вакъфите на Селим I в Карнобатска каза, доколкото поне още няколко от тях впоследствие не могат да бъдат идентифицирани и очевидно запустяват и изчезват¹¹⁴.

Неблагоприятен за раята се оказва през XVII столетие и режимът във вакъфи, разположени далече на югозапад от карнобатските на Селим I, софийските на Шах султан или спомените по-горе пловдивски вакъфи в нахията Конуш. В разстояние само на две години – 1634 и 1636 г., две от селата в Битолско, числящи се към вакъфа на Давуд паша, се дигнали и преселили другаде – в градове, села и чифтлии. Примера им по същото време последвали две други битолски села, подведомствени на местни вакъфи, а именно на Сунгур Чавуш и Хаджи Мехмед. Към тази решителна стъпка ги подтикнала непрекъснатата външна намеса на лица извън вакъфа във вътрешните му дела и само с много усилия бегълците били въдворени обратно. В други случаи битолската вакъфска рая дирела спасение другаде заради невъзможността да изплати дълговете си и лихвите им към собствените си вакъфи и само при остъпки и удължаване на срока за изплащането им можело да се очаква, че бегълците ще склонят да се върнат обратно, а самите вакъфски села – спасени от запустение. Но и тези компромисни мерки невинаги се оказвали ефикасни и бягствата на рая от същите вакъфи продължавали да бъдат актуален проблем и няколко десетилетия по-късно – през 70-те години на века. С особена сила се чувствало това в навечерието и по време на събиране на данъци от рода на извънредните като авариза например, от които преди вакъфската рая била освободена¹¹⁵.

* * *

Анализът на изнесените данни за бягства и разпиляване на вакъфска рая на територията на българските земи през XVII в. позволява да се направят някои най-общии изводи и заключения:

1) Този род вътрешни миграции на българско население се очертават като съразмерни с разпространението на самата вакъфска институция тук – по-силно изявено в южните и източните дялове на българските земи и по-слабо – в западните и северозападните.

2) Тези преселения са не само повсеместни, но засягат и вакъфи на фондатори от всякакъв ранг без изключение, а именно: вакъфи, основани от султани (Мурад II, Баязид II, Селим I), от султански съпруги, дъщери и майки (Есмахан султан, Хасеки султан, Шах султан), от везири и други вис-

¹¹⁴ Вж. по-подробно по въпроса Е. Грозданова. Карнобат и Карнобатският край през XV-XVIII в. – В: История и култура на Карнобатския край. С., 1993, 22-25, 18, 48-50.

¹¹⁵ Ал. Матковски. Цит. съч., 168-169.

ши османски сановници (Синан паша, Касъм паша, Ибрахим паша, Раккас Синан бей, Давуд паша и др.), от лица, стоящи по-ниско в служебната йерархия и въобще в социалната структура на османското общество (Сунгур Чавуш, Хаджи Мехмед и др.).

3) Без да липсват през първата половина на XVII в., вътрешните миграции на вакъфска рая на българска земя придобиват особена интензивност през средата – втората половина на столетието.

4) При цялата многопосочност на преселенията с участие на вакъфска рая и с не малко уговорки, като предпочитани с оглед приток на такъв род рая и евентуалното ѝ отсядане се очертават Пловдивско, Старозагорско и Ново-загорско, района на дъгата Одрин – Лозенград – Визе, като и Подунавието. Във връзка с това не е излишно да се напомни, че тъкмо в някои от тези райони при обработка на голям масив данни от регистри на християнското население от XVII в. се констатираат едни от редките за периода случаи на прираст на това население, очевидно в една или друга степен и механичен¹¹⁶.

5) Причините, предизвикали отлив на българи от селища с вакъфски статут през разглеждания период, са най-често с комплексен характер и в редица случаи не са по-различни от тези, подбудили към бягство и преселване и рая с различен от вакъфския статут.

6) Ако се абстрахираме от тези, да ги наречем общовалидни причини обаче, бихме могли да се концентрираме върху по-специфичните измежду констатираните, които именно през XVII в. поставят в по-неблагоприятно от дотогавашното ѝ положение точно вакъфската рая, за да се покаже тя навсякъде така склонна към преселване, а според „Книгите на жалбите“ от XVII в. като че ли и по-склонна към преселване, отколкото останалите. Като такъв фактор изпъква еволюцията, подчертано низходяща, в развитието на самата вакъфска институция: ограничаването и загубата на дотогавашния ѝ имунитет; безсилието и неспособността на вакъфските управи при новосъздадалите се условия да защитят ефективно собствената си рая; засилването на държавната намеса, респективно на вмешателството на държавни служители във вакъфските дела; облагането на вакъфската рая с данъци, от които дотогава била освободена (например от рода на извънредните); нечуваното дотогава отдаване на вакъфски имоти на откуп с всички произтичащи от това последици – все явления и процеси, особено убедително изтъквани и коментирани в някои от последните изследвания на вакъфа¹¹⁷.

Що се отнася до констатирания от XVII в. нататък залез и дори „изчезване“ на вакъфа (разбира се, не без изключения), към обусловилиите го причини извън вече посочените от изследователите – по пътя на разпродажбата и второ на конфискацията¹¹⁸, би могла да се добави, струва ни се, още една трета, съвсем немаловажна – посредством загуба на човешки потенциал и отлив на производително население.

¹¹⁶ Е. Грозданова. Българската народност през XVII век..., с. 389, 518-524.

¹¹⁷ В. Мутафчиева. Цит. съч., 399-434; Е. Радушев, Р. Ковачев. Цит. съч., 171-260.

¹¹⁸ В. Мутафчиева. Цит. съч., с. 415.

THE INTERNAL MIGRATIONS OF THE BULGARIANS IN THE 17TH CENTURY

Elena Grosdanova, Stefan Andreev

The study expands the notion of the internal migrations of the Bulgarians during one of the so-called "emigration" centuries, using for this purpose abundant and so far unpublished source material mainly from four Ottoman Turkish "Books of Complains" (*Şikâyet Defteri*) of 1649-1650, 1675, 1698 and 1718. If one judges by the data extracted from them, the process of migration during the period under review concerned to the highest degree: 1) the different categories of "privileged" population with special obligations in the military auxiliary and economic sphere (voynuks, ore-miners, rice-growers, derbentcis, etc.) and 2) the reaya from the vakifs, irrespective of whether they had been founded by sultans, their mothers, wives, daughters, etc., by prominent Ottoman dignitaries or persons of lower rank in the service hierarchy.

The cause for these flights usually were of a complex character, but comparatively most often they consisted in the neglect and even official abolition of certain concessions and privileges of the indicated two groups of vassal population, the imposition of them of taxes from which they had been exempted in the past and their subjection to violation and arbitrary acts. A factor for the migrations sometimes was also the intensification of the conflict between the ordinary reaya and the privileged people.

Taking into account the numerous directions of migration, as areas in the south along the arc Edrine-Lozengrad-Viza and along the Danube. It is not accidental that in the processing of large amounts of data from the registers of the Christian population from the 17th century are encountered some of the rare cases for the period of growth of this population, evidently also mechanical to one or other extent.

БЪЛГАРСКИЯТ ПРОЕКТ ЗА КОНСТИТУЦИЯ ОТ 1879 ГОДИНА (Към историята на идеите за политическо управление през 70-те години на XIX в.)

Петко Ст. Петков

Темата за развитието на идеите за политическо управление в българското общество през Възраждането, макар и формулирана по друг начин, не е нова в нашата историопис. Има публикации и за отражението на възрожденските идеи и политически настроения в дебатите по време на Учредителното събрание от 1879 г. Повечето от съществуващите изследвания обаче са изградени на методологическата основа, която беше наложена до края на 80-те години на XX в. и разглеждат въпросите едностранчиво и тенденциозно. Така например единственият български проект за основен закон на Княжество България – рапортът на 15-членната парламентарна комисия от март 1879 г. – се оценява неаргументирано като едно от предложенията за консервативно устройство и управление на българската държава, като вариант за Органически устав, ограничаващ свободата и правата на широките народни маси¹. В по-редки случаи автори като Симеон Радев не скриват и някои от достойнствата на документа. Макар да го характеризира като „надъхан с консервативни идеи“, той е един от малкото интерпретатори на ранната ни политическа история, който признава, че рапортът е „забележителен както по литературната си форма, тъй и по своите идеи“, а началата, провъзгласени от комисията като основа на бъдещата българска конститу-

¹ *Л. Владикин*. История на Търновската конституция. С., 1994, (I изд. 1936), 116-117; *Г. Тодоров*. Временното руско управление в България през 1877-1879 г. С., 1958, 218-219; *М. Шалаверова, Г. Вълков*. Търновските законодатели. – В: Търновските законодатели. Юбилеен сборник. С., 1980, с. 59. Авторите определят рапорта като „истинско кредо на консерватизма“; *Д. Косев*. Петко Р. Славейков. Обществена и политическа дейност. II изд. С., 1986, с. 205; *М. Манолова*. Създаване на Търновската конституция. С., 1980, 100-115; История на България. Т. 7, БАН, С., 1991, с. 65 сл. Тезата за консервативния характер на рапорта се среща и в някои по-нови публикации. – *И. Бурилкова*. Неизвестен проект за конституция на д-р Константин Стоилов от 1879 г. – ИДА, 70, 1997, с. 281. Дори и в съвременни изследвания може да се открие противоречието между обозначението на едното от теченията в Учредителното събрание – „консерватори“ – и предложените от тях основополагащи принципи на конституцията, характеризирани като „либералистични начала“. – *Д. Мишкова*. Из националните ни комплекси или „белгийска“ ли е Търновската конституция? – Историческо бъдеще, 1997, № 2, 104-105.

ция, „съответствуваха на декларацията за човешките права, прогласена от Френската революция, и бяха систематизирани съобразно с немската философия на държавното право“ (к.а., П.П.)². Един от компетентните български конституционалисти – Стефан Баламезов, макар да отбелязва, че рапортът „съдържа принципи, несъвместими с демократичното настроение, което господства в Събранието“, също признава, че докладът на комисията е „теоретически обоснован“ и е „документ от първостепенна важност за историята на нашата конституция“³.

В някои свои публикации вече съм аргументирал възгледа си, че рапортът е прагматичен и адекватен на реалната историческа ситуация проект за основен закон, при това единственият изготвен само от българи, представители на водещите политически течения и социални групи в тогавашното общество⁴. Тук ще се опитам да защита тезата, че общата характеристика на документа е по-скоро в сферата на либералния конституционализъм (съобразен със специфичните български условия след столетия чуждо господство, откъдето идват и някои характерни за консерватизма нюанси), отколкото на неприсъщия за българския политически живот (а и ненаследен от идейните завети на Възраждането) истински консерватизъм. Анализира се съдържанието на внесените с рапорта предложения, техните сходства и различия с други програмни документи, разкриващи водещите идеи за политическо управление през 60-те и 70-те години на XIX в. Проследява се и обсъждането на доклада в Учредителното събрание и отхвърлянето му, довело до развихряне на политическата демагогия и превърнало „партийния инат“ в реален, макар и отрицателен фактор в развитието на едва-що възстановената българска държава. Прилага се и българският проект за конституция, тъй както би изглеждал според доклада на 15-членната комисия.

* * *

Внимателният прочит на рапорта и сравнението му с руския проект за Органически устав, както и с окончателния текст на Търновската конститу-

² С. Радев. Строителите на съвременна България. Т. I. С., 1990, с. 79, 81. Макар и с уговорки, някои съвременни изследователи също признават достойнствата на българския проект за конституция. Така напр., като подчертава авторското надмощие на „консервативното политическо течение“ в рапорта, В. Методиев изтъква, че в него „са фокусирани постиженията на буржоазно-демократическата мисъл за държавата във всичките ѝ аспекти“. – В. Методиев. Учредителното събрание, Търновската конституция и Министерският съвет. – ИДА. № 58, 1989, 110-111. В други публикации рапортът е представен като „консервативна“ алтернатива на „българския либерален проект – Търновската конституция“. – Ив. Еленков. Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия „десен проект“ в България от времето между двете световни войни. С., 1998, 14-19.

³ Ст. Баламезов. Нашата конституция и нашият парламентаризъм. Ч. I. Търновската конституция. История на първоначалния текст от 1879 г. С., 1919, 29-32.

⁴ П. Ст. Петков. Отново по въпроса за партиите в България след Освобождението. – В: Другият в историята. Сборник материали от научна конференция 7-9 май 1992 г. Кюстендил, 1996, 87-88; П. Ст. Петков. Православните български архиереи в Учредителното и Първото

ция, предоставят на изследователя възможности за твърде интересни наблюдения и аналитични заключения: 1. Членовете на парламентарната комисия, изготвили доклада⁵, са внесли значителни поправки и допълнения в руския проект; 2. В окончателния текст на конституцията е останала голяма част от текстовете, предложени в рапорта, което доказва важното му значение, независимо от прибързаното му отхвърляне на 21 март 1879 г.

Ето няколко конкретни примера в подкрепа на горните две твърдения.

По предложение на комисията от руския проект отпада текстът (чл. 3), че Княжество България „се намира във васални отношения към Блистателната порта“. Тази недвусмислена декларация остава в окончателния текст на конституцията (чл. 4)⁶.

Още в първата част на рапорта глава първа от руския проект е допълнена с текст, който остава в окончателния вариант на конституцията. Това е добавката княжеската „територия да се раздели административно на: общини, околии и окръжия“, чиито длъжности, права и обем ще се определят с особен закон⁷.

Комисията внася промяна и в руското предложение за начина, по който ще става престолонаследието (гл. V от проекта), като допълва: „Княжеското достойнство е наследствено в мъжката линия в потомството на първия избран княз“. Това важно допълнение е обосновано с обстоятелството, че „в повечето европейски държави женският пол е изключен от престолонаследието“, освен това „в нашето княжество твърде много ще зависи от личната инициатива на главата на държавата“. Затова комисарите смятат, че „княжеското достойнство трябва да се намира в силните ръце на един достоен мъж“⁸. Това предложение също е прието и остава в окончателния текст на конституцията (чл. 24).

Променено е и руското предложение за състава на регентството (чл. 27). В рапорта се предлага да отпадне възможността регенти да стават „най-близките роднини на княза, които живеят в България“. Това предложение е

Велико народно събрание 1879 г. – Духовна култура, 1993, № 10, с17-18.

През 1998-1999 г. се отпечатаха редица материали за историята на изработването на Търновската конституция и за нейния характер. В някои от тях се натрапва стремеж за „откривателство“ на тези и оценки, които са загатнати още в първите критични анализи на основния закон в началото на ХХ в. и със сигурност са посочени в други публикации от началото на 90-те години. – вж. напр. *П. Ст. Петков*. Търновската конституция не е гарантирала парламентарно-демократичен цикъл на управление. – *Общество и право*, 1994, № 11-12, 28-30.

⁵ Това са К. Помянов, М. Балабанов, Г. Вълкович, П. Горбанов, Д. Греков, Н. Даскалов, Т. Икономов, Климент Браницки, Гр. Начович, Симеон Варненско-Преславски, К. Стоилов, Хр. Стоянов, А. Стоянов, И. Цанов, Др. Цанков. – *Алманах на българската конституция (по случай създаване Третото българско царство)*. Учреждаване и прегледи на конституцията (нейния произход и изменения). Пловдив, 1911, с. 186.

⁶ *Алманах на българската конституция*, с. 175. Срв. с руския проект и с окончателния текст на конституцията в: *Български конституции и конституционни проекти*. Съст.: *В. Методиев, Л. Стоянов*. С., 1990, с. 21; 85.

⁷ *Алманах на българската конституция*, с. 174; *Български конституции и конституционни проекти*, с. 21; 84-85.

⁸ *Алманах на българската конституция*, с. 176.

прието в чл. 29 на Търновската конституция⁹.

Комисарите ограничават и първоначално предложената годишна цивиленна листа на княза от един милион франка на шестстотин хил. фр. (чл. 33 от проекта, приет като чл. 35 от конституцията). И още нещо. Комисията предлага да отпадне чл. 35 от руския проект, предвиждащ Народното събрание да има „право да определява дарове (дотация) на княза из държавните имоти на Княжеството“. Предложението също е прието и такова право липсва в окончателния текст на конституцията¹⁰.

В доклада е внесено съществено допълнение към текста за правото на българско поданство. Първоначалния текст на чл. 53 от проекта е допълнен в смисъл, че не само родените в България, но и „които са родени другаде от български поданици, броят се поданици на Княжеството“. По-нататък в рапорта се добавя, че „законът, който ще нареди приеманието на българското поданство, трябва да даде всички възможни и законни улеснения на ония българи, които са родени вън от Княжеството“¹¹. И това предложение е прието в Търновската конституция (чл. 54)¹², макар че не винаги е съблюдавано в парламентарната практика¹³.

В последния вариант на основния закон (чл. 69) остава и още едно предложение на комисията: от чл. 65 на проекта, според който всеки български поданик, без изключение, е длъжен да плаща определените от закона данъци, отпада ненужното според комисарите допълнение: „изключения за чуждите поданици се определят по особени за това закони“¹⁴.

Към руското предложение в проекта за задължително първоначално обучение на българските поданици (чл. 73) в рапорта е внесено важното допълнение, че освен задължително, образованието трябва да е и безплатно, което е прието в чл. 78 от конституцията¹⁵.

По-нататък в доклада на комисията се предлагат някои важни начала, останали и в окончателния текст на основния закон. Като се основава на принципа за равенство пред законите и отхвърля разделението на съсловия в България, комисията „реши да не се дават и приемат никакви титли в Княжеството; тъй също реши за декорациите, които се дават за отличие в гражданското и военното управление“. Тези предложения са приети като чл. 57 и 58 от конституцията¹⁶.

⁹ Алманах на българската конституция, с. 176; Български конституции и конституционни проекти, с. 23.

¹⁰ Алманах на българската конституция, с. 176; Български конституции и конституционни проекти, 23-24.

¹¹ Алманах на българската конституция, с. 179.

¹² Български конституции и конституционни проекти, с. 25.

¹³ Е. Стателова. Евлогий Георгиев и свободна България. С., 1987, 46-47; П. Ст. Петков. Климент Браницки и Търновски – архиепър и държавник (1878-1901). Дис. В. Търново, 1999, 69-70.

¹⁴ Алманах на българската конституция, с. 179; Български конституции и конституционни проекти, с. 26, 89.

¹⁵ Алманах на българската конституция, с. 180; Български конституции и конституционни проекти, с. 27, 90.

¹⁶ Алманах на българската конституция, с. 185; Български конституции и конституционни проекти, с. 25.

Едно от съществените допълнения към руския проект в рапорта, което е прието и остава в окончателния текст на конституцията (чл. 61), гласи: „Никой в Българското княжество не може ни да продава, ни да купува човечески същества. Всеки роб, от какъвто пол и вяра да е, е свободен, щом като стъпи на българска земя“¹⁷. Изключително неточно би било да се твърди, че този текст е олицетворение на „вятърничавия консерватизъм“, в какъвто са обвинени авторите на доклада от техните опоненти.

В окончателния текст на Търновската конституция (чл. 106) остава още едно предложение, залегнало в рапорта: „На Народното събрание предостави комисията още правото да определи изпитателни комисии по въпросът на управлението“¹⁸. Едва ли може да се приеме, че разширяването на правомощията на парламента, и то в посока към по-ефективен контрол върху изпълнителната власт, доближава доклада на комисията до принципите на политическия консерватизъм.

За цялостния анализ на българския проект за конституция от 1879 г. трябва да се разгледат и онези принципни и конкретни предложения в рапорта на 15-членната комисия, *които не са приети и не са включени в окончателния вариант на основния закон*.

Комисията твърде прецизно изпълнява една от главните задачи, за които е създадена – да предложи основните начала на конституцията. Тези главни принципи са посочени и аргументирани още в първите страници на доклада. Като в учебник по обща политическа теория (един текст, който никак не е излишен в основния закон на страна, чиито жители през последните пет века са били все под чужда власт) в началото на рапорта си комисарите обясняват: „Най-главното начало на една конституция е *началото на свободата*. Свобода на действие, говорение и мислене са начала, които като вродени човеку, трябва да се почитат от всяка конституция. Но свободата има и естествени граници. Тя не може да се упражнява така, щото да стане вредителна на другите членове на обществото, които имат тоже право да се радват на свобода. Тук се показва нуждата от законите, които установяват в какви граници един член на обществото има право да се ползува от свободата“¹⁹. Цитираният основен принцип на либерализма²⁰ не може да се тълкува като израз на назадничавост или като стремеж към прокарване на тяснопартийни интереси у съставителите на доклада. В интерес на истината трябва да се отбележи, че и политическият консерватизъм не изключва подобен принцип (макар че при него „редът и законността предхождат свободата“²¹), от което не следва да се правят обобщаващи заключения за характера на предложенията в доклада.

¹⁷ Алманах на българската конституция, с. 171

¹⁸ Алманах на българската конституция, с. 182; Български конституции и конституционни проекти, с. 30.

¹⁹ Алманах на българската конституция, с. 170.

²⁰ Дж. Грей. Либерализмът. С., 1991, 58-63; Дж. Ролс. Политическият либерализъм. С., 1999, 386-394.

²¹ Св. Малинов. Що е консерватизъм? – В: Консерватизмът. Т. 1. С., 1999, с. 36.

Същото с пълна сила се отнася и за следващия основен принцип, предложен от комисията: „Второ начало на една конституция, е *началото на равенството пред закона*... Законът, който стои високо над човеците, за да управлява взаимните отношения на личностите, трябва да гарантира това равенство. Затова законът трябва да пречи на всяка изкуствена разлика между хората... Законът трябва да повиква на обществените служби, чинове и почести всеки гражданин, стига да е той способен и непорочен...“²²

Третото начало на конституцията според предложенията в рапорта „*трябва да е началото на самоопределението*. Това начало, приложено в политиката, се нарича *самоуправление*, т. е. правото на различните кръгове на обществото да си полагат сами цели и да изнабирват и употребяват самостоятелно средствата за достигането им... Нуждата е разделила обществото на управляеми и управляещи, техните права и длъжности съставляват главния предмет на конституцията. Затова нашата конституция трябва да се основава на туй начало, което намира своето приспособление в *участието на народа в законодателната власт*“²³. Предложеният от комисията принцип на самоопределението, самоуправлението или участието на народа в законодателната власт е вдъхновявал и либерално мислещите, и най-демократичните идеолози на българския преход към Новото време, романтично наричан Възраждане²⁴. В никакъв случай този принцип не може да се определи като консервативен (в традиционно неточно владения негативен оценъчен смисъл), ако не преставаме да държим сметка за трайните, устойчиви белези на истинския политически консерватизъм²⁵.

Според авторите на рапорта, за да могат трите основни начала да съществуват и да се развиват свободно, те трябва да се подкрепят от четвъртия принцип – „*началото на обезпечението* (сигурността). На това начало са основани неприкосновеността на лицето, жилището и собствеността... На това начало се основават и правата, дадени на изпълнителната власт, т.е. на княза и правителството му“²⁶.

Следователно, основните начала на бъдещата конституция, тъй както

²² Алманах на българската конституция, с. 171.

²³ Пак там, 171-172.

²⁴ Вж. напр.: Мемоар на Тайния централен български комитет до султана от 1867 г.; Проект-протокол на Добродетелната дружина за създаване на югославянска държава (5 април 1867 г.); „Български глас“ – 1870 г. (Л. Каравелов); Наредба до работниците за освобождението на българския народ, съставена от В. Левски през 1871 г.; Политическа програма, приета на народния събор от 19 ноември 1876 г. – В: Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сб. документи. Съст.: Г. Плетньов, Ив. Стоянов. В. Търново, 1994, 37-39, 47-48, 79, 86, 113.

²⁵ J. Weiss. Conservatism in Europe (1770-1945). Traditionalism, reaction and counterrevolution. London, 1977, p. 7. Според автора консерватизмът е характерен с това, че се стреми „да запази, реставрира или възстанови някаква съществена част от политическата структура, социалното устройство, икономическите връзки или културните ценности на миналото“. Сrv. една по-съвременна интерпретация в: Св. Малинов. Що е консерватизъм? 7-46.

²⁶ Алманах на българската конституция, с. 172.

са предложени в рапорта, се доближават до белезите на либералния конституционализъм²⁷. И макар те да съдържат някои предложения, характерни повече за политическия консерватизъм (стремежът за съобразено с етапа на историческото развитие държавно устройство и съответстващо на възможностите политическо управление, за постепенно развитие и политическо усъвършенстване, за полагане моралните основания на предлагания политически модел в религиозната и то православна нравственост), като цяло трудно могат да се определят като консервативни в същинския смисъл на това понятие²⁸. Стремежът на комисарите е да съчетаят принципите на свободата и равенството, на свободната лична инициатива и върховния контрол на закона²⁹. В същия дух са съставени и повечето доосвобожденски програми за държавно устройство и обществено-политическо самоуправление на българите³⁰.

Много съществена част от рапорта е посветена на прецизното формулиране на твърде специфичните условия, в които живее и се развива българският народ. Според комисарите те имат определящо значение за някои нововъведения, промени и допълнения в проекта за основен закон на Княжеството, предложен от тях. В този смисъл в рапорта се подчертава особено значението на следните обективни обстоятелства: 1. „Преходът от робството към самоуправлението трябва да бъде постепен“; 2. „Във времето на турското владичество българите не са имали никакви политически правдини“ и следователно нямат изградени навици за съзнателно уважение към институциите, както и за спазване на законите; 3. „Ползуването от политически права изисква не само един даден степен на умствено развитие, но и редки нравствени качества“; 4. „Самоограничението, почитанието към властта и нейните представители са неизбежни условия на едно свободно управление“; 5. „Тежките обязанности, които ще тежат на нашето ново управление, както спрямо вътрешната ни организация, тъй и спрямо външната ни политика“. Затова, като изхожда от правилното гледище, че „във всяка една политическа организация трябва да се избягват крайностите... комисията се убеди, че е неизбежно нужно, щото *в нашата конституция да вее един дух на разумен консерватизъм и нашето правителство да бъде силно и крепко*“³¹. Според съставителите на рапорта бъдещата конституция и бъде-

²⁷ Дж. Ролс. Политическият либерализъм. С., 1999, с. 23, 237-243.

²⁸ Св. Малинов. Цит. съч., 35-39.

²⁹ Дж. Сартори. Теория на демокрацията. Кн. 2. Класическите проблеми. С., 1992, 186-190.

³⁰ Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сб. документи, 37-39, 67-83, 86-92, 128, 163-164; II. Ст. Петков, В. Бонева. Българите пред Европа през 1869 година. В. Търново, 1993, 3-32.

³¹ Алманах на българската конституция, с. 173. Самото понятие “разумен консерватизъм”, създадо толкова проблеми на съставителите на рапорта, според мен не е употребено като научен термин, а като описателно пожелание. Неговото тълкуване трябва да се разположи в идейното пространство на политическия конструктивизъм, тясно свързан с либералното мислене (Дж. Ролс. Политическият либерализъм, 162-206) и с политическия рационализъм

щото управление на Княжеството „трябва да имат за цел да възпитат народа ни в почитанието на закона и да го приготвят, щото в кратко време да може достойно да се ползува от тази свобода, към която се стремят най-просветените народи“. Затова, според комисарите, първите години на свободния политически живот са „твърде опасни, защото непригответният преход от бившето деморализируеще робство в един самостоятелен живот, възможно е да развие у нас и елементи, противни на всеки порядък и на истинска свобода“. В този смисъл комисията предлага конституцията едновременно „да гарантира правата на народа, да полага здрави основи на едно свободолюбиво развитие“, но и да дава пълна сила на правителството в кръга на неговата компетентност³².

На основата на подробно аргументираните четири начала и съобразно специфичните условия, в които живее българският народ, в рапорта се предлагат редица изменения и допълнения в първоначалния руски проект за Органически устав. Тези от предложенията, които въпреки отхвърлянето на доклада, остават в окончателния текст на Търновската конституция, вече бяха посочени. Редно е да разгледаме и онези нововъведения, които са отхвърлени от Учредителното събрание.

Като приема по принцип глава IX от руския проект „За вярата“, комисията предлага към нея да се прибави един нов член: „Прозелитизмът се запрещава“. Това допълнение е сериозно аргументирано. Макар да признават веротърпимостта и свободата на съвестта като основни принципи на бъдещата конституция, съставителите на рапорта изтъкват, че тези две начала не трябва „да се експлоатират и земат едно направление противно на интересите на държавата и на обществения порядък“. Всеки е свободен в своите религиозни убеждения, но ревностното, систематично и публично пропагандиране на тези убеждения комисията „счита за дръзко прекрачане на границите, в които би трябвало да се упражнява свободата на съвестта“. Забраната на прозелитизма „се явява като едно справедливо ограничение на принципа „свобода на съвестта“³³. Това предложение на комисията има сериозни основания. То е съобразено с духовната същност на православието, с обстоятелството, че то трябва да бъде защитено от настъпателната дейност на чуждите религиозни пропаганди, като пред тях се поставят необходимите ограничения. Изхожда се от разбирането, че като е стълб, последна и най-здрава опора на народното единство, православието трябва съзнателно да се пази и укрепва; че немалко българи, макар и в свободната си държава, изповядвайки в масата си една натурално-битова, обичайна, не мистична и недостатъчно задълбочена вяра, биха могли да се ув-

(толкова присъщ на някои радикални идейни течения през Възраждането). Истинският **консерватизъм** неслучайно се представя като „критика на политическия рационализъм“ (Св. Малинов. Цит. съч., с. 34, 37) и, както бе посочено, трудно може да се открие в същинския си вид в рапорта.

³² Алманах на българската конституция, 173-174.

³³ Пак там, с. 175.

лекат от някои модни или атрактивни вероучения, което ще има отрицателно въздействие върху *духовното единство на народа, изключително необходимо за постигането на сложните задачи, стоящи пред младото Българско княжество*. Предложеното ограничение може да се характеризира като консервативно, но не и като реакционно, доколкото то не изисква забрана за религиозните изповедания, различни от православието, а законни гаранции за преобладаващото в страната изповедание поради неговата специфика.

Въпросът за забраната на прозелитизма обаче се разглежда съвсем повърхностно. С блестящото си красноречие, но без сериозни аргументи, срещу внесеното в Учредителното събрание предложение се противопоставя П. Р. Славейков, който вече от опит знае, че повечето неориентирани депутати ще се вслушат в неговото мнение и ще го подкрепят, именно защото го познават и уважават като авторитетен и влиятелен общественик от доосвобожденския период. А Славейков, макар да признава, че не е богослов и не разбира дълбокия промисъл на внесеното предложение, призовава народните избраници да го отхвърлят, „не защото прозелитизмът е страшен за вярата, но просто защото е анахронизъм, неприлично е за вярата ни; за нея е унижение, ако се тури в конституцията такава запрещение..., тя никогаш не е пропадала..., нямами за какво да се боим“³⁴. Учредителният вот против забраната на прозелитизма пряко кореспондира с онова сравнително лесно прокарано законодателно решение, с което чрез промяната на чл. 38 от конституцията през 1893 г. правителството на Ст. Стамболов създава юридическа основа за учредяване на католическа династия в България³⁵.

За разлика от руския проект за Органически устав³⁶, в рапорта се предлага изпълнителната власт в Българското княжество да е представена от шест министерства: на външните работи, на вътрешните и обществените работи, на народното просвещение и изповеданията, на финансите, земеделието и търговията, на правосъдието и военно министерство³⁷. Макар в окончателния текст на конституцията от това предложение да остана само броят

³⁴ Дневници на Народното събрание, Търново, 1879, 84-85; *П. Ст. Петков*. Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. – Духовна култура, 1993, № 10, 17-20.

³⁵ *П. Ст. Петков*. За развитието на отношенията между Българската православна църква и държавната власт (1878-1896). – В: Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи. С., 1999, с. 198.

³⁶ В руския проект (чл. 161) броят на министерствата е седем: на външните работи и изповеданията, на вътрешните работи, на народното просвещение, на финансите, на обществените работи и земеделието, на правосъдието и военното министерство. – В: Български конституции и конституционни проекти, 98-99.

³⁷ Алманах на българската конституция, с. 178. Предложението просветното министерство да управлява и духовните дела присъства в отговорите на повечето анкетирани от княз А. Дондуков български първенци през есента на 1878 г. – Сборник материалов по гражданскому управлению и окупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. Под ред. Н. Р. Овсянаго. СПб, 1904, вып. III, с. 147, 158-159, 187-188, 202, 216. Същата идея е заложена и в проекта за конституция, изготвен от д-р К. Стоилов в края на 1879 г. – *И. Бурилкова*. Цит. съч., с. 299.

(б) на министерствата, структурата на изпълнителната власт, препоръчана в доклада, не е лишена от сериозни основания. Известно е, че включването на „изповеданията“ в Министерството на външните работи (както е според Търновската конституция) е продиктувано от политическата цел по-лесно да се управлява и контролира българското екзархийско дело в неосвободените територии, останали под властта на Османската империя³⁸. Предложението на комисията, изготвила рапорта, също е аргументирано, макар и не само с политически доводи. Включването на ведомството, отговарящо за „изповеданията“, в Министерството на просветата би допринесло за съхраняване на народополезната възрожденска традиция за сътрудничество между просветно и църковно дело, би подпомогнало и улеснило трудното приспособяване на Българската православна църква към неблагоприятните след политическите промени от 1878 г. обществени условия³⁹. И най-вече – това предложение в рапорта осигурява възможност църквата в Княжеството (запазвайки връзката си с формално прокламираната единна „Българска църковна област“) да се самоуправлява ефективно и нормално да изпълнява главното си обществено предназначение. Тази основна социална функция на църквата не се състои в борба за запазване екзархийското ведомство в Турция и укрепване на българския елемент там (една предимно политическа задача, която е естествено задължение на държавата). Основното обществено предназначение на Православната църква е да дава духовни, нравствени ориентири на паството си, да го примирява и обединява в името на най-високи цели и така да изпълнява високохуманната си мисия⁴⁰.

В последния вариант на Търновската конституция не е приет и един друг текст, предложен в рапорта. Отдавайки извънредно голямо значение на войната между Русия и Турция от 1877-1878 г., донесла за възстановяване на българската държавност, комисарите предлагат: „Всички родом българи и чужденци, които от времето на последната война са помогнали в подвига за освобождението, било в служба в тази война, било по гражданското управление, са по право граждани на Българското княжество, ако изкажат желание на принадлежната власт в един срок от шест месеца откак влезе в действие конституцията да приемат това гражданство“⁴¹. В този случай отхвърлянето на предложението има значително по-сериозни основания.

Едни от най-спорните предложения в рапорта се съдържат в неговата пета част „За народното представителство“. Изходно начало за съставителите на доклада е не просто участието на народа в законодателната власт, а желанието „в това самоуправление да имат равно участие, съразмерно с

³⁸ В. Методиев. Учредителното събрание, Търновската конституция и Министерският съвет, 102-112.

³⁹ П. Ст. Петков. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 година върху историята на българския църковен въпрос. – ИПр, 1993, № 3, с. 121.

⁴⁰ П. Ст. Петков. За развитието на отношенията между Българската православна църква и държавната власт (1878-1896), с. 205.

⁴¹ Алманах на българската конституция, с. 179.

взаимната им важност, *различните икономически и политически интереси, които се проявяват у народа*“. По този белег според комисията право да участват в народното представителство имат следните обществени групи: 1. Притежателите на недвижимо имущество (и то „*всеки, който има недвижимо имущество в Българското княжество*“), особено селяните, на които „*трябва да се даде пълно участие в законодателната власт*“; 2. „*Тези, които имат едно средно или висше образование, и тям трябва да се даде участие в законодателната власт*“; 3. Групата на капиталистите и търговците също ще получи „*съразмерно*“, т.е. „*ограничено*“ (на принципа *всеки, който плаща поне 100 гроша годишен данък*“) право на участие в законодателната власт; 4. Пълно участие трябва да имат и „*управляющите заедно с висшето духовенство и с представителите на висшата интелигенция*“⁴². Тези предложения, както и допълващите ги за двустепенност на изборите⁴³ и изискванията за задължителен минимум от 25-годишна възраст и грамотност на избираемите за народни представители, не са лишени от сериозни основания и в никакъв случай не са просто отражение на интересите на българската едра буржоазия, както се твърди в повечето тенденциозни коментари на рапорта⁴⁴. Ако 120 години след тези събития се опитаме да бъдем безпристрастни и изходим от политическия прагматизъм, а не от предубеждението, че всеобщото избирателно право (формално прокламирано в Търновската конституция) е върхът на демокрацията и едва ли не етикет за приобщеност на най-младата в края на XIX в. европейска държава към модерната буржоазна цивилизация, ще намерим не едно потвърждение, че предложенията за ограничаване на избирателното право и достъпа до законодателната власт имат сериозни основания. Внимателното вглеждане в текста на рапорта показва, че ограничения за участие в изборите са поставени само пред най-низшия (социално най-лабилния и политически най-неориентиран) слой от българското население. При това долната граница, минимумът, позволяващ участие в избори и в самата законодателна власт никак не е висок: 100 гроша годишен данък, средно образование или някакво недвижимо имущество, т.е. поне минимални гаранции за обществена и гражданска отговорност. В този смисъл отхвърлянето на тези предложения в Учредителното събрание отново под влиянието на т. нар. либерали и от-

⁴² Пак там, 180-181.

⁴³ Предложението за двустепенни избори присъства и в една от представителните за българската възрожденска емиграция политически програми – Прошението на 51 български първенци до Парижката конференция на великите сили през 1869 г. И тогава, а и през 1879 г. то отразява политическата зрялост на част от възрожденския ни елит, предвидливо предпазваща се дори в идейните си проекти за бъдещо управление от всеобщото избирателно право, поставяйки му известни ограничения, мотивирани не толкова от високомерен аристократизъм, колкото от реалистичната преценка за неособено високата политическа култура на народ, който през последните няколко века не е имал свое държавно управление. – *П. Ст. Петков, В. Бонева. Българите пред Европа през 1869 година. В. Търново, 1993, 3-32.*

⁴⁴ *М. Шалаверова, Г. Вълков. Цит. съч., 59-61; М. Манолова. Цит. съч., 105-109; История на България, Т. 7, БАН. С., 1991, 65-66.*

ново уж в интерес на широките народни маси, е поредното доказателство за твърде ранното навлизане на политическата демагогия и партийния инат в българския *държавен* живот.

Още по-остро е противопоставянето срещу предложението в рапорта за „два дяла на народното представителство: Народно събрание и Сенат“. Според съставителите на доклада едно от задълженията на Сената ще е да „опазва равновесието между двете други противоположни законодателни власти, между княза и Народното събрание“, т. е. Сенатът ще служи „за съдържание и прекращение на увлеченията на Народното събрание, които князът не може да регулира от висотата на положението си“, ще „смалява и умекчава спречкванията и сблъскванията, които по въпросите на законите би могли да стават между княза и Народното събрание“. Много важна длъжност на Сената е „да тълкува конституцията и наблюдава нейното изпълнение“; той ще може и да съди министрите; ще преглежда окончателно законите, които са одобрени от Народното събрание. Освен това Сенатът ще има и някои от задълженията на предвидения в руския проект, но неприет в рапорта, Държавен съвет. Отхвърлянето на тези предложения на 21 март 1879 г., когато се обсъжда докладът, и в следващите заседания, когато се дискутират отделни текстове от проекта, отново става не в резултат на обстоен и аналитичен дебат за ползата и вредата от втора камара (Сенат), а с твърде емоционални, по характера си демагогски прийоми за спечелване на мнозинството от събранието в гласуването против предложенията на т. нар. консерватори. Това личи както от протоколите на събранието, така и от спомените на анкетираните през 1902 г. депутати от Учредителното събрание, които на основата на четвъртвековния опит изразяват съмненията си, че всеобщото избирателно право и еднокамарният парламент са били от полза на младата българската държава⁴⁵. Освен това в Търновската конституция не е предвидена институция, която да тълкува и да следи за точното прилагане на основния закон, а съставителите на рапорта предлагат тази функция да изпълнява Сенатът. И наистина, ползата от една стабилна, неподатлива на временни влияния институция като Сената би била голяма с оглед на твърде специфичните условия в страната и най-вече с цел ограничаване влиянието на конюнктурния партийно-политически интерес над окончателните и трайни законодателни решения.

Опонентите на комисията, изготвила рапорта, отхвърлят и друго важно предложение, а именно принципа, че „съдебната власт принадлежи напълно на съдилищата, които са независими и действуват независимо от изпълнителната власт“⁴⁶. Тази важна добавка – една от основните идеи на модерната политическа теория от Ш. Монтескьо насетне – отпада от окончателния вариант на конституцията. Вместо предложената ясна и категорична формулировка мнозинството, предвождано от уж по-големите демократи –

⁴⁵ Спомени за Учредителното събрание от 1879 г. Съст.: Е. Стателова, З. Маркова. С., 1979, с. 200, 205, 206, 219.

⁴⁶ Алманах на българската конституция, с. 184.

либералите, допуска в основния закон следните три члена: „13. Съдебната власт във всичката нейна ширина принадлежи на съдебните места и лица, които *действат от името на княза*. Отношенията на княза към тия места и лица се определяват чрез особени наредби; 14. *Князът има право да смекчава или да отменява наказанията* спроти начина, който е определен в правила на криминалното съдопроизводство; 15. *Князът има право за помилование в криминалните дела*. А правото за амнистия принадлежи на княза заедно с Народното събрание“⁴⁷. С отхвърлянето на принципа за пълно разделение на съдебната от изпълнителната власт, предложен в рапорта, мнозинството в Учредителното събрание пренебрегва и мотивите, с които е обосновано това предложение в доклада на 15-членната комисия: „За да се добие една законна присъда, трябва тя да падне тъкмо на основание на законите, без никаква намеса на правителството, което може би да е и една от заинтересованите страни в съда. Ако зависеха съдилищата от изпълнителната власт, то съдиите щяха да бъдат всякога изложени на нейното влияние и едва ли щяха да могат да издадат някакво решение, което не би било във воля на правителството, без да се простят със службата си. Тогава обаче би станал илюзорен принципа за разделението на законодателната власт (от изпълнителната и съдебната – *б.а., П.П.*), защото собствено не би се съдило по законите, направени от народа и правителството, а само по произвола на последното“⁴⁸. Впрочем твърде разпространената теза за разделението на трите власти в Търновската конституция не издържа сериозна критика не само поради изтъкнатата подчиненост и зависимост на съдебната власт от изпълнителната. Законодателната власт също е зависима от изпълнителната в лицето на княза⁴⁹.

* * *

Обсъждането на рапорта в Учредителното събрание е повод за поредния остър сблъсък между предводителите на оформящите се политически течения (наричани още тогава партии)⁵⁰. След прочитането на доклада пред събранието от К. Помянов на 21 март 1879 г. документът е подложен на унищожителна критика от П. Каравелов и П. Р. Славейков. Какви са възраженията и аргументите на опозиционно настроените депутати? Като отбелязва, че е очаквал от комисията „тезиси“, т.е. „най-главните предложения на бъдещия наш устав“, П. Каравелов с отегчение отбелязва разочарованието си: „Наместо принцип – някои си четири начала, подплатени с консервативен вятър...“ Както правилно отбелязва още на времето С. Радев, „самоуверен, той се нахвърли сега върху доклада с една рязка, нервозна, саркастическа реч“, с „тон на умствена надменност“, с „върховно пренебреже-

⁴⁷ Български конституции и конституционни проекти, с. 21.

⁴⁸ Алманах на българската конституция, с. 184.

⁴⁹ П. Ст. Петков. Търновската конституция не е гарантирала парламентарно-демократичен цикъл на управление. – Общество и право, 1994, № 11-12, 28-30.

⁵⁰ П. Ст. Петков. Отново по въпроса за партиите в България след Освобождението, с. 87.

ние спрямо противниците“, с „един презрителен жест върху комисията, всичко това от естество да направи голямо впечатление върху простите депутати“⁵¹. П. Каравелов предлага: „1-во – да се забележи, че комисията не е оправдала доверието на Народното събрание, 2-ро – да считаме нашето положение *statu quo ante comisionem* и 3-то – да пристъпим да разглеждаме глава по глава устава, който ни е предложен от централното правителство“⁵². Следователно П. Каравелов категорично и изцяло отхвърля като ненужна и безполезна работата на комисията, без да приложи нито един конкретен аргумент и без да разгледа критично нито едно от предложенията в рапорта.

След него думата взема П. Р. Славейков, който предизвиква ръкопляскания в залата още с първите си думи, обявявайки доклада на комисията за „бабини деветини“. Основната идея в неговото изказване, освен пълното отрицание на ползата от предложенията в рапорта, е, че комисията, също като „всичките ни неприятели“, е изходила от гледището, че българите не са дозрели за широка политическа свобода. Използвайки щедро фразеологизми от народния език, тенденциозни сравнения и други демагогски похвати, този оратор също не разглежда конкретно и не опровергава аргументирано предложенията в рапорта. „На свободата се турят букаи“ – това е основната емоционално-опозиционна тежест, на основание на която Славейков също предлага „да се върнем направо към проекта за устава, защото *тази конституция, която ни предлага комисията, е по-долна и от турската (к.а., П.П.)*“⁵³. Впрочем, може би неволно П. Р. Славейков прави важното признание, че 15-членната комисия е предложила цялостна „конституция“, а не просто няколко основни идеи за основен закон.

В защита на рапорта и на добрия парламентарен тон против грубите нападки на П. Каравелов и П. Р. Славейков се изказват двама от представителите на висшето православно духовенство. Митрополит Мелетий Софийски се обръща към опонентите на доклада: „Нека се разиска рапортът; не трябва да нападами и подигравами хората, които сами сме избрали за комисия“. А епископ Климент Браницки – член на комисията – като взема повод от изказването на П. Р. Славейков още по-горещо подкрепя залегналата в рапорта идея за известни ограничения на свободата. Преценявайки възраженията на опонентите за недостатъчно аргументирани, той се обръща към тях с въпроса: „Нека г-н Славейков сам каже совестно дали сме узрели ний за свободата, или не?“ И припомня на депутатите, че „най-паче злоупотребяват със свободата тия хора, на които в устата е сякогаш думата свобода и които постоянно казват, че се подвизават за народа“⁵⁴.

След този кратък и не по съществото на разискваните предложения дебат с явно гласуване мнозинството отхвърля рапорта на комисията и се пристъпва към обсъждането на руския проект член по член. Известно е, че

⁵¹ С. Радев. Цит. съч., 83-84.

⁵² Дневници на Народното събрание, Търново, 1879, 58-59.

⁵³ Пак там, с. 59.

⁵⁴ Пак там, с. 59.

това гласуване е старателно подготвено от водачите, обявили се против предложенията на 15-членната комисия, които се самонаричат либерали, а противниците си обозначават като „консервативни“⁵⁵. Показателен за групово-враждебната мотивация на противниците на рапорта, е споменът на един от депутатите, симпатизиращ на либералските водачи – Д. Маринов: „И аз го изповядвам тука, че доводите на Икономова – говоря за себе си и за моите приятели – бяха по-силни и дори бяхме готови да гласоподаваме за Сената. Дори и самият Каравелов признаваше доводите на Икономова за силни и праведни. Доколкото помня, и самичък дядо Цанков се колебаеше. Единствената спънка беше *инатът*; той (Сенатът – б.а., П.П.) се предлага от страна на групата на „старите“, следователно, ако се приеме, тогава излиза, че те са победили“⁵⁶.

* * *

Естествено възниква въпросът: кои са авторите на доклада, представен на Учредителното събрание на 21 март 1879 г., и защо рапортът може да бъде характеризирани като българският проект за конституция? Въпросът за авторството на документа досега не е разглеждан самостоятелно⁵⁷, поради липса на достатъчно сведения, които да позволят да се даде убедителен отговор. Остава възможността по пътя на сравнителния анализ (на идеите, залегнали в рапорта, и аналогичните предложения на депутати – членове на комисията, направени в събранието след отхвърлянето на доклада) да се хвърли светлина и по този въпрос.

Трябва да се отбележи, че всички членове на комисията имат сериозни основания да участват в толкова отговорен парламентарен орган и биха могли да са съавтори на рапорта. Петима от комисарите имат юридическо образование (а двама от тях и докторска степен – К. Стоилов и Д. Греков). Десет души са на действителна висша административна или съдебна длъжност и имат известен управленски опит от периода до 1879 г. Девет от 15-те члена на комисията са били активни участници в различни форми на движението за духовна, културна и политическа самостоятелност на българския народ през Възраждането. Сред комисарите са двама от най-изявените и

⁵⁵ П. Ст. Петков, В. Бонева. Толерантността, тази трудна политическа добродетел. Документално-публицистични свидетелства за българските политически нрави през 70-те и 80-те години на XIX век. В. Търново, 1992, 51-54. Г. Тодоров. Цит. съч., с. 220. Макар да не крие симпатиите си към либералското течение, Г. Тодоров признава, че преди обсъждането на рапорта водачите на радикалната групировка провеждат събрание в читалище „Надежда“ и се опитват да въздействат на мнозинството неориентирани депутати с цел да се отхвърли докладът на комисията.

⁵⁶ Спомени за Учредителното събрание от 1879 г., с. 132.

⁵⁷ С. Радев. Цит. съч., 79-82; М. Манолова. Цит. съч., 100-106. В една своя публикация В. Вълканов споменава, че митрополит Симеон е „избран за председател на комисията от 15 члена, която трябвало да прегледа руския проект за конституция“. Същият автор твърди, че са запазени „съкратените протоколи от нейната работа“, но засега няма други потвърждения за тези предположения. – В. Вълканов. Митрополит Симеон Варненско-Преславски. С., 1992, с. 52.

единствените високо подготвени български архиереи богослови – митрополит Симеон и епископ Климент⁵⁸. Следователно, може да се предположи, че всеки един от членовете на комисията е взел участие или е изразил компетентно мнение при съставянето и обсъждането на рапорта, т. е. докладът е колективен труд (независимо от по-големия принос на отделни лица). При това, той е представителен за твърде широк спектър от обществени, икономически и политически интереси и в значителна степен е адекватен на тогавашните исторически реалности⁵⁹. И все пак, наличните предимно косвени свидетелства показват по-активната намеса в съставителството на рапорта на няколко от членовете на комисията: д-р К. Стоилов, М. Балабанов, Т. Икономов, а в отделни случаи – например текстовете по вероизповедните въпроси – и на двамата православни архиереи – Симеон и Климент.

Участието на д-р К. Стоилов е особено активно, което личи от дебатите в хода на събранието след отхвърлянето на рапорта. В тях младият учен аргументирано защитава своите предложения, които съвпадат с идеите, залегнали в доклада на комисията⁶⁰. Допълнително доказателство за неговото авторство на рапорта е сходството на редица предложения в този документ с изготвения от К. Стоилов в края на 1879 г. проект за нова конституция⁶¹. Така напр. още в първия абзац на проекта от края на 1879 г. д-р К. Стоилов (като мъдър и прозорлив държавник, а не само като един от водачите на слабоорганизираната и пасивна Консервативна партия) се позовава на доклада на 15-членната комисия, характеризирайки го като отражение на „положителната политика, постепенното развитие, правата, съответстващи на културното състояние на народа“. Сравняването на проекта за конституция от края на 1879 г. с текста на рапорта показва, че около 12 предложения К. Стоилов напълно е заимствал от нереализирания доклад на 15-членната комисия⁶².

⁵⁸ Алманах на българската конституция, с. 186; Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съст.: Н. Генчев, Кр. Даскалова. С., 1988, с. 55, 127-128, 160, 163-164, 183, 283, 449-450, 536, 591, 621, 691-692, 694.

⁵⁹ Макар да подчертава, че трима от членовете на комисията – Хр. Стоянов, К. Помянов и Др. Цанков – са настроени опозиционно към някои предложения в доклада, още на времето Г. Тодоров установява, че и сред т.нар. „консерватори“ няма пълно единодушие и съществуват различия по някои държавноустроителни въпроси. – Г. Тодоров. Цит. съч., с. 220. Следователно, рапортът не е партийно мотивиран документ, а и по това време на 1879 г. политически партии (в същинския смисъл на това понятие) в Княжество България все още не съществуват. – П. Ст. Петков. Отново по въпроса за партиите в България след Освобождението, с. 89. Освен това, митрополит Симеон и епископ Климент (без да са съгласували предварително позициите си) запазват по редица въпроси различно мнение от мнозинството в комисията. Първият смята учредяването на Сенат за „излишно“, а вторият отстоява разбирането си, че Народното събрание трябва „да се състои от лица, свободно избрани от народа и известни със своята честност, опитност, със своя ум, патриотизъм и положение“. – Сборник материалов по гражданскому управлению и окупации в Болгарии в 1877-78-79 гг., вып. VI, 220-221; НБКМ – БИА, ф. 19, оп. 1, а. с. 42, л. 34.

⁶⁰ Дневници на Народното събрание, Търново, 1879, с. 68, 83, 117.

⁶¹ И. Буришкова. Цит. съч., с. 281.

⁶² Пак там, с. 287, 289, 290, 291, 293, 299; Срв.: Алманах на българската конституция, 170-186.

Основание да включим юриста М. Балабанов в групата на главните съставители на рапорта са не само сходните му политически възгледи от доосвобожденския период⁶³, но и фактът, че редица текстове и конкретни уточнения на членове от окончателно приетата конституция и след отхвърлянето на рапорта в Учредителното събрание стават по негово предложение⁶⁴.

Тодор Икономов пък е този, който блестящо аргументира пред Учредителното събрание едно от основните предложения в рапорта – необходимостта от създаване на втора камера – Сенат⁶⁵.

С известно основание може да се предположи, че и други членове на комисията са участвали в обсъждането и редактирането на доклада. Така напр. запазената кореспонденция между приятелите и съмишлениците Т. Икономов и Климент Браницки и по-специално писмата, които си разменят по повод организираната от княз А. Дондуков анкета, показва почти пълно сходство във възгледите им относно бъдещото държавно устройство и управление на Княжеството⁶⁶. Отговорите на анкетата, проведена в края на 1878 г., показват, че и други членове на 15-членната комисия са споделили идеи, сходни с тези в съставения от тях рапорт⁶⁷.

Кои са основанията ми да характеризирам рапорта на 15-членната парламентарна комисия като българския проект за конституция?

В доклада се предлага не просто някаква редакция (незначително изменение или допълнение) на руския проект, а цялостна концепция за основен закон.

Предложенията в рапорта са сходни с някои от най-характерните и представителни за българското възрожденско общество идеи за държавно устройство и политическо управление⁶⁸. Именно рапортът като прагматичен български проект за основен закон, а не Търновската конституция като противоречива декларация-пожелание за бъдещо държавно развитие, е естественят завършек в развитието на идеите за политическо управление през последните две десетилетия на Възраждането.

⁶³ П. Ст. Петков, В. Бонева. Толерантността, тази трудна политическа добродетел, 38-39; Пл. Божинев. Книжовни източници за изграждане на обществено-политическите възгледи на Марко Д. Балабанов. – ИПр, 1993, № 4-5, 156-177.

⁶⁴ Дневници на Народното събрание. Търново, 1879, 68-69, 87, 93, 95; М. Манолова, Цит. съч., с. 146, 157, 158, 161.

⁶⁵ Дневници на Народното събрание. Търново, 1879, 102-104; Спомени за Учредителното събрание от 1879 г., 64-65, 110-112, 132; Тодор Икономов. Мемоари. Подбор и редакция Тончо Жечев. С., 1973, 192-193.

⁶⁶ НБКМ–БИА, ф. 19, оп. 1, а. с. 42, л. 31-36; П. Ст. Петков. Климент Браницки и Търновски – архиепископ и държавник (1878-1901). Дис. В. Търново, 1999, с. 36-39.

⁶⁷ Сборник материалов по гражданскому управлению и окупации в Болгарии в 1877-78-79 гг., вып. III, с. 160-161, 187-188, 220; вып. VI, 148-149, 180-184, 217-221.

⁶⁸ Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сб. документи, 37-39, 47-48, 67-83, 86-92, 113, 128, 163-164; П. Ст. Петков, В. Бонева. Българите пред Европа през 1869 година. В. Търново, 1993, 3-32.

Съставителите на рапорта са само българи⁶⁹, а мотивите им (като съзнателно се абстрахирам от тенденциозното становище за налагане на класовите интереси на едрата буржоазия) са да се състави такъв основен закон, който: 1. Да може успешно да се прилага в реалните условия, т.е. да е съобразен с тях; 2. Въпреки изостаналостта на народа и недовършеността на редица обновителни и модернизационни процеси и именно заради това да позволява и гарантира така необходимото възпитание в политическа култура в духа на непознатия за мнозинството от народа либерален конституционализъм чрез разумна и прагматична конституция – един приложим граждански договор, гарантиращ реални възможности за развитие.

Не може да се отрече, че като проект, т.е. като идейно начертание, което е принудено да се съобразява не само с представите на съставителите си за степента на историческо развитие на българите, но и с наложените от Берлинския договор ограничения, в рапорта могат да се открият декларативни пожелания, неосъществими намерения⁷⁰. Но като исторически документ и като основен закон на младата българска държава в края на 70-те години на XIX в. той е по-смислен, по-приложим (при това позволява и дори предвижда бъдещото си усъвършенстване на основата на държавно-политическия опит), отколкото ентусиазирано приетата конституция от 16 април 1879 г., която през следващите десетилетия е по-скоро използвана, отколкото прилагана изцяло.

* * *

Анализът на запазените исторически документи (предложенията на комисията в рапорта ѝ от 21 март 1879 г., протоколите от заседанията на Учредителното събрание, някои архивни материали, периодичния печат, спомените на депутати) позволява да се направят някои изводи.

1. Рапортът е изготвен от високообразовани, политически умерени и трезвомислещи народни представители, наричани само „за улеснение“ (по думите на Гр. Начович във в. „Марица“) „консервативни“⁷¹. При това в комисията участват и представители на другото политическо течение, които се самоназовават либерали.

⁶⁹ Търновската конституция, макар да е формално продукт само на българи, е силно повлияна от сръбския органически устав, и по-малко от румънската и гръцката конституция. Тезата за белгийския ѝ произход е отдавна опровергана (С. Блек. Установяване на конституционно управление в България. С., 1996, с.109; в първото му издание на английски език – С. Е. Блек. The establishment of constitutional government in Bulgaria. Princeton University Press, 1943), макар и днес да дава поводи за критични коментари по този въпрос – Д. Мишкова. Из националните ни комплекси или „белгийска“ ли е Търновската конституция? – Историческо бъдеще, 1997, № 2, 100-108. В рапорта също има заемки от чужди основни закони, но по мое мнение те са по-добре съобразени с реалните условия и с доловимите перспективи на българското обществено-политическо и държавно развитие.

⁷⁰ По този повод още Ст. Баламезов отбелязва: „Комисията наивно вярва, че конституцията сама по себе си, независимо от политическите съотношения, създава точно определен строй и в тая си наивност тя напомва французките учредители“. – Ст. Баламезов. Цит. съч., 31-32.

⁷¹ Марица, бр. 66, 16 март 1879.

2. Принципите на либерално конституционно управление, които комисията предлага за „начала“ на българския основен закон, са приспособени към специфичните условия в България след столетия чужда власт и са съобразени с липсата на необходимото уважение към държавата, институциите и законите. Макар да изразяват в значителна степен интересите и разбиранията на тогавашния административно-политически елит, предложенията в рапорта не се разминават и не противоречат на обществените интереси, не са израз на тяснокласови амбиции, както традиционно се твърди в литературата. Българският проект за конституция не отразява само интересите на едрата буржоазия, защото интерес от добре организирана и ефективно действаща държавна система, съобразена с реалните условия, има целият народ. След 25 години депутати от Учредителното събрание, участвали в анкетата на сп. „Гражданин“, признават, че отхвърлянето на ограничителните предложения за избирателен ценз, за втора камара и за по-голяма власт на княза и правителството, които тенденциозно са представени като посегателство върху присъщата на българския народ демократичност (една много неточна, макар и популярна теза, съзнателно или поради незнание подменяща присъщия на възрожденското общество егалитаризъм с демократизъм), всъщност са попречили за по-бързото и безконфликтно изграждане на младата българска държава в съответствие с реалните условия и възможности. В този случай като че ли не е излишна аналогията с модернизаторската воля и силовата политика на Ст. Стамболов по-късно; с еднакъв аршин ли мери историческата наука обектите на изследване през 1879 г., когато приема, че предложенията в рапорта са консервативни и едва ли не противонародни, и през 1887-1894 г., когато почти с удоволствие заключава, че истинската модернизация изисква силна власт и някои ограничения на демокрацията.

3. Отхвърлянето на рапорта от манипулираното мнозинството в Учредителното събрание става не след аргументирано опровергаване на неговата приложимост и целесъобразност (опонентите „либерали“ не предлагат дори алтернативен проект), а е резултат от силното въздействие на демагогските речи на опозиционните водачи над повечето неориентирани депутати в събранието и извън него. Още С. Радев отбелязва, че за предлаганата втора камара или Сенат „простите депутати нямаха, разбира се, никакво понятие“⁷². Противниците на умереното течение – т.нар. либерали – първи лансират демагогската теза, че „представителите на чорбаджийството“ – „консерваторите“, предлагащи „дембелханета“ (либералската трактовка за Сената), са настроени против народа и се стремят да ограничат неговата свобода. Още с първия избирателен закон, приет от либералското мнозинство на Второто обикновено народно събрание през 1880 г., редица български граждани (монашеското духовенство, жените, военнослужещите, държавните чиновници с изключение на министрите) противоконституционно са

⁷² С. Радев. Цит. съч., с. 83.

лишени от правото да бъдат избираеми⁷³. Исторически факт е, че участието на народа в парламентарните избори в периода до 1912 г. е твърде ограничено, на моменти дори незначително⁷⁴. Излиза, че самият народ не е искал или не е знаел как да се ползва от голямата свобода – правото да избира депутати в парламента. Впрочем, по-просветените български граждани (познаващи текстовете на Търновската конституция) са знаели, че дори и да гласуват за определена политическа сила и да очакват подобрене на положението си от нея, то това не може непременно да стане, защото според същата конституция князът има реално надмощие над изразителя на народния суверенитет – Народното събрание⁷⁵. При такъв научен подход стогодишният мит за изключителната демократичност и пригодност на Търновската конституция към реалните исторически условия не издържа сериозна критика. Тази конституция не гарантира един от съществените принципи на парламентарната демокрация – задължителната обвързаност на мнозинството в народния вот с фактическото управление на страната. Независимо от това, че тази важна особеност, както и погрешното отъждествяване на възрожденския егалитаризъм с мечтаната демократичност, са достатъчно често изтъквани⁷⁶, дори и в съвременни публикации се стига до известния и недостатъчно аргументиран извод за безспорния „демократизъм“ на Търновската конституция⁷⁷.

4. Решението да се отхвърли рапорът е израз на необузданото честолюбие и партизански „инат“, проявени (по думите на един народен представител) от водачите на либералите⁷⁸. То не е предизвикано от осмисленото и дълбоко осъзнато несъгласие и негодувание на мнозинството срещу предложенията на комисията. Напротив, водачите на либералите подстрекават предварително „простодушните“ депутати, плашат ги с „дембелханетата“⁷⁹ и ги увещават да гласуват против предложени единствен български

⁷³ Държ. вестник, бр. 95, 23 дек. 1880 г.; В. Николова. Българският парламент и опитите за превръщането му в действен орган (1887-1912 г.). – ИПр, 1988, № 5, с. 5.

⁷⁴ В. Николова. Цит. съч., с. 6. Проучванията на един от най-добрите познавачи на българското вътрешнополитическо развитие в периода до войните 1912-1918 г. показват, че по това време в изборите са участвали по-малко от половината от записаните в избирателните списъци.

⁷⁵ П. Ст. Петков. Търновската конституция не е гарантирала парламентарно-демократичен цикъл на управление. – Общество и право, 1994, № 11-12, 28-30.

⁷⁶ П. Ст. Петков. Търновската конституция..., 28-30.

⁷⁷ Вж. напр.: Д. Мишкова. Политическата легитимност на лявото в контекста на модернизацията в България. – Демократически преглед, № 37, Есен 1998, с. 59. Същият извод авторката се опитва да аргументира в: Европейски идеи и институции в политическата система на България (1878-1914). – В: Модерният историк. Сб. в чест на 60-годишнината на проф. д. и. н. Андрей Пантев. С., 1999, с. 21.

⁷⁸ В мемоарите си Д. Маринов пише: „Доводите на Икономова (за необходимостта от втора камара – б.а., П.П.)... бяха по-силни и дори бяхме готови да гласоподаваме за сената... Единствената спънка срещу приемането на сената беше инатът...“ – Спомени за Учредителното събрание от 1879 г. Съст.: Е. Стателова, З. Маркова. С., 1979, с. 132.

⁷⁹ Спомени за Учредителното събрание от 1879 г., 208-209.

проект, само защото той е изработен от представители на другото течение. В този случай ясно проличава традиционната егалитаристка нагласа на широки слоеве в българското общество, а и на част от елита му, представен в събранието през 1879 г. – нагласа, която и до днес неточно е представяна като „присъщата на българите демократичност“.

5. Първоначалното политическо разграничаване в новата българска държава продължава една безполезна, но за жалост устойчива традиция от предосвобожденското десетилетие. Новият български политически елит отново се разделя и противопоставя според второстепенни, несъществени белези – различното отношение към средствата и подходите за решаване на общите и изключително сложни национални задачи; ярко проявените и директно пренесени от миналото вражди и обвинения между „млади“ и „стари“ (някои от които имат за основа само междуличностна нетърпимост), които отравят политическата атмосфера в първия български парламент⁸⁰. Водачите на либералската опозиция в събранието не предлагат свой оригинален вариант, своя цялостна и аргументирана концепция за държавно устройство и управление. И не биха могли, защото в рапорта на „консервативните“, който те от „инат“ отхвърлят, са залегнали основните ценности и начала на либералния конституционен модел на държавно управление (при това до известна степен демократичен), само че съобразени с конкретните и твърде специфични условия в България. Не бива да се забравя, че Търновската конституция (доколкото се приема за дело и партийно знаме на либералите) е изработена, обсъдена и приета от всички депутати и не може да изразява програмните възгледи само на една партия. Още по-проблематично става това твърдение, като се вземе предвид посоченото изобилие от влияния и директни заемки от рапорта на „консервативните“ в окончателния текст на приетия през април 1879 г. основен закон. Логично би било заключението, че ако рапортът е „консервативен“, а много от предложенията в него остават в окончателния текст на Търновската конституция, то и тя би трябвало в някаква степен да е „консервативна“. Не по-малко странен е и друг парадокс. Понякога като основание за определяне на Търновската конституция като „най-демократичната за времето си“ се посочват текстове, които са предложени и обосновани именно в рапорта и оттам са пренесени в окончателния вариант на основния закон – напр. гръмката и често цитирана в горепосочения смисъл декларация в чл. 61, че всеки роб става свободен на българска територия; категоричното постановление за безплатното и задължително първоначално обучение и др.⁸¹

6. Резките политически промени вследствие от Руско-турската война 1877-1878 г., патриотичният ентузиазъм, партийният инат, пренесените от доосвобожденския период кавги и пристрастия са причините, щото в Учредително-

⁸⁰ П. Ст. Петков. Отново по въпроса за партиите в България след Освобождението, с. 88.

⁸¹ Вж. напр. Г. Близнашки. Размишления върху съдбата на българския конституционализъм. – Демократически преглед, кн. 37, Есен 1998, с. 44.

то събрание невинаги да доминира духът на мъдра градивност, а някои важни решения (като това за отхвърляне на българския проект за основен закон) да са мотивирани единствено със стремежа да се надделее над политическия противник. Страхът от нови привилегирани съсловия, безсилието да се осъзнаят някои важни исторически реалности, изискващи внимателно и специфично отражение в основния закон (например силната егалитаристка нагласа на голямата част от българското общество, липсата на аристокрация, но не и на желание и възможност да се изгради необходимият управленски елит) довеждат до отхвърляне на някои разумни предложения, залегнали в българския проект за конституция – минимален ценз за избирателите, втора камара, по-ясен и по-строг ред в управлението и в държавния живот в първите години на самостоятелно политическо развитие. Това е още едно доказателство за недовършеността на възрожденските обновителни процеси като комплексна историческа промяна, подготвяща и осъществяваща прехода към Новото време. Както и за това, че естествената граница, превалят между старото и новото не е в 1878 г., когато други вземат решения за съдбата на българите, а именно през учредителната 1879 г.⁸² Защото в периодизацията на родната ни история доминиращият критерий трябва да е българската активност, а не чуждата по отношение на българите.

⁸² Неслучайно в заседанието на Учредителното събрание от 26 март 1879 г. К. Стоилов заявява: „Този трактат (Берлинският – б.а., П.П.) казва, че Българското княжество влиза в упражнението на своята автономия след избирането на княза; то ще да кажс, че догде да си изберем княз, ние се считаме още като една турска провинция, окупирана от една победоносна войска. Искаме ли да захванем нашата автономия, то ние трябва да прибързаме да си изберем княз, до толкози повече като по този същия трактат на 3 май нашите освободители трябва да оставят отечеството ни...“ – Дневници на Народното събрание. Търново, 1879, с. 91. Въпросът за горната хронологическа граница на Българското възраждане е предмет на друга моя публикация.

П Р И Л О Ж Е Н И Е

ПРОЕКТ ЗА КОНСТИТУЦИЯ НА КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ НА 15-ЧЛЕННАТА ПАРЛАМЕНТАРНА КОМИСИЯ (МАРТ 1879 Г.)⁸³

I. За територията

1. Намаляване или уголемяване територията на Българското княжество не може да стане без съгласието на Конгреса⁸⁴.
2. Изправяне границите, ако не става в места населени, може да бъде разрешено и от Обикновеното народно събрание.
3. Българската столица е градът София.
4. Територията на Княжество България се дели административно на: общини, околии и окръжия. Длъжностите, правата, обемът и числото на тия единици да се определят с един особен закон.
5. Държавните имоти принадлежат на Българското княжество и с тях не могат да се ползват нито князът, нито неговите роднини.
6. Начинът, по който ще се отстъпват и залагат самите имоти, а така също и разпо-режданieto с приходите им ще се определят със закон.
7. Държавните имоти се управляват от надлежний министър.

II. За вярата

8. Господствующа в Българското княжество вяра е православната християнска вяра от източно изповедание.
9. Българският княз и потомството му не могат да изповядват никаква друга вяра освен православната. Само първият избран български княз, ако принадлежи към друга вяра, може да си остане в нея.
10. Българското княжество от църковна страна, като съставлява една част от Българската църковна област, намира се в зависимост от върховното началство на Българската църква, дето оно и да се намира. Чрез това върховно началство Княжеството съхранява единението си с Вселенската Въсточна църква во всичко, що се отнася до догматите на вярата.
11. Християните от неправославно изповедание и друговерците, било природни поданици на Българското княжество, било приети в поданство, а така също и чужденци, които постоянно или само временно живеят в България, ползват се със свобода на

⁸³ Публикуваният тук за първи път български проект за конституция от март 1879 г. следва структурата и предложенията в рапорта на 15-членната комисия. – Алманах на българската конституция, 174-185. Изключени са уводните думи и изложението на основните начала, върху които, според комисарите, трябва да се изгради конституцията. Тези принципи са изложени и коментирани в началото на настоящата публикация.

⁸⁴ Комисията, изготвила рапорта, „счита за излишно съществуването на Великото народно събрание; за изпълнение на неговите длъжности тя прие Конгрес, който образуват Сенатът и Народното събрание, събрани в едно тяло.“ – Алманах на българската конституция, с. 184. По тази причина тук навсякъде „Велико народно събрание“ е заменено с „Конгрес“.

вероизповеданието си, стига изпълнението на техните обреди да не нарушава съществуващите закони.

12. Поради религиозни убеждения никой не може да отбегнува от изпълнението на действащите и задължителни за всекиго закони.

13. Прозелитизмът се запрещава.

14. Църковните работи на християне от неправославно изповедание и другOVERCI управляват се от техните духовни власти, но под върховния надзор на надлежния министър, според законите, които ще се издадат за тоя предмет.

III. А. За княза

15. Княжество България е монархия наследствена и конституционна с народно представителство.

16. Князът е върховний представител и глава на държавата.

17. На Българския княз се дава титлата Светлост, а наследникът на престола се титулува – Сиятелство.

18. Без съгласието на Конгреса български княз не може да бъде същевременно правител на друга никоя държава.

19. Лицето на княза е свещено и неприкосновено.

20. Законодателната власт принадлежи на княза и на народното представителство.

21. Князът утвърждава и обнародва одобрените от Народното събрание закони.

22. Князът е върховний началник на всичките военни сили в Княжеството, както в мирно, така и във военно време. Он раздава военните чинове по закона. Всяки, който постъпя във военна служба, дава клетва, че ще да е верен на княза.

23. Изпълнителната власт принадлежи на княза, всичките органи на тая власт действуват от негово име и под негов върховен надзор.

24. Съдебната власт във всичката нейна ширина принадлежи на съдебните места и лица, които действуват от името на княза. Отношенията на княза към тия места и лица се определяват чрез особни наредби⁸⁵.

25. Князът има право да смекчава или да отменява наказанията спроти начина, който е определен в правилата на криминалното съдопроизводство.

26. Князът има право за помилване в криминалните дела. А правото за амнистия (всепрощение) принадлежи на княза заедно с Народното събрание.

27. Изложените в членове 25 и 26 права на княза не се простират и на присъдите, по които са осъдени министрите за някакво нарушение на конституцията⁸⁶.

⁸⁵ В края на рапорта (раздел „Добавки“) е отбелязано: „Комисията приема принципа, че съдебната власт принадлежи напълно на съдилищата, които са независими и действуват независимо от изпълнителната власт (подч. в оригинала – *И.И.*)“. – Алманах на българската конституция, с. 184. Доколкото е налице известно противоречие между компромисния (в полза на княза) текст на проекта (чл. 12), приет като чл. 24 от комисията, и цитираната важна добавка, то може да се допусне, че след дебатите в комисията се е стигнало до втория вариант, който е много по-близо до принципа за разделението на властите.

⁸⁶ Всички обозначения на основния закон на Княжеството като „органически устав“ в този текст са заменени с „конституция“, доколкото още в началото на рапорта аргументирано е обоснован възгледа на съставителите му, че те предлагат на Народното събрание именно конституция с всички особености на това немаловажно различие.

28. Князът е представител на Княжеството във всичките му сношения с иностранныте държави. От негово име и с пълномощие от Народното събрание се свързват с правителствата на съседните държави особни сговори по такива работи на вътрешното управление, за които се изисква участието и помощта на тия правителства.

29. Наредбите и разпорежданията, които излизат от княза, имат сила в такъв случай, когато те са подписани от надлежните министри, които приемат на себе си всичката си них отговорност.

30. Князът е длъжен да се намира постоянно в Княжеството. Ако на време изляза из него, то си назначава наместник, който, доде отсъствува князът, ще има правдини и длъжности, определени с особен закон. За излязането си из Княжеството и за назначаването наместника си князът обявява народу чрез прокламация.

31. Наследникът на престола такожде трябва да живее в Княжеството и може да изляза из него също със съгласието на княза.

32. Българският държавен белег е златен коронован лъв на тъмночервен щит. Над щита княжеска корона.

33. На държавния печат се изображава белегът на Княжеството.

34. Княжеското достойнство е наследствено в мъжката линия в потомството на първия избран княз.

35. Царствующият княз и наследникът на престола се считат пълновръстни на 18-та си година.

36. Ако князът встъпи на престола преди да е достигнал тази възраст, то до пълнолетието му се отрежда регентство и настояничество.

37. Регентството състои от троица регенти, които се избират от Конгреса.

38. Царствующий княз може приживе да назначи тримата регенти, ако наследникът на престола е непълновръстен, но за това се иска съгласието и утвърдението на Конгреса.

39. Членовете на регентството могат да бъдат министри, членове на Сената, председателят и членовете на Върховното съдилище или пък лица, които са заемали безукорно тия длъжности.

40. Членовете на регентството при встъпването си в тая длъжност дават в Конгреса клетва, че ще бъдат верни на княза и на конституцията. След това чрез прокламация към народа те обявяват, че наченват да управляват Княжеството в пределите на княжеската власт и от името на княза.

41. Князът, откак достигне съвършенолетие и даде клетва, встъпва в управлението на Княжеството и затова известява на народа чрез прокламация.

42. Възпитанието на несъвършенолетния княз и управлението на имота му се поръчва на овдовялата княгиня и на настояници, назначени от Съвета на министрите по съгласие с княгинята.

43. Членовете на регентството не могат да бъдат и настояници на несъвършенолетния княз.

44. След смъртта на княза наследникът му встъпва на престола и незабавно се разпорежда, за да се свика Конгресът, пред който той дава следующата клетва:

„Кълна се во име Всемогущаго Бога, че свято и ненарушимо ще пазя конституцията и законите на княжеството и че във всичките си разпореждания ще имам пред очи само ползата и доброто на Княжеството. Бог да ми е на помощ“.

45. Народното събрание определява за обдържание на княза и на неговия двор шестстотин хиляди франка на година.

Това количество не може да бъде нито уголемено без съгласието на Народното

събрание, нито намалено без съизволение на княза.

46. Народното събрание определява обдържанието на наследника на престола, откак той достигне съвършеността си.

III. Б. За върховните правителствени уредби

47. Изпълнителната власт, под върховен надзор и ръководство на княза (чл. 23), принадлежи на министрите и нияния Съвет.

48. Министерския съвет състои от всичките министри. Един от тях, по княжески избор, назначава се председател на Съвета.

49. Освен общите длъжности в обикновено време, на Министерския съвет в някои допуспоменати случаи се присвояват тия права и длъжности:

1. Кога се случи да се помине князът без наследник, Министерския съвет поема управлението на Княжеството и вътре в един месец свиква Конгреса за избиране на нов княз.

2. Министерския съвет поема управлението на Княжеството и тогава, когато князът при смъртта си не отреди регентство. Конгресът за избиране регенти трябва да бъде свикан такожде вътре в един месец.

3. Ако подир смъртта на княза овдовялата княгиня остане непразна, то докле тя роди управлението на Княжеството принадлежи на Министерския съвет.

4. Ако би да се помине някой от регентите, то Министерския съвет свиква Конгреса, за да се избере нов регент наместо починалий по определен ред в т. 2.

5. Министерския съвет, в ония случаи, що се споменуват в точки 1-4 от тоя член, като поема управлението на Княжеството, обявява за това с прокламация на народа.

6. През времето, доде Министерския съвет управлява Княжеството, той не може да менява министрите.

7. Членовете на Министерския съвет, когато временно управляват Княжеството, добиват само министерската си заплата.

50. Министрите се назначават и уволняват от княза.

51. Министрите са отговорни пред княза и Народното събрание съвокупно за всичките общи мерки, които те вземат, и всякой един лично за себе си отговаря за всичко, което е той извършил по управлението на поверената нему част.

52. Всякой един официален акт, подписан от княза, трябва да бъде такожде подписан, според какъвто е, или от всичките министри, или само от министъра, комуто се пада.

53. Народното събрание може да предава министрите на съд за измяна на отечеството или на княза, за нарушение конституцията, за предателство или някакъв вред, причинен на Княжеството за лична полза.

54. Предложението за предаване министър на съд трябва да е писмено, да съдържа едно по едно всичките обвинения и да е подписано от една трета от членовете на Народното събрание.

55. За да се предаде министър на съд, изискват се гласовете на две трети от всичките депутати на Народното събрание.

56. Министрите се съдят от особен Държавен съд, на който състава ще бъде определен по особен закон.

57. Князът не може да опрости един обвинен министър без съгласието на Народното събрание.

58. Изпълняването на законите се поръчва на върховни управителни уредби, които се наричат министерства.

59. Министерства има шест:

1. Министерство на външните работи.
2. Министерство на вътрешните и обществените работи.
3. Министерство на народното просвещение и изповеданията.
4. Министерство на финансите, земеделието и търговията.
5. Министерство на правосъдието.
6. Военно министерство.

60. Начело на всяко едно министерство намира се министър.

61. Князът има право да назначава лица на всичките правителствени длъжности.

62. Всяко едно длъжностно лице дава клетва, че ще е вярно на княза и на конституцията.

63. Всяко длъжностно лице отговаря за своите действия по службата си.

64. Длъжностните лица, които са назначени на служба от правителството, имат право да добиват пенсия, основата и количеството на която ще бъде определена по особен закон.

IV. За гражданите

ДЯЛ I ОБЩИ ПРАВИЛА

65. Всички родени в България, които не са приели друго поданство и които са родени другаде от български поданици, броят се поданици на Княжеството.

66. Всички родом българи и чужденци, които от времето на последната война са помогнали в подвига за освобождението, било в служба в тази война, било по гражданско управление, са по право граждани на Българското княжество, ако изкажат желание на принадлежната власт в един срок от 6 месеца откак влезе в действие конституцията да приемат това гражданство.

67. Чужденци могат да приемат българско поданство, като утвърди това Народното събрание. Законът определява едните и другите случаи.

68. Всякой поданик на Княжеството може да се отрече от поданството, след като си изслужи по-напред военната служба и като изпълни другите си длъжности спрямо държавата, по особен закон, който ще се изработи.

69. Всичките български поданици са равни пред закона. Разделение на съсловия в България не се допуска.

70. Титли за благородство, както и декорации за отличие в гражданското и военното управление, не се дават и приемат в Княжеството.

71. С политически правдини се ползват само гражданите на Българското княжество, а с граждански правдини спроти законите се ползват всички живущи в Княжеството.

72. Никой в Българското княжество не може ни да продава, ни да купува човечески същества.

Всеки роб, от какъвто пол и вяра да е, е свободен, щом като стъпи на българска земя.

73. Законите за благоустройството и полицейските закони еднакво са задължи-

телни за всички лица, които живеят в Княжеството.

74. Всичките недвижими имоти, които се намерват в Княжеството, макар би че принадлежали и на чужденци, се намират под действието на българските закони.

75. Във всичките други случаи положението на чуждите поданици се определява от особни за това закони.

ДЯЛ II ЗА ДЪРЖАВНАТА И ОБЩЕСТВЕНАТА СЛУЖБА

76. Само български поданици могат да заемат длъжности по държавна, обществена и военна служба.

77. И чужди поданици могат да се приемат на служба, но за това всеки път се изисква разрешението на Народното събрание.

ДЯЛ III ЗА ПРАВОТО НА СОБСТВЕНОСТТА

78. Правата на собствеността са неприкосновени.

79. Принудително отстъпване имот може да стане само заради държавна и обществена полза, и то със справедлива заплата. Начинът, по който може да става такова отстъпване, има да се определи по особен закон.

ДЯЛ IV ЗА ДАЖДИЯТА И ДЪРЖАВНИТЕ БЕРИИ

80. Всеки поданик на България, без изключение, длъжен е да плаща отредените по закона даждия и държавни берии и да носи тегобите.

81. Князът и наследникът на престола се освобождават от всякакви даждия, държавни берии и тегоби.

ДЯЛ V ЗА ВОЕННАТА СЛУЖБА

82. Всеки български поданик е длъжен да служи във военна служба по наредения за това закон.

83. По работи криминални военни лица се съдят от военни съдилища само тогава, когато се намерват на действителна служба.

ДЯЛ VI ЗА ЛИЧНАТА НЕПРИКОСНОВЕНОСТ И ЗА НЕПРИКОСНОВЕНОСТТА НА ЖИЛИЩАТА

84. Никой не може да бъде наказан без присъда от надлежния съд, която е вече добила законна сила.

85. Затвори и претърсвания по къщата могат да стават само според правилата, които са изложени в законите.

86. Ако би се появили някакви събития, които биха могли да нарушат обществе-

ната безопасност, то князът може да спре в цялото Княжество или в отделни места действието на 84 и 85 членове, но е задължен да внася такива свои разпоредения за потвърждение в първото Народно събрание.

87. Частни писма и частни телеграфически депеши съставят тайна и се считат неприкосновени.

Отговорността на длъжностните лица за нарушение тайната на писмата и депешите ще се определи с особен закон.

ДЯЛ VII ЗА НАРОДНОТО УЧЕНИЕ

88. Първоначалното учение е задължително и безплатно за всички поданици на Българското княжество.

ДЯЛ VIII ЗА СВОБОДАТА НА ПЕЧАТА

89. Печатът е свободен, но който злоупотреби тая свобода ще отговаря според особен за това закон.

90. Престъпления по делата на печата се съдят в общите съдебни учреждения.

ДЯЛ IX ЗА СВОБОДАТА НА СЪБИРАНИЯТА

91. Жителите на България имат право да се събират мирно и без оръжие, за да обсъждат всякакви въпроси, без да искат по-напред за това позволение.

Събирания във от зданията, под открито небо, напълно се подчиняват на полицейските правила.

ДЯЛ X ПРАВО ЗА ПОДАВАНИЕ ПРОШЕНИЯ

92. Всеки жител на България може да подава прошения до надлежните власти, но само от своето име: прошения могат да се подават такожде и от учреждения и общества, припознати от правителството, за работи, които по закона влезват в кръга на тяхната деятелност.

V. За народното представителство⁸⁷

93. Народното представителство се състои от два дяла: Народно събрание и Сенат.

94. Народното събрание се състои само от представители на народа, т.е. от лица,

⁸⁷ Тази част от рапорта на 15-членната комисия не е във вид на отделно формулирани членове, а на обстоятелствено аргументирани предложения. По тази причина текста е представен максимално близко до оригинала, като са пропуснати обясненията, предшествващи конкретните предложения на комисията.

избрани от български граждани, които са на 21-годишна възраст и имат или недвижимо имущество, или плащат на година 100 гр. данък, или пък са свършили в някое средно или висше училище.

95. Лицата, които ще се избират за народни представители, освен качествата, изброени в чл. 94, трябва да са не по-млади от 25 години и грамотни.

96. Изборите за народни представители са двоестепенни.

КАКВИ РАБОТИ ИМА ДА ВЪРШИ НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ

97. Народното събрание има да върши:

1. Да обсъжда законопроекти;⁸⁸

2. Да обсъжда предложения за държавни займове, за уголемяване, намаляване или туряние данъци и всякакви берии, а също и за разхвърлянието им, такожде и за реда на събиранieto;

3. Да обсъжда ежегодния бюджет на приходите и разходите;

4. Да преглежда сметките за разнасяние на сумите, които са назначени по бюджета;

5. Да повдига питання за отговорността на министрите;

98. Събранието има право да приема всякакви прошения и жалби и да ги предава на надлежните министри. Министрите, като ги запита събранието, длъжни са да дават обяснения.

Народното събрание има правото да определи изпитателни комисии по въпроса на управлението.

99. Членовете на събранието имат право да правят на правителството запитвания, а надлежните министри са длъжни да отговарят на тия запитвания.

ЗА РЕДА, ПО КОЙТО СЕ ВНАСЯТ И РАЗГЛЕЖДАТ ПРОЕКТИТЕ И ПРЕДЛОЖЕНИЯТА

100. Законопроектите и предложенията, които има да обсъжда Народното събрание, внасят се в него от надлежните министри по княжеска заповед.

101. Народното събрание може от своя страна да заявява на княза за изменяване, допълняване или издаване нови закони, но законопроектите могат да се внасят в събранието само по княжеска заповед.

102. Правителството може да си взема назад законопроекта или предложението, които са внесени в събранието, ако не е станало още свършено гласоподаване.

103. Народното събрание може да прави в проектите изменения, допълнения и поправки.

104. Ако правителството не склони на тия изменения, допълнения и поправки, оно може или да си вземе назад проекта, или да го внесе повторно, както е бил изпърво, с обяснения и забележки, или пак да го внесе с ония изменения и допълнения, които найде за сгодни.

⁸⁸ Предложения тук текст е съобразен с обстоятелството, че в доклада на комисията са пропуснати глава X (За законите) и глава XIV (За Обикновеното народно събрание) от руския проект.

105. Ако събранието отхвърли законопроекта на цело, правителството не може да го внесе така, както си е бил написан в същото събрание, което го е отхвърлило. Такъв проект може да бъде представен само на другото Народно събрание, що иде.

106. Гласоподаването върху влезналия за разгледване в събранието проект или предложение допуска се само в такъв случай, ако се намират в заседанието повече от половината на всичките членове.

107. Членовете на събранието трябва да гласоподават лично, явно и устно. Гласоподаването може да бъде и тайно, ако това поискат не по-малко от десет членове.

108. Събранието решава по вишегласие.

109. Ако гласовете се разделят по равно, проектът или предложението се брой отхвърлено.

110. За всяка наредба, станала в събранието и представена на княза, княжеското решение трябва да се даде доде траят заседанията на същото събрание.

ЗА БЮДЖЕТА

111. Бюджетът се представя на Народното събрание за разгледване ежегодно.

112. Бюджетът, откак се приеме от събранието, представя се на княза за утвърждение.

113. Народното събрание разгледва проекта на бюджета статия по статия и ако измени или отмахне някоя от них, показва причините, които го карат да направи това.

114. Кога се случи да не може да се свика събранието и да трябва да станат разности, които не може да се оставят за после, има сила и действие бюджетът на последната година под отговорност на министрите, догдето да се одобрят тяхните разпореждания от Народното събрание в първите заседания, които има да станат.

ЗА ДЪРЖАВНИТЕ ЗАЙМОВЕ

115. Ни един заем не може да се направи без съгласието на Народното събрание.

116. Ако би не в периода на заседанията на събранието да се види, че е нужно да се направи за държавата заем за покриване на извънредни разности, които не могат да се оставят за после, то се свиква незабавно извънредно събрание.

117. Ако би за свикването на Народното събрание да се посрещнат важни спънки, то князът по представелние на Министерския съвет и със съгласието на Сената, може да разреши заем (до такавата сума, определението на която има да нареди Народното събрание) с условие, че той ще се одобри от най-близкото Народно събрание.

118. За статии, за които не е бил отреден кредит, князът може, по реда и в показаните в предишния 117 член случаи, да разреши разности от парите на хазната, но тия всичките разности не бива да надминуват (толковато хиляди) франка.

ЗА СВИКВАНЕТО НА НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ

119. Князът свиква Народното събрание всяка година от 1 октомврий до 1 декемврий, но оно може да бъде свикано и извънредно, ако се иска това от някои важни работи.

Свикването на народното представителство става в столицата на Княжеството.

120. Мястото и, както е речено в чл. 119, времето на събранието се показват в

разпо-реждането на княза за свикването на събранието.

121. Редовните заседания на събранието може да се продължат по взаимно съгласие на княза и на Народното събрание.

122. Князът отваря и затваря събранието или сам, или поръчва това на друго лице, което особно за това е упълномощено.

123. Пред отварянето на събранието всичките му членове у едно време, според обредите на вратата си, дават тая клетва:

„Кълна се во име Единаго Бога да пазя и да браня конституцията и при извършването на длъжностите си в това събрание да имам едничко пред очите си общото благо на народа и на княза, колко ми стига разумът и съвестта. Бог да ми е на помощ. Амин.“

124. Духовните лица клетва не дават, но се обричат тържествено да вършат всичко по съвест, като имат пред очи само общото благо на държавата и княза.

125. При отварянето на събранието в княжеското слово се описва положението на държавата и се показват проектите и предложенията, които има да бъдат внесени в събранието за разглеждане.

126. На княжеското слово събранието представя князю адрес за отговор.

127. След като свика събранието, князът може да забави срока на неговите заседания, но не на повече от два месеца. Ново отлагание през същите заседания може да стане само по съгласие на самото събрание.

128. Князът може да разпуска събранието и да назначи нови избирания на народните представители.

129. Новите избирания трябва да бъдат не по-късно от четири месеца, а новото събрание трябва да бъде отворено не по-късно от шест месеца след разпускането на прежното Народно събрание.

130. Членовете на Народното събрание не могат да се събират на заседания (сесия) без да бъдат свикани от княза; нито така те не могат да се събират на заседания, след като се отложи, затвори или разпуска събранието.

131. Членовете на Народното събрание и на Сената получават възнаграждение за през времето, когато заседават. Това възнаграждение ще се определя с особен закон.

ЗА СЕНАТА⁸⁹

Комисията счита Сената за едно законодателно тяло, необходимо нужно за опазване равновесието между двете други противоположни законодателни власти, между княза и Народното събрание. Той, като консервативно тяло, служи за съдържание и прекращение на увлеченията на Народното събрание, които князът не може да регулира от висотите на положението си. Той има за задача да смалява и умекчава спречкванията и сблъскванията, които по въпроса на законите би могли да стават между княза и Народното събрание.

Сенатът гълкува конституцията и наблюдава нейното изпълнение; съди минист-

⁸⁹ Тази изцяло нова част комисията не е формулирала във вид на отделни членове, а като общо изложение, доколкото с основание е предполагала, че ще предизвика оживен дебат и вероятно ще бъде допълнена или изменена. Затова тук се предава основното на онази част от рапорта, в която се разглежда Сенатът. – Алманах на българската конституция, 182-183.

рите. Нему е възложено да прегледва и претърсва още веднъж законите, които излизат одобрени от Народното събрание.

За числото на сенаторите комисията е на мнение да е то 20–25: 10–15 назначени от княза, 3 по право, избрани от средата на висшето духовенство, между които и председателстващия, един по право от висшето духовенство на мохамеданите. Останалите 6 члена една част от комисията мисли да се земат от висшите съдилища, учебни заведения и учени дружества, а другата част – да се избера от народа.

Комисията е на мнение сенаторите да не са по-млади от 40 години. За да не зависи тяхното съществуване от никого и за да се осигури една независимост в действията им, комисията е на мнение, че сенаторите, назначени от княза, трябва да са пожизнени и да получават заплата. Избраните сенатори трябва да бъдат временни и да получават дневни (суточние).

ЗА КОНГРЕСА⁹⁰

132. Конгресът се свиква от княза, или от регентството, или от Министерския съвет.

133. Князът свиква Конгреса:

1. За да обсъжда въпроси за отстъпване или разменение на някоя част от земята (територията) на княжеството.

Тия въпроси се решават по вишегласие от членовете, които са в Конгреса.

2. За да измени или прегледа конституцията. Решението по тия предмети изисква вишегласието на двете третини от членовете, които са в Конгреса.

134. Конгресът може да бъде свикан от регентството само да обсъди въпроси за отстъпване или разменяване на някоя част от земята (територията) на Княжеството.

Тия въпроси се решават по вишегласие от членовете, които са в Конгреса.

135. Министерският съвет свиква Конгреса:

1. За избиране нов княз в случай, ако би царуващият княз да се помине, без да остави подир си наследник.

Избирането става по вишегласие на двете третини от членовете, които са в Конгреса.

2. За избиране регенти, кога наследникът на престола е непълнолетен.

Избирането става по вишегласие на членовете, които са в Конгреса.

136. Конгресът се съставя от Обикновеното народно събрание в пълния му състав, към което се присъединява и Сенатът.

137. Тая конституция подлежи на общо прегледване от народното представителство след 5 години.

⁹⁰ Глава XX от руския проект не е коментирана в рапорта, но в доклада е записано, че „комисията счита за излишно съществуването на Великото народно събрание; за изпълнение на неговите длъжности тя прие Конгрес, който образуват Сенатът и Народното събрание, събрани в едно тяло.“ – Алманах на българската конституция, с. 184. По тази причина тук е представен само дял I от глава XX на руския проект „Какво има да върши Великото народно събрание“ (респ. Конгресът).

THE BULGARIAN DRAFT OF A CONSTITUTION OF 1879

(Contribution to the History of the Ideas about Political Government during the 70s of the 19th Century)

Petko St. Petkov

An analysis is made in this publication of an important historical document: the Bulgarian draft of a Constitution, submitted to the Constituent National Assembly in March 1879 by a 15-member parliamentary commission. The report was a draft of the fundamental law, pragmatic and adequate to the real historical situation and, moreover, the only one worked out exclusively by Bulgarians, representatives of the leading political currents and social groups in the society at that time. Arguments are put forward in support of the thesis that the general characteristics of the document were rather in the sphere of liberal constitutionalism (in compliance with the specific Bulgarian conditions after centuries of alien domination, from where came also certain nuances characteristic of conservatism) than of the true conservatism not typical of Bulgarian political life (and also not inherited from the ideological legacies of the National Revival). An analysis is made of the contents of the proposals put forward in the report, their similarities with and differences from other programme documents revealing the leading ideas about political government in the 60s and 70s of the 19th c. The discussion of the report in the Constituent Assembly is followed up, as well as its rejection which led to the fanning of political demagogy and the turning of the "party acting out of spite" into a real thought negative factor in development of the just restored Bulgarian State.

The Bulgarian Draft of a Constitution is published, as it would have looked according to the report of the 15-member commission.

ГЕРМАНСКАТА АКАДЕМИЯ В МЮНХЕН И НЕЙНИТЕ ЛЕКТОРАТИ В БЪЛГАРИЯ (1925-1944)

Елена Бояджиева

Културните общувания между Германия и България са една от онези обширни теми, които сякаш никога не ще бъдат докрай проучени. Особено през погледа на историческата емпирия. Всяко следващо изследване открива нови зрънца знание за „срещата“ между българската и немската култура.

В българската историопис по-завършен вид има картината, която представя германската културна политика към България след края на Първата световна война до разрива на дипломатическите отношения между двете страни на 6 септември 1944 г.¹ Но историкът, посветил научните си дирения предимно на този интересен обект, неизбежно ще открие пропуски. Оказва се, че незаслужено малко внимание е отделено на главната централа за „износ“ на немския език – Германската академия в Мюнхен – и на нейните лекторати в България. Тук се опитвам да запълня тази празнота, черпейки сведения от издирените от мен документи във Федералния архив в Кобленц, Политическия архив при Министерството на външните работи в Бон и Българския исторически архив при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. И тази история обаче, не ще е така пълна, както бих желала, защото много от късчетата, които извайват пъстроцветната ѝ мозайка, са безвъзвратно загубени сред пепелищата на Втората световна война.

* * *

Горчивият опит от годините на Първата световна война, когато кайзеровият Райх бе впрегнал и културните ценности на Германия в ярема на пропагандата, промени нагласата на ваймарските държавници към културната политика в чужбина. По времето, когато и армията, и стопанството на разгромената велика сила бяха на колене, а част от земите ѝ – под чужд ботуш, голямата немска култура се оказва една от най-солидните опори за

¹ Г. Марков. Българо-германски отношения 1931-1939. С., 1984, 214-233; Е. Бояджиева. Германската културна политика и България 1919-1944. С., 1991. 285 с.; В. Тошкова. О дейтельности софийского отделения Германско-болгарского общества (1938-1940 г.). – *Studia balcanica*, 1973, № 7, 355-358 и др.

младата република в отношенията ѝ с чуждия свят. И същевременно – деликатното средство за пробив в заобикалящата я стена от враждебност. Без да е загубила нищо от притегателната си сила, тя с лекота преодолява и най-строгите карантинни забрани, и най-укрепените гранични заграждения.

През 20-те години новата външна политика на Ваймарската република се моделира от Густав Шреземан. В продължение на 6 години и 7 последователни кабинета – от 1923 до 1929 г. – той неизменно оглавява Вилхелмщрасе. Специалист по история на изящните изкуства, външният министър прозорливо оценява възможностите, които предлагат постиженията на Германия в духовната и в материалната култура. Без да бъде чудодейно средство на външната политика, тя щеше отново да издигне престижа ѝ като световна сила². В тези по-спокойни води Шреземан насочва външния курс на държавния кораб, без да изпуска от погледа си главната цел – крачка по крачка да разхлаби и „да снеемe въжетo от вратa“ на немската нация³.

Резултатите не закъсняват. През 20-те години Външното министерство изгражда стратегическите звена на външната културна политика, които разширяват територията на действие на създадения към него VI отдел. Повечето от тях работят с успех независимо от превратностите в историята на Германия, та чак до ден днешен. Единствено Германската академия в Мюнхен недостига дори младежката възраст от двадесет години. Но за краткия си живот пожънва богата реколта на езиковото поле и оставя жизнеспособен наследник – Гьоте-институт.

Всъщност още на 29 ноември 1922 г. в меморандум на Вилхелмщрасе са оповестени приоритетите му: първо, грижа за немските поданици и заселници в чужбина; второ, културен обмен с чуждите народи⁴. Естествено, за равностoен обмен между неравноправни партньори като Германия и България едва ли може да се говори. Тук по-скоро става дума за т. нар. културно вербуване от немска страна, което измества и като понятие, и на практика дискредитираната културна пропаганда. Сполучливото хрумване се дължи на Франц Тирфелдер, който дълги години оглавява Германската академия. В статията си „Духовни основи на културната работа в чужбина“ той разтълкува по следния начин смисъла на културното вербуване: „Ние не желаем да германизираме земното кълбо, а да разгърнем немската култура така, че всеки, който има добро желание, да види в нея огледалото на света... Нашата задача е да открием пътищата за това. И ще можем да я изпълним като снабдим чужденеца с най-сигурното средство – с нашия език“⁵.

Следователно, на първопроходеца в културното общуване – езика – се пада пионерската роля в процеса на вербуването за немската култура. Най-

² K. Düwell. Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918-1932. Grundlinien und Dokumente. Köln, Wien, 1976. S. 374-375

³ Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 176, оп. 6, а. е. 2077, л. 1-2.

⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), Bonn, Deutschland im Ausland, Bd. 3, № 1.

⁵ Fr. Thierfelder. Geistige Grundlagen kultureller Auslandsarbeit. – In: Süddeutsche Monatshefte, 25, 1930/31, S. 229.

вече от него се очаква да проправи пътя на интелектуалното взаимно разбиране, което някога доцентът по държавни науки Арнолд Бергщресер нарече „културна среща на нациите“⁶. А също – и на икономическото проникване. България бе привлекателна и с географското си кръстопътно положение, и с гладния за качествени промишлени стоки пазар. Стойността на немския език все повече се измерва и в парични знаци. На свой ред културното вербуване намира опора и поощрение от геополитическите и стопанските съображения на Германия.

Между двете световни войни – тази кратка пауза на отиди, в която се долавят обаче признаците на скорошната буря – и българската интелигенция дири в културата убежище от проблемите на съкрушеното отечество⁷. Времето е обогатено от културен цъфтеж, който се оплодотворява и от чуждите повеи. В стремежа си да наваксат пропуснатото по принуда взаимодействие в течение на половин хилядолетие българските творци жадно попиват идеи и образци от напредналите западноевропейски школи. С особена привлекателност се ползва немската наука, може би заради философския си характер, което ѝ отрежда първото място измежду европейските. Не помалка притегателна сила имат техническите изобретения и технологическите открития на Германия – плод на немския творчески дух в областта на материалната култура.

Многопосочно и многопластово, в идеален и материален аспект се разкрива „срещата“ между двете култури – на голямата държава в сърцето на Стария континент и на малката от югоизточната му периферия. Съприкосновението им играе ролята и на катализатор на родната творческа продуктивност, и на посредник на западноевропейската културна идентичност. Безспорно несравнимо е преобладаването на великата сила. Но това не означава, че липсва всякакво участие от българска страна в културните взаимоотношения. Макар че едва ли би могло да с говори за културно влияние на малка България в Германия, процесът не е еднопосочен. Германия се интересува от своеобразието на българската култура, защото трябва добре да опознае това, върху което влияе. От своя страна, България се стреми да популяризира културните си ценности в чужбина, а заедно с тях и националните си тежнения, за да узнае светът, че тя произвежда не само прочутото розово масло и хубавото грозде. При взаимоотношенията на неравностойни партньори, както в този случай, голямата държава винаги тегли печелившата карта. Но и малката има изгода. Като отваря вратите на „другата“ Европа за България, Германия открива и България за Европа.

Все по-тясното обвързване на българското земеделско стопанство с високоразвитата индустрия на немското, при което те взаимно се допълват,

⁶ A. Bergstresser. Sinn und Grenzen der Verständigung zwischen Nationen. München, Leipzig, 1930.

⁷ В. Василев. От пет години насам. – Златорог, 1928, № 4-5, с. 27: „След като изгубихме всичко и се разувехме във физическата си сила, нам не оставаше, освен да се върнем към духовната“.

е едно от главните основания за предпочитанието към вноса на наука и техника от Германия. Същото обаче не може да се каже за разпространението на немския език (поне до 1941 г.), което буди безпокойство у меродавните фактори на Вилхелмштрасе. Статистическите данни показват, че през 1932 г., например, 85% от българските ученици са изучавали френски език и само 15% – немски⁸. Подобно се оказва съотношението и при възрастните българи, което се дължи преди всичко на вековната традиция на френските училища по българските земи⁹.

Очевидно си струват средствата и усилията, които се влагат от външнополитическото ведомство и от наглед независимите организации, за да „заеме немският език скоро мястото, което му се пада“¹⁰. Със всяка следваща година расте размерът на финансовата подкрепа за разпространението му, което обещава дивиденди не само на културното поле. Откъм средата на 20-те години успоредно със стопанското съвземане на Германия след войната расте и интересът ѝ към Европейския Югоизток. И макар германският индустриален експорт да не предопределя фатално културния, историческият опит показва, че те вървят ръка за ръка. По това време започва и градежът на зюдостфоршунга (югоизточноевропейското проучване). Първото звено в неговата мрежа се появява през 1925 г. и е наречено Академия за научно проучване и грижи за немщината. Макар и да е замислена като център, който ще координира изследванията и помощите за немските колонии по света, тя от самото си начало се посвещава предимно на Европейския Югоизток и на Индия¹¹. И главно – на културното вербуване на местните жители. Първостепенната ѝ роля в сценария на ваймарската външна културна политика се състои в това да поощрява чрез научните си разработки и практическата работа културните връзки между Германия и сферите на нейните интереси.

През първите години, когато все още прохода, Мюнхенската академия се състои от две секции – научна и приложна. Сътрудниците на научната секция са известни немски специалисти по хуманитарни дисциплини. На първо място в заниманията им стои изследването на най-ефективните методи и форми, чрез които немският език ще стигне до най-широките слоеве от чуждестранното население. След това идва проучването на чуждите култури, на историята и народопсихологията, за да се опознаят добре обектите на влияние и/или взаимодействие. Материалите се обнародват в Известията на Германската академия (ГА). В две поредни години – 1929 и 1930 – излизат информации и върху българо-германските културни общувания¹².

⁸ PAAA, Deutsche Gesendtschaft Sofia, Ku 2, Bd. 2, Sprachkurse, 1933.

⁹ Н. Генчев. Франция в Българското духовно възраждане. С., 1980, с. 229.

¹⁰ PAAA, Ibidem.

¹¹ М. Abelein. Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Köln, Oplanden, 1968, S. 117.

¹² Deutschlandsreise Bulgariens Wissenschaftler. – Mitteilungen der Akademie..., 1929, 3, S. 209-210; Fortbildung der DA für ausländische Deutschlehrer. – Ibidem, 1930, 4, S. 256-264.

От 1928 г. насетне приложната секция към Баварската академия започва да изпраща своите посланици – млади германисти – по всички краища на света. Балканите са първото място, към което се насочват. За по-малко от десет години тук изникват около тридесет лектората¹³. Към края на 30-те години само в България те са вече десет¹⁴.

През 1932 г. в рамките на приложната секция се основава Гьоте-институт, чиито филиали скоро се появяват и в Европа, и в Азия¹⁵. Задачата му се състои в това да се грижи за професионалната квалификация на чуждестранните преподаватели по немски език. На практика тя се осъществява чрез курсовете в Мюнхен и в съответните страни, през които до началото на Втората световна война преминават няколко хиляди души¹⁶.

Три години по-късно по инициатива на известния славист при Германския университет в Прага, проф. Герхард Геземан, към Германската академия е изградена специална комисия „Югоизток“¹⁷. Както показва наименованието ѝ, тя се заема с проучването на страните от Югоизточна Европа. Материалите се обнародват в месечното списание „Сведения за Югоизтока“, в което на специално внимание се радват българо-германските културни отношения и значимите събития в България¹⁸.

И така, работата на Академията протича по следните направления: първо, „износ“ на немския език, литература, народознание и история, както и популяризирането на чуждите на страниците на „Съобщения на Германската академия“; тук думата има научната секция; второ, основаване на лекторати по немски език в чужбина и квалификация на преподавателите, особено по фонетика и методика – тази задача се вменява на приложната секция и на Гьоте-институт; трето, настъпление по линията на зюдостфоршунга и обнародването на резултатите от него в „Сведенията за Югоизтока“, за което отговаря специалната комисия¹⁹.

В съзвучие с основните работни направления се формулират и задачи те на Германската академия:

- Грижа за откриване и поддържане на лекторатите в столиците и в по-големите градове на приемащите държави;
- Организиране на курсове за усъвършенстване на езика към немските училища и филиалите на Гьоте-институт по места;
- Уреждане на специални курсове за възрастни в зависимост от образованието и професията;

¹³ Bundesarchiv (BA) Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62-65.

¹⁴ PAAA Bonn, Deutsche Gesandtschaft Sofia, Ku 6, Bd. 4, 1935-1938.

¹⁵ H. Brückmann. Das Goethe Institut in München. – In: Deutsche Bildungsarbeit im Ausland. Berlin, 1956, S. 52.

¹⁶ Ibidem. След войната Гьоте-институт започва отново работа през 1952 г. с помощта на външно министерство. В България – от 1989 г.

¹⁷ G. Gesemann. Der Südostausschuss der DA in München. – Leipziger Vierteljahrsschr für Südosteuropa, 1937, № 2, S. 77.

¹⁸ Südostbericht. München, 1935, № 4, S. 2-12; 1936, № 2, S. 3-12 etc.

¹⁹ G. Gesemann. Op. cit.

– Съдействие на чуждестранните учители по немски език. Тази задача поема откритото през ноември 1933 г. Българо-германско посредническо бюро²⁰;

– Изпити в лекторатите и в Гьоте-институт по места. Ръководството на ГА предпочита дипломите да имат официален характер;

– Взаимодействие с научните институти, висшите училища и университети и с немските училища на страната-домакин;

– Сътрудничество с културните, респ. научните институти на Райха в чужбина²¹.

И така, целокупната работа на ГА във всяка от страните, вкл. България, където има свои посланици, оформя едно затворено цяло. Комисията „Югоизток“, която отговаря за българския регион, има за цел „да работи за плодотворния културен обмен между германския народ и народите на Европейския Югоизток като запознава по-отблизо германците с историческото и културното им развитие“²².

Връзката между централата в Мюнхен е поверена на съответното Посредническо бюро. В България то играе ролята на командното звено в една мрежа, която се опитва да проникне във всички степени и форми на българското образование, наука и култура²³. Необходимата предпоставка за това е единодействието с легацията на Райха и с Българо-германското дружество в Берлин. Всъщност на равна нога с него Посредническото бюро поема грижата както за лекторатите, така и за двустранните културни дружества. Тъй като в четиричленната комисия наред с представителя от немска страна, д-р В. Вюрцингер, и с директора на софийското немско училище, д-р Х.Лангерфелд, влизат и двама българи – проф. д-р Л. Диков и германистката Ж. Драгнева, може – поне официално – да се говори за равнопоставеност. „Голямо успокоение е за нас – пише д-р Тирфелдер до легацията в София – да знаем, че освен нашия представител има комисия, която се ползва с доверието на германската легация и в тясна връзка с нея ще има грижата за безконфликтното осъществяване на немско-българските културни работи“²⁴.

В перспектива ръководството на Германската академия вижда още една задача със стратегическо значение: да се изпращат представители на научната секция в чужбина, за да запознаят тамошната интелигенция с доклади и лекции за политическия и културния живот в Германия.

Лекторите на Германската академия се избират за нейни почетни членове²⁵. И ако те се отчитат пред нея за всяка стъпка в своята работа, то тя е онази инстанция, която ги направлява методично и ги снабдява с необходи-

²⁰ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/198.

²¹ Ibidem, R 51/62, Bl. 0197124-27.

²² G. Gesemann. Op. cit.

²³ Е. Боаджиева. Цит. съч., с. 113 и др.

²⁴ PAAA, Deutsche Gesendtschaft Sofia, Ku 2, Bd. 7, 16.11.1933.

²⁵ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62, Bl. 0197131-32.

мата литература. Амбицията ѝ се простира до там да из земе езиковите курсове от немските училища и да ги прехвърли към лекторатите²⁶. Но тъй като в България преди откриването на Посредническото бюро все още няма лекторати, квалификацията по езика за възрастни си остава към немските училища и двустранните културни дружества.

За Ваймарската република особено значение има тясната връзка и взаимодействие на Академията с междудържавните съюзи и обединения на страната. Така е възможно не само да се упражнява контрол, но и да се постигне съзвучие в оркестъра на културната политика. А що се отнася до малка България, залогът е голям. За Германия тя не само е източник на евтини земеделски стоки и близък пазар на техника и технологии, но и удобен път към Близкия изток. Всъщност Берлин не изоставя стратегията от предвоенните времена за надмощие в Средна Европа²⁷. Тепърва, след овластяването на нацизма той ще предяви претенциите си и отвъд очертаванията на Стария континент, към земи, които са в зоната на интересите на стария съперник – Великобритания.

* * *

След фаталната 1933 г. културната политика на Третия райх в чужбина в унисон с машабната промяна на тактиката във външната му политика претърпява колосална реорганизация. „Културното вербуване“ изглежда на новите владетели твърде меко и изискано, за да се справи с амбициозните им планове и цели. Културно-политическата офанзива (така стратегите на външната културна политика от Вилхелмшрасе определят в тайни документи новата си тактика), подета от 1936 г. нататък, изисква натиск по всички линии и все по-големи финансови инжекции. А също – и по-гъвкави инструменти за идеологическо влияние чрез усвояването на немското културно богатство.

Дотогава има три години, които ще се използват за икономическото стабилизиране и политическото възвемване на Третия райх. В логична връзка и взаимна обвързаност с вътрешната нова вълна се моделира и външната политика на нацисткия режим. Едно след друго падат версайските ограничения, като ревизионизмът разчиства пътя на реваншизма. България, на свой ред, черпи кураж от поведението на бившия си голям съюзник, но предпочита въздържаността и заобиколните пътища на „мирната ревизия“.

На стопанското поле Германия и България следват традицията на взаимното допълване, които в крайна сметка довеждат до икономическа обвързаност. За това допринася и пасивната позиция на западните демокрации, които не се нуждаят от българските земеделски стоки. Всъщност след Голямата война, когато международните пазари понесоха жесток удар, Гер-

²⁶ Ibidem, Bl. 0197134.

²⁷ Fr. Thierfelder. Der Balkan als kulturpolitisches Kraftfeld. München, 1939.

мания се насочва към държавите от Дунавския басейн²⁸. Натам се устремява и острието на културно-политическата офанзива. Макар да не свири първа цигулка в международните отношения, културата има и пионерска, и свързваща роля. Неслучайно властимащите на Третия райх ѝ отделят толкова голямо внимание, изграждайки нови институции и заделяйки все повече средства за целите на културно-идеологическото настъпление. Друг е въпросът, че в България то не донася онези резултати, които се очакват в Берлин. Толерантен към расовите, верските и идейните различия, българинът рядко проявява фанатична привързаност към чуждите идеи, насаждани отвън. Дори по етажите на властта в София възхищението от нарастващата мощ на Третия райх се преплита със страха пред безцеремонното му разпореждане с по-слабите съседи. А също – и с тревогата, че незачитането на правата им, нещо повече – грубото им погазване, би довело в крайна сметка до нов военен конфликт. Така че до 1 март 1941 г., когато присъединяването на България към Оста слага край на лавиращата политика на цар Борис, германските културтрегери могат да се похвалят предимно с разширената аудитория на изучаващите немски език. При това тя далеч изоставя зад тази на френски език. За сметка на това броят на българските възпитаници в немските висши училища надвишава този във всички други средно- и западноевропейски университети.

След като се открива Посредническото бюро в София, Германската академия намира благодатно поле за плодотворна работа не само във вербуването за немския език. Икономическото обвързване на България, скрепено с търговския договор между двете страни от 1932 г., наред бушуващата в света стопанска криза, поощрява интереса към езика на великата сила. Разширява се мрежата на немските училища, расте броят на часовете по немски език в българските и на курсовете за преподавателите. Всичко това е в прерогативите на Вилхелмштрасе, която залага на влиянието върху младото поколение. От своя страна ГА се заема с езиковата пропаганда сред възрастните.

От края на 1933 до края на 1937 г. в България се появяват само три лектората – в Търново, Свищов и Дупница. През есента на 1938 г. ги последват тези във Варна, Враца и Шумен, 1939 г. – в Сливен и Габрово²⁹. Любопитен е фактът, че с течение на времето Германската академия изневерява на един от главните си принципи – лекторатите да бъдат предназначени само за възрастни, включително студенти. Поне що се отнася до България, документите говорят, че има директива от Външната централа на академията до Посредническото бюро да се приемат ученици от горния курс на българските средни училища³⁰. Извън мрежата на лекторатите остават всъщност само децата от основния курс.

²⁸ Г. Генов. Германия и Средна Европа. – Утро, бр. 8630, 15 май 1938: „Стопански Райхът може да живее само като засилва своите търговски връзки с държавите в Дунавския басейн. Тези държави от своя страна са принудени също да търсят германския пазар...“

²⁹ РААА, Deutsche Gesendtschaft Sofia, Ku 7, Bd. 1, Bd. 7.

³⁰ Български исторически архив (БИА), ф. 219-Б, а. е. 7, 17-19.

В съзвучие с културно-политическата офанзива на Райха се засилва „езиковото настъпление“ в България. Главната роля на тази сцена продължава да изпълнява Академията в Мюнхен. Съвместно с Германо-българското дружество в Берлин и с Дружеството за българо-германско културно сближение в София (1917-1919; 1927-1944), с помощта на Посредническото бюро и на лекторатите тя посвещава усилията си на задълбочаването на взаимния културен обмен, но на първо място – на разпространението на немския език³¹.

Така само за две години – през 1940 и 1941 – са открити още шест лектората: в София, Пловдив, Плевен, Стара Загора, Скопие и Драма, с петнадесет клона в по-малките градове³². В столицата ролята на лекторат е възложена на езиковата секция към Германския научен институт (17 октомври 1940) с шеф Готфрид Грал, доверено лице на Академията³³.

Преподаването на езика в лекторатите включва теми по немска литература, история и съвременна политика. А това води до сплитането на културната с идейно-политическата пропаганда. В курсовете за напреднали се обсъждат въпроси, които засягат „новия ред“ в Райха, като информацията прониква сред по-близкото и по-далечното обкръжение на курсистите. Докладите за работата на лекторатите се предоставят на Германската легация в София, оттам – на Културно-политическия отдел при Вилхелмщрасе и най-накрая – на Академията в Мюнхен³⁴. Така се цели да се постигне хармония в действията на различните играчи на културния фронт, като диригентската палка е в ръцете на правителството.

Лекторите на Академията се подбират от нейното ръководство, което изисква от кандидатите високи професионални качества, организационни умения и лоялност към правителствената политика. Интересно е да се знае и отношението на приемащата страна. В доклада на проф. Кох, директор на Германския научен институт (ГНИ) в София, от 7 ноември 1940 г. до ГА, се съобщава настояването на българското Министерство на народното просвещение лекторите да преподават безплатно немски език. „Поведението на референтите – пише проф. Кох – не е изолирано, а израз на цялото обществено мнение, а сигурно – и на ръководните учреждения в България: при всичкото уважение към чуждоезиковото обучение, чието съдържание тук се преценява по-скоро твърде високо, принципно се избягва – както по политически, така и от социални съображения – платеното преподаване на учители от чужди държави (чужди народи). По-благоприятното положение на преподаването по немски език, и то – само по изключение, бе отхвърлено категорично по време на преговорите за културното споразумение през май-юни 1940 г.“³⁵

Очевидно, и след сключването на културната спогодба между Третия

³¹ Bulgaria. Jahrbuch der Deutsche-Bulgarischen Gesellschaft 1939. Leipzig, o. J., S. 233.

³² BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62, Bl 0197052. p. 1.

³³ Ibidem, Bl. 0197095.

³⁴ Ibidem, R. 51/63, Bl. 0196265-67.

³⁵ Ibidem.

райх и царство България на 19 юни 1940 г., та дори и след присъединяването ни към Тристранния пакт (1 март 1941 г.) българските управници не желаят да коленичат в културната област. По начало българите са ревниви към родното и недоверчиви към внасяните чужди образци. Така че никой „отгоре“ не дръзва да разпазва нежелани страсти и да предизвиква нови полемики, особено пък върху една толкова чувствителна тема като образованието³⁶. Всъщност, в по-широк план тук се проектира частица от големия въпрос: как да опазим българското, след като междукултурните общувания исторически налагат да черпим и усвояваме най-доброто от чуждия, от европейския опит? И дотам ли е чуждо европейското, след като и ние сме европейци?

Така от една страна, германските културтрегери се сблъскват с нежеланието на българските меродавни инстанции за повече от допуснатите концесии в разпространяването на немския език. Любопитна тук е информацията в доклада на Г. Грал от 26 февруари 1941 г.: „България се смята, както и преди, за суверенна държава, която е сключила с германския Райх – както и с други европейски държави – културна спогодба и се числи към политическите приятели на Германия, но не и към нейните васали. България и Германия – това мнение се чува днес много повече от преди – били равноправни партньори и всички желания, искания и поощрения в областта на културната политика се изпълнявали според принципа на равнопоставеността“³⁷.

От друга страна, между самите културно-политически централи в Райха, както и между техните представителства в България има пререкания, провокирани от амбицията „кой да води бащината дружина“. Те се изострят, след като на полето на културно-политическата офанзива се появява нов и могъщ играч, творение на Културно-политическия отдел на Вилхелмщрасе – Германският научен институт в София. Макар в директивите на фон Твардовски да са строго определени взаимоотношенията на научните институти с ГА и е потвърдено решението директорите им да се избират от научния ѝ отдел, много факти говорят за това, че все повече се пренебрегва мнението на неговите пратеници³⁸. Стигна се дотам министър-председателят на Бавария да информира Вилхелмщрасе за незачитането на Академията от страна на директора на ГНИ, проф. д-р Кох³⁹. Според сведенията на шефа на езиковата секция при института, Г. Грал, предложен от ГА и назначен от Външното министерство, проф. Кох не се интересувал, дори игнорирал факта, че Грал е делегат на Академията. Оттук следва молбата на нейния президент Вилхелмщрасе да защитава интересите и правата ѝ⁴⁰. Оче-

³⁶ С. Чилингиров. Против чуждите училища. С., 1935; Е. Белдедов. Частните училища у нас. – Просвета, 1938, № 6 и др.

³⁷ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/198, Deutsches Wissenschaftliches Institut Sofia, Zwischenbericht über Sprachkurse... von G. Grahl.

³⁸ PAAA, 2687/40, 29.5.1940.

³⁹ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62, Bl. 0197093-94; 30.9.1940. Проф. д-р Х. Кох преподава история във Варненския университет и е назначен не от Германската академия, а от Външното министерство.

⁴⁰ Ibidem.

видно, нарязло е времето да се спазват принципите за взаимодействие и съгласуваност в съответствие с окръжното писмо на министерството от 29 май 1940 г.⁴¹ Още повече, че езиковата секция изпълнява всъщност задачите, които дотогава (т.е. до основаването на ГНИ) се възлагат на Посредническото бюро⁴².

При цялото си недоволство от все по-честото незачитане на доверените си посланици в България Академията в Мюнхен не може да не се съобразява с факта, че който плаща, той поръчва музиката. И въпреки непрекъснатите уверения, че нейният президент е решаващата инстанция, последната дума в крайна сметка има ръководството на ГНИ. От него се осигурява финансирането, а парите се отпускат от Външното министерство на Райха⁴³. Официално обаче, ГНИ има грижата да помага и съветва по всички организационни и културно-политически въпроси. А връзката на неговата езикова секция с други германски и български институти и организации – пак в този порядък – се вмения на ръководствата на лекторатите по места⁴⁴. За сметка на това Вилхелмшрасе изисква от Академията да обнародва трудовете на сътрудниците на ГНИ, били те германци, българи и други чужденци, в своите издания: „Известия на ГА“, „Студии на ГА“, „Студии на комисиите по страни“, „Сведения за Югоизтока“, както и в поредиците: „Изследвания върху историята на немския език“, „Немският и чуждите езици“, „Немски приноси към световните постижения“⁴⁵.

Несъмнено е желанието на Вилхелмшрасе да постигне реална координация в действията на германските културно-политически инстанции по места. Без нея няма да се получи така необходимата ефективност. Дори проф. Кох, който е културно аташе към германската легация в София⁴⁶, е включен в комисията „Югоизток“ на ГА, за да може да бъде избран⁴⁷. Ръководната централа в Райха – Културно-политическият отдел – очаква действително сътрудничество между Германския научен институт и Германската академия. Всички доклади, посветени на научни и общокултурни въпроси, трябва да се изпращат за сведение и мнение в Мюнхен⁴⁸.

В окръжните писма на Външното министерство, засягащи културната политика в България, специално внимание се отрежда на разпространението на немския език. А оттам – и на езиковата секция. „Изглежда, че работната област на езиковата секция – пише в писмо от 22 октомври 1940 г. – излиза извън тази на Посредническото бюро, защото на нея ѝ е поверена грижата за всички лекторати, включително онези във висшите училища“⁴⁹.

⁴¹ PAAA, *ibidem*.

⁴² PAAA, Kult U 3196/40, 8.7.1940.

⁴³ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62, Bl. 0197095-96.

⁴⁴ *Ibidem*, Bl. 0197096.

⁴⁵ *Ibidem*, Bl. 0197052-59.

⁴⁶ *Ibidem*, Bl. 0197114.

⁴⁷ *Ibidem*, Bl. 0197058.

⁴⁸ PAAA, Kult U 3196, 8. 7. 1940.

⁴⁹ *Ibidem*, Kult U5406, 22.10.1940.

Не означава ли това, обаче, че бюрото е изиграло вече ролята си, след като седем години по-рано е изградено именно с тази цел: протекторат над лекторатите и над двустранните културни дружества.

По-нататъшният текст на окръжното съдържа отговори на този въпрос. А именно: „Външното министерство признава Германския научен институт като ръководна организация, към която се присъединява като езикова секция Посредническото бюро на Германската академия... Те са идентични“⁵⁰. Така всъщност Вилхелмщрасе отрязва Академията от водещата ѝ роля в културната политика и я лишава от главния ѝ посредник – бюрото, оглавявано от д-р В. Вюрцингер. Тепърва битката за територии на влияние и надмошье ще се принесе на по-високите етажи – между ведомството на Рибентроп и това на Гьобелс, което погълща Баварската академия.

Въпреки стремежа към взаимодействие между ГНИ в София и ГА в Мюнхен, отразен в планове, инструкции и окръжни писма, до края на 1942 г. – според документите, които открих във Федералния архив в Кобленц – то така и не е осъществено⁵¹. Дори не е изготвен еднозначен и обхванат документ, който ясно да регламентира служебните отношения на директора на ГНИ и на шефа на езиковата секция като служители на Вилхелмщрасе и същевременно делегати на Академията⁵².

Във филигранно изпианата концепция за принципите на работа на Германската академия от 29 май 1940 г., отбелязани в началото, има още един момент, на който културтрегерите от Третия райх придават особено значение. Това е сплитането на културната с идеологическата пропаганда. В новоосновения Педагогически съвет на чуждите лекторати при ГА влизат: ръководителят на Гьоте-институт, шефът на Езиковия реферат – Kult Spr – при Културно-политическия отдел на Вилхелмщрасе, представителят на нацистката партия в съответната страна, директорите на задграничните немски училища и лекторите на Академията по места⁵³. Целта на Педагогическия съвет се състои в това да осигурява планомерно разпространение на немския език сред възрастните в чужбина в съответствие с изискванията на педагогическата наука и в унисон с националсоциалистическия дух⁵⁴.

Комисията за Европейския Югоизток, чиято първостепенна задача е зюдостфоршунгът и списването на „Сведенията...“ с резултатите от него, не се ограничава само в тези рамки. Участието ѝ в организирането на лекторатите, в помощта за немските училища и българо-немските културни дружества е безспорно. Наред с това нейните представители се оказват особено енергични в сплитането на нови и нови връзки между учените от двете страни⁵⁵.

⁵⁰ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62, bl. 0197052-54; PAAA, Ibidem.

⁵¹ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62, Bl. 0197055-56.

⁵² PAAA, Ibidem.

⁵³ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/62, Bl. 0197136, 29.5.1940.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Die Deutsche Akademie in Bulgarien. – In: Bulgaria. Jahrbuch der Deutschen-Bulgarischen Gesellschaft 1939. Leipzig, o. J., S. 233.

Доброто финансово обезпечаване на ГА ѝ осигурява възможността да организира и развлекателни прояви. Така културните общувания получават допълнителен импулс. През 1938 г., например, ръководството на ГА урежда голям прием за представителите на 22-те (дотогава) двустранни културни дружества в България, които са на продължително пътуване в Третия райх⁵⁶. Вниманието си има своята цена и тя е повишената отзивчивост от българската страна. И все пак не чак толкова, колкото се иска от големия партньор.

В своите „Известия“ ГА обнародва впечатляващ брой студии и статии за България, които са плод от проучванията на немските българисти. Така през 1938 г. там излиза научното изследване на В. Вюнш за българските хайдутини⁵⁷.

Специалното издание на Комисията за Европейския Югоизток, „Сведения...“, което през 1937 г. е преименувано в „Гласове от Югоизтока“, има предназначението да се докосва до по-широката читателска публика в Германия. И тук ще открием голям брой статии, посветени на научния напредък и творческото дарование на българина. Текущо списанието информира за значими събития върху тези две сцени на духовния живот в България. В списването му наред с немските българисти участват утвърдени учени и майстори на художественото творчество от Югоизточна Европа. България се представя най-вече с изследванията на ненадминатия до днес литературен историк Михаил Арнаудов, на театроведа Никола Балабанов, на Е. Теодоров и др., с брилянтните творби на Елисавета Багряна и Йордан Йовков. На страниците на „Гласове от Югоизтока“ излиза студията на М. Арнаудов „Йордан Йовков, певецът на българското село“ – един увод към публикуваните пак там разкази и повести на големия майстор на словото; историческото изложение „Българският театър“ на Н. Балабанов; статията на Х. Щамлер за поезията на Е. Багряна; изследването на Е. Теодоров „Пенчо Славейков и немският духовен живот“⁵⁸, тема, която сякаш е неизчерпаем извор на вдъхновение за научни дирения и интерпретации чак до наши дни⁵⁹.

Макар българското литературознание да се занимава и преди Е. Теодоров със силната духовна връзка на големия български поет с Германия, тъй като с неговите аналитични творби начева по-дълбокото осмисляне на темата „Пенчо Славейков и немската култура“. Пак в книжовната поредица „Гласове от Югоизтока“, с финансовата подкрепа на Германо-българското дружество в Берлин, се обнародва работата му „Немски влияния върху Пенчо Славейков“. Тук за пръв път с научни методи се проследява въздействието на немската култура и главно на поетичното изкуство върху творчеството, особено върху двете антологии на поета⁶⁰. От септември 1937 г. до 1942 г.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Bulgaria. Jahrbuch der Deutsche-Bulgarischen Gesellschaft 1939. Leipzig, o. J., S. 233.

⁵⁸ М. Арнаудов. J. Jowkow, der Dichter des bulgarischen Dorfes. – Stimmen aus dem Südosten. München, 1937/1938, № 3-4, S. 18-19 etc.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

включително (т. е. от преименуването на поредицата до последната ѝ книжка) в нея са публикувани над 40 статии за България и преводи на българска поезия и белетристика, между които „Новото изкуство в България“ на Богдан Филов и „Пейо Яворов“ на Георг Щадмюлер⁶¹.

Несъмнено ГА играе една от главните роли в плодотворния културен обмен между двете страни. Чрез своите издания тя запознава и учения, и човека на изкуството, и просто любознателния германец с духовната същина и светоусещането на българина. Поощрява интереса към бившия, а може би и бъдещия съюзник.

От друга страна, част от обнародваните материали открояват трайното присъствие на Германия в българската култура: влиянието на идеи, стилове и методи, с които тя надмогва самобитното, традиционното, за да се приобщи към европейската култура. В този процес на приобщаване към европейския свят, към който България географски принадлежи, но от който е принудително откъсната за цели пет столетия, българската култура проявява еманципираност и се стреми към равнопоставеност. Това е пробуждане на чувството за собствената съзидателност и творческа мощ като отговор на света, който се отваря за българското. Ограничена по мащаб на въздействие, изпитваща непрестанна жажда от разбиране и признание, та не е пасивен обект в дълготрайната среща със световната по значимост немска култура. Комуникативната връзка е двупосочна, отклик на усилията ни за приобщаване към европейската цивилизация. Усвоявайки критично немския духовен капитал, и ние внасяме своя принос в културното обращение на Германия. Това се вижда най-добре в личните научни контакти между учените от двете страни. Но пък е въпрос на друго изследване.

* * *

След края на Първата световна война, право пропорционално на нарастващата тежест на Германия в Европа, немското влияние започва да се чувства във все повече области на обществения ни живот. Сред многобройните му и най-разнообразни проводници се открояват немските лекторати. С наглед ненаатрапчивата си роля на извънучилищни центрове за изучаване на немския език, те са всъщност главните опори на немското присъствие в българската провинция. Излъчваната от тях информация рефлектира върху най-широк социален фон: от всекидневния бит през икономиката до политическата отзивчивост.

Първият лекторат на ГА в България се основава в старопрестолния град Търново през есента на 1933 г. Според окръжното на ГА № 47^a от 7 ноември 1941 г. в продължение на 8 години там са се сменили четирима лектори: Волфарт от 1934 до 1938 г., през 1938-1939 г. – д-р Бендиксен, от 1939 до 1940 г. – Лапер и от есента на 1940 г. – Холцхаузен⁶². Малкото запазени документи

⁶¹ B. Filow. Die neue Kunst in Bulgarien. – Ibidem, 1939/1940, № 9-10, S. 347-354; G. Stadtmüller. P. Jaworoff. – Ibidem, 1940/1941, № 5-6, S. 86-90.

⁶² BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/210.

съдържат сведения за времето от края на 1940 г. до март 1944 г. включително, при това – само за отделни месеци и фактически за броя на участниците. От 123 общо през декември 1940 г. той почти се утраява след една година – 345, за да покаже отново спад през декември 1942 г., а именно – 263 курсисти⁶³.

Наличните статистически данни за октомври-декември 1943 г. сочат ново увеличение: около 400 души средно за месец, от които повече от половината в свободните езикови курсове, а останалите – в квалификационните курсове за преподаватели⁶⁴. През март 1944 г. броят им пак се стрелва надолу – около 200 души. Сред разнообразните причини от обективно и субективно естество може би е и тази на все по-ясно очертаващата се катастрофална перспектива за Германия във войната. Макар между култура и политика да няма видимо пряка връзка, те взаимно си влияят. Нещо повече, културната политика, насочена навън, отвъд пределите на държавата, е третата сцена на външната политика.

Докато за лектората в Дупница изобщо липсват документи, онези за Свищов предоставят сравнително изчерпателна информация⁶⁵. Лекторатът в крайдунавския град е създаден през 1937 г. и ръководен до есента на 1940 г. от Готфрид Грал. След като той напуска, за да поеме Езиковата секция (с функции на лекторат) към ГНИ в София, на неговото място е назначен д-р Йенс Бендиксен, сменен по-късно от Герхард Заупе. През септември 1943 г. Заупе е преместен в централата в Мюнхен, а на 1 януари 1944 г. пристига новият лектор, Нимайер. Честата смяна на лекторите и ангажираността им в Търговската гимназия и във Висшето търговско училище се отразяват неблагоприятно върху количествения състав на курсистите. През последния месец на 1938, 1939 и 1940 г. (за които открих статистически данни) средният им брой варира между 94 и 179. Едва през март 1944 г. и през юни същата година той скача на 198 и 287 души⁶⁶. Високите цифри, с които започва статистиката на всеки доклад за посочените месеци и години, се дължи на изучаващите немски език в двете търговски учебни заведения.

Сред първите шест лектората на ГА в България е и този във Варна. Основан през есента на 1938 г. с лектор А. Фьогел и със 135 курсисти, той не показва през следващите години по-голям интерес към своята работа, който да се отрази в нарастващия брой участници⁶⁷.

На мястото на мобилизирания лектор А. Фьогел на 1 януари 1943 г. пристига д-р Андреас Негел, отличил се с разностранната си културна работа в сливения лекторат и в клоновете му. На него дължим докладите за 1941 и 1943 г., като отчетите от предшественика му липсват (или са изчезнали заедно с хиляди други документи в годините на Втората световна война).

Очевидно, д-р А. Негел е бил реалист. Съществуването на лектората

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem, R 51/208.

⁶⁵ Ibidem, R 51/207, R 51/208.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ PAAA, Deutsche Gesendtschaft Sofia, Ku 2, Bd. 2, Sprachkurse.

по немски език в морската ни столица той оправдава с интереса на възпитаниците от Висшето търговско и от Военноморското училище⁶⁸. Всъщност единствено от тях се формира контингентът на курсистите, възлизащ на 145 души през първото тримесечие на 1943 г.

Другата причина да се поддържа лекторатът във Варна е добре изградената и сравнително успешно фигурираща мрежа от клонове в Сливен, Карнобат и Ямбол, съответно със 137, 62 и 34 курсисти (януари-март 1943 г.)⁶⁹. И не на последно място – издаването на вестника „Шипка-пост“. Ето защо, според д-р Негел, си заслужава, нещо повече – важно е да се запазят лекторатите в провинциалните градове дори при тежкото финансово бреме на войната⁷⁰.

Пак през 1938 г. отваря врати и лекторатът във Враца, чийто шеф до 15 септември 1941 г. е д-р Георг Кеезер⁷¹. От негово време липсва запазен доклад за работата на лектората. Според наследника му на лекторския пост, д-р Егон Рьомиш, езиковите курсове са много слабо посещавани; най-високият брой на курсистите е през май–юни 1943 г. – 54 души⁷². Това се дължи, както посочва в доклада си Готфрид Грал, проучил внимателно живата италианска пропаганда, на добрата работа от страна на представителството на Италианския културен институт в града⁷³.

Донякъде по-добро е положението в клона на врачанския лекторат в Лом. Отначало курсовете по немски език се провеждат от двустранното културно дружество в крайдунавския град. За съжаление – според доклада на д-р Рьомиш от 28 април 1943 г. – дружеството не върши почти нищо и след първоначалния интерес към него настъпил силен отлив, особено от средата на гимназиалните ученици⁷⁴. И тук неприятните за Вилхелмщрасе факти се оправдават със сръчната пропаганда на италианската конкуренция, която се излъчва главно от лектората по италиански език.

Ето защо за читателя на отчетния доклад звучи странно задоволството на Рьомиш от неговата работа. То се отнася по-скоро до културните прояви и най-вече до музикалните вечери на двустранното дружество. Библиотеката към него получава редовно книги и списания от Райха и се радва на широк читателски кръг.

За да отчете по-висока активност след като поема и лектората във Враца, Рьомиш включва в статистическите данни броят на курсистите и от Лом, и от клона във Видин. Така в края на първото тримесечие на 1943 г. той достига цифрата 444. Всъщност посещаващите свободните езикови курсове в трите града наброяват 176 души, докато учениците в тях, изучаващи немски език, формират по-високата цифра – 268⁷⁵. След това кривата, отбелязва-

⁶⁸ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/153. Tätigkeitsbericht Januar-März 1943.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem, R 51/153.

⁷² Ibidem, 3.7.1943.

⁷³ Ibidem, 28.4.1943; R 51/198, 27.1.1943.

⁷⁴ Ibidem, 28.4.1943.

⁷⁵ Ibidem, Arbeitsbericht Januar-Februar 1943.

ща броя на курсистите, поема надолу, като в края на второто тримесечие на 1943 г. спира на 294 души: 79 възрастни – в лектората и 215 питомци на местните училища⁷⁶. При това, както със съжаление отбелязва Ръомиш, „докато първостепенната задача на лекторатите е обучението на българските учители по немски език, тези във Враца и Лом са посещавани на първо място от тамошните домакини“⁷⁷. Очевидно, германската културна пропаганда изоставя зад италианската, да не говорим за френската, чието поле се оказва крайно стеснено след фаталния 1 март 1941 г.

Малко по-добро е положението на лектората в Шумен. В единствения запазен доклад за учебната 1943-1944 г. лекторът Карл Ференц посочва само броя на курсистите и разпределението им по професии⁷⁸. От 97 и 122 курсисти през ноември и декември 1943 г., след които предимно кадети от Военното училище, се стига до изненадващото число 412 през март 1944 г. (от тях 386 кадети). В доклада липсва обяснение на внезапно повишения интерес към езиковите курсове, както и всякаква друга информация за работата на лектората.

През 1939 г. се откриват два нови лектората – в Сливен и в Габрово. На 16 октомври започват учебните занятия в сливения лекторат под ръководството на д-р Андреас Негел. От него са запазени само два доклада – от 18 август 1940 г. и от 29 май 1942 г.⁷⁹ В първия доклад лекторът информира ГА в Мюнхен не толкова за преподавателската си работа, колкото за приносите си върху по-широк културен терен: концерти, доклади за немски композитори, филми на различни теми из богатата култура на Германия. През 1940 г. на сливения лекторат, който всъщност е клон на лектората във Варна, гостува и Моцартовият квартет от Залцбург⁸⁰.

Статистическите данни са представени в доклада на Негел от 1942 г. Цифрите – между 27 курсисти за 1940 г., 52 за 1941 г. и 78 за 1942 г. – говорят красноречиво за това, че учебната дейност на лектората не се е радвала на особена привлекателност. Според д-р Негел това се дължало на конкуренцията от страна на чевръстите италианци, чийто културен институт в София имал тук твърде активен клон⁸¹. Лично културният аташе при италианската легация посетил града на Сините скали, където прочел доклад за ролята на фашизма при градежа на нова Европа. Любопитно е и сведението на лектора, че уж „мъртвият“ *Alliance française*“ продължавал просветителската си и общокултурна мисия, като без особени усилия събирал голям брой почитатели на френската култура⁸². За да се пребори с конкурентите и да подхрани духа на немската пропаганда, Германо-българското дружество в Берлин и Кул-

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem R 51/65, 15.7.1941.

⁷⁸ Ibidem, R 51/192.

⁷⁹ Ibidem, R 51/197.

⁸⁰ Ibidem, 18.8.1940.

⁸¹ Ibidem, 29.5.1942.

⁸² Ibidem.

турно-политическият отдел при Вилхелмщрасе удвояват и утрояват финансовите инжекции за лектората и за двустранното дружество в Сливен.

През есента на 1940 г. в тясно взаимодействие с местното българо-германско културно дружество започва работа лекторатът в Плевен. И тук е нарушено едно от главните правила на ГА, а именно – да не се приемат деца от основните училища. В езиковите курсове, които се водят от лектора Вилхелм Юнг в салона на дружеството, се оформят три потока: а) за възрастни с месечна такса от 60 лв., за ученици от гимназията – 40 лв. и за тези от прогимназията – 30 лв.⁸³

Работата на лектората с възрастните и с подрастващите разширява периметъра си с новоизградения клон в град Левски. През януари 1943 г. В. Юнг отчита висок брой курсисти в плевенския лекторат – 491, от които половината обаче, не посещават курсовете, а изучават немски език в плевенските училища⁸⁴. В доклада си от 5 януари 1942 г. В. Юнг информира шефовете си в Мюнхен за оживената дейност на лектората съвместно с двустранното дружество: общо 21 културни прояви само за два месеца в края на 1941 г.⁸⁵ Дали участието на България да бъде отново малкият съюзник на Германия улеснява форсирането на немската културна пропаганда? Или по-скоро – личните качества на лектора? Да, лекторите: въпреки строгия им подбор те причиняват толкова главоболия на д-р Ничке, шеф на задграничните лекторати на ГА. Особено този в Пловдив, Георг Лапер.

През есента на 1940 г., когато е основан пловдивският лекторат, за негов ръководител академията в Мюнхен назначава преподавателя по немски език в Учителския институт, Георг Лапер⁸⁶. Може би този факт, че от общо 200 студенти 160 продължават да учат френски и нямат намерение да изневерят на предпочитанието си, трябва да сигнализира, че изборът на лектора не е твърде удачен. Нещо повече: Лапер откровено изразява съмненията си в смисъла на съществуването на лектората⁸⁷. В писмото си от 9 март 1942 г. той посочва всъщност основателни причини в тяхна подкрепа: 1. Години наред немското училище в Пловдив организирано курсове за възрастни. Сега те се раздвоявали между него – 50% – и толкова в лектората; 2. В Народната библиотека „Иван Вазов“ имало просторна и удобна читалня, където можели да се ползват вестници, списания и др. на немски език. Читалните на двустранното дружество и на лектората не били посещавани; 3. Не било необходимо да се дублират курсовете по езика за учители, които се подготвяли в Учителския институт и в часовете за квалификация към немското училище. Единственото нещо, което „оправдава съществуването на лекторат“ – по думите на Лапер – са неговите клонове в по-малките градове⁸⁸.

⁸³ Ibidem, R 51/174, 1.12.1940.

⁸⁴ Ibidem, 21.1.1943.

⁸⁵ Ibidem, 5.1.1942.

⁸⁶ Ibidem, R 51/175, 1.11.1941.

⁸⁷ Ibidem. 9.3.1942.

⁸⁸ Ibidem.

Според откритите статистически данни – само за октомври–декември 1941 г. – лекторатът в Пловдив заедно с клона в Пазарджик е наброявал 404 курсисти.

Откровеното писмо на Лапер, разкриващо липсата на дипломатичност у автора, раздразва шефовете в Мюнхен. И особено заключението, че в България все още 150 000 ученици изучават френски език и само 30 000 – немски. Лапер е отзован, а новият лектор, д-р Фридрих Щелин се захваща да организира богата културна програма. Някак си не намясто, след докладите му за титана Гьоте, звучи призивът му пловдивската общественост да опознае новия ред в Стария континент⁸⁹.

Преди да бъде назначен в Пловдив, д-р Щелин се отличил с енергичната си работа в габровския лекторат. Макар броят на курсистите да не е кой знае колко висок – около 130 души, от които половината са ученици от гимназията, той сочи една постоянна величина. Д-р Щелин анализира своите възпитаници откъм професионалната им принадлежност, което не се среща в докладите на повечето лектори. И установява с горчивина, че почти половината от курсистите са млади жени без професия, от средните слоеве; фабрикантите били заети само с печеленето на пари и не се интересували от езикови курсове⁹⁰. При това германците от Райха проявявали голяма щедрост към лекторатите и двустранните културни дружества дори през тежките военни години: изпращали научна и художествена литература, вестници и списания. За съжаление никой не ги четял⁹¹.

Слабият интерес към курсовете по немски език в лектората се компенсира от изненадващо големия в габровските гимназии и професионалните училища. По данните на д-р Щелин 557 гимназиални ученици изучавали немски, 450 – в техническото училище, 163 – в професионалното девическо и 460 – в двете прогимназии⁹². Всъщност, в това предпочитание няма нищо странно. Качествените машини за текстилните фабрики се купуват предимно от Германия, а инженерите и техниците, които трябва да ги монтират и обслужват, не могат да се справят без знанието на езика.

За разлика от Габрово софийският лекторат, чиято роля се изпълнява от езиковата секция на ГНИ, се посещава предимно от журналисти, дипломати и агрономи. Тъй като вече е писано достатъчно за него⁹³, ще спомена само, че д-р Грал урежда най-различни курсове предимно по професионални направления. Свободните езикови курсове – според единствения запазен доклад за март–април 1943 г. – са обхващали между 47 и 58 души⁹⁴. Подоб-

⁸⁹ Ibidem, Kulturbericht für Februar-Juni 1943.

⁹⁰ Ibidem, R 51/137.

⁹¹ Ibidem, 6.1.1942.

⁹² Ibidem.

⁹³ Е. Бояджиева. Цит. съч., 230-237; Германският научен институт в София (1940-1944) – Векове, 1984, № 4, 40-47 и др. За лекторатите в Стара Загора и в Скопие – вж Е. Бояджиева. Цит. съч., с. 233.

⁹⁴ VA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/198, 26.4.1943.

но е положението на клона в Битоля – 52 курсисти през март 1943 г. и малко по-добро в прилепския клон – 84⁹⁵. В пълния социален състав преобладават хората от средна ръка: търговци, занаятчии, чиновници и домакини.

* * *

На 4 февруари 1943 г. в София на поредното си годишно заседание се събират немските културни референти, отговарящи за България. Както предишните години, т. е. от 1940 г. насетне, така и сега, в съзвучие с първостепенната цел на германската културна пропаганда – разпространението на немския език – автор на основния доклад е Готфрид Грал. „Тежестта на усилията ни от две години насам, следователно от влизането на немските войски в България – заявява в началото Грал – пада, както досега, върху вербуването за немския език“⁹⁶. На първо място това изисква да бъдат повишени броят и квалификацията на българските преподаватели по език. В трите педагогически института – в Шумен, Пловдив и в Дупница, където се подготвят учители за прогимназиите, преподават лектори на ГА. Нейните пратеници обучават бъдещите учители и в педагогическите гимназии в Търново и в Стара Загора.

Квалификацията на преподавателите по немски език в горния курс на българските училища и в университета, рефлектираща върху младите им питомци, се поема от немското училище в София. Инициативата му, която започва през 1930 г., е последвана и от другите четири райхсдойч училища в България⁹⁷. В курсовете, които се организират през летните ваканции, участват и студенти по германистика, право и др.

Другата, особено привлекателна за българите, форма се представя от квалификационните курсове към Гюте-института в Мюнхен. От негова страна се поемат разноските на малцината избраници, които наред с усъвършенстването на езиковите си знания имат възможността да се насладят на прелестите на баварската столица и на богатия ѝ културен живот. Но и двете форми не могат да обхванат всички преподаватели по немски език в България.

И ето че тук се откроява голямата роля на лекторатите – огнищата на ГА в чужбина, които трябва да разпалят интереса към немския език и немската култура. На първо място – сред учителите, духовните водачи на младите поколения. Всъщност те са създадени главно за тази цел. „Германската езикова политика в България – пише д-р Ханс Кох, директорът на Германския научен институт в София – трябва да се настрои на такава вълна, че наред със служебното (факултативното) преподаване в учителските институти да се уредят частни курсове за бъдещите учители по немски език“⁹⁸.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ PAAA, Deutsche Gesendtschaft Sofia, Ku 7b, Bd. 1; BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/198, 4.2.1943.

⁹⁷ PAAA, Ibidem.

⁹⁸ BA Koblenz, Deutsche Akademie, R. 51/63, Bl. 0196266, 7.11.1940.

Тъкмо такива курсове предлагат лекторатите. А поради нищетата на учителското съсловие в България ГА отпуска стипендии на желаещите да посещават техните курсове⁹⁹.

Към края на 1942 г. общо в 12-те лектората и 15-те им клона в България участват 4 563 курсисти. От тях: 550 студенти, 274 чиновници, 235 учители и 165 офицери¹⁰⁰, само 1/4 от общия брой. Другите 3/4 разкриват пъстра смес от интелектуалци, занаятчии и домакини. Очевидно, германските „културтрегери“ не успяват да постигнат основната цел: да обхванат всички български преподаватели по немски език в лекторатната мрежа. А и да насочат нови към това поприще, защото за прогимназиите те изобщо не достигат.

Причините за незадоволителното състояние на лекторатите откъм количествено и качествено отношение се търсят в две посоки: първо, силната комунистическа пропаганда в България, особено сред бедните слоеве на учителството; второ, твърде енергичната подкрепа на Италия за италианската култура и повсеместното ѝ вербуване за езика в безплатни курсове¹⁰¹. Има, разбира се, и фактори от субективен характер.

* * *

В годините на Втората световна война германската легация в София отделя специално внимание на поддръжката и изграждането на немските културно-политически опори в българската провинция. Значението им нараства особено след въздушните бомбардировки над София, когато силно пострада Германският научен институт¹⁰². И все пак те не могат да мерят ръст с немските училища. Да не говорим пък за това, че немският език не може да постигне така желаното от Берлин надмощие над френския език в България.

Измежду причините за това се откроява твърде умелото и изискано влияние на френската култура, която има отколешна традиция и здрави корени в българските земи. Този факт не убягва от погледа на германските културтрегери. „Французите умеят да вършат културна пропаганда дори в страни, които се изплъзват от политическата им орбита“ – отбелязва в доклада си до Вилхелмщрасе фон Бюлов, съветник при германската легация в София¹⁰³. Очевидно германците не успяват да наваксат пропуснатото време. Даже тогава, когато елиминират най-силния си конкурент, те не могат като с магическа пръчка да изкоренят трайното влияние на Франция в българския духовен живот.

На второ място: макар и да увеличават средствата и да разширяват периметъра на „културно-политическата офанзива“, меродавните централи

⁹⁹ Ibidem, Bl. 01968935.

¹⁰⁰ Ibidem, R 51/198, 4.2.1943.

¹⁰¹ Ibidem, 27.1.1943.

¹⁰² Ibidem, R 51/199.

¹⁰³ PAAA, Deutsche Gesendtschaft Sofia, Ku 9, Bd. 2.

на Третия райх не успяват да превърнат културата в чудодейното средство за идеологическа и политическа пропаганда. В преобладаващото си мнозинство българите не приемат нацистките идеи, които се натрапват в лекциите по езиковото обучение.

И накрая, не всички лектори притежават уменията да привлекат и трайно да задържат българската аудитория. Към липсата на организационни качества следва да добавим и текучеството, което най-често е последица на мобилизация. Равносметката показва, че планираното от Берлин разпространение на немския език чрез лекторатите за възрастни не довежда до очакваните резултати.

THE GERMAN ACADEMY IN MUNICH AND ITS LECTURESHIPS IN BULGARIA (1925-1944)

Elena Boyadjieva

From the mid-20s of the past century Germany's growing interest in the European Southeast led to the appearance of a new branch in German science: Südostforschung (Southeast European Research). The first link in its institutional network was the German Academy in Munich. Although founded to support the German national spirit (Deutschtum) abroad, almost from its very beginning it was directed to the Southeast European region – the objective of German economic and cultural strivings.

The work of the Bulgarian Academy developed in two directions: a) scientific research (and popularization) – studying the targets of influence; b) “export” of the German language and German culture. The tasks in the second direction were entrusted to the local lectureships.

After opening the Mediation Bureau (Mittelstelle) of the German Academy in Sofia, it was proceeded with the setting up of the lectureships. While the German schools spread the language among the children and youths in Bulgaria, the lectureships had to include the adult people. In the course of a decade were opened 12 lectureships with 15 branches, the number of those attending them exceeding 4000. Only one-quarter of them, however, met the requirements of the German Kultureträger, namely to attract chiefly German language lecturers, including students. For various reasons of an objective or subjective character, the lectureships of the German Academy failed to achieve the superiority, so keenly desired by Berlin, over French linguistic and cultural propaganda. At the same time, they did not prove as effective, as was expected of them, in disseminating the Nazi ideas. The reason for that

БЪЛГАРСКИТЕ МЮСЮЛМАНИ В ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОД (1990-1997)
ЕТНОКУЛТУРНИ АСПЕКТИ

Валери Стоянов

Ислямът прониква на Балканите в хода на османските завоевания. Неговата ортодоксална версия – сунизъмът – се настанява в българските земи посредством османските административни служители и религиозни дейци¹, но също и благодарение на икономическата миграция на туркменско население от Мала Азия – както номади юруци, така и уседнало аграрно и занаятчийско градско население². Голяма роля за разпространението на новата религия сред местните жители играят мюсюлманските секти, чиято ритуална и обредна система, включваща почитането на светци, сближавала християни и мюсюлмани на битова основа³, изграждайки онзи модел на съжителство и взаимопомощ, обозначававан в българската етнография като „комшулук“. В този смисъл ислямът в България е традиционно умерен, характеризира се с толерантно отношение към различността на „другите“ и тяхната култура, а представителите на тази конфесионална общност възприемат себе си по-скоро като „европейски мюсюлмани“, чужди на религиозния фанатизъм⁴. От друга страна и българите християни по силата на редица обстоятелства са формирали в себе си такава етнорелигиозна търпимост, която им е позволила да живеят в разбирателство с инородните групи и – с малки изключения – да не допускат религиозно-расови погроми, петнящи миналото на много от съвременните „велики нации“. След рухването на комунизма в Европа обаче трудностите при прехода на посттоталитарните общества изкара наяве някои стари регионални, етнически и конфесионални противоречия, които винаги са били латентен дестабилизиращ фактор. Разпадането на бивша Югославия – един процес, който далеч не е приключил – показва колко крехки могат да бъдат в екстремни условия изградените вече връзки на съвместимост⁵. Това

¹ Вж. А. Желязкова. Разпространение на исляма в Западнобалканските земи под османска власт, XV-XVIII в. С., 1990; А. Желязкова. Турци. – В: Общности и идентичности в България. С., 1998, 371-397 (вж. с. 375).

² Е. Радушев. Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV-XVIII в. (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели). – Историческо бъдеще, 1998, № 1, 46-89.

³ А. Желязкова. Турци, 375-376.

⁴ Пак там.

⁵ Това сякаш подкрепя хипотезата на Самюъл Хънтингтън за неизбежния сблъсък на

важи и за „еднонационалните“ държави с различни етнически, религиозни или езикови малцинства. И тъй като мюсюлманската общност в България бе дискриминирана от предишния режим, съвсем естествено е нейното положение днес да бъде обект на повишен интерес. Такава е и целта на това изследване – да скицира в основни линии отделни аспекти от развитието на „турския малцинствен въпрос“ в условията на демократизирането на страната и възстановяването на пазарната икономика. При това, макар акцентът да пада върху турското население, се отчита – доколкото е възможно – и положението на другите мюсюлмански групи в страната.

Наблюденията са базирани на лични впечатления и информации в публикуваната книжнина. Преди всичко това са съобщения в масмедиа. За целта е проучено течението на вестник *Труд* от 1990-1997 г., избран поради общонационалния си характер, сравнително по-голямата му обективност и липсата на явна ангажираност с конкретни политически сили. Използвани са обаче и материали от други периодични издания, отделни документи, а освен това и резултатите от частични изследвания на някои научни колективи, реализирани благодарение на подкрепата на различни неправителствени организации.

1. В края на ХХ в. българските мюсюлмани трудно могат да бъдат разглеждани като едно единно цяло. Резултатите от последното преброяване на населението през декември 1992 г. показваха, че 13,05% от гражданите на страната (или общо 1 110 295 души) изповядват исляма⁶. Преобладаващата част от тях са ортодоксални сунити от ханефитското направление (1 026 756 души, т.е. 12,05% от цялото население или 92,56% от мюсюлманите в страната). Те са носители на традиционния тюркски ислям, поддържан и развиван в Османската империя. Много малък брой вярващи са шиити (83 537 души, т.е. 0,98% от цялото население или 7,44% от всички мюсюлмани). Това са т. нар. *кѐзълбаши* или *алевити*, *алиани* – последователи на Али, зетя на Мохамед, смятан от почитателите си за наследник на Пророка.

цивилизациите, макар дезинтеграцията в Югославия да бе породена от редица вътрешни и външни причини, повечето от които нямаха нищо общо с някаква културна нетърпимост, водеща към „цивилизационен конфликт“. Изводите на проф. Huntington не са прецизно аргументирани. Като политическа прогностика, визираща *един* от възможните пътища за развитие на човечеството през следващото хилядолетие, те безспорно будят интерес. Но те се превръщат в опасна спекулация, ако тази визия се възприеме за *единствения* възможен път, изискващ превантивна реакция. Защото американският политолог предлага ни повече ни по-малко „капсулирането“ на Запада в рамките на собствената му цивилизация при запазване на неговото военно и икономическо превъзходство над целия останал свят. Подобна позиция, колкото и да отговаря на представите за „новия световен ред“, в дългосрочна перспектива е исторически обречена на неуспех. Тя игнорира процесите на културна интерференция и възможностите за трансформиране на самото западно общество, като създава един *Wagenburgsmentalität* (Западът срещу всички останали), който по-скоро поражда проблеми, вместо успешно да ги решава, сам тласкайки с това човечеството към нежелания „Clash of Civilisations“. Сrv. В. Стоянов. България в сблъсъка на цивилизациите. – Ние, год. III, 1999, № 7-8, 19-22.

⁶ Резултати от преброяване на населението. Т. 1. Демографски характеристики. С., НСИ, 1994, с. 194.

Шиитите в България може да са продукт от дейността на неортодоксални ислямски секти или от разместванията на групи население, например от кюрдска Анадола и други райони на империята, особено във връзка с османско-иранските войни. Те водят сравнително по-затворен религиозен живот и се разграничават по някои детайли в обрядната си практика и традиции от останалото мюсюлманско население. В България не са регистрирани досега привърженици на **хариджитите** – онези пуритани фундаменталисти, характерни за арабския свят, които призовават към съблюдаване на строгите нравствени норми и връщане към корените на „чистия“ ислям.

Освен в конфесионално отношение българските мюсюлмани се различават и по етнически си произход. Най-многобройната група сред тях е тази на турското население. Затова и въпросът за положението на мюсюлманското малцинство в страната се свързва преди всичко с правата и свободите на българските **турци**. Тук умишлено отбягвам термина „етнически турци“, понеже не го намирам за прецизен в научно отношение – както в България, така и в Република Турция „етническите“ турци имат доста сложен произход⁷. Съгласно последното преброяване броят на българските турци е около 800 хиляди души – 800 052 души (9,42% от цялото население) по народностен показател или 813 539 души (9,58% от цялото население) според майчиния си език. Някои автори оспориха валидността на тези данни, смятайки че „същинските“ турци през 1992 г. едва ли са надхвърляли границата от 500-600 хиляди души, а остатъкът до 800 хиляди е бил „запълнен“ от регистрираните като „турци“ роми и българи мюсюлмани. Според отделни съобщения в пресата дори и лидерът на *Движението за права и свободи*, Ахмед Доган, е бил със смесен турско-ромски произход. Въпросът обаче опира до правото на етническото самоопределяне и в този смисъл можем да приемем показаната от преброяването картина за достоверна. Съвсем тенденциозно завишени са данните, с които оперират известни среди в Република Турция. В началото на 1994 г. например депутатът в турския парламент и член на *Партията за националистическо действие*, Сейфи Шахин, оповести, че в България живеели три милиона турци, включително помаците и турскоговорящите цигани⁸, като тази цифра се появи по-късно и върху предизборни агитационни материали на ДПС⁹.

Близки в етнолингвистично отношение до турците са българските **татари**. И двата народа спадат към тюркския клон на алтайската общност, но за разлика от турците **огузи**, проникнали на Балканите от юг, татарите **кипча-**

⁷ Срв. В. Стоянов. *Bulgaro-Turcica*, 1. – Етнонимът „българи“. За българо-тюркските смесения. С., 1997; В. Стоянов. *Bulgaro-Turcica*, 2. – Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998; V. Stojanov. *Genesis and Development of the 'Turkish Question' in Bulgaria*. – BHR, 1998, № 1-2, 7-29.

⁸ Така според публикувана във в-к *Ortadoğu* (Среден Изток) статия за „Българските турци и Адем Кенан“. Вж. Три милиона турци преброи у нас депутат в Меджлиса. – Труд, бр. 17 (14202) от 21 ян. 1994, с. 7.

⁹ Вж. Плакати на ДПС преброиха три и половина милиона българи. – Труд, бр. 280 (14465) от 05 дек. 1994, с. 3.

ки са част от по-ранната северна миграция на тюрко-алтайските племена. Още през XIII-XIV в. са отбелязани първите татарски заселвания в България от военни подразделения, преминали на служба при българските царе¹⁰. Вече през османския период се създават благоприятни условия за постоянното прехвърляне на татарски групи в Добруджа, придобила поради това названието „Малък Татаристан“ по аналогия на византийското „Малка Скития“ (Σκυθία μινωρίς). Особено значими са татарските преселения след завоюването на Кримското ханство от Русия (1783 г.) и около руско-турската Кримска война (1853-1856), когато близо 60 000 *кримски татари* били заселени из Добруджа, Крайдунавските равнини и района на Видин. Техните потомци, запазили своята идентичност, формират съвременната група на татарите в България¹¹, макар освен основното ядро да съществуват и по-малки групи на *ногаи, тати, кириш, шора, карачаи* и др., чиито диалекти с времето са се уеднаквили¹², както и на т. нар. *татар шенгене* (татарски цигани) в Русенско, говорещи отчасти турски и татарски. Политическата турцизация на татарите стартира в края на 20-те години под въздействие на анкарската пропаганда¹³ и с течение на времето татарите неофициално започват да бъдат разглеждани като част от турското малцинство. Като „турци“ голяма част от тях емигрират и през 1989 г. Това води до чувствително намаляване на тяхната численост, така че през 1992 г. са регистрирани 4515 татари (0,05% от цялото население в страната), макар по собствени преценки те би трябвало да възлизат на около 20 000 души. Почти половината от тях (2045 татари) живеят в градове като Добрич, Ветово, Русе, Варна и Шумен, а останалите 2470 души обитават селата на Североизточна България. Подобно на мнозинството турци в страната и татарите са мюсюлмани сунити, но се самовъзприемат като по-умерени от турците в религиозно отношение. При тях липсва характерната полова сегрегация, в миналото татарските жени не са си забулвали лицата, а освен това татарите показват и по-толерантно отношение към алианите (шиити). Те се отличават и по други белези в традиционната култура, например по някогашния си поминък (коневъдство, кираджилък, кожухарство, свещарство, бръснарство и пр.) или по някои календарни празници вкл. Newtūz (първа пролет), съвпадащ с персийската Нова година. Езикът им обаче постепенно е отстъпил за сметка на турския и това поставя сериозни проблеми пред възраждането на тяхната идентичност¹⁴.

¹⁰ П. Павлов. България и походите на „Златната Орда“ срещу Византия през XIII-XIV в. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 6. Велико Търново, 1997, 139-152.

¹¹ С. Антонов, И. Миглев. Татари. – В: *Общности и идентичности в България*, 356-370.

¹² Срв. Е. Боев. Някои особености татарския говор в града Варна. – ЛВ, 1964, № 8, 69-86, Е. Боев. Изследвания и материали по татарска диалектология в България. – ГСУ ФФФ, т. 64-2, 1971, 77-186.

¹³ С. Антонов. Етнически взаимоотношения между българите и татарите в Добруджа през 30-те години на XX в. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 4. Велико Търново, 1995, 303-308; С. Антонов, И. Миглев. Татари, 358.

¹⁴ Повече подробности при: С. Антонов, И. Миглев. Татари, 360-369, както и в подготвяната от Стоян Атонов дисертация „Татарите в България (Етноложко изследване)“.

По-многобройни от татарите в страната са **циганите мюсюлмани**: съгласно някои турски оценки – близо 75% от ромското население, по други данни – около 40% от всички български роми. При преброяването от 4 декември 1992 г. като роми бяха отбелязани 313 396 души (3,69% от цялото население), от които 310 425 души (3,65%) сочат ромския като свой майчин език. По неофициални сведения обаче броят на циганите варира между 500 до 800 хиляди души (вероятно тук са включени също вече българизирани и турцизирани представители на тази общност). Днес повечето от тях са християни и това отговаря на наблюденията на изследователите, че обикновено ромите смятат за своя религията на страната, в която живеят и „сменяйки родината си, те сменят и религията“: „В християнските земи те са християни, в мюсюлманските те са мохамедани, а между протестантите са протестанти“¹⁵. Тази тяхна специфика наред с политиката на българската национална държава обясняват намаляването на броя на мюсюлманите сред ромския етнически масив. Предполага се, че циганите започнали да проникват на Балканите още през XIII-XIV в. Преобладаващият брой роми, записани в ранните османски регистри, са християни със славянски имена, което подсказва, че те вече са били в контакт с местното население, възприемайки неговата именна система и вяра. Заедно с османските турци обаче в региона пристигат и цигани, конвертирани в исляма още преди появата си в Европа. С течение на времето голяма част от ромското население преминава към господстващата религия и от XVIII в. делът на мюсюлманите сред него надхвърля този на християните¹⁶. В Османската империя ромите намерили по-благоприятни условия на живот отколкото в Централна и Западна Европа, където са били подложени на силен асимилационен натиск. Това стимулирало нарастването на числеността им в балканските страни, включително чрез допълнителни преселвания. Тук те практикували и онези специфични дейности и занаяти, характерни за прединдустриалното общество, които днес не са вече актуални – един може би допълнителен фактор за социално-икономическото маргинализиране на циганите в съвременността. Общността им е твърде хетерогенна. В България те образуват две различни конфесионални групи – 1) мюсюлмански турско- или татароговорещи т. нар. „турски цигани“ и 2) източноправославни роми, които на свой ред се поделят на българоезични „български цигани“, румъноезични „румънски цигани“ и малък брой „сръбски цигани“ (т. нар. *драстари* или *ловари*). Всички те се различават по професионални и други признаци на допълнителни подгрупи, които с изключение на турско- и румъноезичните роми говорят различни диалекти на новоиндийския цигански език (*romani čib*) или смесица от романи с български, турски и румънски думи. Ето защо някои изследователи разглеждат ромите не като отделен народ, а въвеждат за

¹⁵ Вж. при *Е. Марушиакова*. Циганите в България и тяхната религия. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. (Семинар, 8-10 ноември 1991, София). С., Център за изследване на демокрацията и Фондация „Фридрих Науман“, 1992, 112-118 (вж. с. 112).

¹⁶ *И. Томова*. Роми. – В: Общности и идентичности в България, 329-355.

тях понятието „междинна етническа група“. Според друга класификация ромите в България се поделят на: 1) *ерлии* (от тур. уег ‘място’ > уеглі ‘местен, уседнал’), т. е. отдавна уседнали цигани; 2) *кардараши* (в смисъл на ‘чергарри’) – част от т. нар. „келдерарска“ инвазия в Европа, мигрирала в края на XIX в. от днешните румънски територии и 3) *гаджикане рома* (от *гаджо* – название за всички не-роми). Обикновено мюсюлманите биват отнасяни към „ерлиите“, докато другите две групи са традиционно християнски. Това е довело до синонимна употреба на понятията „уседнал циганин“, „ерлия“ и „турски циганин“ – т. нар. *хорохане рома* (от *хорахай* – название за турците). Сред уседналите („ерлии“) обаче има и „български цигани“ християни – т. нар. *дасикане рома* (от *дас* – общо название за българи, македонци, сърби и хървати)¹⁷, а до началото на XX в. са се срещали и номадстващи кардараши мюсюлмани. Ето защо изповядващите исляма цигани могат да се ограничат главно до „турските“ или *хорохане рома*¹⁸. Съгласно едно социологическо проучване, проведено сред циганите в България през 1994 г., само две трети от респондентите са декларирали принадлежността си към ромската общност. От тях 47% са се самоопределили като „български цигани“, 46% като „турски“, 5% като „влашки“ и едва 1,6% като кардараши и ловари. Романи обаче е майчиният език за 85% от кардарашите, за 75% от „българските цигани“, за 34% от „турските цигани“ и за 14% от „влашките (или румънски) цигани“, като 61% от „турските цигани“ разговарят помежду си само на турски¹⁹. Това свидетелства за степента на етническа асимилация на част от ромите с българските турци, което наблюдение се подсилва и от факта, че сред 310-те хиляди души, декларирали през 1992 г. романи за майчин език, 39,7% (т. е. повече от същинските *хорохане рома*) са изповядвали исляма.

Особена група на мюсюлманската общност в страната са **българите**

¹⁷ Любопитно е това название, съдържащо основата *дасъ*, *дахъ* (срв. санскр. *дасъю*, с която дума първоначално били обозначавани враждебните на богове и хора свръхестествени същества). На satem-индоевропейската форма *даси* съответства гръцката kentom-форма *дахи*, *даи*. С нея били назовавали живеещите на изток от Прикаспието племена, враждебни на авестийските арийци. Дали и доколко думата *дасъ*, *даси* (респ. циг. *дасикане*) хвърля мост към някогашната *Дасъя* (*Дахъя*, кит. *Ta-hsia*), т. е. към Източна Бактрия или Балх, където може би протекъл генезисът на част от българските предци, засега остава само спекулативна догадка. Пак в същия регион откриваме ст.тиб. *хор* ‘тюрки, монголи’, съпадащо с основата на циг. *хорохай* (турци).

¹⁸ Те също нямат единен произход. Сред тях например се срещат: 1) мигранти от ислямските страни; 2) цигани, приели исляма на българска територия (напр. т. нар. *египти* – найстарото документирано циганско население в страната); 3) цигани, приели исляма в Османската империя и дошли в по-ново време в България от съседни християнски страни (напр. т. нар. *баламо хорохане рома* – гръцките „турски“ цигани); 4) т. нар. цигани *межари*, обособили се като самостоятелна група в резултат на смесени бракове между „хорохане“ и „дасикане рома“ и т. н. Вж. *Е. Марушиакова*. Цит. съч., 114-115.

¹⁹ *И. Томова*. Циганите в преходния период. С., МЦПМКВ, 1995; *И. Томова*. The Gypsies in the Transition Period. Sofia: International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, 1995, 144 pp.; *И. Томова*. Роми, 336-338.

мюсюлмани, познати също под наименованията *помаци*, *ахряни*, *торбеши* и др. Те са планинско население, живеещо днес в пет балкански страни – България, Гърция, Македония, Албания и Турция. Отдавна е доказано, че езикът на помациите е български диалект, съхранил множество архаични форми в граматичната структура и речниковия си фонд, еднакви с тези от книжовните паметници на средновековната българска литература²⁰. В него съществува един по-късен пласт турцизми (вкл. числителни имена и роднински названия), арабизми (главно религиозна терминология) и гърцизми, които обаче са характерни и за други български диалекти (т. е. стари заемки в българския) или представляват продукт на контактите с гръкоезична среда. По неофициални данни броят на помациите е около 500 000 души, от които между 80-120 хиляди живеят в Албания, близо 40 хиляди – в Гърция и Македония и към 150-200 хиляди – в България²¹. В самата Турция през 1965 г. бяха отбелязани около 20 хиляди души с „помашки“ майчин език (Ромакча) – предимно преселници от България, половината от които обитават района на Одрин²². Разпръснатостта на това население е породила в балканските историографии различни обяснения на въпроса за неговия етнически произход. В България помациите съвсем естествено са смятани за българско население (*българомохамедани*), възприело исляма през османския период, за което свидетелстват общността на езика и традиционната народна култура, а също информацията, извлечена от многобройни османски документи. В турската историческа литература и особено в пропагандната книжнина помациите биват квалифицирани като автохтонни „родопски“ (или „планински“) *турци* – наследници на куманите от XII в. или потомци на други тюркски племена, които още преди появата на османците заселили Родопите, където били българизирани, забравяйки майчиния си език. Някои пропагандни материали дори определят общия им брой на „шест милиона родопски турци“²³, което противоречи и на най-завишените представи за числеността на турското население в България. В Гърция напротив помациите са смятани за „*славфонни ислямизирани елини*“ или за потомци на древните траки и с това за гръцки родственици, които били изтикани от българската инвазия през VII-XII в. в Родопите и впоследствие били славизирани, а с идването на османците – ислямизирани. Там бяха предприети дори хемато-

²⁰ Ц. Георгиева. Помаци – българи мюсюлмани. – В: Общности и идентичности в България, 286-308. Помашкият говор спада към родопската група диалекти на българския език. Той е част от южнобългарските диалекти, към които се отнася и солунският диалект, залегнал в основата на Кирило-Методиевия език.

²¹ В Турция броят на българските помаци се преценява като много по-висок – между 250 до 500 хиляди души. Срв. В. N. Şimşir. Migration from Bulgaria to Turkey. 1950-1951 Exodus. – Foreign Policy (Ankara), 12, 3-4, 1986, p. 93.

²² Вж. при Е. Franz. The Exodus of Turks from Bulgaria, 1989. – Asian and African Studies (Jerusalem), 25, 1, 1991, 81-97 (вж. с. 87).

²³ Така в една брошура – Гласът на родопчанина (Истанбул, 1973), която според някои съобщения в пресата била масово разпространявана в Родопите от активисти на ДПС. Срв. Ксерокопия четат по новому историята. Ахмед Доган инспектира тайно активистите си в Чеча. – Труд, бр. 33 (14218) от 09 февр. 1994, с. 3.

логични изследвания, „доказващи“, че в расово отношение помаците представлявали особена етническа група – *траки ахрияни*, т. е. прастари жители на обширната елинска област, които нямали нищо общо с останалите балкански народи, освен – естествено – с гръцкия. И ако преди десетилетия помаците в Гърция бяха разглеждани като неделима част на мюсюлманското малцинство наравно с турците от Източна Тракия, то в последно време се съзира тенденция за тяхното обособяване като съвсем отделен етнос. В средата на 90-те години бяха издадени езикови помагала – помашка граматика и два речника (помашко-гръцки и гръцко-помашки), посрещнати от атинската общественост като огромно патриотично дело в защита на националните интереси. В Албания изглежда помаците са включени в рамките на *македонското* малцинство; в самата Македония те са възприемани като част от мнозинството, макар сами да се определят към мюсюлманското малцинство заедно с албанците²⁴. Няма индикации за по-специални македонски теории относно произхода на това население, освен в рамките на общите възгледи за генезиса на „македонския народ“. Навярно острата конфронтация по този въпрос е накарала някои източноевропейци да заменят традиционната дефиниция за помаците като „Muslime bulgarischer Zunge“ с по-неутралното „Muslime südostslavischer Zunge“. По този начин всяка балканска страна се стреми към „опекунство“ над помаците и това може да се превърне в сериозен проблем при едно неблагоприятно изостряне на обстановката. Ето защо самите българи мюсюлмани се чувстват раздвоени и в търсене на своята идентичност са понякога така податливи на внушения, идващи отвън. В последните години например под арабско влияние се появи нова теза, отхвърляща всички досегашни (български, турски, гръцки и македонски) обяснения за произхода на това население. Според нея помаците били потомци на пратеници (*пейгамбери*) на самия Мохамед, дошли на Балканите по негова заповед още преди заселването на славяни и турци, за да разпространяват словото на Аллаха. Колкото и научно неиздържана да е тази митологема, тя „заслужава сериозно внимание, защото ‘чертае’ границите на исляма в Европа, предопределени от самия Пророк“²⁵, а това в контекста на разсъжденията на Самюъл Хънгтингтън за „фронтните линии“ при евентуален цивилизационен сблъсък не може да не поражда опасения.

2. Развитието на исляма в България след 1989 г. е свързано с разширяването на малцинствените права, което еднакво засяга всички мюсюлмани, независимо от тяхното диференциране на сунити и шиити, на турци, татари, роми или помаци. За да добием ясна представа за настъпилите в последните години промени трябва само да си припомним какво бе положението на българските турци и мюсюлмани в края на Живковия режим. Опитът за на-

²⁴ М. Apostolov. Religious Minority in Balkans. – Nationality Papers (New York), V, 25, 1998, 727-742.

²⁵ Ц. Георгиева. Съжителството като система във всекидневния живот на християните и мюсюлманите в България. – Във: Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1994, 140-158 (вж. с. 154).

силствено асимилиране прогони около 320 000 души. Впоследствие някои изследователи завишиха тази цифра. Ако през 1990 г. например Шефан Трѐбст отбелязваше 310 хиляди емигранти (данни, потвърдени и от турски източници)²⁶, в 1993 г. той вече говореше за 330 хиляди, а преди година Антонина Желязкова оповести в рамките на един и същ материал едновременно 350 и 360 хиляди етнически турци, прогонени от т. нар. „възродителен процес“²⁷. Това са значителни разлики, но не самата цифра е важна, а обстоятелството, че в България над 1 млн. български граждани бяха насила лишени от елементарните човешки права да комуникират на майчиния си език, да практикуват, поддържат и развиват традиционната си народна култура, да ползват родните си имена, накратко – да се изявяват като такива, каквито се чувстват. Логично бе, че след дворцовия преврат от 10 ноември 1989 г. усилията щяха да бъдат насочени към ликвидиране на причините и последиците от провалилата се асимилационна политика. Опитите в тази посока обаче бяха придружени от нарастване на етническото напрежение. На българските националистически лозунги „България на българите“, „Турци в парламента – не“ и пр. бе отговорено с „Гяури, 113 години ви стигат“, „Смърт на гяурите“, „Джихад“ и „Аллах е велик“²⁸, а действията на някои екстремисти, осквернили със свастики мюсюлмански сгради и дори взривили джамии²⁹, породиха искания за автономия и създаването на мюсюлмански бой-

²⁶ За общо 310 000 български турци, емигрирали в Турция до август 1989 включително се съобщава в Turkish Daily News от 11 ноември 1989 (срв. при E. Franz. Op. cit., 92).

²⁷ Срв. St. Troebst. Nationale Minderheiten. – In: Südosteuropa-Handbuch, Bd. IV. Bulgarien. Hrsg. Klaus-Detlev Grothusen. Göttingen 1990, 474-489 (вж. с. 480); St. Troebst. Nationalismus vs. Demokratie: Der Fall Bulgarien. – In: Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie. Hrsg. Margareta Mommsen. München 1993, 168-186 (вж. с. 177) и A. Желязкова. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. Съст. Антонина Желязкова. С., 1998, 11-44 (вж. с. 12 и 21); A. Желязкова. Турци., 371-397 (вж. с. 391 и 392).

²⁸ Гяури, 113 години ви стигат. – Труд, бр. 81 (13400) от 3 май 1991, с. 1; ДПС в Русе не било писало против българите. – Труд, бр. 176 (14361) от 5 авг. 1994, с. 2. Думата „гяур“ (от перс. gâvur, kâfir) е традиционно обозначение за „немюсюлманин, неверник“, но с течение на времето е придобила пейоративно, обидно значение по отношение на българите християни.

²⁹ Антиромските и антитурските настроения обединяват регистрираните още при социалистическото правителство на Андрей Луканов (1990) Българска национално-радикална партия (БНРП) и Българска християндемократическа партия – център (БХДП-ц), както и възникналите впоследствие крайно десни организации (като *Българската отечествена партия*, *Националния съюз „Обединено българско войнство“*, национал-социалистическата партия *„Възраждане“* и пр.), които заедно с младежките неонацистки групи се активизираха при лявото управление на Любен Беров и Жан Виденов. Срв. например: Въоръжени отреди създавали с руска помощ здрави сили у нас. – Труд, бр. 302 (14181) от 27 дек. 1993, с. 3; Бойни отреди никнат в Пловдивско. – Труд, бр. 303 (14182) от 28 дек. 1993, 1-2; Аз съм за един нов възродителен процес, който да върне на турците българските имена. – Труд, бр. 304 (14183) от 29 дек. 1993, с. 1, 4; бр. 305 (14184) от 30 дек. 1993, с. 3; Националсоциалистическа партия основава отец Гелеменов. – Труд, бр. 3 (14188) от 5 ян. 1994, с. 2; „Бръснати глави“ обявили вечерен час за цигани и турци в Разград. – Труд, бр. 4 (14189) от 6 ян. 1994, с. 2; Кървава междуетническа война ще има, ако не се спре отец Гелеменов, прогнозира турци и цигани. –

ни групи³⁰. В началото на 90-те години вече се очерта цялата сложност на етнополитическото развитие в България, белязано – както точно прецени Волфганг Хьопкен – от три взаимосвързани процеси:

„1. Чрез ... *нарастване на етническото самосъзнание* на турското население на България;

2. свързан с това и маскиран като реакция на турското национално съ-

Труд, бр. 5 (14190) от 7 ян. 1994, с. 2; Антитурски провокации в Стара Загора. – Труд, бр. 14 (14199) от 18 ян. 1994, с. 1; Фашистка свастика хвърли в смут Кърджали. – Труд, бр. 78 (14263) от 9 апр. 1994, с. 2; С нацистки кръстове посрещнаха великденските празници в Пловдив. – Труд, бр. 97 (14282) от 3 май 1994, с. 2; Хитлеристка свастика скверни Плевенското мюфтийство. – Труд, бр. 236 (14421) от 14 окт. 1994, с. 3; Шуменската Томбул джамия осъмна с пречупен кръст. – Труд, бр. 98 (14534) от 25-26 февр. 1995, с. 4; Джамия осъмна с български флаг. – Труд, бр. 54 (14540) от 6 март 1995, 1-3; 30 000 дойче марки очаквали тинейджърите, които рисували свастики по руските гробове. – Труд, бр. 92 (14573) от 19 апр. 1995, с. 13; Бомба избухна в двора на хисарската джамия. – Труд, бр. 96 (14582) от 25 апр. 1995, с. 32; Със свастики и нацистки лозунги осъмнаха нашарени Варна и Белица. – Труд, бр. 98 (14584) от 27 апр. 1995, с. 5; Мюсюлманско обществото беше нападнато с камъни. – Труд, бр. 135 (14621) от 12 юни 1995, с. 5; Куклуксклановци хвърлили свинска глава в джамия? – Труд, бр. 15 (14807) от 16 ян. 1996, с. 5; Взривена казанлъшката джамия. – Труд, бр. 336 (15128) от 7 дек. 1996, с. 1, 13; ДПС: Взривената джамия е заплаха за граждански мир. – Труд, бр. 339 (15130) от 10 дек. 1996, с. 2.

³⁰ Срв.: 10 500 пистолета дало МВР на активисти на ДПС. – Труд, бр. 21 (14206) от 26 ян. 1994, с. 1; Анадолски командоси обучавали нашенски турци, твърди Минчо Минчев. ДПС иска имунитета на Премиянов. – Труд, бр. 67 (14252) от 23 март 1994, 1-4; Свидетели за въоръжаването на турското население в Родопите ще проговорят пред пресата. – Труд, бр. 103 (14288) от 10 май 1994, с. 3; Скривалище с калашници открито в Каолиново. – Труд, бр. 144 (14329) от 29 юни 1994, с. 1; Партията на Генджев спрета бойни групи срещу наемници. – Труд, бр. 78 (14564) от 3 апр. 1995, с. 2; Мюсюлмански бойни групи създадени в 5 южни града. – Труд, бр. 139 (14625) от 16 юни 1995, с. 3; Автономия в Чеча искат ислямисти. – Труд, бр. 223 (15015) от 16 авг. 1996, с. 3; „Ислямска защита“ разследвана от спеценгета. – Труд, бр. 229 (15021), 22 авг. 1996, с. 3. Искането за турска автономия е залегнало и в програмата на нерегистрираната Турска демократическа партия (ТДП) на Адем Кенан. Срв.: Кенан търси признание навън, после у нас. – Труд, бр. 176 (14055) от 31 юли 1993, с. 2; Монтгомъри идвал дюшеш на партията на Адем Кенан. – Труд, бр. 246 (14125) от 21 окт. 1993, с. 2; Партия иска турска автономия у нас. – Труд, бр. 262 (14141) от 9 ноем. 1993, с. 1; Борим се България да стане федерация, а турският – официален език. – Труд, бр. 263 (14142) от 10 ноем. 1993, 1-2; Турци от Лудогорието искат работа и хляб, а не автономията на Адем Кенан. – Труд, бр. 268 (14147) от 16 ноем. 1993, с. 4; МВР чака бунтовните действия на Адем Кенан, за да го прибере. – Труд, бр. 272 (14151) от 20 ноем. 1993, с. 1; Полицията ще разследва Адем Кенан по искане на Татарчев. – Труд, бр. 274 (14153) от 23 ноем. 1993, 1-2; Отцепници от партията на Кенан опитват почвата за босненски вариант. Турски парламент у нас готвели екстремисти. – Труд, бр. 284 (14163) от 4 дек. 1993, 1-2; Главната прокуратура го усуква около Адем Кенан. – Труд, бр. 291 (14170) от 13 дек. 1993, с. 3; Радетелят за разделяне на България Адем Кенан мина в нелегалност. – Труд, бр. 294 (14173) от 16 дек. 1993, с. 2; Адем Кенан плаши с втора Босна, ако не се промени Конституцията. – Труд, бр. 67 (14553) от 21 март 1995, с. 2; Адем Кенан канен в Анкара да разказва за турците у нас. – Труд, бр. 42 (14834) от 12 февр. 1996, с. 2; Кенан ще ни топи в САЩ за малцинствата. – Труд, бр. 83 (14875) от 25 март 1996, с. 3; Кандидат-гурбетчи изкупуват карти за забранена партия. – Труд, бр. 132 (14924) от 16 май 1996, с. 4; Адем Кенан: До септември България ще признае турското малцинство. – Труд, бр. 178 (15327) от 2 юли 1997, с. 9.

знание несдържан български национализъм,

3. както и опитите на всички досегашни правителства ... да неутрализират конфликтния потенциал чрез *политика на лавиране* и отстъпки към двете страни.³¹

Именно тази предпазлива „политика на лавиране“ обаче, присъща не само на управляващите, но и на самите турци – политически представители на малцинството, успя да омокоти възникналите противоречия и да запази етническият мир в страната, макар с цената на твърде мудното възстановяване на малцинствените права и свободи. Всъщност всяка стъпка в тази посока предизвикваше бурни дебати в политическото пространство – било във връзка с връщането на имената и изучаването на майчиния език, или с въпроса за характера на ДПС и неговата конституционна легитимност. Но заедно с това българското общество започна по-добре да осъзнава изключителната сложност на проблема, научи се да разбира нуждите на „другите“ свои съграждани и стана по-малко податливо на псевдо-патриотичните внушения на някои компроментирани среди. Това говори за известно „съзряване“ на обществото – наистина мъчително и бавно, но пък едва ли би могъл да се очаква бърз обрат в менталната сфера след десетилетното промиване на мозъци и все още живия балкански национализъм, подхранван у съседните страни.

3. Пътят към възраждане на малцинствата в България бе трасиран от борбата за възстановяване на *мюсюлманските имена*. Във всяка етнокултурна общност името е основен идентифициращ белег на личността. То свързва неговия носител с предците, регламентира мястото му в социума, изразява отношението на хората към макро- и микросвета. Особено значима е ролята на името в живота и миогледа на изповядващите исляма. Без своето собствено име вярващият не може да се представи след смъртта си пред Аллах, който призовава хората поименно, за да отсъди как са живели и да отведе праведните в рай³². Но не толкова религиозността мотивира исканията за връщане на имената. В условията на секуларизираното общество те бяха останали единственият видим показател за идентичността на българските мюсюлмани. Ето защо тяхната насилствена подмяна бе възприета като най-грубо вмешателство в интимния свят на индивида и най-застрашителния опит за пълното му родово обезличаване.

Още на първите митинги след свалянето на Тодор Живков се издигнаха призови за връщане на „турско-арабските имена“. По онова време главният застъпник за правата на турци и мюсюлмани бе *Независимото дружество за защита правата на човека*, а от края на 1989 г. и *Комитетът за национално помирение*, саморазпуснал се през 1991 г. За връщане на мюсюлманските имена апелираха тогавашният главен мюфтия Недим Генджев и редица български интелектуалци; самите потърпевши отправиха петиция до Народното събрание, подписана от близо 12 500 души. Така под натиска на обстоятелствата комунистическата върхушка бе принудена да отрече

³¹ Така *W. Нъркен*. *Türken und Pomaken in Bulgarien*. — SOEM, 32, 1992, 141-151 (вж. с. 145).

³² Вж. *А. Желязкова*. *Турци*, 390.

предишната си политика и на пленума от 29 декември 1989 г. ЦК на БКП реши да възстанови имената на всички насилствено преименувани български граждани³³.

С основаването на *Движението за права и свободи* (4 януари 1990 г.) въпросът за връщането на имената се превърна в приоритетна задача и за ДПС. Един месец по-късно в Народното събрание бе внесен проектозакон, предвиждащ съдебна процедура при смяната на имената. Той съдържа редица постановки, останали от Живковото време. Чл. 6 например гласеше, че „не се допуска име, което е осмиващо, опозоряващо, обществено неудобно или несъвместимо с достойнството и традицията на българския народ“, а това създаваше предпоставки за субективна интерпретация и отваряше врата пред местния административен произвол. Чл. 7 задължаваше бащините и фамилните имена да завършват на наставките -ов, -ев (респ. -ова, -ева) и неговото действие бе директно насочено към мюсюлманското население в страната, защото другите етнорелигиозни общности или вече отдавна бяха възприели тези славянски окончания за генитив, или (както отчасти арменците) поддържаха непроменена своята именна система. Особено оспорвана обаче бе предвидената в чл. 16 съдебна процедура при смяната на имената, съобразно условията на чл. 6 от Проектозакона и по реда на чл. 436 от Гражданско-процесионалния кодекс, изискващ на свой ред представянето на факти, доказателства и аргументи. Ето защо по инициатива на *Комитета за национално помирение* и под натиска на обществеността предложеният от Законодателната комисия при парламента вариант бе ревизиран и на 28 февруари по Националната телевизия се обяви решение за въвеждането на административна процедура. Това предизвика масови националистически протести, организирани от прокомунистическия *Общонароден комитет за защита на националните интереси* (ОКЗНИ) и сродната му *Отечествена партия на труда* (ОТП), както и контрамитинги на българските мюсюлмани. По някои съобщения в пресата обаче още тогава, за да получи признание и легализира ДПС като реална политическа сила (която не бе допусната при преговорите между управляващи и опозиция на т. нар. „Кръгла маса“), Ахмед Доган е направил компромис и на срещи с лидери на ОКЗНИ и представители на висшето държавно ръководство е бил склонен да приеме съдебната процедура³⁴.

³³ Вж. Работническо дело, бр. 364 от 30 дек. 1989, където на с. 3 е публикуван и доклада на Ал. Лилев. За преодоляване на допуснатите извращения сред тюркоезичното и мюсюлманското население в страната.

³⁴ След като още на 1 март лидерите на ДПС подписват съвместна „Декларация за взаимодействие“ с ръководството на ОКЗНИ – инспираторът на националистическите протести, а малко по-късно се отказват и от вече извоюваната административна процедура при реституиране на мюсюлманските имена, *Движението за права и свободи* бе официално регистрирано и с благословията на комунистическите власти участва в парламентарните избори със своя собствена листа. Срв. споделените от Йенал Бекир подробности около „хинтергрунда“ и ходовете на А. Доган, довели до признаването на ДПС като самостоятелна политическа сила, чрез което бяха отнети турските гласове от опозицията и предопределена победата на

Законът бе гласуван на 5 март 1990 г.³⁵ Впоследствие на проведената на 26 март в София Учредителна конференция ДПС излезе с декларация срещу него, а гладните стачки и други форми на протест доведоха през ноември до поправка, заменяща съдебната процедура с административна³⁶. Съгласно някои информации общо по двете процедури до 1 март 1991 г. са били удовлетворени 600 хиляди молби за възстановяване на имена³⁷. Възможно е тук да има някаква грешка по отношение на срока, защото в края на 1997 г. министър-председателят Иван Костов оповести, че близо 500 000 души си върнали имената между 1990-1993 г. и още 70 000 са сторили това след въпросния период³⁸.

По такъв начин бе премахната една неправда и направена първата крачка към възстановяване на малцинствените права. Това обаче не стана без съпротива. Публичен спор предизвика отпадането на окончанията -ов, -ев (-ова, -ева) от системата на мюсюлманските фамилни имена, независимо че в първата половина на века, а и за известно време след 1947 г. те не са били задължителни. Дори един от говорителите на *Комитета за национално помирение*, Сюлейман Гавазов, се произнесе за тяхното запазване като белег на национална принадлежност, за да могат българските мюсюлмани да се различават от гражданите на Република Турция³⁹. В крайна сметка въпросът бе решен демократично чрез правото на свободен избор и някои помаци предпочетоха да останат с тези фамилни наставки⁴⁰.

Прилагането на закона не мина безпроблемно. Доколкото в него се фиксираше три-годишен преференциален срок за по-лесно възстановяване на имената, някои представители на изпълнителната власт из средите на ДПС започнаха да подменят в служебната документация имената на местни мюсюлмани, преди те самите да са подали за това необходимите молби, като упражняваха натиск върху нежелаещите, наричайки ги „гяури“⁴¹. От-

бившите комунисти, а с това и забавянето на същинските реформи, в: Ще паднат ли дуварите на недоверието? – Демокрация, бр. 89 от 4 апр. 1990, с. 3. Вж. също коментара на *К. Бозева, П. Стоянов*. Национален въпрос и избори: I. Ябълката на сговора; II. Хазарт по реформаторски. – Демокрация, бр. 115 от 4 юли 1990, с. 1, 3; бр. 116 от 5 юли 1990, с. 1, 3. За „сделка“ със Закона за имената, допринесла за „етномобилизирането“ на помациите „в посока към турския етнос“ говори също бившият президентски съветник по етническите въпроси Михаил Иванов в: Не съм поставял под съмнение, че мюсюлманите от Западните Родопи имат български произход. – Труд, бр. 4 (14189) от 6 ян. 1994, с. 1, 4.

³⁵ Вж. Държавен вестник, бр. 20 от 9 март 1990.

³⁶ Вж. Държавен вестник, бр. 94 от 23 ноем. 1990.

³⁷ *К. Кънев*. Законодателство и политика към етническите и религиозните малцинства в България. – В: Общности и идентичности в България, 67-117 (вж. с. 100). Така също и в устна информация на М. Иванов до автора на тези редове.

³⁸ 570 000 души са си върнали турските имена. – Труд, бр. 321 (15470) от 22 ноем. 1997, с. 2.

³⁹ Вж. *С. Гавазов*. Законът за имената. – Труд, бр. 178 (13245) от 10 септ. 1990, с. 1, 4. Авторът упреква А. Доган, че въпреки подписаното от него споразумение по текста на Закона впоследствие е провокирал протестите срещу него, за да извлече политически дивиденди, представяйки ДПС като единствен защитник на мюсюлманите в България.

⁴⁰ Вж. В Смолян 592 души са си сменили имената. – Труд, бр. 208 (14087) от 7 септ. 1993, с. 2.

⁴¹ Вж. Секретарка на кметство подменя имена на мюсюлмани. – Труд, бр. 58 (14243) от 12 март 1994, с. 3; ДПС-кметове сменяли имена насила. – Труд, бр. 175 (14360) от 4 авг. 1994, с. 2.

делни кметове дори си послужиха с комунистическите методи от времето на „възродителния процес“, заличавайки в регистрите хиляди невъзстановени имена, променяйки названията на покойници и изхвърляйки старите надгробни плочи⁴². Всичко това предизвика негативен отзвук сред обществеността. Доста чувствително бяха посрещнати и отказите на имами да погребват мъртъвци с още невъзстановени имена. Понякога покойниците бяха оставяни по 2-3 дни, докато се реши проблемът чрез посмъртната промяна на името, чрез извикването на духовник от съседно селище или чрез погребването в обособен парцел за хора с български имена, отделно от останалите мюсюлмани. Особено силна бе тази индиректна форма на натиск в помашките райони през 1993 г., но макар инцидентно подобни случаи бяха отбелязани и в по-ново време⁴³. Отказът да се погребват мъртъвци с не тюркски или коранически имена бе възприет от българската общественост като проява на ислямски фундаментализъм, привнесен в Родопите от турски, арабски и ирански духовни мисионери. В резултат на всичко това някои помаци смениха рождените си имена с „по-мюсюлмански“, изоставяйки традиционни форми на съчетаване между българската и кораническата именна системи⁴⁴.

След 1993 г. сред младото поколение помаци се появи и една обратна тенденция към връщане на българските имена с оглед на по-лесното им интегриране в обществото или поради други, най-често икономически причини. Обикновено бяха излагани аргументи, че са възстановили мюсюлманските си имена под родителски натиск, но впоследствие те се оказали пречка при контактите им по време на следване, при започването на частен бизнес, получаването на виза за европейските страни или за Турция и пр. Много често като формален повод желаещите инсценираха „изгубване“ на паспорта, след което си изваждаха нов, но вече с български имена. Така те се снабдяваха с два еднакво валидни документи за самоличност, които – подобно на някои български турци – използваха съобразно обстоятелствата. Докато преди обаче процедурата по смяна на имената беше безплатна, от 1994 г. кандидатите вече трябваше сами да поемат съдебните разноски и често да чакат повече от година, докато молбите им бъдат разгледани⁴⁵. Техният брой не е уточнен. Не е изключено обаче подобни случаи да влизат

⁴² Заличават български имена в Якоруда. – Труд, бр. 182 (14974) от 6 юли 1996, с. 3; Полиция проверява кмета на Якоруда. – Труд, бр. 245 (15037) от 7 септ. 1996, с. 3.

⁴³ Срв. На имамите им забраняват да погребват мъртъвци с християнски имена. – Труд, бр. 110 (13989) от 14 май. 1993, с. 4; Имами отказват погребения заради български имена. – Труд, бр. 215 (14094) от 15 септ. 1993, с. 2; Имамите нямат основание да отказват погребение заради немюсюлмански имена. – Труд, бр. 245 (14124) от 20 окт. 1993, с. 4; Ахмед Доган инспектира тайно активистите си в Чеча. – Труд, бр. 33 (14218) от 9 февр. 1994, с. 3; Имамите можели да погребват мюсюлмани с български имена. – Труд, бр. 255 (14440) от 5/6 ноем. 1994, с. 5; Гонят ходжа, отказал да погребва. – Труд, бр. 38 (15187) от 8 февр. 1997, с. 3.

⁴⁴ Срв. Ц. Георгиева. Съжителството, с. 146.

⁴⁵ Вж. Млади българи мюсюлмани не искат турски имена. – Труд, бр. 52 (14237) от 5 март 1994, с. 3; Младежи от Смолянско връщат българските си имена. – Труд, бр. 85 (14270) от 18 апр. 1994, с. 2; Три бона струва българско име в Родопите. – Труд, бр. 47 (14533) от 24 февр.

сред онези 10 000 граждани, за които през 1997 г. премиерът И. Костов твърди, че били възстановили имената си „повече от един път“⁴⁶.

4. В сравнение с връщането на имената – въпрос, който може да се смята за приключил – доста повече проблеми възникнаха около правото на използване и изучаване в училище на майчиния език. Член 5 на Закона за политическите партии от 1990 г. задължаваше партиите да осъществяват дейността си в страната на български език. На митинги и срещи с избирателите обаче съвсем естествено бе ДПС да комуникира на турски и това дълго време беше недоволството на определени политически среди. В 1996 г. дори бе предложен законопроект за българския език, приемането на който би ограничило възможностите на ДПС за води предизборните си кампании на турски. На възраженията на негови депутати, че с това се нарушаван човешките им права, вносителят Гинчо Павлов (ОТП) язвително уточни, че в проекта е ползвал езиковия закон на Турция, където това също било забранено⁴⁷. Законът не се прие, но при всеки повод Движението бе упрекувано, че използва турския език публично на срещите със своя електорат.

Особено напрежение предизвика още през 1994 г. въпросът за задължителността на българския език при изпълнение на воинските задължения. Тогава парламентарната група на ДПС настоя в Закона за отбраната и въоръжените сили думата „задължителен“ да бъде заменена с „официален“. Предложената от Стефан Савов компромисна формулировка не сближи позициите. Ибрахим Татарлъ окачества приемането на закона като „опит за нов възродителен процес“, а Ахмед Доган заплаши с „пълнен бойкот на казармата“ и предупреди, че българските турчета „могат да бъдат призвани да не се подчиняват на командирите си“, ако спорният текст остане⁴⁸. Това нажежи още повече обстановката; чуха се гласове за сваляне на депутатския имунитет на Доган⁴⁹. Успокоение настъпи едва, след като бе дого-

1995, с. 5; Българомохамедани от Чеч масово си връщат имената. – Труд, бр. 250 (15042) от 11 септ. 1996, с. 3; Българомохамедани от Чеч не искат турско-арабски имена. – Труд, бр. 255 (15047) от 17 септ. 1996, с. 10; 3000 лева за възстановяване на българско име. – Труд, бр. 276 (15068) от 8 окт. 1996, с. 10; Кърджалиецът Бесим става Валери от любов. – Труд, бр. 117 (15266) от 2 май 1997, с. 5.

⁴⁶ Срв. тук бел. 37.

⁴⁷ Вж. Законът за българския език ще се обсъжда въпреки ДПС. – Труд, бр. 53 (14845) от 23 февр. 1996, с. 2.

⁴⁸ Вж. ДПС щели да разтурят парламента, ако в армията ни се говори само на български. – Труд, бр. 144 (14329) от 29 юни 1994, с. 1; БСП се наведе пред ДПС за българския в армията. – Труд, бр. 145 (14330) от 30 юни 1994, с. 1; Само на български ще се командва в армията. – Труд, бр. 146 (14331) от 1 юли 1994, 1-2; Отсъствието на Доган развихри национализма в групата му. В ДПС ще търсят сметка на Иван Палчев, че защитил българския език в армията. – Труд, бр. 147 (14332) от 2/3 юли 1994, с. 2; ДПС можело да обяви бойкот на армията заради българския език. – Труд, бр. 148 (14333) от 4 юли 1994, с. 2; В отсъствието на Доган проф. Татарлъ поведе ДПС срещу България. – Труд, бр. 148 (14333) от 4 юли 1994, с. 4; ДПС се страхува от нов възродителен процес. – Труд, бр. 151 (14336) от 7 юли 1994, с. 2.

⁴⁹ След законите за бойкот на армията: Проф. Николай Генчев иска имунитета на Доган. – Труд, бр. 149 (14334) от 5 юли 1994, с. 1-2; Татарчев да се заеме с Доган, настояват от ОТП. – Труд, бр. 150 (14335) от 6 юли 1994, с. 2; Скандал заради имунитета на Доган. – Труд, бр. 163

ворено да се уточни съдържанието на военските задължения, които изискват задължителната употреба на българския език, за да бъде предотвратена евентуална злоупотреба със закона от страна на българския команден състав⁵⁰. Една година по-късно обаче ДПС отново поиска отпадането на спорвания текст⁵¹. При зачестилите извращения в казармата бе напълно ясно желанието на българските турци да подсилят и там по законодателен път възможността за общуване на майчиния език. Използваният конфронтационен подход обаче и постоянното спекулиране с „възродителния процес“, както и заплахите за сезиране на международните правозащитни институции провокира негативна реакция сред обществеността.

Още със самото си създаване *Движението за права и свободи* поведе борба за изучаването на турски в българските училища. През март 1991 г. парламентарната му група протестира срещу наложения по това мораториум, в края на май бе готова да напусне заседанията, ако ВНС не вземе под внимание предлаганите от нея конституционни текстове за закрила на малцинствените права⁵². Приетият на 12 юни 1991 г. основен закон подсигури на всеки гражданин правото покрай задължителното изучаване на български да може да изучава също „собствения език“ (чл. 36, ал. 2) и безпрепятствено да развива собствената култура в съответствие с етническата си принадлежност (чл. 54, ал. 1). Първите конкретни стъпки в тази посока бяха направени след спечелване на изборите от СДС. На 21 ноември правителството на Филип Димитров прие постановление за въвеждане от 3 до 8 клас в общинските училища изучаването по 4 часа седмично на майчиния език като свободно избираем предмет. Това трябваше да стане от втория срок на учебната 1991/92 г., като Министерството на образованието и науката се задължаваше да осигури учебни помагала, програми и курсове за квалифициране на преподавателите⁵³. Всъщност изготвянето на учебници за такова кратко време не бе възможно, а двумесечните квалификационни курсове за учителите по турски започнаха едва през лятото на следващата година⁵⁴. Това накара ДПС да обмисля евентуална промяна на чл. 8 от Закона за образованието, предвиждащ обучението по майчин език да става само в държавните училища⁵⁵. Вече при избра-

(14348) от 21 юли 1994, с. 1; Иван Татарчев урежда личните си сметки с Доган, смятат в Парламента. – Труд, бр. 164 (14349) от 22 юли 1994, с. 2.

⁵⁰ Ахмед Доган и ген. Любен Петров се разбраха за българския език в армията. – Труд, бр. 156 (14341) от 13 юли 1994, с. 2.

⁵¹ ДПС ще поправи законопроекта за армията. – Труд, бр. 80 (14566) от 5 апр. 1995, с. 2.

⁵² Ахмед Доган размахва юмрук. – Труд, бр. 100 (13419) от 30 май 1991, с. 2.

⁵³ През втория срок учениците ще могат да изучават майчиния си език. – Труд, бр. 226 (13545) от 22 ноем. 1991, с. 2; От втория срок на учебната година започва изучаването на майчин език в училищата. – Демокрация, бр. 278 (544) от 22 ноем. 1991, с. 1.

⁵⁴ Учителите по турски си съкратиха ваканцията. – Труд, бр. 180 (13752) от 3 авг. 1992, с. 2. И през 1993 г. по думите на *Шерифе Мустафа* все още липсвали подготвени кадри, поради което не се предвиждало увеличаване на седмичните часове за изучаване на майчин език. Вж.: Турската филология се възстановява в СУ. – Труд, бр. 33 (13912) от 10 февр. 1993, с. 2.

⁵⁵ Вж. интервюто с *Ибрахим Татарлъ*: Турският език искал да си върне позициите. – Труд, бр. 152 (13723) от 01 юли 1992, с. 7.

ното с неговия мандат правителство на Любен Беров бяха създадени подобри предпоставки за изучаването на турски, включително чрез подсигуряването на безплатни учебници, дарени от турска фондация⁵⁶. Дотогава езикът бе застъпен като предмет в няколко средни духовни училища и полувисшия ислямски институт. От 1993 г. бе възстановена и специалността „Тюркология“ при Центъра за източни езици и култури към Софийския университет. Турски в рамките на филологическото или педагогическото образование бе въведен също в редица други висши училища, например във Великотърновския университет, във Висшия педагогически институт (по-късно университет) в град Шумен, във филиала на Пловдивския университет в град Кърджали (бившия полувисш педагогически институт) и пр. По линия на ДПС подбрани младежи получиха възможността да следват в Турция⁵⁷; други (предимно помаци) бяха изпратени в арабски страни със съдействието на *Националната фондация за развитие на ислямската култура „Крал Фахд бин Абдул Азиз“* на Недим Генджев⁵⁸. Недоволно обаче от изкуствените пречки, съпътстващи въвеждането на майчиния език в училищата⁵⁹, още в началото на учебната 1993/94 г. ДПС започна кампания той да получи статут на общообразователен предмет. Бяха огласени протестни декларации на инициативни родителски комитети, заплашващи с бойкот учебните занятия, ако исканията им не бъдат удовлетворени. Към тях се присъединиха представители на турската интелигенция и делегати на окръжни конференции на ДПС, турският консул в Пловдив пожела да посети час по майчин език, някои директори побързаха да включат този предмет в редовната учебна програма⁶⁰. Въпросът бе обсъждан на закрито заседание на кабине-

⁵⁶ 70 хиляди учебници по турски език ще влязат в училищата. – Труд, бр. 183 (14062) от 9 авг. 1993, с. 2.

⁵⁷ Готвят се стипендии за елитни турски училища. – Труд, бр. 7 (14192) от 10 ян. 1994, с. 2; ДПС праща 100 студенти да следват в турски вузове. – Труд, бр. 201 (14993) от 25 юли 1996, с. 5; Фихри Сали изпраща нашенчета в турски мюсюлмански училища. – Труд, бр. 205 (14997) от 29 юли 1996, с. 2; Дипломите на завършилите в Турция няма да се признават. – Труд, бр. 332 (15124) от 3 дек. 1996, с. 5; ДПС праща 100 младежи и девойки да учат в Турция. – Труд, бр. 232 (15381) от 25 авг. 1997, с. 2.

⁵⁸ Срв.: Нашенци, изпратени да учат в Дамаск, мизерстват. – Труд, бр. 154 (14339) от 11 юли 1994, с. 2; 15 нашенци ще се учат с арабска помощ. – Труд, бр. 158 (14343) от 15 юли 1994, с. 2 и др.

⁵⁹ Срв. за това съобщенията в Права и свободи, бр. 4 от 22 ян. 1993, с. 6; бр. 9 от 26 февр. 1993, с. 3; бр. 30 от 23 юли 1993, с. 1, 3 и др.

⁶⁰ Турски да се учи задължително искат в Разград. – Труд, бр. 211 (14090) от 10 септ. 1993, с. 3; Задължително изучаване на турски език поиска ДПС. – Труд, бр. 244 (14123) от 19 окт. 1993, с. 3; Родители искали задължителен турски език. – Труд, бр. 252 (14131) от 28 окт. 1993, с. 3; Задължителен турски и защита на Юсуф Джуджо поиска ДПС. – Труд, бр. 261 (14140) от 8 ноем. 1993, с. 1; Турски консул настоявал да посети час по майчин език в българско училище. – Труд, бр. 264 (14143) от 11 ноем. 1993, с. 2; ДПС настоява майчиният език да се изучава като задължителен предмет. – Труд, бр. 276 (14155) от 25 ноем. 1993, с. 3; Директор разпорежда задължително изучаване на турски в училище. – Труд, бр. 25 (14210) от 31 ян. 1994, с. 3; Ахмед Доган инспектира тайно активистите си в Чеча. – Труд, бр. 33 (14218) от 9 февр. 1994, с. 3; Към автономия водели исканията за изучаване на турски език. – Труд, бр. 159 (14344) от 16/17 юли 1994, с. 3.

та, но правителството възприе позицията, че конституционното право не може да бъде задължение⁶¹. Ето защо постановление № 183 на МС от септември 1994 г., макар да увеличи броя на годините за изучаване на майчиния език (от 1 до 8 клас), запази неговата интензивност (по 4 часа седмично) и характера му на свободно избираем предмет⁶². Предвиждаше се и едногодишен подготвителен клас преди започване на учебния процес за децата, които не владеят добре български, а преподавателите по майчин език трябва да имат висше или полувисше образование. При недостига на подготвени кадри обаче на много места изучаването на турски бе поверено на среднисти, а някъде липсата на достатъчно кандидати намали броя на изградените вече факултативни групи⁶³. От 1995 г. се забеляза и отлив от изучаването на майчиния език. – вместо да записват турски като СИП, учениците предпочитаха западен език с оглед на по-добрата си квалификация⁶⁴. За две години бяха регистрирани около 2000 подобни случая, което разбира се представляваше незначителен процент в сравнение с 64-те хиляди средношколци, изучавали турски през 1996 г. и близо 200-те абсолвенти в специалността „Турска филология“. През лятото на същата година МОН обяви, че започва подготовката на нови учебници, които да заменят използваните дотогава турски езикови помагала; бяха изпратени и неколцина учители на специализация в Турция⁶⁵. По-късно обаче просветното министерство при Жан Виденов се ангажира предимно с атаки срещу традиционното мюсюлманско облекло⁶⁶ и през лятото на 1997 г. новото правителство на ОДС трябва да констатира, че поради липсата на учебници и квалифицирани преподаватели не може да се гарантира изучаването на майчиния език в училищата⁶⁷. Всичко това накара ДПС да поднови своите искания за въвеждането на турски като задължителен учебен предмет. Неговата парламентарна група дори

⁶¹ Часовете по майчин език ще бъдат по желание. – Труд, бр. 146 (14331) от 1 юли 1994, с. 2.

⁶² Народните избранници са против цигански и турски в училищата. – Труд, бр. 169 (14354) от 28 юли 1994, с. 3; Общините дават пари за учебници по майчин език. – Труд, бр. 191 (14376) от 23 авг. 1994, с. 3; Майчин език ще се учи от първи до осми клас. – Труд, бр. 207 (14392) от 10/11 септ. 1994, с. 4.

⁶³ Среднисти обучават българчета на турски. – Труд, бр. 214 (14399) от 19 септ. 1994, с. 5; Смолянчета ще учат турския като майчин. – Труд, бр. 250 (14435) от 31 окт. 1994, с. 4.

⁶⁴ Отлив от турския език констатира учители. – Труд, бр. 241 (14727) от 13 окт. 1995, с. 5; Ученици масово отказват да изучават турски език. – Труд, бр. 247 (15039) от 9 септ. 1996, с. 3.

⁶⁵ Подготвят се нови учебници по турски език. – Труд, бр. 125 (14917) от 9 юни 1996, с. 5; Илчо Димитров праща учители на специализация в Турция. – Труд, бр. 190 (14982) от 14 юли 1996, с. 3.

⁶⁶ Илчо Димитров ще забранява шалвари и чалми в училищата. – Труд, бр. 186 (14978) от 10 юли 1996, с. 5; Без чалми и цървули в училище. – Труд, бр. 249 (15041) от 11 септ. 1996, с. 1, 3; Просветното министерство забрани шалварите в училищата в Чеча. – Труд, бр. 329 (15121) от 30 ноем. 1996, с. 3; ДПС почва борба за шалвари в училищата. – Труд, бр. 332 (15124) от 3 дек. 1996, с. 1, 2; Илчо Димитров призова учениците от Рибнево да махнат шалварите. – Труд, бр. 333 (15125) от 4 дек. 1996, с. 5; В Рибнево ходели с шалвари от немотия. – Труд, бр. 340 (15131) от 11 дек. 1996, с. 2.

⁶⁷ Без часове по майчин език в училищата? – Труд, бр. 149 (15298) от 3 юни 1997, с. 3.

внесе проектозакон за изменение и допълнение на Закона за народната просвета, предвиждащ създаването на отделни паралелки, в които учебният процес да се води на турски⁶⁸. Въпросът бе и си остава деликатен. Съществуващата преди подобна практика несъмнено отговаря на изискванията за закрила на малцинствените права. Тя обаче възпрепятстваше интеграцията на турското население в рамките на българското общество и държава⁶⁹. От друга страна такива мерки биха могли да засегнат и българско мюсюлманско население, чийто роден език никога не е бил турския. Още през 1992 г. по конюнктурни съображения висш чиновник бе препоръчал на помаците в Западните Родопи да учат турски, „за да ни приемели в Европа“⁷⁰. Пак там избухна и един от най-големите публични скандали около „самоопределянето“ на българи мюсюлмани като турци⁷¹. Форма на решение бе намерена с ратифицирането на Рамковата конвенция, но нейното прилагане не би трябвало да нарушава баланса между подсигурирането на малцинствените права и закрилата на националните интереси.

Проблемът за просветното дело на малцинствата има и още един аспект. Става дума за **религиозното образование** – не само с оглед подготвя-

⁶⁸ Турският език да бъде задължителен иска ДПС. – Труд, бр. 64 (14856) от 6 март 1996, с. 2; Турчетата в отделни паралелки поиска ДПС. – Труд, бр. 349 (15140) от 20 дек. 1996, с. 5; ДПС дало рамо на опозицията заради обещаните турски училища. – Труд, бр. 357 (15148) от 30 дек. 1996, с. 2; ДПС настоява за турски език и Корана в училище. – Труд, бр. 273 (15422) от 5 окт. 1997, с. 2.

⁶⁹ Вж. също С. Гавазов. Смешен плач за майчиния език. – Труд, бр. 49 (14841) от 19 февр. 1996, с. 9.

⁷⁰ Зам.-министър на образованието прави антибългарска пропаганда. – Демокрация, бр. 23 (909) от 29 ян. 1993, с. 1, 3.

⁷¹ Срв.: На насилствено потурчване са подложени българите мохамедани. – Дума, бр. 23 от 29 ян. 1993, с. 2; Масмедияте турцизирали помаците, твърди Мехмед Ходжа от ДПС. – Труд, бр. 91 (13970) от 21 апр. 1993, с. 3; ДПС ще разследва случаят Джуджо. – Труд, бр. 92 (13971) от 22 апр. 1993, с. 3; Води се следствие срещу кмета на Сатовча. – Труд, бр. 119 (13998) от 26 май 1993, с. 3; ДПС щяло да защитава Юсуф Джуджо докрай. – Демокрация, бр. 122 (1008) от 29 май 1993, с. 2; Не виждам нищо лошо депутат от българския парламент да говори с избирателите си на турски език. – Труд, бр. 124 (14003) от 1 юни 1993, с. 1, 3; „Случаят Якоруда“ има продължение. ДПС заплашва с избори. – Труд, бр. 212 (14091) от 11 септ. 1993, с. 2; БСП и СДС се обединиха за случая „Якоруда“. – Труд, бр. 218 (14097) от 18 септ. 1993, с. 1-2; Тайна подписка се движи из Якоруда. – Труд, бр. 224 (14103) от 25 септ. 1993, с. 3; Втора Босна се готви в Якоруда. ВМРО стяга отпор на турцизацията. – Труд, бр. 224 (14105) от 28 септ. 1993, с. 1-2; ДПС и ВМРО атакуват президента от два фланга за турцизацията. – Труд, бр. 227 (14106) от 29 септ. 1993, с. 2; ДПС не иска статут на турско малцинство у нас. – Труд, бр. 228 (14107) от 30 септ. 1993, с. 2; Якоруда скарва парламента с президентството. Съветник клати стола на Желев. – Труд, бр. 239 (14118) от 13 окт. 1993, с. 1; Съветническа солидарност срещу д-р Желев отървала Михаил Иванов. – Труд, бр. 243 (14122) от 18 окт. 1993, с. 2; ВМРО приема ръкавицата, хвърлена от ДПС в Западните Родопи. – Труд, бр. 288 (14167) от 9 дек. 1993, с. 1-2; Преброяването в Якоруда и гр. Гоце Делчев може да не се нищи от КС. – Труд, бр. 9 (14194) от 12 ян. 1994, с. 2; Юсуф Джуджо оглави ДПС в Пиринския край. – Труд, бр. 66 (14251) от 22 март 1994, с. 2; Джуджо получи 14 месеца условна присъда. – Труд, бр. 77 (14262) от 18 апр. 1994, с. 2; Джуджо пак иска да е кмет на Сатовча. – Труд, бр. 231 (14714) от 2 окт. 1995, с. 2; Екскметът Юсуф Джуджо замразен в ДПС. – Труд, бр. 233 (14719) от 4 окт. 1995, с. 3.

нето на мюсюлмански духовни кадри, но и с цел да се запознаят подрастващите с основните морални ценности на една световна религия, която е неотменима част от тяхната традиционна култура. В България решаването на този въпрос бе оставено на самата мюсюлманска общност. Още през 1990 г. Недим Генджев основа полувисш ислямски институт към Главното мюфтийство. Първоначалната идея бе неговите възпитаници да се подготвят не само за нуждите на религиозния култ, но и да придобият редица светски познания, включително втора специалност по история или по турски език. Дори се обмисляше изграждането на модерен учебен център с библиотека и пансион в района на столичната община Люлин, но това не стана поради негативната обществена нагласа. Подобни причини осуетиха и съвременното превръщане на Института във висше учебно заведение. Несъмнено определена роля за това изиграха и честите смени на ръководството, следващи политическата конюнктура, което неминуемо се отрази върху състоянието на учебния процес. В 1992 г. например въпреки съдействието на ДПС Институтът не можа да подобри своя статут. През 1993-1995 г. противоборството между двамата главни мюфтии Недим Генджев и Фикри Сали Хасан изтика този въпрос съвсем на заден план, а при последвалото управление на БСП в 1996-1997 г. просветното министерство не се реши да даде на Института статут на висше училище⁷² и той трябваше да функционира едва ли не като частен колеж, издържан от турска фондация. Едва през 1998 г. въпросът бе позитивно решен, но с времето Институтът вече беше станал почти напълно религиозно учебно заведение. Освен него в страната бяха открити още 4 средни духовни училища. Едното от тях бе прочутия шуменски „Нювваб“ – някога основен център за подготовка на мюсюлманските духовни кадри. Две други се намират в Момчилград и Русе – от 1994 г. шкклата в крайдунавския град е единственото средище за религиозно обучение на момичета. Четвъртото духовно училище все още няма изяснен статут. То бе създадено от Н. Генджев в родното му село Глоджево (Разградско) и първоначално (в края на 1992 г.) бе регистрирано като светска институция, която през 1996 г. бе на път да се превърне в турска езикова гимназия. Опитът през същата година за разкриването на ново ислямско училище в гр. Мадан беше отклонен от местните просветни власти под предлог, че турският език (sic) не е майчин за помаците от региона. С изключение на частното училище в Глоджево, финансирано почти изцяло от Фондация „Крал Фахд“, останалите са подпомагани и от други арабски и турски фондации, с привличането също на преподаватели от Турция по специалните религиозни предмети⁷³.

⁷² Сrv.: Генджев и Илчо Димитров спорят за ислямски колеж. – Труд, бр. 16 (14808) от 17 ян. 1996, с. 5.

⁷³ За повече подробности вж.: Проверка може да затвори училището на Недим Генджев. – Труд, бр. 61 (14246) от 16 март 1994, с. 3; Турци и кюрди-фундаменталисти незаконно учат на Корана русенски деца. – Труд, бр. 81 (14266) от 13 апр. 1994, с. 3; Полиция гони турските учители от Русе. – Труд, бр. 82 (14267) от 14 апр. 1994, с. 2; Учители от Турция преподават Коран в наши училища. – Труд, бр. 84 (14269) от 16 апр. 1994, с. 2; Просветното министерство

5. Използването на майчиния език в публичното пространство е свързано и със състоянието на турското медийно дело като елемент от развитието на малцинствената култура. Още в първите години на посттоталитарния период започна съживяването на турския печат. Вестник *Нова светлина*, който бе станал трибуна за пропагандиране на асимилационната политика и от лятото на 1988 г. бе прехвърлен от ЦК на БКП към НС на Отечествения фронт (от 1990 – Отечествен съюз) продължи да излиза на български до 17 октомври 1990 г., когато Националният съвет оттегли издателските си права. Като независимо издание още на следващия месец вестникът отпечата първите кратки публикации на турски език. През януари 1991 г. се появи два броя с притурка на турски под името „*Işık*“ (*Светлина*), а от февруари същата година до април 1992 г. вестникът, с название „*Işık – Светлина*“, обнародваше три пъти седмично материали на турски и на български език⁷⁴. По-късно той бе трансформиран в независим културно-информационен седмичник „*Güven – Доверие*“, просъществувал под редакцията на Арзу Тахирова до април 1996 г. Пак тогава поради финансови затруднения бе преустановено и излизането на издаваният между 1992-1996 г. от едноименната фондация *Güven – Доверие* двуезичен детско-юношески вестник „*Çir-çir – Щурче*“.

При новите условия възникна и особен мюсюлмански вестник, орган на Главното мюфтийство. Той се появи на 26 април 1990 г. в два еднакви варианти – „*Müslümanlar*“ (на турски език) и „*Мюсюлман*“ (на български). Негов инициатор и директор на изданието бе тогавашният главен мюфтия Недим Генджев, а пръв главен редактор – Фехми Яваш(ев) – някогашен журналист от „*Нова светлина*“ и за известно време заместник ректор на Полувисшия ислямски институт. Вестникът бе замислен като месечно издание, но неговата периодичност е силно нарушена. След настъпилия през 1992 г. разкол в мюсюлманското вероизповедание под едно и също заглавие „*Müslümanlar – Мюсюлман*“ възникнаха две различни версии на този орган. Едната, с главен редактор Фехми Яваш, а след смъртта му – Исмаил

ходатайства за турски учители в наше мюсюлманско училище. – Труд, бр. 87 (14272) от 20 апр. 1994, с. 3; Петима даскали от Турция идват в Шумен. – Труд, бр. 205 (14390) от 8 септ. 1994, с. 5; Близо 100 деца ще се възпитават в мюсюлманско училище. – Труд, бр. 212 (14397) от 16 септ. 1994, с. 5; Фондация фантом спонсорира мюсюлмански училища. – Труд, бр. 214 (14399) от 19 септ. 1994, с. 5; Държавата ще контролира ислямските школа. – Труд, бр. 224 (14710) от 23/24 септ. 1995, с. 5; Турска езикова гимназия стартира от есента у нас. – Труд, бр. 7 (14799) от 8 ян. 1996, с. 3; Илчо Димитров: Турция да не се бърка в нашето образование. – Труд, бр. 15 (14807) от 16 ян. 1996, с. 3; Хората на Догаи ще искат оставката на Илчо Димитров. – Труд, бр. 17 (14809) от 18 ян. 1996, с. 2.

⁷⁴ Подробности за характера на публикациите и провежданата редакционна политика вж. при: *И. Ялъмов*. Турският периодичен печат в България (1878-1996). – В: Периодичният печат на малцинствата в България (1878-1997). С., 1998, 6-67 (вж. на 40-42). Срв. също: *М. Иванов, И. Ялъмов*. Турската общност в България и нейният периодичен печат (1878-1997). – В: Българско медиазнание. Енциклопедично издание за медианаука и медиापублицистика. Т. 2. С., 1998, 556-600 (вж. 597-598).

Чауш, бе издание на оглавяваното от Фикри Сали Хасан главно мюфтийство, докато другата версия с главен редактор Хашим Мехмед остана орган на старото главно мюфтийство с председател на Висшия духовен съвет Н. Генджев. Запазвайки тематичната си насоченост те се конфронтираха по въпроса за статута и споровете между двете главни мюфтийства. Този вестник има почти ведомствен характер – разпространява се от мюфтийствата в страната и рядко попада в полезрението на широката българска общественост. Шум се вдигна само около появилите се в Силистра ксерокопия на календара за 1994 г., приложен във версията на подкрепяното от ДПС главно мюфтийство на Фикри Сали. Отбелязаните в него възпоменателни дати за завладяването на средновековната българска столица Търново от османците (1389), за създаването на ДПС, за смъртта на турския президент Тургут Йозал и др. провокираха местните националисти да нащарят със свастики стената на мюсюлманското настоятелство в града⁷⁵.

На 11 февруари 1991 г. започна да излиза седмичният орган на ДПС като две отделни издания, респективно на турски и на български език. Първоначално турският вариант „*Hak ve Özgürlük*“ бе огледален превод на българския „*Права и свободи*“. Впоследствие в него се появиха и по-различни материали, адресирани към турската читателска аудитория и с времето „*Hak ve Özgürlük*“ придоби сравнително самостоятелен облик. В него спомените за „възродителния процес“ например бяха много по-детайлни, а критиките към българската асимилационна политика – далеч по-остри. Органът на ДПС се разпространява почти изключително по партийна линия и трудно може да се намери извън окръжните централи и клубове на Движението. Нарастналите разходи по отпечатването предизвикаха сериозни финансови затруднения и през 1994 г. за няколко месеца вестникът спря да излиза⁷⁶. По-късно бяха потърсени допълнителни форми за обезпечаване на периодичността включително чрез абонамента на училища със средства от общинския бюджет⁷⁷. Това обаче не помогна и през април 1996 г. списването на вестника бе преустановено. През юни с. г. на отчетно-изборната конференция на ДПС в Кърджали местните кметове бяха упрекнати, че не са изпълнили заръката на ръководството и не са подсигурили по 1000 абонамента от селище, което довело до спиране на партийния орган⁷⁸. Впоследствие един от Догановите съперници, Гюнер Тахир, се опита с помощта на СДС да учреди алтернативна на *Движението за права и свободи* организация със собствен информационен бюлетин. Той обаче бе отстранен от Движението като „отцепник“ и загуби позиции пред турската общност. Едва през октомври 1997 г.

⁷⁵ Вж.: Падането на Търново под турско робство обявено за мюсюлмански празник в Силистренско. – Труд, бр. 38 (14223) от 15 февр. 1994, с. 3.

⁷⁶ Вж.: Отново тръгват „Подкрепа“ и органът на ДПС. – Труд, бр. 241 (14426) от 20 окт. 1994, с. 3.

⁷⁷ Училища били абонирани за ДПС-органа? – Труд, бр. 28 (14820) от 29 ян. 1996, с. 5.

⁷⁸ Вж.: Предавания на турски иска ДПС в Кърджали. – Труд, бр. 162 (14954) от 16 юни 1996, с. 2.

издаването на „*Права и свободи*“ бе възобновено под редакцията на Исмаил Чауш, като членовете на ДПС бяха вече задължително абонирани за партийния орган⁷⁹.

Освен този културно-политически седмичник в продължение на няколко години ДПС издаваше и детския вестник „*Filiz*“ (*Клонка*) – своеобразно продължение на едноименния орган на ЦК на ДКМС. В новия си вид той се появи през април 1992 г. С малки прекъсвания (в 1994 и 1996 г.) вестникът продължи да излиза под ръководството на Мухаррем Тахсин(ов), като от март 1996 г. стана независимо издание. През май 1994 г. бе основано и детското списание „*Balon*“ (*Балон*) с главен редактор Кязим Мемишев. То се очерта като най-значимото турскоезично издание за подрастващи, поради което през февруари 1997 г. бе одобрено от Министерството на образованието и за учебно помагало. Извън изброената периодика в страната се разпространява също седмичникът „*Zaman*“ (*Време*), започнал да излиза през 1992 г. като българско издание на едноименния истанбулски всекидневник, а така също месечното списание „*Ümit*“ (*Надежда*), появило се от юни 1995 г. под редакцията на Юсуф Керим(ов) като издание на турско-българската *Фондация за просвета и култура „Balkan“*. С течение на времето те престанаха да бъдат буквални копия на турските „*Zaman*“ и „*Sizinti*“ (*Просмукване*) – в тях започнаха да се появяват все повече оригинални публикации, свързани с живота на българските мюсюлмани. И двете издания са изразители на религиозните, социално-политическите и културните възгледи на оглавяваното от Fethullah Gülen Носаефенди ислямско течение в днешна Турция, което се опитва да съчетае религиозната етика и морал с изискванията на съвременността. Макар да имат светски характер, те разглеждат почти всички теми през призмата на исляма. И въпреки, че пледират за толерантност и диалог между етнорелигиозните общности в България, с акцента си върху ислямската култура и обширната информация за турското вътрешнополитическо и икономическо развитие те обективно съдействат за свързването на българските мюсюлмани със събратята им в Република Турция.

Появата след 1990 г. на турскоезична периодика е позитивна крачка по пътя на малцинственото възраждане. Тя обаче едва ли е достатъчна за задоволяване на културните нужди на турската етническа общност. В България почти не се издават книги на турски, ако не се броят учебните езикови помагала и наръчниците по вероучение. Съвсем инцидентно е публикуването на художествени творби – няколко стихосбирки на издателството „*Güven – Доверие*“, два сборника, посветени на Настрадаин Ходжа (единият от тях обаче с научни доклади)⁸⁰ и пр. Местните турски писатели и поети са принудени да реализират творчеството си по страниците на и без това ограничната турскоезична преса (в *Güven, Hak ve Özgürlük, Ümit*). Недостатъчен

⁷⁹ Членове на ДПС задължени да се абонират за вестник. – Труд, бр. 316 (15465) от 17 ноем. 1997, с. 2.

⁸⁰ Вж. М. Иванов, И. Ялъмов. Турската общност, с. 596.

е и броят на турските книги в отново функциониращите специализирани читалища в районите със смесено население. И когато зам. председателят на ДПС Мюмюн Емин критикуваше в Кърджали липсата на абонамент за вестник „*Права и свободи*“, председателят на местната *Фондация за развитие на турската култура и фолклор* Нуретин Мехмед на свой ред обвини ръководството на ДПС, че не е направило досега нищо за осигуряване на читалищата с книги на турски език⁸¹.

Още по-големи са проблемите с въвеждането на турскоезични програми в електронните мас-медии. От 1993 г. направление „*Предавания на турски и арабски език*“ на Българското национално радио започна да излъчва сутрин и вечер по две половинчасови емисии за българските турци. Те включват информационни бюлетини на турски език и народни песни, което е съвсем недостатъчно и не задоволява интереса на слушателите. На всичко отгоре сигналът се подава до четири маломощни предаватели в Североизточна България и Кърджалийско на такива честоти, които не се ловят във всички райони, обитавани от български турци⁸². През същата година бяха направени постъпки и за въвеждането на 15-минутни турскоезични емисии по „Ефир 2“ на българската телевизия. Новината бе оповестена предварително, съвпадайки по време със сватбата на Ахмед Доган. Някои наблюдатели видяха в това жест към лидера на ДПС, припомняйки че страната не разполага с възможностите на една Германия или на Съединените щати, където отдавна съществуват чуждоезични телевизионни програми⁸³. Идеята така и не се реализира: въпреки многократните опити все още няма турскоезични предавания по българската национална телевизия. Това кара малцинството да се ориентира към радио- и телевизионни предавания от Република Турция, което обаче го изолира от българския обществен-политически живот. Ситуацията бе използвана от *Движението за права и свободи* по време на местните избори през 1993 г., когато Ахмед Доган и Гюнер Тахир (тогава в качеството си на заместник областен управител на Русе) агитираха по канал на турската телевизия в полза на свой кандидат⁸⁴. Впоследствие зачестиха скандалите около нелегалното монтиране на ретранслатори на турски програми, за което ДПС-кметове нерядко заплащаха със средства от общинския бюджет. Някои проверки дори установиха, че турски предавателни съоръжения, обърнати директно към България, са разположени в съседство на границата и смущават българския ефир⁸⁵. През 1996 г.

⁸¹ Срв. тук по-горе бел. 78.

⁸² М. Иванов, И. Ялъмов. Турската общност, с. 596.

⁸³ 129 джамии и две църкви построихме за четири години. – Труд, бр. 266 (14145) от 13 ноем. 1993, 1-2.

⁸⁴ Турска телевизия се меси в наши избори. – Труд, бр. 158 (14037) от 10 юли 1993, с. 2.

⁸⁵ Ретранслатори за турска телевизия смущават българската. – Труд, бр. 180 (14059) от 5 авг. 1993, с. 3; Затвор до 5 г. очаква кметове, излъчвали турска телевизия. – Труд, бр. 182 (14061) от 7 авг. 1993, с. 2; Нелегални телевизионни предаватели се множат в Разградско. – Труд, бр. 186 (14065) от 12 авг. 1993, с. 2; 35 нелегални ретранслатори за турска телевизия засечени около Исперих. – Труд, бр. 298 (14177) от 21 дек. 1993, с. 3; Над 25 незаконни преда-

А. Доган бе принуден да признае, че българските турци познавали по-добре имена и факти от политическия живот в Турция, отколкото в родната си страна – това обяснявало и по-слабото представяне на ДПС на поредните избори. Според Доган нещата едва ли биха се променили с въвеждането на турскоезични предавания по българската телевизия, дори ако са информационно захранвани от ДПС, защото неговият електорат щял да продължи да предпочита шоупрограмите, излъчвани от Турция⁸⁶. Въпросът продължи да стои на дневен ред и на националната си конференция в Кърджали ДПС отново настоя за въвеждането на турскоезични телевизионни предавания⁸⁷.

Неангажираността на държавните институции с развитието на малцинствената култура и заниженият контрол по опазване на нейните ценности обясняват не само случаите на унищожаване на българоезична литература в селища с турско население (например в Момчилград, където като тоталитарна книжнина, обслужвала „възродителния процес“, бяха бракувани 20 хиляди тома книги, вкл. „Бай Ганьо“, Гьотевия „Фауст“, приказките на братя Грим и пр.)⁸⁸, но и похищението на уникални ислямски реликви с цел продажбата им зад граница. И докато Народната библиотека бе критикувана, че за първата си книга на компактдиск е предложила не друго, а стар екземпляр на Корана⁸⁹, никой не се постара да предотврати открадването на друг четиривековен, богато орнаментиран Коран, изнесен нелегално за Турция⁹⁰.

В България поддържането на етническата култура бе предоставено на самите малцинства – без ограничения, но и без съдействие или финансова помощ от страна на държавните органи. Това накара ДПС, нерядко да се обръща към Турция – било с оглед на преподавателски кадри, или във връз-

вателите на турска телевизия са засечени в Айтос. – Труд, бр. 303 (14182) от 28 дек. 1993, с. 3; Делата срещу разпространителите на турска телевизия са блокирани. – Труд, бр. 56 (14241) от 10 март 1994, с. 3; Турски предаватели смушавали програмите на БНТ в половин България. – Труд, бр. 182 (14367) от 12 авг. 1994, с. 2; В националния ефир светят червени фенери. – Труд, бр. 30 (14516) от 4/5 февр. 1995, 9-10.

⁸⁶ Доган бил против телевизията да излъчва на турски език. – Труд, бр. 90 (14882) от 1 апр. 1996, с. 2.

⁸⁷ Телевизионни предавания на турски език иска ДПС. – Труд, бр. 333 (15125) от 4 дек. 1996, с. 4.

⁸⁸ В национален епос прераства скандалът с бракуваната в Момчилград литературна класика. – Труд, бр. 185 (14064) от 11 авг. 1993, с. 3.

⁸⁹ Българи изнасят електронен Коран; Чевръсти бизнесмени правят темане на Аллах. – Труд, бр. 192 (14377) от 24 авг. 1994, с. 1, 2; Страната ни се връща в XIV век, смята Николай Генчев. – Труд, бр. 193 (14378) от 25 авг. 1994, с. 1; Ако първото нещо в културата ни е Коранът от Пазарджик, значи сме в дълбока дупка на нравствената криза. – Труд, бр. 194 (14379) от 26 авг. 1994, с. 1, 3; Гузна съвест около компактдиска с Корана виждат в телевизията. – Труд, бр. 194 (14379) от 26 юни 1994, с. 3; С българския електронен Коран ЮНЕСКО ни записва в „Паметта на света“. – Труд, бр. 207 (14392) от 10/11 септ. 1994, с. 6.

⁹⁰ Турчин откраднал от Шумен еднометров позлатен Коран. – Труд, бр. 173 (14659) от 26 юли 1995, с. 5.

ка с развитието на местната култура. Още през 1991 г. негов депутат бе сондирал възможността за оказване на подкрепа в духовната сфера от страна на турското Министерство на културата и на истанбулската община *Bakırköy*⁹¹. По-късно гарантираното с новата Конституция право на сдружаване (чл. 49, ал. 1) и на развитие на етническата култура (чл. 54, ал. 1) бе оползотворено от ДПС чрез създаването на съответни организации. През 1992 г. в Шумен бе регистрирано *Дружество за турски език и култура*, имащо за цел да съдейства за развитието и обогатяването на турския език и да поощрява проучването на диалектите, фолклора, обичаите и етнографията на турското население в България⁹². Впоследствие подобни сдружения възникнаха и на други места, като след Втората си национална конференция в Кърджали (1994 г.) те се ангажираха с издирването на турските топоними в страната, за да се уточни по-добре произходът на населението в етнически смесените райони⁹³. Някои фондации развиваха и практическа дейност. През март 1993 г. например в Кърджали се проведе първият празник на местния турски фолклор с участието на 18 състава, включително на гости от *Çoğlu* (Турция). Инициативата бе на кърджалийската община и на културната фондация *İstikbal*, ангажирана с подпомагане на турската лирика и проза⁹⁴. Вече през септември 1995 г. в хасковското село Стамболово бе организиран и първият национален фестивал на турския фолклор, на който взеха участие 14 колективи от различни части на страната⁹⁵. Такива прояви се вплитаха в обществено-политическия живот. Националният фестивал в Хасковско например съвпадна с началото на кампанията по изборите за местно самоуправление, а учреденият в Шумен в навечерието на студентския празник през 1995 г. литературен кръг „*Мисъл*“ бе окачен като първа крачка към организирането на младежко движение на ДПС⁹⁶.

Културно-просветна организация създадоха и кримските татари. В началото на април 1993 г. окръжният съд в Силистра регистрира сдружението „*Асабай*“ (*Родство*), което си поставяше за цел запазването на езика и културното наследство на татарите в България. На проведената през август същата година национална конференция в Силистра представителите на тази етническа общност избраха за председател на дружеството Зия Исмаил, решиха да издават свой вестник – „*Ушун*“ (*Искра*) и да отбележат 50-годишнината от насилственото изселване на татари от Крим и експулсирането през 1944 г. от Й. Сталин на 50 хиляди българи⁹⁷. От 1996 г. ръководство-

⁹¹ ДПС иска помощ от Турция. – Труд, бр. 66 (13385) от 11 апр. 1991, с. 4.

⁹² Турският език и култура ще проучва новоучредено наше дружество. – Труд, бр. 142 (13714) от 19 юни 1992, с. 5.

⁹³ Вж.: Към автономия вървели исканията за изучаване на турски език. – Труд, бр. 159 (14344) от 16/17 юли 1994, с. 3.

⁹⁴ Местният турски фолклор ще празнува. – Труд, бр. 62 (13941) от 17 март 1993, с. 3.

⁹⁵ Вж. М. Иванов, И. Ялъмов. Турската общност, 597.

⁹⁶ ДПС създава академична структура. – Труд, бр. 289 (14775) от 8 дек. 1995, с. 2.

⁹⁷ Татари създадоха сдружение. – Труд, бр. 77 (13956) от 3 апр. 1993, с. 3; Кримските татари учредиха сдружение. – Труд, бр. 195 (14074) от 23 авг. 1993, с. 3.

то на „Асабай“ се премести в Добрич, а за негов председател бе избран Алкин Хасан⁹⁸. Засега дейността на дружеството е доста ограничена и се свежда главно до символично присъствие на татарите в българския обществен живот.

Няма сведения за отделни културно-просветни организации на българите мюсюлмани (помаците). За разлика от тях след 1989 г. ромите създадоха десетки сдружения (сред тях и дузина женски), имащи за цел запазването и развитието на ромската култура, а така също защитата на социално-икономическите интереси на циганите в България. Те стимулират изследванията върху ромския фолклор и история, както и върху приноса на това население в българското културно наследство. Бяха организирани редица експозиции с произведения на цигани-занаятчии, започнаха да се провеждат фестивали на ромското музикално и танцово изкуство, публикуваха се стихосбирки на ромски поети и поетеси, една от които – Сали Ибрахим – получи първа награда за мистична поезия в Испания⁹⁹. Развитието на ромската култура е подкрепяно от неправителствени организации, до голяма степен и с финансовата помощ на отделни международни институции. При това ромите биват разглеждани компактно като етническо малцинство, без оглед на тяхното по-нататъшно диференциране по професионален признак. Опази част от тях, която изповядва исляма, се включва в общата маса на българските мюсюлмани, независимо от политическата си ориентация и спецификите на традиционната култура.

6. Може би най-голямо развитие на малцинствените права след 1989 г. бе отбелязано в **религиозната сфера**, макар и тук да имаше усложнения, породени от стремежа на властите да установят политически контрол над религиозните институции в страната. Използвайки репресивните клаузи на Закона за вероизповеданията от 1949 г. Дирекцията по вероизповеданията при Министерския съвет отстрани от длъжност през 1992 г. редица духовни кадри, обяви за „нелегитимни“ патриарха и главния мюфтия и с това предизвика разкол в Българската православна църква и в мюсюлманското вероизповедание¹⁰⁰.

Под предлог, че уставът на мюсюлманското вероизповедание от 1986 г. не бил утвърден съгласно изискванията на чл. 6 и чл. 30 от Закона (т. е., че не бил одобрен от съда, а само от тогавашния Министерски съвет), директорът по вероизповеданията Методи Спасов обяви през февруари 1992 г. устава, Висшия духовен съвет и главния мюфтия Недим Генджев за „нелегитимни“. До избора на нов титуляр за временно изпълняващ длъжността главен мюфтия бе назначен Ахмед Якуб, който трябваше да подсигури реформите в мюсюлманската общност. След като през април Върховният съд отхвърли жалбата на Висшия духовен съвет и потвърди решението на Дирекцията по вероизповеданията, Недим Генджев сезира Конституционния

⁹⁸ С. Антонов, И. Миглев. Татари, с. 369.

⁹⁹ И. Томова. Роми, 351-352.

¹⁰⁰ К. Кънев. Законодателство и политика, 109-110.

съд и свика съвещание на имамите в Шумен, което му гласува вот на доверие. Един месец по-късно Конституционният съд определи разпоредбите в Закона за вероизповеданията за противоконституционни¹⁰¹ и това даде основание на Недим Генджев да не зачете решението на Дирекцията по вероизповеданията. Неговите хора проникнаха в сградата на Главното мюфтийство, а функцията на главен мюфтия бе временно поета от ректора на Полувисшия ислямски институт Енвер Сакъб¹⁰². На 10 ноември той бе избран за председател на временния Висш духовен съвет и за главен мюфтия на мястото на подалия оставка „поради заетост“ Н. Генджев. На свой ред А. Якуб, който с полицейска подкрепа отново си върна сградата на Главното мюфтийство, продължи подготовката на новия устав на мюсюлманското вероизповедание, предвиждащ по-широко участие на вярващите в избора на духовните водачи¹⁰³. Когато на 19 септември националната конференция на мюсюлманите одобри новия устав и избра за главен мюфтия абсолвента на Ислямския институт Фикри Сали Хасан, разривът между привържениците на Генджев и подкрепяните от ДПС реформатори получи институционално оформление. В последвалия период българските мюсюлмани, така както и православните им съграждани, разполагаха с двама върховни пастири, остро конкуриращи се помежду си в борба за влияние над паството.

Като председател на Висшия духовен съвет Недим Генджев потърси подкрепа в Саудитска Арабия. Там пред представители на *Световната Ислямска лига* и на международната организация *Ислямска конференция* той изтъкна, че не би могло да се говори за възстановяване правата на българските мюсюлмани, докато съществувало ДПС – „рожда на БКП и на Държавна сигурност“¹⁰⁴. През май 1993 г. Генджев организира заминаването на първата голяма група български поклонници за Мека¹⁰⁵, в края на юли предприе стъпки за легализиране пред новите власти на своето Главно мюфтийство¹⁰⁶, през септември обяви подготвянето в Саудитска Арабия на

¹⁰¹ Мюфтията май ще се прости с мюфтийството. – Труд, бр. 93 (13665) от 22 апр. 1992, с. 2; Съдът реши, че Висшият съвет на мюсюлманите и мюфтията са нелегитимни. – Труд, бр. 99 (13671) от 29 апр. 1992, с. 1; Двама мюфтии се карат кой е главният. – Труд, бр. 107 (13679) от 9 май 1992, с. 2; Недим Генджев също е доволен от решението на Конституционния съд. – Труд, бр. 139 (13711) от 16 юни 1992, с. 2.

¹⁰² След решението на Конституционния съд Генджев си върна мюфтийството. – Труд, бр. 140 (13712) от 17 юни 1992, с. 1; В главното мюфтийство: Развихри се голямо мурабе. – Труд, бр. 141 (13713) от 18 юни 1992, с. 1.

¹⁰³ Според Ахмед Якуб Духовният съвет на мюсюлманите щял да бъде сверен с времето на демокрацията. – Труд, бр. 172 (13744) от 24 юли 1992, с. 7; Новият мюфтия шракна катинара пред „самозванците“. – Труд, бр. 216 (13788) от 14 септ. 1992, 1-2; Ахмед Якуб си върна мюфтийството с помощта на министър Соколов. – Труд, бр. 217 (13789) от 15 септ. 1992, с. 1; ДПС посягало към религията. Двама главни мюфтии се карат, може третият да спечели. – Труд, бр. 218 (13790) от 16 септ. 1992, с. 2.

¹⁰⁴ Недим Генджев се оплаква от ДПС. – Труд, бр. 63 (13942) от 18 март 1993, с. 2.

¹⁰⁵ 100 български мюсюлмани заминават за Мека. – Труд, бр. 112 (13991) от 17 май 1993, с. 1.

¹⁰⁶ Ексглавният мюфтия Генджев предвещава крах за политиката на Ахмед Доган. – Труд, бр. 186 (14065) от 12 авг. 1993, с. 2.

ново българоезично издание на Корана в 200-хиляден тираж¹⁰⁷ и настоя за увеличаване на държавните субсидии за мюсюлманското вероизповедание¹⁰⁸.

Дотогава държавата бе върнала със закон само имотите на католическата църква. Двете най-големи вероизповедания в страната бяха поддържани чрез годишни субсидии от по 1,6 млн. лв за Главното мюфтийство и 2,6 млн. лв за Българската православна църква. Те разбира се бяха съвсем недостатъчни за близо 700-те имами и православните свещеници, обслужващи 8 пъти по-голямо паство¹⁰⁹. Ето защо районните мюфтийства засилиха натиска за връщане и на техните имоти, макар невинаги да притежаваха документи за собственост, поради унищожаването им около „възродителния процес“¹¹⁰.

Подкрепа за своята дейност мюсюлманите получаваша и от различни фондации и сдружения с благотворителна цел, разпределящи помощи и финансови дарения от местни и чужестранни спонсори. Една от тях бе учредената от Н. Генджев *Национална фондация за развитие на ислямската култура „Крал Фахд бин Абдул Азиз“*, оперираща със средства от Саудитска Арабия. Тя издържаше частното училище в с. Глоджево, подпомагаше строителството на храмове, организирането на религиозни курсове, издаването на ислямска литература и преpraщането на храни и медикаменти, дарени от арабски страни за мюсюлманите в Македония и Албания¹¹¹. През септември 1992 г. в Разград се появи съюз *Мюсюлманско изповедание в Република България* като юридическо лице с нестопанска цел. Две години по-късно Върховният съд отмени неговата регистрация, понеже по закон религиозните общности трябвало да искат вписването си от Дирекцията по вероизповеданията¹¹². В края на 1993 г. група чуждестранни граждани се опитаха да основат благотворителен *Общ ислямски съюз в България*, но без да представят адресите на своите членове, което предизвика възраженията на Софийската градска прокуратура¹¹³. Една мюсюлманска фондация *Хаир* бе регистрирана по същото време в Пловдив. Тя си поставяше за задача да подготви кадри, обучени по специална програма в американската фондация *Маршал*, които след завръщането си в България да бъдат внедрени в политическата система и да въздействат за решаване проблемите на българските мюсюлмани. Нейният президент Сабахатин Мерджан, който една година по-късно премина от ДПС към *Партията на де-*

¹⁰⁷ 200 000 корана ще залезят България. – Труд, бр. 205 (14084) от 3 септ. 1993, с. 1.

¹⁰⁸ Експланният мюфтия Генджев иска заплати за имами от държавата. – Труд, 218 (14097) от 18 септ. 1993, с. 3.

¹⁰⁹ Имамите на Недим Генджев искат още пари от държавата. – Труд, бр. 224 (14103) от 25 септ. 1993, с. 3.

¹¹⁰ Мюфтийството в Пловдив ще воюва за имоти. – Труд, бр. 271 (14150) от 19 ноем. 1993, с. 3.

¹¹¹ Недим Генджев изпраща мюсюлмански книги в Албания и Македония. – Труд, бр. 36 (14221) от 12 февр. 1994, с. 3.

¹¹² Съюзът „Мюсюлманско изповедание“ е заличен. – Труд, бр. 77 (14262) от 18 апр. 1994, с. 3.

¹¹³ Ислямски съюз иска регистрация у нас. – Труд, бр. 296 (14175) от 18 дек. 1993, с. 3.

мократичните промени на Мехмед Ходжа, очакваше финансова подкрепа и от държавата. Когато това не стана, той обвини правителството, президентския съветник по етническите въпроси Михаил Иванов и шефът на *Международния център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия* Антонина Желязкова, че по свое усмотрение се разпореждали със средствата, отпускани от чуждите посолства, от фондация *Маршал* и от фондация *Отворено общество* за решаване на етническите въпроси в България¹¹⁴. През 1994 г. мюсюлманските училища в Шумен и Русе бяха спонсорирани от саудитската фондация *Ал-Уакф ал-Ислями*, със седалище в Холандия. Тя бе препоръчана от Главното мюфтийство на Фикри Сали, но не бе регистрирана, защото проверката на властите не установи наличието в Холандия на такава организация¹¹⁵.

Няколко месеца по-рано Ф. Сали поиска от представителите на чужди мюсюлмански фондации в България помощите от чужбина да бъдат разпределяни от Главното мюфтийство, но идеята му беше отхвърлена. Във връзка с това в пресата проникнаха съобщения, че фондации като *Иршад* и *Менар* се занимавали предимно с търговия, привличайки средства от Кувейт и Саудитска Арабия за издаването на религиозна литература, а пък зад фондацията *Хайят ел-игаса* стояла забранената в много страни фундаменталистка организация „*Мюсюлмански братя*“¹¹⁶. И докато Недим Генджев се ползваше с подкрепата на арабския свят като единствено признат главен мюфтия от организацията *Ислямска конференция*, Фикри Сали Хасан бе изцяло поддържан от ДПС и респективно – толериран от Турция. Той участваше в предизборни и възпоменателни митинги на ДПС, а неговите хора избираха нови джамийски настоятелства и районни мюфтии, конфронтирайки се с поддръжниците на Н. Генджев¹¹⁷, който бе заклеяван ту като проводник на ислямския фундаментализъм, ту като „куклата на Т. Живков“ – бивш служител на Държавна сигурност, чиято цел била да изкорени исляма в България¹¹⁸. На свой ред Недим Генджев обвини своя съперник в не-

¹¹⁴ Мюсюлманска фондация чака пари от правителството. – Труд, бр. 288 (14167) от 9 дек. 1993, с. 2; Президентство и правителство се надпреварвали за чуждестранните помощи по етническите въпроси. – Труд, бр. 38 (14223) от 15 февр. 1994, с. 3.

¹¹⁵ Петима даскали от Турция идват в Шумен. – Труд, бр. 205 (14390) от 8 септ. 1994, с. 5; Близо 100 деца ще се възпитават в мюсюлманско училище. – Труд, бр. 212 (14397) от 16 септ. 1994, с. 5; Фондация фантом спонсорира мюсюлмански училища. – Труд, бр. 214 (14399) от 19 септ. 1994, с. 5.

¹¹⁶ Главният мюфтия искал да разпредели даренията за мюсюлмани у нас. – Труд, бр. 125 (14310) от 7 юни 1994, с. 2.

¹¹⁷ По волята на главния мюфтия мюсюлманите се разцепиха. – Труд, бр. 304 (14183) от 29 дек. 1993, с. 2; Кърджалийското мюфтийство ще се цепи след Рамазана. – Труд, бр. 37 (14222) от 14 февр. 1994, с. 1.

¹¹⁸ Турски преврат срещу Доган готвел Недим Генджев. – Труд, бр. 75 (14260) от 6 апр. 1994, с. 2; Недим Генджев бил кадърен контраразузнавач. – Труд, бр. 107 (14593) от 9 май 1995, с. 2; Ф. Сали: Недим Генджев е куклата на Тодор Живков. – Труд, бр. 231 (14710) от 2 окт. 1995, с. 2.

морално поведение¹¹⁹, продължавайки да дискредитира ДПС и неговия лидер Ахмед Доган¹²⁰. Той се противопостави на искането на Фикри Сали за възстановяване на мюфтийството в гр. Гоце Делчев, позовавайки се на фиксирания в мюсюлманския устав брой от 7 мюфтийства (в София, Пловдив, Разград, Шумен, Айтос, Кърджали и Смолян), а идеята за създаването на второ главно мюфтийство в Смолян определи като поръчка на ДПС за разединяването на турци от помаци¹²¹.

Разколът в мюсюлманското вероизповедание бе използван от ВМРО. Негови представители потърсиха съмишленици сред помашкото население, за да възстановят някогашната *Дружба Родина* с цел създаването на български мюфтийства и въвеждането на мюсюлмански религиозни служби на български език¹²². Опит за сближаване на позициите бе предприет през 1994 г., когато по искане на Дирекция на вероизповеданията бе насрочена национална конференция на мюсюлманите, която да реши всички спорни въпроси. За целта бе създадено временно ръководство на мюсюлманското вероизповедание със съпредседатели Селяхедин Али и Хаджи Басри Махмудов. Въпреки съпротивата на Фикри Сали, на 2 ноември 1994 г. пред представители на *Световната ислямска лига* националната мюсюлманска конференция гласува нов устав, предвиждащ още 5 районни мюфтийства (в Ардино, Доспат, Крумовград, Мадан и Велинград), като избра за председател на Висшия духовен съвет Недим Генджев, а за главен мюфтия – Хаджи Басри Шериф¹²³. Това не намали напрежението – на много места привържениците на Ф. Сали оказаха съпротива¹²⁴, а на 6 март 1995 г. те свикаха извънредна мюсюлманска конференция, на която в присъствието на официална делегация от Анкара за главен мюфтия бе преизбран Фикри Сали¹²⁵. Наситили се

¹¹⁹ Главният мюфтия обвинен в сексуален тормоз. – Труд, бр. 85 (14270) от 18 апр. 1994, с. 1.

¹²⁰ Вж. например: Доган работи против българската държава, Лютфи се отплаща на Муун. – Труд, бр. 103 (14288) от 10 май 1994, с. 1, 4; ДПС искало да сложи ръка върху мюсюлманските имоти. – Труд, бр. 38 (14524) от 14 февр. 1995, с. 5; Недим Генджев: ДПС е заплаха за етническият мир в България. – Труд, бр. 178 (15327) от 2 юли 1997, с. 9 и др.

¹²¹ Мюфтийство в Гоце Делчев няма да има заради устав. – Труд, бр. 142 (14327) от 27 юни 1994, с. 1, 2.

¹²² Български мюфтийства ще създава ВМРО. – Труд, бр. 11 (14196) от 14 ян. 1994, с. 2.

¹²³ Конференция на мюсюлманите в България ще избира главен мюфтия и нов устав на мюсюлманското изповедание. – Труд, бр. 244 (14429) от 24 окт. 1994, с. 3; Фикри Сали не иска избори за нов главен мюфтия. – Труд, бр. 247 (14432) от 27 окт. 1994, с. 5; Главният мюфтия е против мюсюлманска конференция. – Труд, бр. 248 (14433) от 28 окт. 1994, с. 5; За пет нови мюфтийства настоява Генджев. – Труд, бр. 253 (14438) от 3 ноем. 1994, с. 5.

¹²⁴ ДПС искало да сложи ръка върху мюсюлманските имоти. – Труд, бр. 38 (14524) от 13 февр. 1995, с. 5; Смолянското мюфтийство ограбено. – Труд, бр. 46 (14532) от 23 февр. 1995, с. 5; Мюсюлмани щурмуват мюфтийство, лидерите им се карат за протезета. – Труд, бр. 49 (14535) от 27 февр. 1995, с. 3; Д-р Недим Генджев влезе в мюфтийството без инциденти. – Труд, бр. 50 (14536) от 28 февр. 1995, с. 1, 5.

¹²⁵ Мюсюлманска конференция свикват противници на Недим Генджев. – Труд, бр. 54 (14540) от 6 март 1995, с. 3; Официална делегация от Анкара прави инструктаж на нашите мюсюлмани. Турците налагат своя национализъм на помациите. – Труд, бр. 55 (14541) от 7 март 1995, с. 2.

на конфронтацията между двамата духовни водачи, жители на Западните Родопи замислиха да основат алтернативно мюфтийство, необвързано с Н. Генджев и с Ф. Сали¹²⁶. Дватама продължиха да се обвиняват взаимно за провокирания конфликт сред мюсюлманите. Пресата изнесе информация, че още като главен мюфтия Фикри Сали е възпрепятствал отмяната на ембарговите ограничения срещу България, наложени заради „възродителния процес“, като е писал до отговорни инстанции в ислямския свят, че в страната все още се нарушавали мюсюлманските права. Пак той е сключил договори за спонсориране на ислямските училища със забранената фондация *Ал-Уакф ал-Ислями* и с турската *Тарикат Нур* – вариант на фундаменталистките *Ислямски братя*¹²⁷. Недим Генджев пък бе обвинен, че отклонявал средства и че до 1984 г. е бил платен нещатен сътрудник на ДС в Русе и дори получил орден за разкриването на турски шпиони¹²⁸. За да се сложи край на разцеплението ДПС предложи въпросът с легитимността да бъде решен на референдум¹²⁹, а Ф. Сали обмисли преместването на своето Главно мюфтийство в Пловдив¹³⁰. През лятото на 1996 г. национална конференция на мюсюлманите, свикана от Висшия духовен съвет на Н. Генджев, прокламира откриването на 3 нови мюфтийства в Якоруда, Хасково и Крумовград¹³¹, а една година по-късно на мястото на починалия Хаджи Басри Шериф за главен мюфтия бе избран Хаджи Али Узунов¹³². ДПС и Фикри Сали продължиха да твърдят пред международни институции, че с подкрепата си към Недим Генджев властите нарушавали турските религиозни права¹³³. Последният епизод от борбата за надмощие приключи през октомври 1997 г., когато въпреки бойкота на Недим Генджев се проведе обединителна конференция на мюсюлманите в България. На нея с подкрепата на Фикри Сали за главен мюфтия бе избран завършилият в Йордания духовни науки млад българин мюсюлманин Хаджи Мустафа Алиш¹³⁴.

¹²⁶ Българомохамеданите замислят алтернативно мюфтийство в Чеча. – Труд, бр. 59 (14545) от 11/12 март 1995, с. 5.

¹²⁷ Бившият главен мюфтия Фикри Сали тиражираше клевети срещу България. – Труд, бр. 67 (14553) от 21 март 1995, с. 5.

¹²⁸ Недим Генджев бил кадър на контраразузнавач. – Труд, бр. 107 (14593) от 9 май 1995, с. 2; Фикри Сали склонен да има две мюфтийства. – Труд, бр. 145 (14631) от 23 юни 1995, с. 3.

¹²⁹ ДПС ще определи главен мюфтия с референдум. – Труд, бр. 85 (14877) от 27 март 1996, с. 2.

¹³⁰ Мюфтийството се мести в Пловдив. – Труд, бр. 90 (14882) от 1 апр. 1996, с. 4.

¹³¹ Откриват се 3 нови мюфтийства. – Труд, бр. 215 (15007) от 8 авг. 1996, с. 5; Протести срещу превръщането на Якоруда в мюфтийство. – Труд, бр. 216 (15008) от 9 авг. 1996, с. 2; Мюсюлманите признати за автономна общност у нас. – Труд, бр. 265 (15057) от 27 септ. 1996, с. 3.

¹³² Мюсюлмани избраха нов главен мюфтия. – Труд, бр. 153 (15302) от 7 юни 1997, с. 4.

¹³³ Религиозните права на турците у нас били нарушени, смята ДПС. – Труд, бр. 170 (15319) от 24 юни 1997, с. 2; Фикри Сали срещу България в Страсбург. – Труд, бр. 201 (15350) от 25 юли 1997, с. 2; Фикри Сали не желае да се помирява с Генджев. – Труд, бр. 215 (15364) от 8 авг. 1997, с. 2; Фикри Сали чака емисари от Световната ислямска лига. – Труд, бр. 229 (15378) от 22 авг. 1997, с. 4; Идват емисари на Ислямската лига. – Труд, бр. 241 (15390) от 3 септ. 1997, с. 4.

¹³⁴ Мюсюлмани избират нов главен мюфтия. – Труд, бр. 291 (15440) от 23 окт. 1997, с. 5;

Разколът в мюсюлманското вероизповедание повлия на учебния процес в ислямските духовни училища и намери отражение в нередовното заплащане на преподавателите и служителите на култа. Той обаче не наруши ежедневния ритъм на вярващите, нито пък попречи съществено на възраждането на исляма. Според едно социологическо проучване от 1993 г., най-религиозна в страната бе мюсюлманската общност. В нея делът на вярващите бе близо два пъти по-висок отколкото при християните, като мюсюлманите спазват по-стриктно и задължителните си религиозни обреди. Всеки трети помак или турчин (съответно 34 и 33%) от групата на вярващите е заявил, че отправя към Аллах петте задължителни на ден молитви. На въпроса дали вярват в Бог отговорили позитивно 73% от анкетирания турци, 66% от българите мюсюлмани и 59% от ромите срещу само 37% от българите християни¹³⁵. Това показва, че мюсюлманската общност изпитва по-голяма потребност от поддържане на религиозната си традиция – факт, който обяснява интензивното строене на молитвени домове след премахване на ограниченията през 1989 г. По съобщения в пресата, до края на 1993 г. били издигнати 129 джамии и още 200 други се намирали в строеж, докато новите православни храмове били едва 2 църкви и 3 параклиса¹³⁶. Една година по-късно в България бяха преброени общо 996 мюсюлмански храма, от които – 945 джамии. По същото време източноправославните храмове бяха 3777 (в строеж се намираха 30 нови църкви), католиците разполагаха с 41 молитвени дома, а юдеите – с 18 синагоги¹³⁷.

Строителството на нови храмове и възстановяването на вече съществуващите бе дело на самите вярващи, често подпомагани със средства от чужбина. През 1993 г. например в Разград бе учредена фондация *Макбул Ибрахим Паша Джамии*, с цел да организира реставрацията на голямата градска джамия. Тя разпространи документите си и в Мека, за да привлече допълнително спонсори от арабския свят¹³⁸. Три години по-късно бе оповестено, че представители на *Световната ислямска банка* са обещали 1 млн. долара за реставрация на мюсюлманските храмове в България, включително за шуменската *Томбул джамия* и разградската джамия *Ибрахим паша*¹³⁹. Много средства бяха вложени в новоизгражданата джамия в Мадан, която трябваше да стане най-големият мюсюлмански храм на Родопите. Само братът на турския президент Тургут Йозал при едно свое посеще-

Българомохамеданин стана главен мюфтия. – Труд, бр. 292 (15441) от 24 окт. 1997, с. 2; Обединението на мюсюлманите обещава силен ислям у нас. – Труд, бр. 293 (15442) от 25 окт. 1997, с. 3; Мюсюлмани пращат протест до Костов. – Труд, бр. 294 (15443) от 26 окт. 1997, с. 2.

¹³⁵ Българите християни са по-малко религиозни от мюсюлманите. – Труд, бр. 206 (14085) от 4 септ. 1993, с. 6.

¹³⁶ 129 джамии и две църкви построихме за четири години. – Труд, бр. 266 (14145) от 13 ноем. 1993, с. 1-2.

¹³⁷ 945 са джамиите в България, 30 нови църкви се строят. – Труд, бр. 251 (14436) от 1 ноем. 1994, с. 5.

¹³⁸ Фондация събира пари за ремонт на джамия. – Труд, бр. 188 (14067) от 14 авг. 1993, с. 2.

¹³⁹ Реставрират Томбул джамия. – Труд, бр. 7 (14799) от 8 ян. 1996, с. 3.

ние в града бе дарил 3000 долара за новата джамия. Председателят на нейното настоятелство и шеф на фирмата *Джихадстрой*, която изграждаше храма, съобщи тогава, че *Световната ислямска банка* е привела други 25 000 долара. По неговите думи общо 4 млн. долара щели да пристигнат от банката за бедни и изостанали райони на България, като от тях поне 500 000 били предназначени за района на Мадан¹⁴⁰. Към края на 1993 г. сирийски бизнесмени, пребиваващи в страната, решиха да заделят по 1/10 от печалбата си (т. е. да дават т. нар. *zekât*) за бедстващото ромско население от Пазарджик. Парите бяха предназначени за закупуването на топливо, изграждането на канализация и построяването на джамия в циганския квартал¹⁴¹. Три години по-късно председателят на фондация *Прав път* Ашин Асан оповести, че със средства от държавните фондове на Саудитска Арабия били подготвени безплатни лекарства за всички (sic) български мюсюлмани. Фондацията дори възнамерявала да отвори специализиран лекарски кабинет в центъра на Пловдив, където мюсюлманите да бъдат обслужвани без пари¹⁴². Помощ за новостроящи се джамии в Родопите предложи също турската делегация, присъствала през 1995 г. на извънредната мюсюлманска конференция, когато бе преизбран Фикри Сали¹⁴³. Всичко това породило опасения сред българската общественост – според едно социологическо проучване преобладаващото мнозинство се отнасяло силно негативно към изграждането на джамии поради страх от потенциална опасност за държавата¹⁴⁴, а през 1997 г. Боян Саръев дори възкликна, че в Родопите минаретата били повече от дърветата¹⁴⁵.

На фона на тази подозрителност впечатляват случаите на взаимопомощ между мюсюлмани и християни в етнически смесените райони. С общи усилия и дарения на местното население независимо от етнорелигиозната му принадлежност през 1994 г. бе възстановена църквата *Свети Николай* в шуменското село Каспичан¹⁴⁶. През същата година турци и българи събраха средства и вложиха доброволен труд в изграждането на храма *Света Богородица* в търговищкото село Руен¹⁴⁷. С общи дарения в тутраканското село Цар Самуил, където вече имаше джамия, християни и мюсюлмани се заеха да изградят църквата *Възнесение Христово*¹⁴⁸. Представители на двете

¹⁴⁰ Три бона в зелено дарява на маданската джамия братът на Йозал. – Труд, бр. 203 (14082) от 1 септ. 1993, с. 3.

¹⁴¹ Арабско подкрепление получица цигани в пазарджишка махала. – Труд, бр. 298 (14177) от 21 дек. 1993, с. 1-2.

¹⁴² Лекарства без пари за мюсюлмани. – Труд, бр. 331 (15123) от 2 дек. 1996, 1, 3.

¹⁴³ Турски емисари обещаваат пари за джамии. – Труд, бр. 60 (14546) от 13 март 1995, с. 3.

¹⁴⁴ Строителството на джамии у нас може да породило прогивопоставяне между етническите общности. – Труд, бр. 62 (14548) от 15 март 1995, с. 10.

¹⁴⁵ В Родопите минаретата са повече от дърветата. – Труд, бр. 189 (15338) от 13 юли 1997, с. 5.

¹⁴⁶ Християни и мюсюлмани възстановиха православен храм в село Каспичан. – Труд, бр. 12 (14197) от 15 ян. 1994, с. 3.

¹⁴⁷ Българи и турци градят заедно църковен храм. – Труд, бр. 94 (14279) от 28 апр. 1994, с. 2.

¹⁴⁸ Християни и мюсюлмани вдигат заедно църква. – Труд, бр. 108 (14900) от 21 апр. 1996, с. 2.

конфесии присъстваха на освещаването на нов православен храм в Мадан¹⁴⁹, както и на първата православна църква *Света великомъченица Неделя* в родопското градче Неделино¹⁵⁰. Един турски бизнесмен подари 200-килограмова камбана за църквата *Свети Георги* в Кърджали¹⁵¹, българи доброволно се включиха при строежа на нова джамия в хасковското село Колец, а турци и българи основаха съвместен инициативен комитет за изграждането на православен храм в хасковските Минерални бани¹⁵². При установените с времето традиционни връзки на добросъседство не бяха никаква изненада и случаите на побратимяване между християни и мюсюлмани, за да оцелеят, помагайки си взаимно, през критичните зимни месеци в края на Виденовото управление – един ритуал, обхванал цели родове, независимо от вероизповеданието¹⁵³.

Въпреки това в България продължава да се гледа подозрително на всяка форма на изява на мюсюлманското самосъзнание. През последните години в обект на доста спекулации се превърна организирането на извънучебни и летни курсове за изучаването на Корана от децата на турци и помаци – тенденция, която се засили с укрепване на политическото влияние на ислямистите в Република Турция. Както в началото на века подобни занятия бяха провеждани главно в местните джамии, но също и на летни семинари с преподаватели от Турция и от арабски страни¹⁵⁴. В някои случаи изпитът бе полаган тържествено в присъствието на официални лица и чуждестранни гости¹⁵⁵. Това накара някои среди да заговорят за създаването на „паралелна образователна система“ в Родопите, а екс-просветният министър Илчо Димитров заяви, че Турция се намесвала в българското образование.

Религиозните курсове обаче явно задоволяват нуждите на част от обществото и ако те са дело на частна инициатива, причината е и в нежеланието на официалните институции да се ангажират с подобни въпроси. Оттегляйки се от основната си функция на регулатор държавата пропусна своя

¹⁴⁹ В Мадан пак кръщават след шест века пауза. – Труд, бр. 275 (15067) от 7 окт. 1996, с. 5.

¹⁵⁰ Храм събра християни и мюсюлмани в Неделино. – Труд, бр. 246 (15395) от 8 септ. 1997, с. 1; Първи православен храм отвори врати в Неделино. – Труд, бр. 246 (15395) от 8 септ. 1997, с. 4.

¹⁵¹ Турски бизнесмен дари църква в Кърджали. – Труд, бр. 222 (15014) от 15 авг. 1996, с. 5.

¹⁵² Българи и турци ще вдигат заедно черква. – Труд, бр. 229 (15378) от 22 авг. 1997, с. 2.

¹⁵³ Мюсюлмани и християни се побратимяват за зимата. – Труд, бр. 276 (15068) от 8 окт. 1996, с. 1, 2; Кривата обединявала мюсюлмани и християни. – Труд, бр. 5 (15157) от 9 ян. 1997, с. 5.

¹⁵⁴ Срв.: Ученици сричат на арабски през ваканцията. – Труд, бр. 202 (14081) от 31 авг. 1993, с. 3; Ислямски емисари създават просветна система в Родопите. – Труд, бр. 275 (14154) от 24 ноем. 1993, с. 1-2; Арабски емисари обучават в Исляма 150 наши помаци и турци. – Труд, бр. 180 (14365) от 10 авг. 1994, с. 3; Арабски език и Корана изучават млади мъже в специализирани лагери из Родопите. – Труд, бр. 202 (14387) от 5 септ. 1994, с. 5; Мисионер от Египет учи родопчанчета на Корана. – Труд, бр. 190 (14676) от 15 авг. 1995, с. 5; Гонят турски емисари от Кърджалийско. – Труд, бр. 216 (15365) от 9 авг. 1997, с. 2; Полиция гони турски емисари от България. – Труд, бр. 217 (15366) от 10 авг. 1997, с. 13.

¹⁵⁵ Долари потурчват българомохамеданите. – Труд, бр. 258 (14137) от 4 ноем. 1993, с. 1, 3.

шанс да въведе в рамките на светското обучение задължителен предмет по история и същност на религията – не само като вероучение, на и като съпоставка между най-важните конфесионални направления в съвременността, чрез което децата да добият представа за общите корени, морала и етиката на юдаизъм, християнство и ислям, възпитавайки в себе си отрано така необходимото чувство на толерантност. Навярно липсваха нужните предпоставки, но може би нямаше и нагласа или желание – иначе едва ли би се стигнало до курioзния факт за директор по вероизповеданията при управлението на социалистите да бъде назначен бивш офицер от ДС, „специалист по атеизъм“.

Предоставянето на религиозното образование в ръцете на самите вярващи освободи държавата от редица ангажменти, но създаде предпоставки за неконтролирано проникване в България на потенциално опасни влияния, включително за появата на представители на ислямски секти (*Ах-меди*) и фундаменталисти (*Мюсюлманските братя*) от Пакистан, Иран, Алжир или Египет¹⁵⁶. Тогава трябва ли да ни учудва, че член на ЦС на ДПС открито определи българите мюсюлмани като „родопски турци“¹⁵⁷, както е прието това в турската пропаганда¹⁵⁸, след като и Ахмед Доган призна в едно интервю, че „не би нарекъл българомохамеданите българци“¹⁵⁹, а в предизборни материали на Движението бяха копирани някои крайни оценки за наличието в днешна България на 3 милиона турци¹⁶⁰? Трябва ли да бъдем изненадани, че в търсенето на нова идентичност Камен Буров възприе идеята за тракийския произход на помаците, а Мехмед Дурсунски – за тяхното арабско потекло, че инспирирани отвън кръвни проби щяха да прецизират етническата принадлежност на това население

¹⁵⁶ Освен някои материали, изброени тук в бел. 153 вж. също: Българомохамедански деца са картотекирани за емисари на панислямизма. – Труд, бр. 148 (14027) от 29 юни 1993, с. 2; Сатовчанският район се превърна в Мека за емисари. – Труд, бр. 96 (14281) от 30 апр. 1994, с. 3; Арабски език и Корана изучават млади мъже в специални лагери из Родопите. – Труд, бр. 202 (14387) от 5 септ. 1994, с. 5; Араби следят помаците дали ядат на Рамазан. – Труд, бр. 47 (14533) от 24 февр. 1995, с. 5; Ислямските емисари у нас били сектанти. – Труд, бр. 188 (14980) от 12 юли 1996, с. 2; Генджев дава на Татарчев чужди емисари. – Труд, бр. 217 (15011) от 12 авг. 1996, с. 1, 4; Ислямска секта върлува из Пловдив. – Труд, бр. 230 (15022) от 23 авг. 1996, с. 3; Забранена ислямистка секта обучава нашечета в чужбина. – Труд, бр. 241 (15033) от 3 септ. 1996, с. 2; Генджев: Ислямска секта праща родопчани нелегално в чужбина. – Труд, бр. 300 (15092) от 1 ноем. 1996, с. 5; Полицията разби сборище на мюсюлмани в Наречен. – Труд, бр. 236 (15385) от 29 авг. 1997, с. 32.

¹⁵⁷ Срв. проф. *Димитър Сепетлиев* в: Турската „опасност“ и националният проблем в България. – Труд, бр. 77 (13396) от 26 апр. 1991, с. 3.

¹⁵⁸ Например в истанбулското политическо списание „Гласът на родопчанина“, появило се през 1993 г. в Западните Родопи, вж.: Ксерокопия четат по новому историята. Ахмед Доган инспектира тайно активистите си в Чеча. – Труд, бр. 33 (14218) от 9 февр. 1994, с. 3.

¹⁵⁹ Етническата война за Родопите била започнала. – Труд, бр. 267 (14146) от 15 ноем. 1993, с. 1-2.

¹⁶⁰ Плакати на ДПС преброиха три и половина милиона българи. – Труд, бр. 280 (14465) от 5 дек. 1994, с. 3.

ние¹⁶¹, а гръцката помашка граматика не закъсня да се появи и в България¹⁶²? Такива факти атакуват консуматора на масова информация, подклаждайки у него страха пред заплахата от „другите“. Те го правят податлив на националистически внушения, но и у „другите“ е поддържан спомена за „възродителния процес“. Така взаимното недоверие продължава да съпътства общото ни битие, забавяйки както интеграцията на мюсюлманската общност, така и процеса на нейното възраждане.

THE BULGARIAN MOSLEMS IN YEARS OF TRANSITION (1990-1997)

Ethnocultural Problems

Valery Stoyanov

Islam in Bulgaria is traditionally moderate, characterized by a tolerant attitude towards the difference of the “others” and their culture, and the representatives of this confessional community consider themselves rather as “European Moslems”, alien to religious fanaticism. The Bulgarian Christians have also formed in them such an ethnic tolerance, which has made it possible for them to live in understanding with the alien groups and – with minor exceptions – not to allow religious and racial pogroms which have brought dishonour on the past of many of the contemporary “great nations”. The difficulties in the transition of the post-totalitarian societies, however, have brought to light some old contradictions, which have always been a latent destabilizing factor. The disintegration of former Yugoslavia has shown how fragile could be in extreme conditions the already established links of compatibility. This holds well also for the “one nation” states and determines the increased interest in the Moslem community in Bulgaria. It is not homogeneous either. In it

¹⁶¹ Вж.: Кръвни проби щели да доказват, че родопчани са мюсюлмани. – Труд, бр. 299 (14178) от 22 дек. 1993, с. 1; Македонска кръв търсят тайно във вените на помаците. – Труд, бр. 142 (14327) от 27 юни 1994, с. 1, 2; С помощта на скопски и американски учени: Наш професор търсел расата на българомохамеданите. – Труд, бр. 143 (14328) от 28 юни 1994, с. 1-2; От родопски деца вече била взимана кръв. – Труд, бр. 150 (14335) от 6 юли 1994, с. 2; Кръвните проби от българомохамеданите се превърнаха в скандал с национално значение. – Труд, бр. 154 (14339) от 11 юли 1994, с. 4; Родопите са настръхнали срещу проекта за кръвни проби на българомохамеданите. – Труд, бр. 166 (14351) от 25 юли 1994, с. 2.

¹⁶² Боян Саръев: Гърция се опитва да създаде помашка нация. – Труд, бр. 161 (14953) от 15 юни 1996, с. 3; Дипломат № 1: Не може да става дума за помашка нация. – Труд, бр. 169 (14961) от 23 юни 1996, с. 2; Помаците били отделна общност със свой език, култура и религия. – Труд, бр. 171 (14963) от 25 юни 1996, с. 10; Теодорос Пангалос: Не създавайте несъществуващи проблеми с помаците. – Труд, бр. 183 (14975) от 7 юли 1996, с. 2; Атина „спасява“ българомохамедани от потурчване, като ги погърчва. – Труд, бр. 205 (14997) от 29 юли 1996, с. 10; Българските говори нямат нищо общо с вероизповеданията в Тракия и Родопите. – Труд, бр. 210 (15002) от 3 авг. 1996, с. 12; Помашка граматика в Чеча. – Труд, бр. 1 (15150) от 2 ян. 1997, с. 2.

prevail the orthodox Sunni, bearers of the traditional Turkic Islam, supported and developed in the Ottoman Empire, Very few are the Shiites (Alevites, Alians, Kizibasli), but adherents to the puritanic fundamentalists (the so-called Harici), characteristic of the Arab world, have not been registered so far.

The Bulgarian Moslems differ also by their ethnic origin. The most numerous are the Turks who in the course of time have assimilated also many representatives of other national groups confessing Islam: Bulgarian (Pomaks), Gypsies (Roma) and Tatars. Among them the most speculations are caused by the question of the origin of the Bulgarian Mohammedans (Pomaks) whose speech has preserved numerous archaic elements, identical with those from the written monuments of the medieval Bulgarian literature, but showing also a more recent layer of Turcisms, Arabicisms and Greacisms, and belongs to the Rhodopean group of dialects of the Bulgarian language. Irrespective of the fact that the common language and traditional popular culture, as well as the information extracted from the numerous Ottoman documents attest to the Bulgarian origin of this population, the separate Balkan countries in which it lives are trying in their turn to "nationalize" it. In the Turkish literature, for instance, the Pomaks are regarded as "Rhodopean" or "mountain" Turks (in the same way as Kurds were regarded as "mountain" Turks) – heirs to the Cumanians or descendants of other Turkic tribes who prior to the appearance of the Ottomans had settled in the Rhodopes where they were Bulgarianized, forgetting their maternal tongue. In Greece, on the contrary, the Pomaks are regarded as "Islamized Slavophone Hellenes" or descendants of Thracian Pomaks who were Slavicized, and with the coming of the Ottomans – also Islamized, but who had nothing in common with the other Balkan peoples except, naturally, with Greeks. In Macedonia they are regarded as part of the Macedonian people. Under Arab influence in the last few years emerged a new thesis according to which the Pomaks were descendants of envoys of the Prophet Mohammed who had come on his order already before the settlement of the Slavs and the Turks so as to spread Allah's words in the Balkans. All this, put in the context of the hypothesis of the so-called "Clash of Civilizations", advanced by Samuel Huntington, cannot but excite apprehensions.

The development of Islam in Bulgaria since 1989 has been connected with the expansion of the minority rights, which equally concerns all Moslems without regard to their subconfessional or ethnic differentiation. It advances at a considerably slow pace owing to the slow "maturing" of Bulgarians society for the problems and needs of its "other" fellow-citizens. However, an excessively rapid turn in the mental sphere could hardly be expected after the decades long brainwashing and the still living Balkan nationalism kept up in Bulgaria's neighbouring countries.

The road to the revival of the minorities in Bulgaria was traced by the struggle for restoring the Moslem names – a process that can already be regarded as completed. It includes, however, also the right to use and study at school the mother tongue, the question of religious education, of the state of the Turkish media as an element of the development of the minorities of the Moslems to set up charity, cultural-educational and political associations, etc. An attempt is made in the study at outlining basically all these aspects of the development of the Turkish (Moslem) minority question" in Bulgaria in the conditions of the country's democratization and the restoration of the market economy after the collapse of the communist regime.

ИСТОРИЯТА НА „МАКЕДОНЦИТЕ“ ОТ ЕГЕЙСКА МАКЕДОНИЯ В ПРЕДНАМЕРЕНОТО АНТИБЪЛГАРСКО ТРЕСАВИЩЕ НА Р. КИРЯЗОВСКИ*

Георги Даскалов

Най-напред изразявам благодарността си към редколегията на „Гласник“ (Скопие), поместила мнение за новоизлязъл мой труд¹ и то на едно от най-активните си пера². Отделените многократно повече страници за творбата му от обичайното оценям като внимание не само към делото ми. Вероятно въпросната бонификация е продиктувана от желанието на някои да се опази южномакедонската проблематика от чужди „посегателства“ и да се съхранят налагани половинвековни догми най-вече от мастития ми „рецензент“ д-р Ристо Кирязовски.

Обективността изисква да отбележа впечатляващата активност, работоспособност и продуктивност на този отдавна пенсиониран историк. Не на последно място обаче трябва да се изтъкне и безпрекословната му вярност към принципа на партийността в науката, превърнала го в оръдие на една вече отречена от народа на Република Македония вътрешна и външна политика. Отстояващ с цената на всичко повереното му в миналото отговорно доайенско място в егейската тематика Кирязовски и днес раздава „правосъдие“ над своите „по-младши“ колеги в страната си. И нещо повече, в свойствената за него политическа мимикрия се опитва да се нагажда към новите условия с разбулване на потулвани от него истини, за чието довчерашно укриване се проявяваше като верен партийен бюстител. И ако забелязващата се „перестройка“ в последните публикации на Кирязовски е очевидна, той остава верен на носещото му десетилетия дивиденди българофобство, просмукало не само неговото творчество, но и жизнено кредо.

Тази негова основополагаща позиция обяснява липсващия академичен тон, острастеността на писанието му, неаргументираността и голословието, както и езика на агитпропчика. В крайна сметка, вместо истинска аргументирана научна рецензия налице е изпълнен със злъч памфлет. Това обяснява и зареде-

* Въпреки уговорката ми с директора на Института за Национална история – Скопие, д-р Новица Велияновски, за едновременно публикуване на отговора ми в сп. „Гласник“ и „Исторически преглед“, с негово писмо от 2 февр. 2000 г. бях уведомен, че материалът ми е предаден на редакцията, на която той не може да влияе, поради което и не може да потвърди „дали и кога ще бъде публикуван“.

¹ Г. Даскалов. Българите в Егейска Македония – мит или реалност. Историко-демографско изследване (1900-1990) С., 1996.

² Р. Кирязовски. Георги Даскалов: „Бугарите во Егејска Македонија – мит или реалност“. Историко-демографско истражување (1900-1990). Македонски институт. Софија, 1996. Рецензија. – Гласник, 1998, № 2, 171-180.

ния му с лазароколишевска антибългарска страст преамбюл, в който Кирязовски с донкихотовска жар се впуска в сражение с въображаеми вятърни мелници – съчинени от него произволни цели, които уж съм си бил поставил, за „да оспоря на македонския народ суверенитета, неговата история, култура, традиция, нация и език“³. Поставената от мен цел е била само една – да направя с книгата си „опит за цялостното осветляване на демографските процеси в Егейска Македония от началото на века до наши дни“⁴, която обаче Кирязовски не е пожелал да види. Ако обективното им осветляване накрънява изповядваните от него постулати, това вече си е негова грижа. Читателят обаче, може да бъде заблуден защото Кирязовски в цялото си писание „забравя“ за желязното правило в историческата наука – да се аргументира, като изрично се позовава на източниците, а в случая да цитира и страниците на книгата ми, които са обект на неговата „критика“. Пропускайки това елементарно изискване той се сомулеснява за своите инсинуации пред лековерния читател.

Излизайки извън тематичния периметър на рецензирания труд още във въведението си Кирязовски се представя като демодирани и изтъркани сан-стефановобски критикар. Оспорва се дори и суверенното право на една съседна страна с 13-вековна история да има своя национална доктрина, експлоатирайки асоциациите и лексиката на някогашните сърбокомунисти в Скопие. Това е показател, че той не си поставя за цел да оцени труда, а по-скоро той да му послужи като повод, за да влее нова антибългарска струя в местната историопис. Доказателство за това е и учудващата му декларация – „няма да се спирам на демографските движения в Егейска Македония, тъй като смятам, че за тях има по-компетентни от мене“⁵. Въпреки признанието за недостигащата му компетентност да оцени същността на книгата, с менторско самочувствие голословно я квалифицира като „един от най-екстремистките трудове..., които отричат съществуването на македонска нация и македонски език... пълен с български националистически патриотарски предразсъдъци“⁶. Преследваната с въпросната „рецензия“ цел е ясна, да подклажда антибългаризмът в Р. Македония в противовес на активно развиващите се добросъседски отношения между двете страни.

Без да изпитва ни най-малко неудобство, че е неспособен да дискутира по същността на книгата ми, Кирязовски се опитва „да я удари“ по някои периферни въпроси, засегнати от мен мимоходом или по такива, „доформулирани“ от самия него. Първата му конкретна критична реакция, още в преамбюла, е увенчана с констатацията за „ориентацията на егейските „българи“... към Вардарска Македония, а не към България в периода на Втората световна война“⁷. Опростенческият подход на опонента извежда въпроса направо към 2 август

³ Пак там, 171-172.

⁴ Вж. Г. Даскалов. Българите в..., 26-27.

⁵ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 173.

⁶ Пак там, с. 172.

⁷ Пак там. Както тук така и при всички бележки Кирязовски не сочи страниците от книгата ми, обект на неговата „критика“, което не позволява на читателя да оцени нейната правдоподобност, както и приведената аргументация. От този негов прием е направено едно единствено изключение (Вж. Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 179.

1944 г., за да потвърди, че избраният от тях ориентир се дължи на създадената „асномска македонска република“⁸. Със загърбването на повече от три военновременни години той се опитва не само да прикрие югославската пропаганда, но и масовото пробългарско движение в Егейска Македония. Във връзка с въпросната пропаганда бих запитал Кирязовски, трябва ли да напомням за мисията на Темпо в областта през 1943 г., за машабната и целенасочена македонска агитация на шетащите в областта вардарски функционери и партизани, както и за реакцията и протестите на ГКП срещу чуждоземната идеологическа инвазия? Той не по-зле от мен познава документацията по проблема тъй като е нейният основен публикатор⁹. Действителната активна българска самоизява на голяма част от местното славянско население се потвърждава от многобройните документи, отнасящи се до трепетното очакване на българската войска, до многобройните делегации, посетили Битоля и София с молба за присъединяване към свободното отечество, до стотиците прошения и писма към различните български инстанции. Ще трябва да напомня и за неутолимата жажда за българска просвета и църква, за няколкото хиляди егейски деца, записали се в българските училища в Битоля, Скопие и в далечна София, за десетките младежи, постъпили в столичните ни висши учебни заведения, за българската църква „Св. Георги“ и българското училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Солун¹⁰.

След като прави поредния си скок в своето писание, Кирязовски обявява на читателя, че „няма да задържа“ вниманието си и на засегнатия от мен период 1900-1918 г. Мотивира се не с наличието на по-знаещи от него автори, а с високомерното си и пренебрежително твърдение, че становищата ми са били „идентични“ с тези на българската историография¹¹, прокарвайки внушението си за нейната несъстоятелност.

Към разгледаните в 70 страници от мен проблеми на междувоенния период¹² „рецензентът“ има три претенции. Първата от тях е предизвикана от моята критика към колегите му, „че при доказване съществуването на македонска нация нарочно фалшифицират изворите“ без да поясни за какво става дума¹³. Същевременно ме обвинява, че при използването на „гръцки партийни извори“¹⁴, (които явно някогашният гръцки комунист, партизанин от ЕЛАС и ДАГ Хрисостомос Кириакопулос – днес Р. Кирязовски много високо цени) съм бил подменил „термините македонци, македонски език, македонска нация“ с „бъл-

⁸ Пак там, с. 172.

⁹ Документи за участието на македонският народ од егейскиот дел на Македонија во ангифашистичката војна 1941-1945. Т. 1. Скопје, 1971, 102-103, 126-128, 246-255; КПГ и македонското национално прашање 1918-1974. Скопје, 1982, с. 205; Вж. по-подробно: Г. Даскалов. Учасгта на българите в Егейска Македонија 1936-1946 (Политическа и военна история). С., 1999, 581-610.

¹⁰ По този въпрос Кирязовски може за получи обстоятелствен отговор в последната ми книга. (Г. Даскалов. Учасгта на..., 141-154, 205-239, 375-408 и др.

¹¹ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 173.

¹² Г. Даскалов. Българите в..., 159-230.

¹³ Пак там. Кирязовски дори и не намеква за същността на моите критични бележки, отнасящи се до подмяната на българската националност с „македонска“ от историците в Скопие при използваните от тях източници, включително и авторитетни демографски статистики. (Г. Даскалов. Българите в..., с. 348, бел. № 29; с. 379, бел. № 2; с. 385, бел. № 40; с. 386, бел. № 59).

¹⁴ Отнася се за органа на ЦК на ГКП в. „Ризоспастис“.

гари“, „български език“, „българска нация“¹⁵. И отново той „забравя“ обяснението ми защо съм сторил това¹⁶. В случая става дума за отношението на ГКП към българския национален въпрос в Македония. В Манифеста на Балкано-Дунавската комунистическа федерация към трудещите се в Балкано-Дунавските страни от 10 август 1920 г. изрично се изтъква: „Българският народ е безмилостно разпокъсан. Компактни негови части на Македония, Тракия, Добруджа са под чуждо иго... Гръцката олигархия, опита до забрива от идеала за Византийска империя, сложи лапите си върху големи маси от българи, турци и албанци“ Манифестът е подписан от представители на гръцката, югославската и българската компартия¹⁷. В приетата от тях резолюция на Втората конференция на Балканската комунистическа федерация от май 1921 г. заявяват: „... в Югославия югославската буржоазия владее над части от унгарския, българския, албанския и други народи;... Гърция простира владичеството си над населени с турци, албанци, българи, сърби и др. народности земи.“¹⁸

Би ли ми обяснил г-н „рецензентът“ защо ГКП, а и ЮКП са изпуснали съществуването на македонски народ, а се занимават с положението на българи, турци и албанци в завладяната от Гърция Южна Македония и Западна Тракия? Защо ЮКП, неговата втора партийна майка, в резолюцията си по македонския и тракийския въпрос на Третата си национална конференция от декември 1923 г. заявява: „Сръбската буржоазия провежда в Македония най-остър терористичен режим, унищожава или подлага на изселване най-съзнателната част от българското, турското и албанското население... Същото става и в Македония, която е под гръцка власт... С особена чувствителност сега гръцкото правителство изпъжда българското и турското население от Тракия и Македония, за да намести в техните домове гръцки бегълци в Мала Азия.“¹⁹ Трябва ли да напомням за сложното положение, в което изпада ГКП към края на 20-те години след като е прогонена част от местните българи в Егейска Македония и тук са заселени 638 253 „гръци бежанци“? Желанието ѝ да се афишира и утвърждава като национална партия влиза в пълен дисонанс с досегашните ѝ признания за гръцкото потисничество над местното българско население, поради което коминтерновското решение за наличието на „македонска нация“²⁰ е добре дошло, за да намери

¹⁵ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 173. В използваните от мен откъси от поместените дописки в „Ризоспастис“ се използват понятията „македонци“, „македонски език“, които съм „преименувал“. Понятието „македонска нация“ не е употребено в използваните от мен откъси, за да ми бъде вмениявано от Кирязовски, че съм го променил в „българска нация“ (Вж. Г. Даскалов. Българите в..., 202-204). Бих искал Кирязовски да обясни дали и цитирания като „македонец“ Ламбро Руков в един от февруарските броеве на „Ризоспастис“ от 1936 г. действително е такъв? Ако той наистина познава историята на родния си край сигурно щеше да знае, че семейство Рукови от с. Косинец, Костурско е едно от най-патриотичните български семейства в този район.

¹⁶ Г. Даскалов. Българите в..., с. 405, бел. № 28.

¹⁷ Комунистическият интернационал. М., 1920, № 9, 1408-1410.

¹⁸ БКП, Коминтернът и македонският въпрос. Т. 1. С., 1998, с. 66.

¹⁹ Исторически архив Комунистичке партије Југославије. Т. 2. Београд, 1950, 74-76; За становището на ЮКП по македонския въпрос вж. по-подробно: К. Палешутски. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос 1919-1945. С., 1985; Г. Даскалов. Участта на..., 569-580.

²⁰ За решението на Коминтерна за съществуването на македонска нация и македонски език вж. К. Палешутски. Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918-1941. С., 1983, 198-199; Същият. Югославската комунистическа партия..., 222-223.

изход от трудната и деликатна ситуация²¹.

Втората претенция на „рецензента“ към мен, отнасяща се до междувоенните години, има следната формулировка: „Той твърди, че покрай терора и другите мерки македонците от Егейска Македония се чувствали като „българи“ и целокупната тяхна дейност била с цел да се обединят с България, което е далеч от истината.“²² Първо, дължа да отбележа, че втората част от „обвинението“ на Кирязовски е съвсем произволно, тъй като не съм си поставял за цел да изследвам борбата на егейските българи за присъединяване към свободното им отечество в междувоенния период. За кой ли път той отново потвърждава склонността си да конструира своите обвинения без да посочи дори и страницата, предизвикала мнимото му възмущение.

По интересна е първата и същинската част от „обвиненията“, отнасящо се до оспорваното от Кирязовски българско национално съзнание на местното славянско население. Явно е, че той преднамерено загърбва приведения от мен огромен фактологичен материал от разностранен характер и различен произход, включително и от гръцки, който потвърждава това. Вместо да прояви критичното си отношение към него, което явно не му се е отдало, той предпочита отново да издигне като контрааргумент пропагандните дописки във в. „Ризоспастис“, прокарващ коминтерновската македонска линия в южномакедонските земи²³. Пред научната общественост не само в нашите две страни аз бих искал да задам на „рецензента“ някои въпроси и да му припомня нелицеприятни за него аргументи. Бихте ли ми казали, господине, срещу кого беше гръцката въоръжена пропаганда в Македония в началото на века и нейната цел не беше ли да унищожи политическите, просветните и църковните достижения не на някакви „македонци“, а на местното българско население, фокусирали в зловещия призив на гръцкия андарт Павлос Мелас „Вулгарос на мин мин!“ („Българин да не остане!“)²⁴? Срещу кого беше извършен геноцидът в Егейска Македония през Междусъюзническата война и отговорът на въпроса не се ли съдържа в самопризнанията на преките извършители на това гнусно дело, че са избивали българите и палели българските села? Ако на Кирязовски и това не е достатъчно нека да се запознае с доклада на Карнегиевата анкетна комисия където е записано: „Не може да се отрече всеизвестният факт, че целият български район на разстояние около 100 мили е бил опустошен и че почти всяко село е било опожарено.“ В заключение карнегиевите анкетьори изтъкват, че „систематично и хладнокръвно“ гърците опожаряват 160 села и разрушават най-малко 16 000 български жилища²⁵.

Искам да запитам „рецензента“ защо след установяването на гръцката власт в Егейска Македония започналата емиграция на местното славянско

²¹ За еволюцията на ГКП по македонския въпрос вж. *И. Захариева*. Македония. Името на раздора. С., 1992; *Г. Даскалов*. Участи на..., 561-567; *П. Раковски*. КП на Грција и македонците. Скопје, 1990, 9-41; *С. Киселиновски*. КПГ и македонското национално прашање (1918-1940). Скопје, 1985.

²² *Р. Кирязовски*. Цит. рец., с. 174.

²³ Пак там.

²⁴ За гръцката въоръжена пропаганда вж. *Г. Даскалов*. Българите в..., 39-94; *Същият*. Участи на..., 34-43.

²⁵ Другите балкански войни. Изследване на фондация „Карнеги“ от 1913 г. в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт на Джордж Ф. Кенан. С., 1995, 97-99, 292-294.

население е насочена към България?²⁶ Защо през Първата световна война много славянофони дезертират от гръцката армия и се прехвърлят в свободна България, а стотици от тях постъпват в българската армия?²⁷ Защо по време на Парижката конференция за мир, когато по думите на гръцкия автор Стефан Ладас в „гръцка Македония и Тракия имаше 139 000 българи“ Венизелос решава да прогони част от тях чрез наложената на България конвенция за размяна на малцинствата?²⁸ Защо изселените от Егейска Македония 86 572 души в периода 1913-1928 г. се насочват към България, а не примерно към Сърбия, за да се приберат при своите братя от Вардарска Македония?

Особено показателен за научната немощ, за псевдометодологията и преднамереността на моя опонент е фактът, че той не взема никакво отношение към въведените от мен в обръщение гръцки документи, произхождащи от гръцките военноразузнавателни служби и от специализираните органи на жандармерията и тайната полиция. Дори не си позволява да прояви съмнение за тяхната автентичност, а просто ги подминава с единствената цел да избегне мнението и оценките на националния угнетител спрямо завареното в Егейска Македония славянско население от 30-те години на века, както и да ги скрие от читателите на „Гласник“. Кирязовски е безсилен да възрази защо при извършените целенасочени проучвания в селата на Егейска Македония през 1931-1932 г. тези репресивни органи квалифицират кметове, общински съветници и други авторитетни лица като „доказани българомислещи“, „фанатични българи“, а за редица села като леринските Арменско и Неред се изтъква, че в тях преобладават „българомислещите“. Питам Кирязовски какви са тези опасни за гръцката държавна сигурност „доказани българомислещи“, чийто брой в с. Сузовичево, Леринско към май 1932 г. възлиза на 44 души, а в другото голямо леринско село Пътеле – на 31?²⁹ Питам и защо „рецензентът“ подминава оригиналния доклад на драмския митрополит Василий до министър-председателя от 20 май 1931 г.? В него ясно е заявено, че живеещите славяногласни в редица драмски села като Просечен, Плевня, Кобалище, Карлъково и др. „макар и външно да изповядат, че са гърци, дълбоко в сърцата си казват, че са българи“³⁰.

Кирязовски не взема никакво отношение и към поредицата гръцки документи, отнасящи се до малцинствата в Егейска Македония след италианската окупация на Албания през 1939 г. Мнението му за взетите екстремни мерки от гръцкия Генерален щаб, командването на 9-а дивизия и на местните окръжни жандармерийски управления срещу окураженото „българомислещо малцинство“ остава неизвестно. „Рецензентът“ не е впечатлен и от разбунения български дух след избухването на Втората световна война³¹. Той безмълвно подминава и извършеното самопреброяване на българите от западната част на Егейска Македония през лятото на 1941 г., когато 20 000 души с подписите си декла-

²⁶ Г. Даскалов. Българите в..., 145-146.

²⁷ Пак там, 149-150.

²⁸ С. Пенков. Международни договори на България (681-1947). София, Женева, Париж, 1992, 252-253.

²⁹ Г. Даскалов. Българите в..., 193-201.

³⁰ Пак там, 192-193.

³¹ Пак там, 209-219.

рират своето и на членовете на семействата си българско национално съзнание. Съхраняваните в архивохранилищата ни около 40 оригинални поселищни списъка от Леринско и Костурско са неопровержимо доказателство за това³².

Бих запитал още Кирязовски, как си обяснява факта, че непосредствено след гръцката капитулация в България се установяват бъдещите отявлени македонисти Наум Пейов и Михаил Керемедчиев, които дори се обвързват с българската кауза³³. Докато вторият от тях до 1943 г. черпи знания като студент в „разсадника на българския национализъм – Софийския университет, друг бъдещ активист на СНОФ и НОФ Васко Караджа е сред учениците на битолската българска гимназия³⁴. И още нещо, би ли си спомнил г-н „рецензентът“, че след свалянето на генералния секретар на ГКП Андрей Чипов от поста му през януари 1942 г., поради отношението на гръцкото партийно ръководство, той търси убежище в България³⁵. И да завърша с въпроса за самосъзнанието на македонските славяни към Втората световна война, ще ми се да припомня и още нещо – направеното през 1941 г. самопризнание за българската си националност от Лазар Колишевски³⁶. И ако това вече е известно на опонента ми и той има своя съшит контрааргумент ще го осведомя за друг, вероятно неизвестен за него факт, касаещ националното самосъзнание на семейството на изтъкнатия деец на ГКП и знаме на егейските „македонци“ Лазар Търповски. В заявление на неговата сестра Янка Атанасова Търповска от 19 април 1944 г. до българския външен министър се отправя молба за освобождаването на брат ѝ Коста от атинския затвор. В нея между другото за него се казва: „... по народност българин, от родители от български произход Атанас и Ирина Търповски, през 1941 г. понеже е бил българин и не е понасял гръцкия тормоз бил е измъчван и постоянно тормозен от гръцките власти.“³⁷ А какво е България за близките на Л. Търповски е показателно писмото до ЦК на БКП от 18 март

³² Г. Даскалов. Учасгта на..., 152-154, 176-181.

³³ Пак там, с.236, 858, 860. По думите на Наум Шупурков (Леон) след завръщането си в родния край Н. Пейов открито е изразявал пробългарските си настроения (ЦДА, ф. 141, оп. 8, а. е. 17, л. 114).

³⁴ Г. Даскалов. Учасгта на..., с. 860; М. Фотев. Забелешки на книгата: „Народноосвободителният фронт и другите организации на македонците од Егејска Македонија (1945-1949) од Ристо Кирязовски“ Скопје, 1986. Ръкопис, с. 51.

³⁵ Θ. Χατζής. Η νικήφόρα επανάσταση του χάθρηκε (εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας 41-45). Τόμος Α', Αττίνα. 1982, 221-222. На 28 юни 1941 г. със съдействието на българската легация А. Чипов е освободен от затвора „Акронавплиа“ заедно с други свои сънародници. Между тях е и Фоти Урумов, изтъкнат функционер на ГКП и НОФ и ръководен политически деец в Полша. Въпреки службата си в полза на македонската кауза, в своя автобиография от 1956 г. отбелязва, че са били освободени не като македонци, а като славяни от Македония (ЦДА, ф. 1, оп. 32, а. е. 614, л. 22-24).

³⁶ ЦВА, ф. 16, оп. 2, а. е. 103, л. 65; Г. Даскалов, Р. Руменин. Българин ли е „македонецът“ Лазар Кулишев? – АВВ. Инфор. седмичник за книгата, бр. 584, 20 март 1990. В писмото си до ЦК на БРП от 15 май 1941 г. секретарят на Покрайния комитет на ЮКП в Скопие Методи Шатаров пише, че „големи части от македонското и българското население“ гледат на присъединяването на Македония към България „като решение на нашите национални вековни въпроси“. Той още изтъква: „Трето, крайно време е да се тури точка на всички доктринерско-сектански спорове и дразнения около въпроса дали македонците са отделна нация или са македонски българи... ще кажа само, че за истинска свободна Македония са годни да се борят не само така наричащите се македонски славяни, но и македонските българи.“ (БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917-1946). Т. 2 С., 1999, 1052-1054).

³⁷ АМВНР, оп. 1, а. е. 45, л. 5 (гръб). Според бивши жители на с. Дъмбени, Костурско семейството на Л. Търповски е известно със здравия си български дух. (Сведение, дадено на 5 ноем. 1999 г. от Коста Димитров Влахов).

1955 на установилата се във Варна друга негова сестра Донка Филипова Калкова. По повод молбата ѝ за разрешение да посети родителите си в Скопие тя заявява: „В България животът ни е много хубав и не желая никога да напусна България.“³⁸

И най-накрая, за да завърша по въпроса доколко егейските българи са имали македонско самосъзнание към годините на Втората световна война, ще посоча свидетелството на Наум Шупурков (Леон), политкомисар на първия „македонски“ партизански отряд „Лазар Търповски“ в Егейска Македония и член на създадената през декември 1944 г. Политическа комисия. Той изрично отбелязва, че македонската пропаганда не е била разбрана от сънародниците му в Костурско, което обяснява с тяхното силно развито българско съзнание³⁹. По този въпрос още заявява: „До средата на 1944 г. сред нашия народ нямаше и следа от македонско национално съзнание, то бе българско. Когато през втората половина на 1944 г. приближавахме много села, основавахме националната македонска организация СНОФ и др. и главно със създаването на Вардарска Македония, през 1945 г. започна създаването на някакво македонско съзнание (национално) сред нашия народ и главно сред младежите... Във Вардарска Македония през 1945 г. започна систематично помакедончване.“⁴⁰

Реагирайки срещу българския характер на славянското население в Егейска Македония Кирязовски ми отправя и третата си претенция, че съм „премълчавал“ появата и дейността на ВМРО (Об.) в областта⁴¹. Това още веднъж потвърждава, че той не е разбрал същността на моето историко-демографско изследване или че остава верен на тенденциозността си. Но след като повдига този въпрос, за да „доказва“ и чрез него, че егейските българи са „македонци“, дължа да отбележа следното. Докъм края на 30-те години в документите на ръководното тяло на ВМРО (Об.) се отбелязва, че мнозинството от населението на Македония „се чувства по език, бит, църковна принадлежност, политическо минало българско“, че сред потиснатите национални малцинства в Гърция „са повече от 100 хиляди българско македонско население“ и че в нея живее „македонско население от турски, български, еврейски и аромънски произход“⁴². Наскоро публикуваните документи ясно показват, че ВМРО (Об.) е своеобразна секция на Коминтерна (КИ), от който се направлява, на който е подчинена и комуто се отчита⁴³. Тя е инструмент, обвързан със съветската външна политика в името на световната революция⁴⁴ и се ръководи и финансира от ГПУ⁴⁵. Интересите на Кремъл са тези, които налагат към края на 1933 г. необходимостта от „решения“ за „македонска нация“ и „македонски език“ във връзка с пропагандата и дейността на ВМРО (Об.)⁴⁶. Когато само след няколко месеца

³⁸ ЦДА, ф. 1, оп. 32, а. е. 503, л. 124-125.

³⁹ Пак там, ф. 141, оп. 8, а. е. 17, л. 114. Изложение на Н. Шупурков от 16 март 1969 г. под наслов „Истината по македонския въпрос“, писано в Бърно, Чехословакия.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 174.

⁴² БКП, Коминтернът..., Т.2, с. 696, 728.

⁴³ Пак там, с. 818, 838, 881, 1008.

⁴⁴ Пак там, с. 713.

⁴⁵ Пак там, с. 703, 717, 775, 778.

⁴⁶ Пак там, с. 854.

признаването им от КИ е вече факт⁴⁷ се пристъпва и към ударната „разработка“ на въпросите за новосъздадената нация и новосъздадения език, заради което се замисля и създаването на „специална бригада“ от специалист⁴⁸.

По повод на ВМРО (Об.) в Егейска Македония, която Кирязовски иска да изтъкне като някаква местна еманация на македонизма, дължа да му припомня, че към 1929 г., т. е. четири години след създаването на организацията, тук тя „е още непозната“, без всякаква „организационна база“, че през 1931 г. се е създала някаква „ръководна тройка“ и едва през 1933 г. ГКП свиква конференция на всички малцинства в областта. След като отчита извършената в „гръцко“ работа „изобщо за незадоволителна“, единственият актив, който Задграничното бюро на ЦК на ВМРО (Об.) отбелязва към септември 1933 г., е „добрата печатна пропаганда със статии в прогресивния гръцки печат“⁴⁹, като въпросните пропагандни дописки в „Ризоспастис“, които за опонента ми са извор от първокласен характер. В резолюцията на КИ от януари 1934 г. за ВМРО (Об.) ясно се изтъква, че „в гръцката част не се води никаква работа“⁵⁰. Не бих пропуснал да отбележа и какво е означавала България за най-изтъкнатите местни дейци на организацията. Както нейният ръководител А. Чипов, така и Пандо Джиков, и Недялко Попнедялков в периода на германо-италианската окупация са търсили и намирали подкрепа, закрила и спасение в България. Н. Попнедялков е и активен деец на функциониращия тогава и заклеяван от Кирязовски Български клуб в Солун⁵¹.

В своята творба Кирязовски не подминава и някои шрихириани от мен въпроси, отнасящи се до периода на Втората световна война. Ако беше докрай откровен трябваше да направи поредната си декларация, че не ги познава добре и че по тази материя в Р. Македония има многократно по-компетентни негови колеги. Единственият му досегашен „принос“ е, че дори и при докосването си до нея е използвал случая за поредните си политизирани антибългарски оценки⁵². На първо място в „рецензията“ си той поставя под съмнение обнадеждения български дух в Егейска Македония след избухването на гръцко-италианската война, а нежеланието на егейските българи да се бият за чужда национална кауза и дезертьорството им от фронта квалифицира като „необосновано и проблематично“⁵³. Добре разбирам, че подобна идея не пасва с налагания досега в Скопие принос на „македонците“ в антифашистката борба, вклю-

⁴⁷ Пак там, с. 882, 884; *К. Палешутски*. Македонският въпрос..., 198-199; *Същият*. Югославската комунистическа партия..., 222-223. В писмо на Владимир Поптомов от 24 юни 1934 г. от Москва до Задграничното представителство на ЦК на БКП се подчертава: „Коминтернът и компартиите стоят на становището за признаването на самостоятелна македонска нация и език.“ (БКП, Коминтернът..., Т. 2, с. 954).

⁴⁸ БКП, Коминтернът..., Т. 1, 952-958.

⁴⁹ Пак там, с. 696, 849, 883.

⁵⁰ Пак там, с. 883.

⁵¹ *Г. Даскалов*. Участиа на..., с. 149, 282, 758, 784.

⁵² *Р. Кирязовски*. Народноослободителният фронт и другите организации на македонците од Егејска Македонија (1945-1949). Скопје, 1985, 114-115. *Същият*. Македонски национални институции во егејскиот дел на Македонија (1941-1961). Скопје, 1987, с. 9, 265; *Същият*. Демократски и антифашистички партии и организации во егејскиот дел на Македонија (1941-1961). Скопје, 1991, с. 55; *Същият*. Македонското национално прашање и Граѓанската војна во Грција. Скопје, 1998, 296-306.

⁵³ *Р. Кирязовски*. Цит. рец., с. 174.

чително и срещу италианците, но фактите говорят друго, с които опонентът ми, а и любопитният читател биха могли да се запознаят и от друг мой труд⁵⁴.

На второ място Кирязовски особено болезнено реагира срещу дългогодишно укриваната от скопската марксистическа историография истина за възрождения български дух в Егейска Македония в годините 1941-1944 – трепетното очакване на българската войска, настоятелните искания за българско училище и българска църква, самозащитата на егейските българи срещу настъпващия гърцизъм и свързаната от тях с България очаквана закрила и жажда за свобода. Тук той ме „атакува“ в три направления. Първото се отнася до посочената от него „т. нар. българска милиция“. За да омаловажи и обезцени най-висшата форма на изявеното от сънародниците ни българско самосъзнание – въоръжената борба за самозащита срещу ЕЛАС и другите гръцки нелегални въоръжени структури, Кирязовски върви по вече утъпкан в Скопие коловоз. Той преповтаря следните постулати: въпросните „македонци“ са въоръжени не само от италианците, но и от българската държава; те се ръководят от българското военно командване в Битоля и изпълняват функциите на „контрачетници“; „комитите“ бързо напуснали редовете на милицията, в която останал съвсем малък брой и че те са злодеи и убийци⁵⁵. В някои предишни свои писания Кирязовски в още по-остра форма е изразявал българофобията си. През 70-те години той представя като истина лансираната след войната идея на Л. Колишевски, че лично командирът на 15-а пехотна дивизия полк. Иван Маринов е дал съгласието си за формиране на „първата контрачета“ и още на 20 март 1943 г. им доставил в Костур оръжие⁵⁶. Пропагандирайки тази теза и през 80-те години той пуска в обръщение и един принципно нов елемент – за насилственото въоръжаване на „македонците“ от българска страна⁵⁷. В своята антибългарска омраза стига и до там, че квалифицира един честен и доблестен български офицер, уважаваният и обичан от местното българско население преводач при леринското германско коменданство подпоручик Андон Калчев, като „агент на българската тайна полиция, организатор на контрачетничеството в Егейска Македония и реализатор на великобългарската фашистка политика през Втората световна война“⁵⁸. Преследваната от Кирязовски цел с подобни оценки е само една – да клейми „империалистическите“ стремежи на България и да я представи като враг на „македонския“ народ.

Надявам се, че като бивш „борец“ от първата фаза Кирязовски малко или повече знае истината за тези факти и събития, но като историк не само, че я изкривява, но влиза и в ролята на най-груб идеологически обременен фалшификатор. Колкото и да му е неприятно „критикът“ ми трябва да научи следното. Въоръжаването на българите в Костурско става по решение на италианското върховно командване в Гърция, което се възползва от първите кървави репресивни действия на ЕЛАС срещу тях и от желанието им да бранят селата си.

⁵⁴ Г. Даскалов. Участва на..., 98-118.

⁵⁵ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 175.

⁵⁶ Л. Колишевски. Аспекти на македонското прашање. Скопје, 1980, с.406; Р. Кирязовски. Костурско во 1943 година. – Слободните територии во Македонија 1943. Скопје, 1975, с. 278.

⁵⁷ Р. Кирязовски. Македонски национални институции..., 50-51.

⁵⁸ Р. Кирязовски. Народноослободителниот фронт..., с. 60.

На 12 март 1943 г. лично командирът на дивизия „Арецо“ генерал Джузепе дел Джудиче известява в Костур за взетото решение извикания от Лерин подпоручик А. Калчев, който в донесението си съобщава, че то ще обслужва италианските интереси и се обявява против него. За да предпази сънародниците си от сблъсък с гърците премиерът Богдан Филев дава указания за въздържане от въвличане в гръцко-италианския конфликт. Но събитията изпреварват тези директиви и когато проведеното от италианците въоръжаване в Костурско вече е факт, българският Щаб на войската указва раздаденото оръжие да се използва единствено за самозащита и отбрана на собствените села⁵⁹.

Относно ролята на полковник И. Маринов, представен от Кирязовски като организатор и доставчик на оръжие за „първата контрачета“⁶⁰, трябва да му се обясни, че за пръв път полковникът пристига в Костур не на 20 март, а едва на 16 април 1943 г. когато милицията вече е създадена, организирана и въоръжена от италианците. И второ, в своите указания към ръководните дейци на Македоно-българския комитет в Костур, придържайки се към линията на София, той ги съветва да се дистанцират от задълбочаващия се гръцко-италиански конфликт⁶¹.

Необективна е и приписваната „контрачетническа“ и „куислинговска“ роля на милиционерите. Като се изключи заповяданото от италианците в края на април 1943 г. участие на три техни отряда в акцията срещу ЕЛАС в южната част на Костурско, тяхната основна и главна задача е да защитават своите села от нападенията на партизаните⁶². Твърде произволно е и твърдението на Кирязовски, че по-голямата част от „комитите“ „набързо напуснали контрачетниците“ и останали само „един малък брой“. Как тогава да си обясним масовото включване на егейските българи в създадените през лятото на 1944 г. в Егейска Македония три български доброволчески дружини? Как да си обясним почти всекидневните нападения на ЕЛАС и МНОВ срещу милиционерските чети в Костурско, Леринско и Воденско чак до края на август 1944 г., както и голямата ожесточеност на боевете като тези във воденските села Яворене и Гугово, в леринското Прекопана, в костурските Черешница, Тиолишча и др.⁶³

Кирязовски повдига и един твърде болезнен въпрос – за жертвите на разпадената от ГКП и ЮКП братоубийствена борба сред егейските българи. Разбира се, задачата му не е да покаже, че тя е плод на югославския експанзионизъм в Егейска Македония и на разпадения гръцки национализъм, а да представи милицията в най-черни краски. Той напомня за гибелта на един от функционерите на антибългарския Славянски народоосвободителен фронт (СНОФ), но забравя кървавите „подвизи“ на ЕЛАС и МНОВ, на местните македонски подразделения. Може би бившият еласист Кирязовски сам да е участник в унищожителния удар от 1 май 1943 г. над съседното на родното му място с. Старичане, Костурско. Ако не е трябва да му се каже, че по време на 30-часовия бой загиват петима мирни селяни, между които 75-годишния свещеник Георги

⁵⁹ Г. Даскалов. Участта на..., 410-422.

⁶⁰ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 175: *Същият*. Костурско во..., с. 278.

⁶¹ Г. Даскалов. Участта на..., 435-438.

⁶² Пак там, 440-476, 632-647.

⁶³ Пак там, 535, 559, 632-647.

Насков и Вангелица Попиванова. Шестнадесетте пленени милиционери веднага са екзекутирани, а след като са подложени на жестоки изтезания, 72 техни роднини са отвлечени, а впоследствие 31 от тях са избити. Пожарът превръща селото в пепелище. Същия ден партизаните нападат и с. Желегоже и след бой с малобройната милиционерска чета овладяват селото, извършват убийства и опожаряват 90 български къщи. В този първомайски ден партизаните носят подобни страдания и в редица други овладени от тях села като Бресчани, Лудово, Несрам и др. Партизанските нападения над българските села в южната част на Костурско продължават и през следващите дни. Подгонени от андартската мъст над 1500 българи напускат домовете си и се приютяват в съседните на Костур села⁶⁴. За причините на обхваналия ги страх искам да посоча още един потресаващ „подвиг“ на някогашните бойни другари на Кирязовски. За службата си в милицията Сидер Христов от с. Жупанища, Костурско не само, че заплаща с живота си, но необузданата злоба се стоварва след смъртта му и над неговото семейство. Без всякаква вина, в късна доба, партизански нож прерязва гърлата на спящата му съпруга и двете му дъщери⁶⁵.

Господин Кирязовски, мога да ви посоча стотици примери на извършени убийства, насилия, отвлечения и нападения над българи от Егейска Македония, извършени от вашите идейни събратя – гръцките паликарета от ЕЛАС и македонистките им помагачи, но с тях можете да се запознаете и самостоятелно. Изкушавам се обаче да припомня едновременната съвместна гръцко-македонистка акция срещу костурските села Тиквени и Изглибе на 24 март 1944 г. когато местни партизани „македонци“ избиват съселяни и земляци, а „контрачетниците“ от съседното с. Четирок ги бранят с цената на живота си⁶⁶. Не мога да не отбележа и високия дух на моите сънародници, който запазват докъм края на лятото на 1944 г. Когато вашите сподвижници от Костурско-Леринския „македонски“ батальон на 21 август нападат костурското село Черешница и го овладяват след ожесточен бой, убиват без всякаква вина 18-годишните Томе Пижарков и Алеко Шкекльов. Отведените в съседното с. Поздивища трима от пленените – братята Пандо и Георги Недялков и Димитър Плястов, преди да бъдат публично разстреляни издигат възглас: „Да живее България! България ще дойде!“⁶⁷

Второто военновременно направление, по което ме „критикува“ Кирязовски, е проявеното от него съмнение към „българските общини в Костурско и Леринско“⁶⁸. Трябва да го коригирам, че съм посочил не 13, а 24 новоизбрани общински съвети по самоинициатива на местното население. Той не е разбрал още и това, че тези съвети са предложени от селяните на окупационните власти с молба за утвърждаване⁶⁹. Така че въпросите, които ми поставя за тяхната

⁶⁴ Пак там, с. 313, 442-444.

⁶⁵ М. Юмбрукова (Влахова). Мемоари. Ръкопис, съхраняван в личния архив на сина ѝ Коста Влахов. Същата е от с. Дъмбени, Костурско, активистка на АФЖ. За разлика от използваните варварски изстребителни методи от ръководните фактори на ЕЛАС, за своята национална кауза ръководството на Македоно-българския комитет и на милицията залагат на висши хуманни цели и висок морал. (Вж. Г. Даскалов. Участта на..., с.418).

⁶⁶ Г. Даскалов. Участта на..., 205-239, 310-396, 442-474, 632-651.

⁶⁷ Пак там, 644-645.

⁶⁸ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 175.

⁶⁹ Г. Даскалов. Българите в..., 231-232, 486-490.

дейност, съдба и пр., в случая са преднамерени и излишни. Дължа обаче да го осведомя, че през юни и юли 1941 г. със съдействието на българските военни преводачи и на битолския областен директор германските власти удовлетворяват исканията на десетки села в Леринско за смяната на гръцките кметове с българи⁷⁰. Макар и в системата на гръцката куйсдинговска администрация, този факт не може да не даде отражение не само върху живота, но и върху духа и самочувствието на българското население.

Третото военновременно направление в „критиката“ на опонента ми се отнася до това, че „нищо не казвам“ за създадените в Егейска Македония македонистки политически и военни структури⁷¹, които той смята за неопровержим аргумент за македонското самосъзнание на местното славянско население. Дължа да отбележа, че едва ли е възможно да се пише за онова което е извън темата и поставените цели, както Кириязовски желае. Искам да го осведомя; че не бягам от неговите „любопитни“ въпроси, на които вече съм дал обстояния си отговор⁷². В случая обаче, искам да посоча, че въпросният СНОФ, разните македонистки партизански подразделения, Първа егейска бригада и др. са плод на хегемонизма и анексионизма на ЮКП, както и на тактическите ходове на ГКП в търсенето на външна подкрепа срещу засилващата се британска намеса. Възползвайки се от затрудненото международно положение на отечественофронтowska България и от желанието на сънародниците ни в южномакедонските земи с цената на всичко да скъсат с гръцкия национален гнет, Белград не губеше надежда да включи в рамките на Титовата федерация и Егейска Македония.

Един от върховете в инсинуациите спрямо моя труд опонентът достига по въпроса за Гражданската война в Гърция. На това събитие съм отделил малко повече от една страница, на която с два примера соча тогавашните топли чувства към България на егейските българи⁷³. Това е достатъчно за моя „критик“ без всякакви скрупули да твърди, че съм обяснявал масовото участие на „егейските македонци“ в Гражданската война с видяната от тях нова възможност за осъществяване на своите аспирации и стремежи за извоюване на национални права и свободи, относно присъединяването към „майка“ България⁷⁴. Подобна смехотворна теза въоръженият дори и с оптически прибор читател няма да открие в книгите ми. Въпреки това опонентът ми продължава да настъпва в това благоприятно според него направление. Изважда и най-силния си коз, че докато в годините на Гражданската война в Егейска Македония не е имало „нито една организация на българска основа“ са съществували редица „македонски“ национални организации като Народоосвободителен фронт (НОФ) и неговите креатури – Народоосвободителен младежки съюз (НОМС), Антифашистки фронт на жените (АФЖ) и пр.⁷⁵ Този формалистичен подход още повече разголва научните критерии на Кириязовски, подчинени единствено на задача-

⁷⁰ Г. Даскалов. Участиа на..., с. 242.

⁷¹ Р. Кириязовски. Цит. рец., с. 175.

⁷² Г. Даскалов. Участиа на..., 561-652, 690-708.

⁷³ Г. Даскалов. Българите в..., 283-284.

⁷⁴ Р. Кириязовски. Цит. рец., с. 176.

⁷⁵ Пак там.

та да доказва „македонското“ самосъзнание на местното славянско население. Той много добре знае за следвоенното огъване на БКП пред ЮКП по македонския въпрос и за предоставянето му изцяло в прерогативите на Белград, за подготвяното откъсване на Пиринска Македония от България и за насилственото помакедончване на пиринските българи. Питам го тогава каква българска алтернатива могат да имат техните сънародници от Егейска Македония при пълното дезинтересиране на управляващите в София и при агресивните амбиции и планове на Белград? За да скъсат с Гърция за егейските българи не оставаше нищо друго освен да заложат на проюгославската карта.

Във връзка с горепосочения НОФ бих искал да изтъкна странната еволюция на Кирязовски по въпроса за инициатора на създаването му. В своя книга от средата на 80-те години, посветена специално на фронта, Кирязовски утвърждава, че фронтът възниква по инициатива на самите егейци⁷⁶, скривайки по този начин агресивните планове на Белград към областта и ръководната му роля в попълзновенията към нея. След 11 години, опитвайки се да се приспособява към условията на демокрацията и да демонстрира антиюгославската си „смелост“, в рецензия за книгата на свой колега го обвинява задето не е посочил, че НОФ е създаден от ЮКП и че ръководството му е назначено от нея⁷⁷. Коментарът за подобна научна мимикрия е излишен. Ще ми се да запирам Кирязовски, след като НОФ и дъщерните му структури, Комунистическата организация на Егейска Македония (КОЕМ) и др. не са продукт на местната „македонска“ инициатива в Гърция, а са създадени по нареждане на Белград, доколкото те са адекватен израз на някакво „македонско“ самосъзнание“ на славяните в Гърция? Тези политически структури не са ли по-скоро оръдие и проводник на белградската политика за изличаване на българщината и за формиране на „македонска нация“ в южномакедонските земи?

Кирязовски ме атакува и по още един пункт, привеждайки факти, че в печатната си пропаганда ръководителите на НОФ използват и понятията „македонци“ и „македонски народ“⁷⁸. Странното обаче е, че той не се опитва да обясни защо те далеч по-масово използват и понятията „славяни“, „славяномакедонци“, „славяномакедонски народ“, „македонският славянски елемент“, „македонците славяни“ и защо в някои техни документи ясно проличава географското значение, вложено в термина „македонец“ и нееднозначността му с термина „славянин“⁷⁹. Интересно е какво ще бъде обяснението на опонента ми, че дори и към 1948 г. общинските и милиционерските власти в НР Македония не записват в регистрите си бежанците от Егейска Македония като македонци по националност, а ги регистрират като „егейци“. За да не ме обвини голословно и сега в манипулация и фалшификация бих го насочил да издири в архивите на Р. Македония издаденото на 28 април 1948 г. „Уверение“ № 6205 на Градския съвет – Щип⁸⁰ и „Уверение“ № 2372 от 16 април 1948 г. на Отделението за вътрешните

⁷⁶ Р. Кирязовски. Народноослободителният фронт..., с.106 и сл.

⁷⁷ Р. Кирязовски, Т. Мамуровски. Македонците во егейската част на Македонија (1944-1946). – Гласник, 1996, № 3, 1996, с. 213.

⁷⁸ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 177.

⁷⁹ Г. Даскалов. Българите в..., 279-280.

⁸⁰ Уверението е издадено по повод молбата на В. Орешков. В него се казва: „Васил Орешков

работи – Титов Велес, за да се убеди, че това е така⁸¹. Надявам се Кирязовски да знае, че дори и днес в Скопие се повдигат два въпроса: защо „македонците от егейския дял на Македония са третираны в по-голяма степен като „чужденци“, отколкото албанците от Косово“ и защо техните интелектуалци, дошли от източноевропейските страни са били под „перманентен надзор“ само заради това, че „не са чувствали Югославия като своя истинска родина“⁸².

„Критичният“ поглед на Кирязовски отделя специално внимание на книгата ми за времето от 1949 г. докъм наши дни. Интересът му към тази част и особено за т. нар. македонска емиграция е особено откровен заради отправените тук към него редица мои критични бележки, които са го извадили от равновесие. В менторското си безсилие вместо да обоснове своите тези по въпросите, по които е критикуван, той голословно отхвърля подкрепените с първостепенни източници мои аргументи в съчетание с неоправдани спрямо мен квалификации.

На първо място „рецензентът“ ми тотално отрича, че към 1947 г. голяма част от установилите се във Вардарска Македония егейски бежанци са насилствено прехвърлени от България лица. Без да вземе отношение към въведените в обръщение оригинални източници той голословно ме обвинява във „фабрикуването на неистини“⁸³. За него документите от околийската и областната администрация в Горноджумайско, докладите на министъра на социалната политика, както и признанието на бившия партиен и държавен деец Кръстю Тричков пред високопоставена югославска делегация не означават нищо щом са от български произход. Присвоявайки се правото да говори от името на всички егейци, живеещи днес в Р. Македония, той извежда и своя „аргумент“ – че сега те не биха потвърдили горепосоченото. Нека Кирязовски тогава да прочете какво са писали, въпреки страха от преследване, част от тях в молбите си до българските власти за връщане в България. В своята молба Георги Ангелов Богоев, родом от с. Зърнево, Драмско и тогава живущ в с. Орел, Светиниколско пише: „Друже посланик, моля ви да мога аз и жена ми, заедно с трите ми деца да се завърнем в България откъдето сме дошли тук през 1945 г. по причина на тогава водената пропаганда.“ Мотивира желанието си със заявлението – „се чувствам като българин“⁸⁴. Георги Атанасов Стаматов от драмското село Калапот, живущ в с. Извор, Титоввелешко в молбата си заявява: „С напускане на родното ми място избягахме в гр. Неврокоп през 1944 г. ... дойде комисия от НР Македония, за да ни отведе там. За тази цел помогнаха на комисията и местните власти от гр. Неврокоп и не по наше желание ни доведоха тука. Искам да си замина за България поради следните съображения: едно що се чувствам българин...“⁸⁵ Георги Ангелов Шпириндов от с. Горенци, Драмско, живущ

заедно със своята фамилия е дошъл в Щип заедно с всичките останали егейци от егейския край на 16 октомври 1944 г. Същите се водят в нашия регистър като егейци, а не като българи.“ (АМВНР, оп. 5, а. е. 554, л. 5).

⁸¹ Уверението е по повод молбата на Марко Константинов. В него се изтъква, че „е заведен при това Отделение като бежанецот Ггейска Македония като егеец и е зарегистриран при Отделението като такъв.“ (АМВНР, оп. 5, а. е. 554, л. 12).

⁸² П. Гилевски. Повредена интелигенција. – Македонско дело. Скопје, 1 окт. 1999, с. 8.

⁸³ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 177.

⁸⁴ АМВНР, оп. 5, а. е. 546, л. 9.

⁸⁵ Пак там, л. 13

в същото с. Извор изтъква: „... Аз като националност българин от дядо и пра- дядо бях принуден да напусна своето родно място и се заселих в старите пре- дели в България, където карах един много добър живот. Но след дълги години агитации по разни краища в България и особено в гр. Неврокоп, където беше станало изпъждането насила на беломорците.“ Описвайки тежките условия на живот по разните лагери отбелязва: „плюс това най-голямата тежотия, която е вече нетърпима, е това, което ни се забранява да се наричаме българи“⁸⁶. Георги Георгиев Тумбов от с. Зърнево, Драмско, живущ в с. Рашан, Титоввеле- шко в молбата си заявява: „Аз като истински българин съм напуснал Бълга- рия през 1945 г. не по моя вина. Под натиска на властта ме докараха до Вар- дарска Македония.“⁸⁷ В мотивите си за връщане в България Георги К. Каров от с. Горенци, Драмско, живущ тогава в Титов Велес изтъква: „През 1945 г. на 15 юни бях заставен от местните власти да живея във Вардарска Македония.“⁸⁸ Подобен е и аргументът на Георги Стойков Саганов от с. Голяма Махала, Де- мирхисарско, който съобщава, че през юли 1945 г. „по заповед дойдохме тук в Струмица, където и сега живея“⁸⁹. В молбата си от 27 май 1949 г. Пандо Иванов Тумбов от с. Зърнево Драмско отбелязва, че след бягството си от Гърция е живял три месеца в Неврокоп до идването на „няква комисия от Югославия и ни земаха насила“⁹⁰. На 27 май 1949 г. Сотир Ангелов Прокопов от с. Старчи- ща, Драмско и живущ в с. Подрещ, Радовишко пише: „Но в Неврокопска око- лия, където живеехме, дойде една комисия що ни писа за Македония. без да искаме ние да напускаме земята що страдахме за нея толкова години, затвор, интерниране и тормоз постоянно и да заминем за Македония където ние не знаехме къде ще ни водят, само знаехме, че отиваме за Сърбия и много ни стана тежко, че избягахме от милата ни родина.“⁹¹

Интересно е дали и тези собственоръчно подписани от егейци документи, които са само една малка част от съхранените, ще бъдат обявени от „рецензен- та“ като „изфабрикувани неистини“? Дължа да отбележа, че сред тях има и много молби на негови земляци от „комитаджийските“ села Четирок и Стари- чане, Костурско, от Прекопана, Леринско и др.⁹²

На второ място Кирязовски отхвърля посочения от мен брой на около 18 000

⁸⁶ Пак там, л. 15.

⁸⁷ Пак там, л. 22.

⁸⁸ Пак там, л. 29.

⁸⁹ Пак там, л. 36.

⁹⁰ Пак там, а. е. 550, л. 5.

⁹¹ Пак там, л. 30.

⁹² Оponentът ми би трябвало да познава някои български публикации, в които вече е бил засегнат въпроса за насилственото прехвърляне на бежанци от България в НР Македония (Вж. Г. Дискалов. Българо-югославски политически отношения 1944-1945. С., 1989, 267-269; Б. Василева. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991, 140-141. Отправената от Кирязовски покана да посетя Р Македония като негов „личен гост“ и да ме срещне с въпросните бежанци, за да бъда убеден лично от тях в доброволното им изселване от България е интересна. Предлагам нещо по-професионално – вместо да се вживяваме пост фактум в ролята на социолози всеки от нас да разработи проблема в рамките на една научна статия и двете работи да бъдат едновременно публикувани, както в „Гластик“, така и в „Исторически преглед“. За съжаление, аз не мога да му обещаая, че бих могъл да го срещна в България с няколкостотинте хиляди бежанци и техните потомци от Егейска Македония, за да се убеди в българското им самосъзнание.

бежанци от Егейска Македония прехвърлени през 1945-1946 г. от България в НР Македония. Споменавайки за два документа от български произход, без да посочи архивните им сигнатури, за да не бъдат проверени, той иска да внуши, че през Гражданската война от Гърция се преселват в България само 8 000 „гърци и македонци“, с което се опитва да ме обвини в поредната „лъжа“⁹³.

Новооткрити източници ми дават възможност да бъде още по-конкретен. Откъм края на 1944 г. започват „неофициални и полуофициални преговори“ между българската и югославската страна. Те завършват с официално предложение на Белград, направено с нота № 25 от 30 май 1945 г., да приеме всички желаещи бежанци, избягали от Гърция в България от края на 1944 г. и с искане изселването им да започне колкото се може по-бързо. С нота № 18350-38-I от 16 юни 1945 г. българското правителство съобщава, че приема предложението и че „в този смисъл са дадени и съответните нареждания до надлежните власти“. На 28 юли с. г. заминава първата група бежанци от 1900 души, главно от Неврокопска и Петричка околия. От пристигналите в България до 30 май 1945 г. 10 700 бежанци, до 1 септември с. г. за НР Македония заминават 4 200 души. Изселването продължава и през 1946 г., като според един анализ на Българското външно министерство общият брой на прехвърлените от България бежанци „надхвърля 10 000 души“⁹⁴. В специално изготвен от министерството обобщаващ документ се сочи, че по югославски сведения общият брой на изселените през 1945-1946 г. от България бежанци от Костурско, Леринско, Воденско и главно от Драмско възлизат на около 17 000 души⁹⁵. За условията, при които става всичко това в посоченият анализ се изтъква: „Междувременно в гореспоменатите околии (Хасковска, Смоленска, Асеновградска, Пловдивска, Пазарджишка, Разлошка, Неврокопска, Петричка и др. – б.а., Г. Д.) плъзват югославски, предимно македонски агитатори, които с помощта на безогледна и безкруполна агитация, лъжи и обещания, и с всестранната помощ на съответните български власти успяват да убедят или по-скоро да измамат много честни и искрени бежанци, които ръководени от своя идеализъм и от мисълта, че именно те ще бъдат пионери на щастливата южнославянска федерация се съгласяват да заминат за Югославия. Трябва да се подчертае, че българските власти даваха всестранна помощ за това преселване... последната стана действително причина за чувствителното залитане на някои местни органи, стигащи до принудително и насилствено изселване на бежанците.“⁹⁶

За амбициите на Скопие и към 1947 г. да прибере всички „македонци“ от България, както и за използваните до тогава методи съдим от доклада на директора на Народната милиция до вътрешния министър от 26 април с. г. В него се изтъква, че „сравнително малко“ от тях искат да се изселят. Отбелязва се още: „Усилията на македонското правителство да прибере македонците от България, дошли преди окупацията, станали български поданици, не могат да бъдат подкрепени от нас с агитация, пропаганда или административни мерки.“⁹⁷

⁹³ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 177.

⁹⁴ АМВНР, оп. 7, а. е. 378, л. 25-26.

⁹⁵ Пак там, л. 84.

⁹⁶ Пак там, л. 25-26.

⁹⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 529, л. 1-2.

На трето място опонентът ми отхвърля посочените от мен цифри за отпавените молби от заселените в Югославия егейски българи за завръщането им в България. Най-напред дължа да отбележа, че Кирязовски невярно ми приписва твърдението, че в селата Гаково и Крушевле, Сомборско са заселени „около 6 500“ души, сред като ясно съм посочил, че са 6 800⁹⁸. Тази цифра е и по-близо до посочената информация в използвания от мен източник, че „по непълни сведения около 7 000 души“ са отправили молба до българското правителство за убежище⁹⁹, в която вече е възможно да са включени молби на бежанци, живеещи в други селища на Югославия. Така че приложеният от Кирязовски трик с низходящото закръгляване на цифрите, за да ме уличи в противоречие и да ме обвини с открития от него „груб фалшификат“, е несериозно. По-важно е другото, че този мастит скопски автор иска да скрие истинското национално съзнание на егейските българи и тяхното огромно желание да се приберат в България, твърдейки, че броят на подадените от тези бежанци молби „не е повече от двадесетина“¹⁰⁰. Верен на голословния си и ненаучен подход той отново не привежда никакви източници.

Ако приемем, че по-горе вече съм цитирал 8 от въпросните молби сега Кирязовски ме изправя през „тежката“ задача да „изровя“ и останалите 12. Нека да видим каква е истината. Въпреки най-строгия надзор на югославските власти през 1948 г. егейските българи в с. Гаково подават до българското посолство в Белград 24 колективни молби – на 22 април, подписани от 6 души; на 7 май – от 14; молба-списък от 5 септември, подписана от 57 глави на семейства с 253 души; молба-списък от 23 септември, подписана от 35 глави на семейства с 212 членове; молба-списък от 24 септември, подписана от 47 глави на семейства с 209 души и пр. Представена е молба-списък и на бежанците от с. Крушевле, в който са записани 96 семейства с 248 членове и други подобни молби от 55 души¹⁰¹. В с. Гаково са съставени 17 подобни молби и по околии – за Воденска, 5 молби с имената на общо 256 души; Драмска, 3 молби с 682 души; Демирхисарска, 3 молби с 271 души; Леринска, 2 молби с имената на 381 лица и по една молба-списък за Кайлярска с 858 лица, Солунска с 40 лица и Сярска с 363 лица, както и за с. Постол, Воденско с имената на 105 души¹⁰². За да не бъде обвинен от опонента, че изложената информация е твърде анонимна ще си позволя да му цитирам няколко имена от въпросните молби-списъци на негови земяци от Костурско – Илия Ст. Бисков от с. Габреш, Христо Попхристов и Калиопа Я. Русова – с. Куманичево, Лимона Д. Боршова – с. Бабчор, Никола Бочкаров – с. Желин, Аргир П. Варсанов – с. Несрам. Ако

⁹⁸ Сравни: *Р. Кирязовски*. Цит. рец., с. 178 и *Г. Даскалов*. Българите в..., с. 291. Преобладаващата част от заселените в с. Гаково и с. Крушевле егейци са бежанци, прехвърлени от България във Вардарска Македония. Скопските власти не изпълняват пропагандните си обещания при водената в България кампания за изселване и те са поставени при крайно тежки икономически условия, без граждански и политически права. Заради проявеното силно недоволство и брожение за завръщане в България, през януари 1948 г. с насилствена милиционерска акция са изпратени във Войводина, изоставяйки цялото си имущество, с право само на 30 кг багаж (АМВНР, оп. 7, а. е. 378, л. 26-27).

⁹⁹ *Г. Даскалов*. Българите в..., с. 292.

¹⁰⁰ *Р. Кирязовски*. Цит. рец., с. 178.

¹⁰¹ АМВНР, оп. 5, а. е. 551, л. 75; а. е. 553, л. 10, 15, 18-19, 31-32; а. е. 551, л. 1.

¹⁰² Пак там, а. е. 551, л. 1.

не ги познава би могло да намери свой познат от Леринско и затова ще спомена и някои от тях – Глигор П. Сърбинов, Димитър Я. Гешков и Борис В. Гешков от с. Екши су, Георги Ан. Календжиев – с. Пътеле, Атанас К. Блиов – с. Крушоради, Ване Р. Яврамов, Никола Т. Чоков, Деспот С. Симедчиев и Доне Хр. Яврамов – с. Вошарани, Лазар Д. Божинов, Траян Попмилков – с. Котори и др.¹⁰³ Ще спомена и името на един известен македонски революционен деец, който като стожер на българщината през войната е оценен от гръцките куислингovski власти като „български пропагандатор“ и „фанатик“. Става дума за свещеник Димитър Стефанов Скендеров от леринското село Пополжани, който с личния си подпис в Гаково изразява желанието си да се засели в България¹⁰⁴.

След гореизложеното бих запитал Кирязовски кой в случая е лъжец, инсинуатор и груб фалшификатор и ще продължи ли да твърди, че броят на лицата, подали молби „е не повече от двадесетина“? Ще го уведомя и за още нещо. След прехвърлянето на егейци от Гаково и Крушевле във Вардарска Македония през януари 1949 г. и разпръскването им в най-бедните селски райони на областта, през годината до българското посолство са отправени повече от 491 молби на семейства с над 2000 членове за завръщане в България¹⁰⁵. В молбата си от 19 май Димитър Ангелов Пасалев от с. Зърнево, Драмско заявява: „Аз се чувствам истински българин и желая да замина в майка България.“¹⁰⁶ Коста Иванов Минев от с. Старичане, Костурско на 30 май пише до българското посолство: „Аз съм българин и мястото ми е в България.“¹⁰⁷ На желанието на бежанците за изселване югославските власти отговарят с интерниране, затвор и насилствено изземване на вече издадени от посолството паспорти¹⁰⁸.

За да контрира моя „особен интерес и грижа“ за въдворените в Гаково и Крушевле бежанци, за които съм бил „привел неточни и неубедителни факти“ и за да оневини Белград, Кирязовски напомня за два от „многобройните факти“, които според него трябва да „потвърдят“ лошото отношение в България към „македонските бежанци“. Първият от тях се отнася според него, за някакви си интернирани егейци в Севлиево. Непосоченият за това източник, както и непознаването на подобен случай не ми позволяват да взема отношение по този въпрос. Вторият се отнася до несъгласие на ПБ на ЦК на БКП да удовлетвори желанието на група бежанци в Петрич да създадат през 1950 г. своя организация и до решението му „да бъдат преселени във вътрешността на България и да се вземат други мерки за безопасност“, както твърди „рецензентът“¹⁰⁹. Може би за негово неудоволствие, но този факт ми е известен и мога да отбележа, че

¹⁰³ Пак там, л. 3, 6-7, 57, 59-60.

¹⁰⁴ Пак там, л. 6-7; Г. Даскалов. Участиа на..., с. 167, 404.

¹⁰⁵ АМВНР, оп. 5, а. е. 551, л. 1; а. е. 553, л. 11-12, 70, 77; оп. 7, а. е. 377, л. 4-5, 6-9; а. е. 378, л. 101, 107; а. е. 383, л. 25.

¹⁰⁶ Пак там, оп. 5, а. е. 547, л. 12.

¹⁰⁷ Пак там, оп. 6, а. е. 438, л. 65.

¹⁰⁸ Пак там, а. е. 552, л. 10-11.

¹⁰⁹ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 178. Информацията за интернираните егейци в Севлиево Кирязовски я въвежда в обръщение за пръв път още през 1985 г., но без да посочи ползвания източник, както постъпва и сега в „рецензията“ си (вж. Р. Кирязовски. Народноослободителният фронт..., с. 116). Това е достатъчно основание да се постави под съмнение не само нейната правдоподобност, но и изобщо научния подход на опонента.

отново се срещаме за кой ли път със специфичния кирязовски подход – да изсмуква от документите само онова което да обслужи антибългаризма на неговото перо. Да, наистина ПБ отхвърля направеното предложение, но сред съображенията за това са неизясненият „политически лик“ на бежанците и опасенията, че поддържат връзки с „отвъд границата“. Относно въпросното преселване ПБ възлага този въпрос „да се прецени“ от ОК на БКП – Горна Джумая въз основа на предварително направена експертна оценка за случая, в която се предлага да бъдат взети мерки за осигуряване на работа, квартири, здравни грижи и др. за бежанците от Петрич, които опонентът преднамерено премълчава. Може би това са измислените от него „други мерки за безопасност“ в желанието му преднамерено да изпълни с драматизъм този факт¹¹⁰.

По повод жалбата на Кирязовски, че не ме е „интересувала трагичната съдба на борците от ДАГ в лагера Белене“ дължа да отговоря, че напротив, интересува ме и то не само за този лагер. Нужно е обаче, да му поясня, че въпросните лица са подбирани не от българските власти, а от някогашната негова родна гръцка компартия, заради несъгласието им с нейната линия, заради нежеланието да влязат в ДАГ или просто осъдени от нея лица, за които партизанският затвор в Преспа е твърде далеч, за да бъдат препратени там. В случая бих го запитал, а каква беше злочестата съдба на много „македонци“ в с. Булкес (Войводина), ликвидирани по островите на Дунав и в бунарите на селото от органите на ГКП¹¹¹.

Заради изнесените в книгата ми многобройни факти за проявяването от „македонците“ като политемигранти в страните от съветския блок българско национално съзнание, за любовта им към България, за жаждата им за български вестници и списания, за български грамофонни плочи, за желанието им да се учат у нас и да посетят мечтаната от бащи и деди българска земя¹¹², Кирязовски ме обвинява в „манипулация и спекулация“, а цитираните техни писма до Славянския комитет, които са съхранени в ЦДА, са обявени от него за „проблематични“¹¹³. Мнозина от техните автори като Йордан Ивановски, живущ в Стара Загора, Костадинка Аргирова в София и много други могат да му разяснят кой е спекулант и манипулатор. Бих посъветвал опонентът ми да „разследва“ поне най-лекаря за него случай, който ясно защо подминава в „рецензията“

¹¹⁰ Вж. ЦДА, ф. 1, оп. 6, а. е. 765, л. 1-4. Становището на ПБ на ЦК на БКП може да се обясни с няколко обстоятелства. Първото от тях е драстичната югославска политика в Пиринския край непосредствено след 9 септ. 1944 г. за откъсването му от България (вж. Г. Даскалов. Българо-югославски..., с. 226-270). Второто е активната пропаганда на Белград и Скопие в тази област от 1945 г. до 1948 г. вкл. и създаването на „специален апарат за разузнаване и пропаганда“. Проведената докъм началото на 1949 г. разработка от Държавна сигурност под кодовото наименование „Изменник“ потвърждава, че някои от вербуваните са съставяли списъци на бежанците от Егейска Македония и са ги агитирали да заминат за Югославия, а други са организирали нелегални канали за Гърция (ЦДА, ф. 1, оп. 7, а. е. 1560, л. 1-11). Третото обстоятелство е наличната организация в България на „Македонските културно-просветни дружества“, която се занимава с всички въпроси на бежанците от Македония, дошли по различно време в България.

¹¹¹ Кирязовски добре е информиран за извършените убийства в Булкес (Р. Кирязовски. Македонците и односите на КПУ и КПГ 1945-1949. Скопје, 1995, с. 79).

¹¹² Г. Даскалов. Българите в..., 293-295, 309-313.

¹¹³ Р. Кирязовски. Цит. рец., 177-178.

си, на съселянина му Васил Фотевски от с. Чифлик, Костурско, пожелал да следва в България¹¹⁴.

Киризовски иска да скрие от историята и горещото желание на егейците-политемигранти да се прехвърлят от източноевропейските страни и да се заселят за постоянно в мечтаната България. С типичното за него безочливо глословие той слага кръст и на това без да вземе каквото и да е отношение към изложените от мен многобройни факти и аргументи¹¹⁵. Стотици са молбите на егейци до София за преселване в България, адресирани до Славянския комитет, правителството и ЦК на БКП. Ще ми се да цитирам редица от тях, но това е невъзможно. Ще посоча молбата от 25 септември 1956 г. до Министерския съвет от името на 15 семейства от Костурско, живущи в гр. Згорелец (Полша). От тяхно име Сотир Л. Калеов пише: „Целта ни е Народна Република България. Ние като борци желаем да се заселим в Пиринския край с главна цел да изучаваме майчиния език, култура и обичаи.“¹¹⁶ За щастливците, дошли в страната ни, като Антон Д. Дуков от с. Бесвиня, Леринско тя е „наша майка България“¹¹⁷. Ето защо твърдението на „рецензента“, че сънародниците ни се преселвали у нас „заради тежките климатични условия“ в останалите източноевропейски страни и заради това, че България била една от членките на „братската социалистическа общност“ буди само насмешка¹¹⁸. Горещото желание на егейските българи да се приберат в България среща бездушния формален отговор на ЦК на БКП, че се разрешава събирането само на родители с деца и на съпрузи¹¹⁹. Това не само, че убива желанието, но и още повече амбицира някои от молителите. След като молбата му до българското правителство за преселване е отхвърлена, на 27 септември 1956 г. Христо Янев Шмагранов от с. Дъмбени, Костурско и политемигрант в Румъния пише до ЦК на БКП. В писмото си дръзко заявява: „Бих желал да знам дали на един политемигрант, сънародник на Дядо Димитър Благоев се отказва правото на подслон в България?“¹²⁰ И за да приключи с този въпрос ще ми се да изтъкна, че една не малка част от заселените днес в Р. Македония егейци са сторили това след като пътят им към България е бил преграден. Сред тях са авторитетни лица, чийто имена по разбираеми причини не мога да спомена.

Използван от мен доклад на български дипломат във Варшава за положението на егейците-политемигранти е повод за Киризовски да ме обвини в поредната фалшификация, заради това, че „термините македонец, македонска нация“ съм ги поставял в кавички¹²¹. Недостатъчната му езикова култура не са му позволили в случая да схване, че съм сторил това, за да придам точно използвана терминология в документа¹²². В желанието си и тук да обоснове „ма-

¹¹⁴ Г. Даскалов. Българите в..., с. 312.

¹¹⁵ Пак там, 298-303, 313.

¹¹⁶ ЦДА, ф. 1, оп. 32, а. е. 662, л. 76.

¹¹⁷ Пак там, а. е. 614, л. 33.

¹¹⁸ Р. Киризовски. Цит. рец., с. 179.

¹¹⁹ ЦДА, ф. 1, оп. 32, а. е. 612, л. 6-7, 39-42 и др.

¹²⁰ Пак там, а. е. 624, л. 34.

¹²¹ Р. Киризовски. Цит. рец., с. 179.

¹²² Г. Даскалов. Българите в..., 308-309.

кедонското самосъзнание“ на емигрантите той въвежда читателя в заблуждение като представя въпросния документ уж в цялост, обединявайки различни части от него без необходимите многоточия за пропуснатите части от текста. А пропуснатото още след второто изречение от цитата му гласи: „Но това не им пречи да обичат България, която считат близка до сърцата си, считат я за братска страна и почти всички желаят да се преселят у нас“. В доклада още се изтъква, че по повод пропагандата на югославския посланик във Варшава сред „македонците“, влязла в нарушение с международните норми, ЦК на ПОРП чрез Полското външно министерство му обръща внимание, че техните симпатии „са еднакви“ към България и НР Македония¹²³. Ако желаше истински да дискутира Кирязовски трябваше да вземе отношение към анализа ми на въпросния доклад, който обяснява заложеното на пръв поглед противоречие – желанието на егейци да се преселят в България и подчертаната в доклада тяхна македонска самобитност. Този случай е поредното доказателство не само за съмнителната етика, но и за недостигащ потенциал да се води научна дискусия. Във връзка с един от последните ви апострофи г-н Кирязовски, относно „актьорите“ на днешните македонски организации в Егейска Македония¹²⁴, дължа да ви уведомя, че някои от техните ръководни дейци са потомци на борци за българската национална кауза в годините на Втората световна война. По повод вменената ми ваша констатация за два периода в отношенията на БКП към „македонците“¹²⁵ в случая по-важно е било да обясните защо егейците-политемигранти в Полша са проявили такъв голям интерес към издадената от Института по история при БАН книжка „Македонският въпрос. Историко-политическа справка“¹²⁶. За кой ли път демонстрирате бягството си от конкретните и нелицеприятни въпроси.

Сътворената от Кирязовски „рецензия“ ясно показва, че нарушеният монопол върху истината за Егейска Македония, който в продължение на половин век бе право само на марксистическата историография в Скопие и най-вече на самия него, го е извадил от равновесие. Разобличаването на неговите тенденциозни антибългарски догми разголява верноподаническото му раболепие към ЮКП и Белград и обезценява научното му дело. А каква стойност то е имало за историческия му персонаж, не само като факти, но и като методология се вижда от изтъкнатия деец на НОФ и НОМС Минчо Фотев. В един от своите ръкописи той пише следното за най-обемния труд на своя земляк-историк: „Книгата на Р. Кирязовски повече прилича на сбор от многобройни исторически данни от разни документи, истински и изфабрикувани“, а по повод научната му обективност заявява, че той „открито манифестира тенденциозност“¹²⁷. Подобно е мнението и на друг изтъкнат деец на НОФ Павле Раковски, който по повод

¹²³ Сравни: ЦДА, ф. 141, оп. 7, а. е. 92, л. 1-5 и Г. Даскалов. Българите в..., с. 308 сР. Кирязовски. Цит. рец., с. 179. В цитирания откъс от документа Кирязовски твърди, че повече от 85% били съгласни с линията на ГКП, а другите 85% били за създаване на македонска държава. Посочената в източника втора цифра е 15%. Дали това е преднамерена или неволна грешка засега е неизвестно, но е факт, че Кирязовски въвежда читателя в заблуждение.

¹²⁴ Р. Кирязовски. Цит. рец., с. 180.

¹²⁵ Пак там.

¹²⁶ Г. Даскалов. Българите в..., с. 310.

¹²⁷ М. Фотев. Цит. съч., с. 5, 45, 49.

същата публикация демаскира антинаучната „методика“ на Кирязовски, игнорираща историческата правда¹²⁸.

Превърнал се в следвоенен републикански цензор по егейската проблематика Кирязовски не само бди най-зорко за поддържане на антибългарската линия на ЮКП/СЮК, но и круто задушава историческата истина. Това е повод за П. Раковски да заяви: „Всичко показва, че Кирязовски продължава да играе ролята на главен цензор в СР Македония, въпреки че е пенсиониран отдавна. Добре познатият (по-точно общопознатият) полемичар – противник на македонското НОД(НОФ) в егейския дял на Македония, бившият Хрисостомос Кириакопулос, колкото и да иска, колкото и да се е изменил, очевидно не е той който трябва да определя какво трябва да се пише по историята на македонското НОД, против което се е борил.“¹²⁹ Отдавнашната си роля на цензор Кирязовски е запазил и до ден днешен. Няма публикация за Егейска Македония в страната му, под която да не стои името му в битността на рецензент. Няма млад научен работник с интереси към тази област, който да не се формира под неговото „научно“ ръководство. Преследваната цел от тези, които някога са му възложили тази задача е ясна – да се поддържа преднамерената и необективна антибългарска линия в егейската тематика, а той да предава в ръцете на младите кадри антибългарския заряд на своето идеологизирано псевдонаучно дело. В днешна Р. Македония има високоподготвени и уважавани помлади от него учени, чието перо е очаквано за неподправената историческа истина не само за Егейска Македония, но и за новата и най-новата история на Балканите. По пътя към нея за историците от София и Скопие има място не само за обсъждане и научни дискусии, но и за сътрудничество и взаимодействие. Това ще е и нашият общ принос за по-нататъшното сближение на нашите две страни. За тази отговорна задача обаче място за такива като Р. Кирязовски едва ли може да има.

¹²⁸ П. Раковски. Македонското национално прашање низ политиката на КПГ. Скопје, 1987. Секавања. ИНИ – Скопје. Документација, 77-78; *Същият*. Проблеми од историјата. Значењето на КОЕМ и на документот „Резолуција на КОЕМ“. Скопје, 1989, с. 3, 9, 14-15.

¹²⁹ П. Раковски. Проблеми од..., с. 29.

THE HISTORY OF THE "MACEDONIANS" FROM AEGEAN MACEDONIA
IN THE DELIBERATE ANTI-BULGARIAN MIRE OF R. KIRJAZOVSKI

Georgi Daskalov

R. Kirjazovski's "review" of a historical-demographic work published in this country is not aimed its scientific assessment but is an occasion to infuse a new anti-Bulgarian stream in the historiography of the Republic Macedonia. Notwithstanding his admission that he is unable to discuss the essence of the book, his self-confidence of doyen in the Aegean problems of Skopje's historiography, as a recognized censor and recent keeper of the party line in it lends him wings. He tries to realize himself by "hitting" some peripheral questions or such as are further formulated by him. Instead of the necessary scientific instrumentarium he uses methods not allowed in science and a tone that has nothing in common with the academic one.

R. Kirjazovski has taken up the unachievable task to "prove" that the Slavs in Aegean Macedonia are not Bulgarians but Macedonians, with a Macedonian national consciousness. Proceeding from this postulate, his impotence before historical truth compels him to deform it and conceal it from the readers of "Glasnik". He tries to achieve this by methods familiar since long from his "creative" laboratory. In order to hide the helplessness of his "criticism" he does not cite the pages of the work that have caused his reaction, which permits him alone to shape further and fix up the thesis that he is to "attack". The review in question, bearing the spirit and meaning of a biting political pamphlet, is distinguished by striking claptrap. He does not back up his apostrophes with any proving material. His limited experience to do this is exhausted by the ideologized reports from the newspaper "Rizospastis". The scientific impotence compels him to pass over in silence the authentic Greek and other documentary material. He arrives even at the miserable situation to manipulate his readers with a document already introduced by him by falsifying it.

Kirjazovski's publication confirms that the opportunities "perestroika" noticed in his creative work excludes a break with the premeditated anti-Bulgarian line wit which he was reared already in his struggle against the Aegean Bulgarians during the wartime period as a former partisan of ELAS.

ЕДИН БЪЛГАРСКИ ГЛАС ОТ БОЛГРАД ПРОГРАМИ ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ СУВЕРЕНИТЕТ НА НАЦИЯТА НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „БЪЛГАРСКИ ГЛАС“ (1876-1877)

Вера Бонева

*На теб Българийо свещена
Покланям песни си сега,
На твоите рани кръв безценна,
На твоята жалост и тъга;
На твоите сълзи и въздишки,
На твоите страсти и тегло
И на венеца мученишки,
Кой грей на твоето чело.*

1. „Тъгите на България“. Под това заглавие г-н Ив Вазов е решил да издаде на свет една сбирка от разни лирически стихотворения, на които предмета му са дали днешните напрегнати обстоятелства. Ние превозждаме стихотворението, поместено в обявлението, което г-н Вазов е разпръснал, за да събира спомоществатели.“ Цитираното обявление е поместено в брой 36 на в. „Български глас“, отпечатан в Болград на 12 февруари 1877 г. Чрез него вестникът отправя апел до своите читатели да станат спомоществатели на споменатата поетическа книга, провокирайки интереса им към нея с откъс от емблематичното стихотворение „На теб, Българийо свещена“. Редовете и междуредията на този ранен Вазовски текст са заредени с непомерно напрежение/негодувание, произтичащо от съзнанието за злощастната съдба на един народ, чиито амбиции за политически суверенитет са удавени в кръв. Аналогичен е патосът на почти всеки материал, засягащ българския национален въпрос, отпечатан върху страниците на в. „Български глас“. Тъга и ярост от несправедливата историческа участ, болка и негодувание от високомерието на великите сили – гарантки, горест и непримиримост пред перспективите да останат поданици на „най-дивата и най-грубата държава в Европа“¹ веят от публицистичните материали, изпълващи страниците на един от най-ярките възрожденски политически вестници, излизал в Болград в периода 17 април 1876 – 27 август 1877 г.²

¹ *Български глас*, г. I, бр. 13 от 13 юли 1876.

² Мястото на в. „Български глас“ в текстуалната среда на българската възрожденска журналистика може да бъде локализирано по: *Ю. Иванов*. Българский периодический печат от възраждането му до днес. Т. I. С., 1893, с. 178-180; *Б. Андреев*. Българският печат през Възраждането. (Заченки и развой). С., 1932, 136-140; *М. Стоянов*. Българска възрожденска книжнина. Т. I. С., 1957, с. 463-464; *Г. Боршков*. История на българската журналистика 1844-1877, 1878-1885. С., 1976, 385-386; *Д. Леков*. Вестник „Бъл-

2. „Български глас“ е титул, заимстван от едноименна брошура на Любен Каравелов. В нея обстоятелствено и убедително е представена идеологията на най-радикалните емигрантски среди в повратната българска 1870-та г.³ Връзката между двете издания е повече от пряка. Тя се движи както по линията на идейната еднопосочност, така и по линията на персоналната приемственост. Редактор на вестник „Български глас“ е Киро Тулешков⁴ – отколешен приятел на Любен Каравелов и Христо Ботев⁵, сътрудник в издаването на вестниците „Свобода“ и „Независимост“⁶, управител на Каравеловата печатница. Ученикът на търновския даскал Никола Златарски, чиракът в абаджийския еснаф, съученикът на Ботев в Ришельовския лицей в Одеса, хъшът-съмишленик на войводата Стефан Караджа формира своя политически светоглед и изгражда професионалните си умения на публицист в средите на бунтовническото средоточие, известно под името Български революционен централен комитет в Букурещ. Това обстоятелство предпоставя решимостта и самоотвержието, с които в напрегнатото междувремие, заключено между края на Априлското въстание от 1876 и началото на Руско-турската война от 1877-1878 г., Тулешков списва, редактира, отпечатва, разпространява седмичния вестник „Български глас“ в качеството си на директор на типографията на Болградското централно училище⁷.

3. „Чисто политически лист със силна революционна отсянка“ – тази сполучлива квалификация е направена по адрес на Тулешковия вестник. Тя принадлежи на един от големите познавачи на българската възрожденска периодика Б. Андреев⁸. Зад нея биха могли да се подредят представителен брой публицистични обстоятелства, извлечени от страниците на болградския вест-

гарски глас“ (1876-1877) – приемник на журналистическите традиции на Каравелов и Ботев. – В: *Българска възрожденска литература*. Т. 2. С., 1993, 247-274; Енциклопедия на българската възрожденска литература. В. Търново, 1996, 118-119.

³ [Л. Каравелов.] Български глас. От БРЦК. Женева [Букурещ], 1870. 24 с.

⁴ Върху жизнения път и обществената деятелност на Киро Тулешков са написани ред обзорни текстове, които представят сравнително непълно и относително фрагментарно присъствието му в пространството на възрожденските политически и културни общувания. В сред публикуваните материали най-значим обем информация по проблема се съдържа в сборника с мемоарни и историописни текстове на Тулешков, съставен от Ел. Налбантова и отпечатан през 1997 г. – К. Тулешков. *Моето чиракуване в живота*. В. Търново, 1997; Ст. Кутинчева. Печатарството в България до Освобождението. Принос към културната история на България. С., 1920, 127-130; Н. Д. Тулешков. Киро х. Пенков Тулешков (Биографични бележки). – Велико Търново, г. XV, бр. 21-22 от 25 септември 1938; Ал. Бурмов. Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945, 342-343; Речник на българската литература. Т. III. С., 1982, 475-476; Ив. Радев. Чиракуването в живота, видяно като литература. – В: К. Тулешков. *Моето чиракуване...*, 5-14; Ел. Налбантова. Киро Тулешков и раждането на неговите мемоари. – В: К. Тулешков. *Моето чиракуване...*, 245-260.

⁵ К. Тулешков. *Моето чиракуване...*, 190-227. В архива на К. Тулешков се съхранява удостоверение за участието му в революционното движение, издадено на 3 ноември 1901 и подписано от Тодор Пеев, Димитър Ценович и Кирияк Цанков. – НБКМ-БИА, ф. 4 (Киро Тулешков), оп. 2, а. е. 3, л. 1-2.

⁶ Любен Каравелов е съставил саморъчно и подписал удостоверение, че в периода 1872-1874 г. Киро Тулешков е работил в печатницата на изданията му „Свобода“ и „Независимост“. – НБКМ-БИА, ф. 4 (Киро Тулешков), оп. 2, а. е. 4, л. 1-2.

⁷ По конспиративни съображения името на К. Тулешков не стои нито върху издателския титул, нито над редакционните статии на вестника, но в личния му архив се съхраняват документи, потвърждаващи редакторския му статус. – НБКМ-БИА, ф. 4 (Киро Тулешков), оп. 2, а. е. 5, л. 1-2, а. е. 6, л. 1.

⁸ Б. Андреев. Цит. съч., с. 140.

ник. Ще спомена само част от тях. Картината на въстанието – фрагментарна като образ, но удивително цялостна като политически слитък – стои в основата на изданието. Отвъд нея, или по-скоро в сянката ѝ, се редят бунтовнически прокламации; очерци за кървави погроми върху български селища; призови за материална и морална подкрепа на оцелели, но пострадали села, семейства, сираци; редакционни статии, завършващи с бунтовнически призови: „<...> Наместо да пием вино червено, нека пролеем мръсната кръв на умирающият османец; вместо тъпане и цигулки, да екне Балканът от тръбата на българската революция.“⁹ Критичните статии по отношение позицията на Англия за неразчленяване на Османската империя се редуват с аналитични материали, обосноваващи принципите на „просветения XIX век, в който [в]сяка народност са е събудила и иска да живее свободно, независимо, а не с калъчат над главата си.“¹⁰ В контекста на последните съждения са разположени и цял ред публицистични текстове, проследяващи историята на гръцкото освободително движение, развоя на сръбско-черногорско-турската война от 1876 г., еволюцията на българските политически борби от предходните десетилетия. Политическата линия на вестника личи ясно от критичните материали по адрес на Добродетелната дружина и на вестника ѝ „Стара планина“, от хвалебствено-патетичните статии, посветени на руската позиция по Източния въпрос, от словообилието по повод изявите на най-радикалното предосвобожденско политическо формиране – Българското централно благотворително общество¹¹. „С една дума, народът са решава или да живее човешки, свободно или да загине съвсем“¹² – това изречение е емблематично за съдържанието, духа и патоса на вестник „Български глас“. Идентифицирайки нормалното живеене с реалностите на политическата и гражданската свобода, Киро Тулешков активира образа на алтернативата/безалтернативност „свобода или смърт“.

4. Безкомпромисна е идейната праволинейност на вестник „Български глас“ по посока на възгледа на всяка цена тук-и-сега да бъде разсечен Гордиевият възел на българския национален въпрос. В този смисъл проблемът за програмите за политически суверенитет, намерили място на неговите страници, изглежда практически предрешен. Защото логиката на доминиращата ис-

⁹ *Български глас*, г. I, бр. 4 от 8 май 1876.

¹⁰ Пак там, бр. 8 от 8 юни 1876.

¹¹ Върху политическата дейност на БЦБО няма цялостно монографично изследване. При все това, сравнително обилна и точна информация за споменатата организация може да бъде извлечена от ред документални и аналитични публикации. – Вж. *Н. Чехларов*. Документи за Българското възраждане. – *СбНУ*, 22-23. 1906/1907, 1-64; *Д. Уста-Генчов*. Документи за историята на последния Български централен комитет в Букурещ. – *Известия на Историческото дружество*. Т. 7-8. 1928, 227-251; *Ал. Бурмов*. Български революционен централен комитет 1868-1877. – В: *Избрани произведения*. Т. 3. С., 1976, 80-87; *Хр. Христов*. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876-1878. С., 1968, 40-48; 73-78; *Ц. Генев*. Българската емиграция и националноосвободителното движение в навечерието на Руско-турската война 1877-1878. – *ИПР*, 1968, № 1, 75-90; *Кр. Шарова*. Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия. – *Летопис на дружбата*. Т. 6. Освобождението на България и руската общественост. С., 1977, 197-261; *Ив. Стаянов*. Славянските комитети и българското освободително движение след Априлското въстание. С., 1992, 19-29; *Ел. Хаджиниколова*. Българите и Сръбско-турската война 1876. С., 1996, 140-167.

¹² *Български глас*, г. I, бр. 16 от 3 август 1876. Всички подчертавания в цитатите са автентични – т. е. представляват волята на автора на цитирания откъс.

ториописна представа повелява най-радикалните групи/течения/лидери на възрожденския публичен хоризонт по правило да се свързват с възгледа за необходимостта от пълна независимост на нацията както по отношение на Османската империя, така и по отношение на европейските държави гарантки. И тъй като бунтовническият радикализъм е другото име на политическия максимализъм, то искането за изцяло суверенна и устроена по правилата на модерния конституционализъм българска държава, предполага се, би било отстоявано от редакцията на вестника систематично и последователно.

Систематично – да, но последователно – не. Какво имам предвид в случая? Преди всичко факта, че във-и-отвъд колоните на разнословните статии, репортажи, бележки, дописки се чете непоколебимото убеждение/воля на българския обществен елит, че същинското разрешаване на националния въпрос има за своя крайна цел пълната политическа независимост на нацията. Убеждение, което дори и предубеденият дипломат граф Николай Павлович Игнатиев е съумял да провиди иззад предпазливите действия на цариградските българари¹³. От позициите на споменатото убеждение/воля лозунгът на в. „Български глас“ „*никакви автономии*“¹⁴ може да се разглежда като своеобразен център на системата от концепции и действия, носеща името „българско националноосвободително движение“. В този смисъл позицията на болгарския вестник може да бъде определена като *систематична*, т. е. като обвързана – йерархически и функционално – със *системата* на възрожденския политически национализъм. За някои от структуроопределящите компоненти на тази система, намерили място в пределите на анализирания феномени, ще стане дума по-нататък. Тук ще насоча изследователския си интерес към (при)видната *политическа непоследователност* на в. „Български глас“ по отношение на лансираните на страниците му програми за национален суверенитет на българите.

5. „*Вестник „Politik“ от Прага потвърждава, че българското народонаселение от Русчук уж са обърнало към Султанът с едно прошение, което съдържа следующето: 1) България да бъде отделно кралевство; 2) Султанът да носи название Крал на Българите; 3) България да се управлява по конституционално управление и управлението да бъде съставено половината от българе, половината от турци; 4) Народното събрание да се събира в Русчук; 5) Министерството на външните дела, както и военният министър да си останат [в]се така както си е било в Цариград.*“¹⁵ Макар и с уговорка, че става дума за нещо условно¹⁶, на своята последна страница бр. 3 на вестник „Български глас“ представя една шрихирана на едро автономистка програма. Тя залага на конституционализма във вътрешното устройство на страната, на политическото самоопределение в пределите на самостоятелно „кралевство“,

¹³ Коментирайки пред своя петербургски патрон тежненята на българите за „*пълна автономия*“, Н. Игнатиев заключава, че крайната цел на всички български групировки е конституирането на „*единна българска държава*“, т. е. – пълна политическа независимост. – В: Освобождение Болгарии от турского ига. Документы в 3 томах. Т. 1. М., 1961, 553-554.

¹⁴ *Български глас*, г. I, бр. 3 от 1 май 1876.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ При анонсирането на тази програма присъства типичната за игровите ситуации хипотетичност – „уж“ [наужким].

на народния суверенитет, гарантиран от парламентарна институция. Цитираната програма безспорно представлява компилация на някой амбициозен пражки журналист, комплектована под въздействие на вълната от новини с български адрес, прииждащи в края на април към Централна и Западна Европа. В случая е интересно обстоятелството, че тази нелишена от исторически основания програма е представена без никакъв коментар от вестник „Български глас“. И то в същия брой 3, в който на втора страница редакторът само с един реторичен въпрос отхвърля всички потенциални реформистки алтернативи: „*Какъсете ни, молим ви, възможно ли е в такъв един разбойнически вертеп, какъвто е турската държава, да бъдат [осъществени] какви год преобразования, и да съществуват тие?*“ При все че влиза в известен дисонанс с отявления политически максимализъм на изданието, „уж“-русенската програма подсказва готовността на публициста Киро Тулешков да представи разноредови възгледи за евентуалното устройство на България. Подобен подход е израз на уважение към разнородната публика на разбунената българска 1876 г. Но и на готовност за по-гъвкава трактовка на проблема за политическата независимост. Готовност, която намира убедителна изява в бр. 25 на вестника.

6. „*Мемоар, представен в името на българския народ на Великите сили в Европа, които са покровители на възточните християнски народности*“ – този популярен документ съдържа най-представителната програма за национален суверенитет, прокламирана и отстоявана от политическия ни елит през втората половина на годината 1876. Казвам „най-представителен“, имайки предвид следните факти: 1) Зад него стои единствената тогавашна международно призната общобългарска институция – Екзархията; 2) Той е съставен с одобрението на цариградския политически център; 3) Подкрепен е от Добродетелната дружина; 4) Отстояван е от двамата български представители – Драган Цанков и Марко Балабанов, пред правителствата на водещите европейски държави¹⁷. Отпечатването му на първа страница на вестник „Български глас“ без никакъв коментар е симптоматично за готовността на най-радикалните предосвободенски политически кръгове да чертаят перспективите на модерна България не само с повелителните изречения на революционните прокламации, но и с посредничеството на условностите, присъщи на дипломатическата игра.

*„[Българският народ] моли великите християнски сили на Въсток да посредствуват тие, за да му се даде правото сам той да са управлява. С други думи, той иска пълната си автономия с народно правителство, гарантирано от великите сили – покровителите на християните на Въсток. Това е единственото средство за този народ, чрез което той може да живее мирно и да са развива постепенно.“*¹⁸ Автономистката програма¹⁹, отстоявана

¹⁷ М. Балабанов. Страница от политическото ни възраждане. С., 1904, 73-74; Кирил патриарх Български. Екзарх Антим (1816-1888). С., 1956, 743-746; Освобождение Болгарии..., т. 1, с. 326. J. Mitev. Les pétitions adressées par les bulgares aux grandes puissances après la repression de l'insurrection d'avril concernant l'octroi de l'autonomie au peuple bulgare. — *Études Historiques* 5, 1970, 370-374; Хр. Глушков. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982, 166-168; З. Маркова. Българската екзархия 1870-1879. С., 1989, 220-225.

¹⁸ Български глас, г. I, бр. 25 от 9 октомври 1876.

¹⁹ Тази програма е намерила израз и в брошурата „България“, разпространявана от двамата

от българските делегати Марко Балабанов и Драган Цанков пред европейските кабинети през лятото и есента на 1876 г., представлява един точен и добре помислен ход. Той е пряка функция на убеждението, че твърдоглавият максимализъм в случая би довел до пълно пренебрегване на всички български искания. Още повече, че във времето, когато е лансирана споменатата програма, Великобритания вече е дала ясни знаци за промяна на позицията си по въпроса за съдбата на Балканите²⁰. Новата европейска велика сила – Германия, също ситуира дипломатическите си действия в насока, успоредна на тенденциите за политическо обособяване на балканските християнски нации²¹. Готовността на английската дипломация да застане зад един проект за *административна автономия* дава надежди на българите да отстояват своята програма-максимум – *политическа автономия*²², и да не нажежават и без това напрегнатите взаимоотношения между великите сили по Източния въпрос с нереалистичното, от гледна точка на международната ситуация по това време, искане за пълна държавна независимост на България. „Но если почему либо нельзя будет теперь добиться политической автономии и надобно будет довольствоваться

делегати. Българският вариант на текста е публикуван от М. Балабанов в мемоарната му книга. – М. Балабанов. Цит. съч., 437-483. За мисията на двамата български делегати вж.: Хр. Христов. Освобождението на България..., 47-48; J. Mitev. Op. cit., 374-386; Кр. Шарова. Българският въпрос пред Европа през 1876 година. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, 486-497; М. Ковачева. Драган Цанков – общественик, политик, дипломат до 1878 [година]. С., 1982, 171-192.

²⁰ Вшифрована телеграма до Петербург от 11 (23) септември 1876 г. лондонският руски посланик граф П. А. Шувалов пише, че позицията на Англия предвижда следните възможности за промяна на балканското статукво: „<...> для Герцеговины и Боснии система местной и административной автономии, что предоставит населению контроль за своими собственными делами и гарантирует его от произвола властей; речь идет не о создании трибунарных государств, как Сербия и Румыния; гарантии подобного же рода порядков для Болгарии, подробности которых должны обсуждаться позднее.“ – Освобождение Болгарии..., с. 394. Засегнатият проблем е анализиран подробно и убедително в: *Ив. Панайотов*. Англия и Русия в навечерието на Освободителната война. – *ИИПр*, 1957, № 3, 32-69; *А. Пантев*. Българският въпрос във Великобритания 1876-1878. С., 1981, 72-129; *А. Пантев*. Българският Април 1876 в Англия и САЩ. С., 1996, 15-72.

²¹ К. Косев. Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856-1876. С., 1978, 317-344.

²² Тъйката публично-правна разлика между *административната* и *политическата* автономия тук е мислена в контекста на политическите реалности на балканския XIX в. Тогава под *политическа автономия* на определена територия се разбира такава форма на местно самоуправление, при която съответната област има изградени всички централни органи на власт – правителство, парламент, самостоятелна армия. Ограниченията обикновено се свеждат до признаване съюзеренитета на някоя чужда династия (в случая османската), до плащането на годишен данък и до ограничения във външната политика. Като типични примери за политическа автономия от споменатия тип по това време се приемат Румъния и Сърбия до 1878 г., както и Княжество България до 1908 г. *Административната автономия* предполага самоуправление на регионално равнище, частично конструирани централни органи, зависими от волята на съюзерена, липса на самостоятелна армия и на свое суверенно законодателство. По споменатия модел е устроен Крит след 1868 г., както и Източна Румелия в периода 1879-1885 г. Статут на административна автономия е предвиден за българите и според предварителните договорености на Цариградската посланическа конференция. Тук трябва да се отбележи фактът, че разликата между двата публично-правни модела е условна, но и двата са в състояние да оптимизират процесите на политическо обособяване на нацията – особено ако институциите са конструирани по начин, даващ възможност за реален баланс между отделните власти и за гаранции на гражданските свободи. – Вж. Г. П. Генов. Източният въпрос. (Политическа и дипломатическа история). Част II. От Парижкия конгрес 1856 до Ньойския договор 1919. С., 1926.

только административным самоуправлением, в таком случае, по мнению некоторых, самоуправление это должно быть основано на выборном начале, по которому христиане и мюсюльмане принимали бы участие в управлении соразмерно с своею численностью.”²³

Споменатите съображения стоят в основата на най-представителната част от проектите за устройство на България, разработени от политическия ни елит през есента на 1876 година и депозирани по подобаваш начин пред Цариградската посланическа конференция²⁴. „Желанията на българите“, „Желанията на българската нация“, „План за организация на България“, изложения от името на гражданите на Татар-Пазарджик, Търново, Свищов, Шумен, Варна, Тулча, Русе – зад десетките текстове, съставени и представени на дипломатите²⁵, събрани в периода ноември-декември-януари 1876/77 г. в столицата на Османската империя, напират волята на младата християнска нация да промени рязко и необратимо своето историческо битие. Промяната е мислена и желана в *два плана*. Първо – осигуряване на максимално възможен за момента суверенитет по отношение на съюзена – султанското правителство. Второ – устрояване в освободеното от османски институции публично пространство на национални институции от парламентарно-представителен тип. Ще анализирам тези две претенции в обратен ред.

7. Втората претенция. Съзнателно или интуитивно българите концентрират конструктивните си политически енергии в едно изключително градивно русло – руслото на *модерния конституционализъм*. В детайли или в едър план политическите програми на бунтовната 1876 г. чертаят измеренията на бъдещата българска държава като институция, обемаща цялата етническа територия на нацията. Преведена на езика на документалната прецизност, споменатата претенция звучи така: „*земите на Българската екзархия без никаква изключение; и окръзите и околиците, чието българско население, сравнено с*

²³ Записка на българския политически деец и пловдивски руски вицеконсул Найден Геров до руския посланик в Цариград Н. П. Игнатиев от ноември 1876. – В: Документи за българската история. Т. 2. Архив на Найден Геров. Ч. II (1871-1876). Подреден от Т. Панчев. С., 1932, с. 268.

²⁴ Този крайтъглен международен форум, свързан с еволюцията на Източната криза, е представен непреднамерено и аналитично в: *Ив. Панайотов*. Към дипломатическата история на Цариградската конференция (декември 1876 – януари 1877). – *Известия на Института по история*, 6, 1956, 47-113.

²⁵ Основната част от споменатите програмни текстове са публикувани и анализирани в историческата ни книжнина. Вж. *Н. Чехларов*. Документи по Българското възраждане..., с. 49; Документи за българската история. Т. 6. Документи из виенските архиви 1830-1877. С., 1951, 349-352; *В. Д. Конобеев*. Материали о национально-освободителном движении в Болгарии накануне Русско-турецкой войны. – В: Освобождение Болгарии от турецкого ига. М., 1953, 317-319; *С. А. Никитин*. Неопубликованный проект государственного устройства Болгарии. – В: Славянский архив. М., 1959, 126-138; Освобождение Болгарии..., 495-501, 508-510, 602-605; *Хр. Христов*. Българското националноосвободително движение в 1876 година и Цариградската конференция. – *СпБАН*, 1966, кн. 2, 28-30; *Хр. Христов*. Освобождението на България..., 63-79; *Н. В. Зуева*. К вопросу о местном самоуправлении в программах болгарской буржуазии накануне Освобождения. – В: Славяне и Россия. М., 1972, 233-241; *Хр. Христов*. Два проекта за държавно устройство на България от 1876 година. – *Известия на Института за история*, 16-17, 1976, 479-497; *Ог. Маждракова-Чавдарова*. Комитетските дейци и съмишленици в България в навечерието и по време на Освободителната война от 1877-1878 година. – В: Проблеми на Българското възраждане. С., 1981, 125-132; *В. Д. Конобеев*. Проекти за държавно устройство на България 1876. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981 121-138. Вж. и текстовете, публикувани във възрожденския периодичен печат: *Стара планина*, г. I, бр. 13 от 22 септември 1876; *Възраждане*, г. I, бр. 19, 20 от 19 септември, 7 октомври 1876; *Нова България*, г. I, бр. 34, 54 от 23 септември, 17 декември 1876.

всяко от другите населения, е най-многобройно"²⁶. Институция, която ще функционира в съответствие с механизмите на модерната европейската публичност – изборност на всички нива; представителност на институциите; разделение на властите – изпълнителна, законодателна, съдебна; управление само чрез и със закона; свобода на словото, печата и сдруженията; гаранции за граждански права и свободи, равнопоставен статус на поданиците – представители на други нации; регионално самоуправление; широки възможности за свободна стопанска дейност на физическите и юридически лица²⁷. Ще уплътня очертаната картина с извадки от програмни текстове, публикувани на страниците на вестник „Български глас“; „3) *Българската държава ще се управлява от една консервативна конституция, изработена от бъдещото правителство и одобрена от народът*; 4) *Основното начало на тази консервативна конституция е, че [в]сичките жители на българската държава, от каквато вяра и народност да са, са равни поданици на тая държава, които ще имат равни длъжности и права.*” Цитираният откъс е от програмата на „X“, препечатана от изданието на Добродетелната дружина в „Стара планина“. Анонимният автор не уточнява какво точно разбира под понятието „консервативна конституция“, но изискването за гражданско и политическо равнопоставяне е достатъчна податка, че в случая се визира не средновековен автократичен режим, а държава от парламентарно-представителен тип. Изхождайки от идейните възгледи на „старите“, можем да предположим, че в случая става дума за претенция конституционните институции на независима България да притежават качествата устойчивост и представителност²⁸. С известна доза хипотетичност си позволявам да мисля, че със споменатото уточнение програмата на „X“ прави реверанс пред управляващата във Великобритания партия на английските консерватори – политическа структура, която представлява самостоятелен фактор от първостепенна величина в развоя на Източната криза след 1875 г.

²⁶ Хр. Христов. Два проекта за държавно устройство, с. 487. По отношение на споменатото искане не съществува никакво разделение между центрове, групировки и лидери в българското общество. Вестник „Български глас“ приветства програмата на „X“, поместена във в. „Стара планина“, която предвижда бъдещата българска държава да обхваща „България, Тракия и Македония“. Пак, „Български глас“ на цяла страница отхвърля провокативните публикации на в. „Руский мир“, представящи евентуална възможност при бъдещо преразпределение европейските провинции на Османската империя част от българските земи (Видинско, Добруджа и Южна Македония) да бъдат дадени на съседките ни – Сърбия, Румъния, Гърция. – *Български глас*, г. I, бр. 27 и 28 от 23 и 30 октомври 1876.

²⁷ Общата характеристика на парламентарно-представителния модел на управление в условията на европейската модерност е направена по: K. Dyson. *The State Tradition in Western Europe*. Oxford, 1980; G. Sartori. *The Theory of Democracy Revisited*. New York, 1987; M. Duverger. *Institution politiques et droit constitutionnel*. T. 1. Les grands systèmes politiques. Paris, 1990, 81-221; Ст. Баламезов. Конституционно право. Ч. I. С., 1993.

²⁸ Концепцията ми за умерено-либералния характер на политическата идеология на българските възрожденски консерватори е развита в: В. Бонева. Другият образ на българския политически консерватизъм (1869-1879 г.) – В: Другият в историята. [Сборник от научна конференция на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.] Кюстендил, 1996, 53-69. Тази концепция намира потвърждение в текста на един неизвестен доскоро проект за основен закон на България, съставен в навечерието на Учредителната сбирка от д-р Константин Стоилов – автор на плагерната фраза, че от българската конституция трябва „да вее дух на умерен консерватизъм“. Вж. И. Буришкова. Неизвестен проект за конституция на д-р Константин Стоилов. – *ИДА*, 70. 1995, 280-301.

За конституционно управление с „народно събрание“ настоява и „уж“-русенската програма, рекламирана от пражкия вестник „Politik“²⁹. Твърде общото искане на „Мемоара“ на двамата делегати за „народно правителство“ слага акцент на възжелението за суверенна България върху силата и представителността на изпълнителната власт³⁰. Програмата, утвърдена на 19 ноември 1876 г. от т. нар. „Народен събор“, свикан от БЦБО в Букурещ (18-22 ноември), също се движи плътно в руслото на конституционализма.

„1. Да са възобнови от България, Тракия и Македония българска държава, [в териториите] дето главният и навред преобладающ елемент е българският.

2. Българската държава ще са управлява самостоятелно и независимо по една конституция, изработена от едно законодателно тяло, избрано от народът.

3. За [всичките клонове на управлението ще са съставят особени закони по духът на уставът [конституцията] и съобразно с нуждите на народът.

4. [Всичките иностранны народности, размесени между българският народ, ще са радват [заедно] с него на същите политически и граждански правдини.

5. В българската държава ще владее пълна свобода на съвестта.

6. Военната служба и общото просвещение ще бъдат задължителни за [в]секи гражданин на българската държава.“³¹

Привеждам пълния текст на програмата на БЦБО от 19 ноември 1876 г., за да защита твърдението си, че и най-радикалните среди на политическата ни емиграция мислят за бъдеща България като за конституционна държава, функционираща според правилата на основен закон, изработен в съответствие с изискванията на модерния парламентаризъм и одобрен от мнозинството българи. Тук едва ли са необходими допълнителни уточнения, за да се приеме за основателна тезата за пряката обвързаност на идейните възгледи на споменатата групировка с постулатите на модерния конституционализъм. Нещо повече – в сравнение с всички аналогични програми, намерили място на страниците на в. „Български глас“, текстът от 19 ноември постулира в най-разгърнатата форма върху необходимостта в „самостоятелна и независима“ България да властват принципите на гражданската свобода, на изборността, на разделението на властите, на правовата държава, на държавния протекторат върху образованието и националната сигурност. Последното заключение ми дава сериозни основания да се присъединя към мнението на Ог. Маждракова-Чавдарова за високата политическа зрелост, с която се отличават инициативите и действията на емигрантите, групирани около БЦБО във времето, когато се подготвят плановете на европейските държави-гарантки за промени в балканското статукво³². Мнение, намиращо потвърждение и в гъвкавата позиция на пряко обвързания със споменатата политическа структура вестник „Български глас“ по искането за осигуряване на максимално възможен за момента суверенитет по отношение на сюзерена – султанското правителство.

8. *Първата претенция* – така по-горе беше онаследен този компонент от

²⁹ *Български глас*, г. I, бр. 3 от 1 май 1876.

³⁰ Пак там, бр. 25 от 9 октомври 1876.

³¹ Пак там, бр. 33 от 24 декември 1876.

³² *Ог. Маждракова-Чавдарова*. Националнореволуционни борби на българския народ 1828-1878. С., 1998, 263-266.

програмните възделения на нацията, лансирани през втората половина на 1876 г. И ако по отношение на т. нар. *втора претенция*, отнасяща се до устройването на България по правилата на модерния конституционализъм, не бяха открити съществени разминавания в съдържанието на програмните текстове, публикувани на страниците на в. „Българска глас“³³, то по отношение на въпросната *първа претенция* могат да бъдат отчетени определени различия.

В периода май 1876 – януари 1877 г. изданието на Киро Тулешков представя в индеферентно-констативен или в хвалебствено-утвърдителен порядък и *трите възможни алтернативи* за държавно устройване на България в корелацията зависимост/независимост от турското султанско правителство – административна автономия, политическа автономия, пълна независимост³⁴.

Административна автономия. „Ние мислиме и са надяваме, че европейските представители на конференцията [Цариградската] няма да са оставят от своите требования и ще настояват за тяхното напълно въвеждане и изпълнение.“³⁵ Цитираното изречение е извлечено от редакционна статия, поместена на първа страница на болградския вестник. То отразява надеждите на редактора за мирно разрешаване на българския въпрос под натиск на държавите-гарантки в пределите на автономисткия план, разработен от екипа Солсбъри-Игнатиев през ноември-декември 1876 г. Стана вече дума за това, че споменатият план предвижда една относително широка административна автономия на българите в пределите на почти цялата им етническа територия. Макар и стоящ твърде далеч от възделенията на най-радикалните ни предосвободенски структури и лидери, този план има две съществени предимства: 1) териториалният обхват на двете български провинции; 2) потенциалната възможност той да бъде наложен по мирен начин. Две предимства, видяни и отчетени през трудната зима на 1876-1877 г. от мнозинството българи, имащи отношение към политическата съдба на отечеството³⁶. Макар и инцидент-

³³ Един съпоставителен прочит на въпросните програмни текстове с всички останали предосвободенски политически програми би разпрострял това твърдение върху цялостния политически хоризонт на българската 1876 г. Но това е проблем за самостоятелно историческо изследване.

³⁴ Той се включва активно и в дебата по този въпрос, течащ върху страниците на тогавашната периодика. – *Български глас*, г. I, бр. 24 от 2 октомври 1876.

³⁵ Пак там, бр. 34 от 8 януари 1877.

³⁶ На 1 октомври 1876 г. българите от Татар-Пазарджик отправят до европейските правителства, с посредничеството на народните представители Марко Балабанов и Драган Цанков, прошение с искане за пълна независимост на страната от турското правителство. – НБКМ-БИА, ф. 11, а.е. 8, л. 41-42. На 12 януари 1877 г. в друго прошение те заявяват, че: „освен проекта на великите сили [изработен от Цариградската конференция] никакви други преобразования не са от естество да направят българския народ да благоденства“. – Освобождение Болгарии..., т. 1, 603-604. Ако разгледаме проблема за националния суверенитет като опозиция независимост/автономия, ще изпадне в положение да обвиняваме населението на един от най-пострадалите от репресиите през пролетта и лятото на 1876 г. региони в „отстъпление“ от идеала за пълно политическо освобождение от властта на турския султан. В случая обаче гражданите на Татар-Пазарджик проявяват политически прагматизъм, настоявайки в навечерието на очертаващия се военен сблъсък за реализация на оня проект за национално освобождение, зад който са застанали всички велики сили. Техният прагматизъм е свързан с надежда за предотвратяване на войната. Горели доскоро в огъня на въоръжения конфликт, тамошните българи знаят много добре цената на възможността за доближаване до идеала за национален суверенитет по пътя на мирните дипломатически преговори. Дори и постепенно. – Вж.: *Ог. Маждракова-Чавдарова*.

на по своя характер, проявата на съпричастие на в. „Български глас“ към програмата за административна автономия на страната е показателна за способността на редактора му, както и на средите, представлявани от него, да не отхвърлят нито една *реалистична* алтернатива за разрешаването на националния въпрос. Още повече, когато става дума за алтернатива безкръвна и съдържаща потенциал за постъпателно разширяване суверенитета на нацията по отношение на стария/нов сюзерен – турския султан.

Политическа автономия. „Исканията на русенци“, представени от пражкия в. „Politik“, „Мемоарът“ на Драган Цанков и Марко Балабанов, програмата на „X“ от в. „Стара планина“ – основната част от програмните текстове, намерили място на страниците на „Български глас“ гравитират около идеята за политическа автономия на българите в пределите на Османската империя. Автономия, гримирана с едно почти символично присъствие на султана-сюзерен в институционалното пространство на бъдещата държава и структурирана около концепцията за силна централна власт, подчинена по правилата на представителството суверен-народ.

Коментирайки програмата на „X“, редакторът Киро Тулешков приема като възможен и достижим варианта, при който България е управлявана от княз – васал на султана. Но той се изкушава за разсъждава и върху оптималната възможност – напълно независима държава. *„В[ъв] втория член [авторът на въпросната програма] казва, че начело на тази българска държава ще стои един от народът избран принц, който е васален на султанът. Това е добро ако българският народ остане васален, а ако той сполучи да са избави окончателно, то тогава трябва да са избере един [владетел] от някоя царска фамилия, която е сродна по народността си с нашата.“*³⁷

Пълна политическа независимост – това е искането на програмата на БЦБО от 19 ноември 1876 г. Споменатото искане е приветствано възторжено от редактора на в. „Български глас“. То съответства в най-пълна степен на убеждението на радикалните среди на възрожденския обществен елит, че *„българският народ има право, както и [в]секи други народ, да има възстановлението на своята независимост и на своето народно управление“*³⁸. Това убеждение натрупва голяма политическа тежест след провала на опита на държавите-гарантки да принудят с дипломатически средства султанското правителство да даде автономия на християнските народи, населяващи европейските провинции на империята.

9. Идеята за рязко и категорично скъсване със структурите на османската държава звучи в текста или в контекста на повечето публицистични материали, намерили място на страниците на в. „Български глас“. Тя намира и от малкото поетически късове, публикувани там.

Революционни дейци от Пазарджишкия край в подкрепа на българската освободителна акция след Априлското въстание. – ВИС, 1986, № 1, 119-143; Ог. Маждракова-Чавдарова. Комитетските дейци и съмишленици..., 122-132.

³⁷ Български глас, г. I, бр. 28 от 30 октомври 1876.

³⁸ Пак там.

*Дано по-скоро да възкръсне
народният ни златен сън.
И горд певеца да разпръсне
таз вест чрез лириния звън*³⁹.

Едва ли през февруари 1877 г. двадесет и шест годишният поет Иван Вазов си е представял колко висока ще бъде цената на българското държавно „възкресение“, превърнало се в исторически факт в резултат на Руско-турската война 1877-1878 г. Но той при всички случаи е бил наясно, че движението към заветната цел няма да бъде безпрепятствено.

По възраст, идеологическа нагласа и политическа принадлежност⁴⁰ в навечерието на Освобождението Вазов представлява неделима част от средите на „младите“. При все това, в поетическата книга „Тъгите на България“, писана в разгара на бунтовната 1876 г. и анонсирана от в. „Български глас“⁴¹, той упорито настоява сънародниците му да бъдат готови да приемат всички обрати на трудната си политическа участ. Да не забравят, че XIX в. е епоха на свободата, равенството, националната независимост, но и век „с порои кръв оквасен и пълен с картини страшни, / с позор, разврат, кланета, войни, вражди всегдашни“⁴². Век, който разкъсва съзнанието на поета с цял ред ужасяващи въпроси.

*Но що е този век? Що е? Век чуден, в който злото
празнува и се бори победно със доброто,
епоха, що робството не може да търпи,
а пък тиран ѝ трябва мирът да се крепи!
Противоречье! ... Сцена на светли революции,
на мир, прогрес, свобода ... и на башибозуци!...⁴³*

Аналогичен на цитираните поетически редове е и патосът-публицистика на вестник „Български глас“. Боравейки умело с най-силното бунтовническо оръжие – политическият максимализъм, редакторът Киро Тулешков не дава възможност на публиката си да забрави факта, че в пределите на лабиринта, наречен „Източен въпрос“, никой балкански народ не е получил държавния си суверенитет си *отведнъж и в пълна степен*. С прав текст или с посредничеството на исторически примери, той упорито настоява, че силата на „малките“ фактори в „голямата“ политика се изразява в умението им напипват оптимал-

³⁹ Пак там, бр. 36 от 12 февруари 1877.

⁴⁰ Иван Вазов е член на централното ръководство на БЦБО. Името му може да се срещне в много от официалните документи на организацията. – НБКМ-БИА, ф. 5, а.е. 7, л. 163-164, 212-213, 356-357; П Д 997, 1021. Вж. и: Д. Уста-Генчов. Цит. съч., 227-251; Ал. Бурмов. Български революционен централен комитет 1868-1877..., 80-87.

⁴¹ Между другото, основната част от стихотворенията, включени в тази книга, са публикувани предварително на страниците на вестниците „Стара планина“, „Нова България“, „Възраждане“. Този факт още веднъж доказва единението на възрожденската ни емиграция около стожерите на либералната идеология, афиширана успешно по това време с „лириния звън“ на Вазовия поетически слог. – Вж. *Ив. Вазов*. Събрани съчинения. Т. 1. С., 1974, 366-387.

⁴² Пак там, с. 85.

⁴³ Пак там, с. 86.

ните перспективи за разрешаването на проблемите си и да обвързват своите планове/инициативи/ангажменти с най-краткия и най-безболезнен път към споменатия оптимум. В този смисъл, популяризирането на *различни модели* за евентуалната бъдеща форма на българския държавен суверенитет по отношение корелацията зависимост/независимост от султанското правителство от страниците на болградския вестник „Български глас“ не може да бъде окачествявано като „отстъпление“ от „революционната идеология“. Допускайки възможността България да не получи отведнъж и в пълна степен държавната си независимост, изданието проявява премерена политическа гъвкавост. Без при това да изпуска из погледа си крайната цел на нацията – постигане на пълен държавен суверенитет в естествените етнически граници. С това свое поведение средите, стоящи зад изданието, дават ясни сигнали за умението си да работят зряло и отговорно на попрището на възрожденската публичност. И още нещо. Те провокират историка-изследовател да промисли в по-абстрактен план *проблема за революционното в пределите на българската национална революция*. Да идентифицира радикализма на българския XIX в. не само с бунтовнически прокламации, конспиративни организации, четнически походи, въстанически прояви. Но и с дълбокия поврат в ценностните нагласи на обновяващия се български социум, предявил претенции да подреди колективното си битие в съответствие с правилата на личната и гражданската свобода, на просветения индивидуализъм, на модерния национализъм, на конституционализма. Правила, с които нито вестник „Български глас“, нито пък някой друг сериозен фактор на българския политически хоризонт през третата четвърт на XIX в. е склонен да прави компромиси. Независимо дали става дума за модела на бъдещата българска държава, за организиране на въоръжено въстание, за устрояване на Екзархия.

Или за краткословен анонс на поетическа книга.

A BULGARIAN VOICE FROM BOLGRAD.
PROGRAMMES FOR THE NATION'S POLITICAL SOVEREIGNTY
IN THE PAGES OF THE "BULGARSKI GLAS" NEWSPAPER (1876-1877)

Vera Boneva

The article presents the programmes for national sovereignty of the Bulgarians launched on the pages of one of the most outstanding political newspapers published in Bulgaria in the period April 17, 1876–August 27, 1877, the newspaper “Bulgarski Glas”, edited by the public figure Kiro Touleshkov. One of the great experts in the press of the Bulgarian National Revival, B. Andreev, characterizes the publication in question as “a purely political paper with a strong revolutionary orientation”. This qualification is true and well-grounded. The idea of an abrupt and categorical break with the structures of the Ottoman State sounds in the text or context of most publicistic material included in the pages of the “Bulgarski Glas” newspaper. Nevertheless, Kiro Touleshkov’s publication presents also the three pos-

sible alternatives for Bulgaria's future state organization in the correlation dependence/independence from the Turkish Sultan's Government – administrative autonomy, political autonomy, full independence.

The article interprets this phenomenon within the context of a more abstract notion of the Balkan ethnopolitical realities in the 19th century. The editor demonstrates in a convincing way that no Balkan nation has received its state sovereignty all at once and to a full degree. In a direct text or with the help of historical examples he persistently insists that the strength of the "Little" factor in "big politics" is expressed in their skill to discover the optimal prospects for solving their problems to link their plans (initiatives) and commitments with the shortest and most painless road to the mentioned optimum. Assuming also the possibility for Bulgaria not to obtain at once and in full her State independence, the publication expresses a well-measured political flexibility. And that without letting out of sight the nation's ultimate goal: attaining full State sovereignty in the natural ethnic boundaries. By their attitude the circles standing behind the publication gave clear signals of their skill to work in a mature and responsible fashion in the field of the National Revival press.

ПАРИЧНАТА КРИЗА „СРЕБЪРНИ РУБЛИ“ В БЪЛГАРИЯ

Нинел Къосева

Паричните кризи в България не са били предмет на самостоятелно научно проучване. Дори не е направена локализацията им. Настоящата статия представя първата парична криза в България след Освобождението и е част от общо изследване по този въпрос. Поради обширността на проблема за паричните кризи от теоретично естество, тук нямаме възможност да се спрем на него. Ще посочим най-общо, че под парична криза се разбира всяка дестабилизация на паричното стопанство.

Свободното Княжество България наследява османската парична система. От 1844 г. османската парична система бива приведена върху принципите на биметализма, т. е. еквивалент на пусканите в обращение банкноти е златото и среброто, при фиксирано законово съотношение злато към сребро 1:15,5¹. За монетна единица при тази система се приема турската лира, която съдържа 7,216 гр. чисто злато с проба 916,6‰ и се равнява на 22,78 френски франка.

Монетната система на Турция е значително усложнена. Основната монетна единица – лирата се равнява на 5 „бели“ – сребърни меджидиета, които се равняват на 100 златни гроша, които са еквивалентни на 10 000 златни пари². Но наред с това циркулирали едновременно на пазара златни и сребърни лири, златни и сребърни грошове, златни и сребърни пари, „бели“ меджидии. Те били превръщани едни в други в зависимост от съществуващото съотношение между златните и сребърните пари. Заедно с това в обращение били металически монети – алталъци, бешлици, които също се приравнявали към златни и сребърни грошове, които от своя страна се приравнявали към меджидията и лирата като основна монета. Заедно с турските монети, функционирали и чуждестранни, които също имали свои курсове към турската лира и сребърните, златните и металическите ѝ подразделения. Като се прибави към това факта, че съществуващата турска монетна система не била чисто десетична, можем да си представим хаоса, съществувал в паричната сфера, сарафските печалби при обмяна в условията на непрекъснати колебания на пазарното съотношение между златото и среброто и наличието на непрекъснато изменящо се ажио (разликата между пазарната и номиналната стойност на златните монети), както и как българските селяни са се справяли с тази система.

¹ К. Неделчев. Паричното дело в България 1879–1940 г. С., 1940, с. 12.

² ЦДИА, ф. 258, оп. 1, а. е. 547, с. 9.

Таблица 1. Турската монетна система през втората половина на XIX в. Съотношения между основните монети.

Монета	Брой на монетите, които съдържа							Дял от 1 лира
	меджедия	алталък	бешлик	грош	ирмилик	онлук	пара	
Лира	5	20	40	100	200	800	10000	1; (100%)
Меджедия	1	4	8	20	40	160	2000	1/5; (20%)
Алталък	-	1	2	5	10	80	500	1/20; (5%)
Бешлик	-	-	1	2,50	5	40	250	1/40; (2,5%)
Грош	-	-	-	1	2	8	100	1/100; (1%)
Ирмилик (грушлук)	-	-	-	-(0,5)	1	4	50	1/200; (0,5%)
Онлук	-	-	-	-	-(0,25)	1	12,5	1/800 (0,125%)

Основните турски монети, показани в таблицата, циркулирали в българските земи, както и съотношенията между тях са установени от авторката въз основа на данни от таблиците на Компанията на Източните железници. – ЦДИА, ф. 159, оп. 1, а. е. 118, л. 182–183.

Показаните в табл. 1 съотношения са базирани на златната турска лира, съдържаща 100 златни гроша. Изразена в сребро лирата обаче има 108 сребърни гроша, а един сребърен грош – 37 златни пари, два сребърни гроша се разменят за един златен и 31 златни пари; пет сребърни меджидии в злато са 92 гроша и 24 пари.

Поради това, че след Освобождението в България няма официално установена монетна единица, в страната нахлува голямо количество руски и румънски сребърни монети, въведени от Временното руско управление, които представляват доминиращите платежни средства³. Сметките на държавата и на всички държавни учреждения се водят във френски франкове и сантими – монетите на Франция, крепителката на биметалния стандарт. Монетите на държавите от Латинския монетен съюз се приемат за равни на френския франк, а монетите на останалите държави се оценяват по съответния курс във френски франка⁴.

Курсът на пуснатите в обращение от Временното руско управление руски сребърни рубли бива установен от него на четири френски франка за България, Румъния и Сърбия⁵.

Плащанията в България се извършват изключително в сребърни монети. Това положение е традиционно и датира фактически за българските земи още от 1876 г., поради финансовия банкрут на Империята и появата на голямо ажио в

³ Алманах на БНБ. С., 1929, с. 56.

⁴ К. Неделчев. Цит. съч., с. 12.

⁵ Пак там.

полза на златото, довело до падането на цената на среброто и изместването на златото от него на паричния пазар. Банкнотите не се налагат в българските земи, въпреки, че през 1863 г. Имперската отоманска банка започва емисия на книжно-представителни пари – „каймета“, но населението хранело пълно недоверие в тях, въпреки големия златен резерв на банката.

Това състояние на паричната система продължава да съществува и след Освобождението, допълнително затвърдено и усложнено от въвеждането в нея на голямото количество руски сребърни рубли⁶. Този период от паричната история на България е известен като период на монетен хаос⁷. В страната се използвали за плащания турските монети, подчинени една на друга в показаната сложна система, руски рубли, сръбски, румънски, френски, белгийски и прочие монети на държавите от Латинския монетен съюз, намирали се и английски монети и какви ли не още, тъй като Компанията на източните железници превозвала срещу всякакви видове пари.

От паричния хаос се развила първата парична криза в България. Какво практически се случило?

След приключването на Освободителната война през 1879 г. курсът на руските рубли в Румъния бива намален на 3,70 франка, в Сърбия – на 3,30 франка, а през 1880 г. в Румъния биват демонетаризирани всички сребърни руски рубли по курс 3,50 франка⁸.

Докато курсът на руските рубли е бил еднакъв за трите държави – 4 франка за 1 рубла – не са съществували условия за преминаването на големи количества сребърни рубли от една държава в друга. При положение че рублата след 1879 г. в България остава надценена, по закона на Грешъм започва оттичане на голямо количество главно сребърни рубли и други сребърни монети от Сърбия и Румъния към България и пренасищане на българския паричен пазар със сребърни монети. Тези са причините, поради които се наблюдава ажио от 2%–3% между сребърните и златните пари през първите години след Освобождението. Според съществуващите сведения ажиото се появява в България за пръв път през 1882 г.⁹ През 1883 г. и Турция демонетаризира чуждите сребърни монети, което предизвиква нов приток на сребро в България. През 1884 г. по тази причина ажиото достига между 4 и 9%¹⁰. В началото на 1885 г. то спада, но след септември отново се задвижва нагоре. Ажиото се увеличава до 7,50% през 1886 г.¹¹ Появата, наличието и нарастването на ажиото говорят за дестабилизация в паричната система.

Съществува мнението, че българските правителства от това време не са имали никаква монетна политика¹². До голяма степен това е така. Но не изцяло. Редица кабинети предприемат определени действия в монетната сфера, за да я стабилизират.

⁶ ЦДИА, ф. 258, оп. 1, а. е. 547, с. 10.

⁷ Икономиката на България. Т. 2. С., 1989, с. 322.

⁸ Алманах на БНБ..., с. 56.

⁹ ЦДИА, ф. 285, оп. 1, а. е. 547, л. 18.

¹⁰ ЦДИА, ф. 285, оп. 1, а. е. 547, л. 18.

¹¹ К. Неделчев. Цит. съч., с. 13.

¹² Алманах на БНБ...

На 15 август 1881 г. правителството без министър-председател и с министър на финансите Георги Желязкович понижава курса на рублията от 4 на 3,50 франка, като обаче правителствените каси биват задължени да ги приемат по курс 3,70 франка. Заедно с това бива забранен вносът на турски медни монети, а приемането на сръбски и румънски медни монети се ограничава до сумата от 10 123 лева¹³. Със закон от 15 ноември 1884 г. правителството на Петко Каравелов демонетаризира румънските и сръбските сребърни монети.

През януари 1885 г. същото правителство на Петко Каравелов, в което той освен министър-председател е и министър на финансите, официално понижава курса на руските сребърни рубли на 3,30 лева и 3,40 лева за правителствените учреждения¹⁴. Със закон от 27 юни 1886 г. отново правителството на Каравелов обявява в едногодишен срок демонетаризацията на руските сребърни рубли. От тази дата през 1887 г., Държавното съкровище трябвало да престане да приема рублията¹⁵. През това време ажиото от 2–3% достига до 7,50%.

Таблица 2. Курсове на ажиото в Българска народна банка за 1885 и 1886 г.

Месец	курс	1885 година		1886 година	
		Минимум	Максимум	Минимум	Максимум
Януари	Купува	*	*	5,75	5,75
"	Продава	*	*	6,50	6,50
Февруари	Купува	*	*	5,75	5,75
"	Продава	*	*	6,50	6,50
Март	Купува	*	*	5,75	5,75
"	Продава	*	*	6,50	6,50
Април	Купува	*	*	5,75	6,50
"	Продава	*	*	6,50	7,0
Май	Купува	*	*	5,75	6,50
"	Продава	*	*	6,50	7,0
Юни	Купува	*	*	6,25	6,50
"	Продава	*	*	6,75	7,0
Юли	Купува	*	*	5,50	6,50
"	Продава	*	*	7,0	7,0
Август	Купува	*	*	6,50	7,0
"	Продава	*	*	7,0	7,50
Септември	Купува	*	*	5,50	7,0
"	Продава	*	*	6,0	7,50
Октомври	Купува	3,50	3,50	5,50	6,0
"	Продава	4,50	4,50	6,0	6,50
Ноември	Купува	3,50	3,50	6,75	6,75
"	Продава	4,50	4,50	6,75	7,25
Декември	Купува	5,75	5,75	6,75	7,0
"	продава	6,25	6,25	7,25	7,50

* За отбелязаните месеци няма запазени курсове на ажиото.

ЦДИА, ф. 258, оп. 1, а. е. 547, л. 99.

¹³ К. Неделчев. Цит. съч., с. 10; Алманах на БНБ..., с. 56.

¹⁴ Държавен вестник, бр. 11, 1885.

¹⁵ Алманах на БНБ..., с. 56; ЦДИА, ф. 159, оп.1, а. е. 118, л. 104.

Таблица 3. Движение на ажиото на свободния пазар в България за 1885 и 1886 г.

Година	Минимум	Максимум
1885	3,50	6,25
1886	5,50	7,50

К. Неделчев. Паричното дело в България. С., 1940, с. 15.

Сравнително ниското ажио до декември 1885 г. може да се обясни с няколко обстоятелства:

– Наличието все още на някакви резерви от злато в населението останало от преди Освобождението и придобито от търговия с руските войски по време на войната, за което свидетелствува Стоян Бочев.

– Традиционната употреба от българите на сребърни пари в обращение, причините за която посочихме.

– Ниската пазарност на българското стопанство, което е затворено, самозадоволяващо се и не се нуждае от голямо парично обращение.

– Неразвитите кредитни отношения – липсата на оформен банково-кредитен сектор.

– Липсата на държавна предприемаческа дейност – държавни предприятия, държавни строителни дейности и пр. Според данните, които ни дава К.Г. Попов, строителството на железопътни линии в България след Освобождението започва през 1885 г.¹⁶

– Слабият външнотърговски обмен на страната личи от табл. 4.

Таблица 4. Външна търговия на България 1878–1885 г.

Период	Внос	Износ	Търговски баланс
1878-1885 г.	46,36 млн. лв.	35,08 млн. лв.	– 11,28 млн. лв.

Икономиката на България. Т. 1. С., 1989, с. 311.

Причините за появата на ажиото, високият му размер и дестабилизирането на паричната система в България трябва да се търсят пред вид показаното движение в табл. 2 и 3 в:

1. Нарастването на количеството на сребърните монети влизащи от вън в България – руски, сръбски, румънски и турски.

2. Изнасянето на злато от България и оттичането му в Турция, Румъния, Сърбия.

¹⁶ К. Попов. Стопанска България през 1911 г. С., 1916, с. 376.

И двете причини автоматично са породени от надценяването на сребърните монети в страната чрез поддържането на по-висок курс за тях в България, отколкото в съседните ѝ страни.

На 4 юни 1880 г., при управлението на правителството на митрополит Климент, в България се издава „Закон за правото на рязане на монети в Княжество България“. Според закона за национална монетна единица се приема българският лев, равен по съдържание на един френски франк и разделен на 100 стотинки. Без формално да се присъединява към Латинския монетен съюз с този закон България възприема неговите принципи, основани върху системата на биметализма.

В нововъведената българска парична система има някои съществени разлики спрямо общите правила на монетния стандарт, приет от държавите от Латинския монетен съюз.

В нея не се предвижда ограничение за сеченето на сребърни и медни монети.

Допуска се, като законно платежно средство в България, да циркулират и сребърните монети на държавите от Латинския монетен съюз, Турция и Русия.

Не се определя максимум на отсичаните сребърни монети, които за държавите-членки на Латинския монетен съюз е 7 франка сребро на глава от населението.

Според чл. 17, алинея 2 от Закона, всеки е свободен да приема монетите на споменатите държави по курс по-висок от държавно определения, както дори и тези монети, които не са обозначени в тарифите на правителствените каси. (Циркулацията само на чуждите медни монети е забранена от закона, по постановлението на чл. 15, алинея 2).

За съдържанието на ценен метал – злато и сребро, за теглото, размера, номиналите, формата на монетите, законът приема условията на Латинския монетен съюз. Златните монети, според закона трябва да бъдат от проба 900‰¹⁷. Биметалният стандарт, който България възприема има един съществен недостатък пред монометалния. Той работи добре, когато фиксираното от държавата съотношение между двата метала остава постоянно. Тъй като златото и среброто освен че служат като платежно средство са и стока, към която се предявява търсене извън търсенето им за пари – от промишлеността или за бижутерията, тяхната цена варира и съотношенията често се променят. На второ (но не по значение) място, цената на златото и среброто и съотношението им варират и с оглед предлагането им на пазара. Среброто поевтинявало при големи открития на сребърни залежи и цената на златото се повишавала спрямо тази на среброто, както и обратното.

От друга страна, правилото за свободна търговия с паричните метали, което изисквал биметалният стандарт, при повишаване на международната цена на единия от двата метала, водело до това, че парите от по-скъпия метал се оттичали от страната или излизали от вътрешна циркулация, защото ставали вече не „средство за размяна“, а съкровище, което хората скъгвали на сигурно място (тезаврирали). Така например, ако се повишала цената на златото, то всеки, който го притежавал и искал да го размени срещу пари, имал печалба, ако най-напред го размени срещу сребро по пазарното (по-благоприятно от фикси-

¹⁷ Държавен вестник, бр. 49, 4 юни 1880.

раното от държавата за него) съотношение, при което да реализира печалба, а това сребро вече да предостави на държавата. Така в скоро време държавата започва да се дави в сребро, страдайки от недостиг на злато. Например:

Пазарно съотношение на златото към среброто	Резултат	Законово съотношение на златото към среброто
16 : 1 ⇒	Недостиг на злато и свърхизобилие на сребро в държавната каса ⇒⇐	15 : 1 ⇐

В този случай по-скъпата монета започва да се използва като „средство за размяна“ само с ажио, а не по номинална стойност. При огромно разместване на съотношението, парите от по-скъпия метал вече изпълняват функциите само на „средство за натрупване“. Така фактически се стига до монометален стандарт – не по закон, а на практика.

При добро функциониране на биметалния стандарт, точките на съотношение между двата парични метала позволяват съотношението между тях да се колебае в даден обхват, без обаче да се стига нито до ажио на единия метал, нито до пълното му заместване от другия¹⁸.

Франция приела биметализма през 1803 г. и поела отговорността за поддържането му в рамките на Латинския монетен съюз, въпреки откриването на големите златни залежи в средата на XIX в. След откритията в Америка и Австралия относителната цена на златото спаднала и официално поддържаното от Франция съотношение 15,5:1 вече не било подходящо. Тя поддържала въпреки това биметализма чрез контрол върху световните цени на златото и среброто. За това предизвикала търсене на злато с цел покачването на цената му. В резултат на това трябвало да поеме огромно количество злато и в крайна сметка – франкът станал златен. През 1878 г. обаче и Франция демонетаризирала напълно среброто.

Такова било положението на паричната сцена към времето на създаването на българската национална парична система. Нарасналото търсене на злато в резултат на преминаването на редица европейски държави и САЩ към златен стандарт предизвикало покачване на цената на златото и съотношението между него и среброто се променило така:

Таблица 5

Година	1870	1873	1879	1896
Съотношение между среброто и златото	15,4:1	16,4:1	18,4:1	30:1

D. Martin. The impact of mid-nineteen century gold depreciation western monetary standard. – In: The Journal of European Economic History. 1977, v. 6, p. 641–658.

¹⁸ М. Фридман. Немирството на парите. С., 1987, с. 77.

Докато среброто съставлявало почти изцяло металическите пари в обращение до този момент, в края на 70-те години на XIX в. във водещите европейски държави и САЩ пълен превес добило златото.

Въпреки всичко това, България приема биметализма. Какви са причините за това решение?

На първо място причината е в изобилието на сребро, което било на лице в държавата и чрез което можела да се обслужва паричната циркулация. Съвместно с това обстоятелство за приемането на биметализма съдействало и друго – външната търговия на страната била насочена основно към Турция, която също използвала биметален стандарт. Износът ни за Турция за периода 1880–1900 г. възлизал на 26 865 хил. лв. – приблизително толкова, колкото бил износът за всичките ни останали външнотърговски партньори¹⁹. Не на последно място злато за златен монометален стандарт нямало, а и нямало как да се набави от износ на българската продукция – главно земеделска, чиито цени от 1873 г. продължително спадали чак до края на XIX в. на международните пазари.

Въз основа на Закона за сечене на български монети, през 1881 г. били пуснати в обращение и първите български монети – бронзови: за 99 926.90 лв. x 2 стотинки – 4 996 345 броя, за 500 000 лева x 5 стотинки – 10 000 000 броя и за 1 500 000 лева x 10 стотинки 15 000 000 броя или общо 29 996 345 броя бронзови монети на обща стойност 2 099 926.90 лева. Тези разменни бронзови монети не повлияли върху паричното предлагане съществено. На глава от населението, което в Княжеството възлизало на 2 007 919 души според преброяването от 1880 г.²⁰, те били в размер на 1,045 лв.

През 1882 г. обаче били отсечени и първите български сребърни монети – от 1 лев – 4 500 015 броя на стойност 4 500 015 лева и от 2 лева – 2 000 000 броя на стойност 4 000 000 лева или общо на стойност 8 500 015 лева; на глава от населението – 4,33 лева²¹. На следващата – 1883 г. били отсечени нови сребърни монети – по 0,50 лева, на обща стойност 1 500 000 лева. През 1884 г. – сребърни монети с номинал от 5 лева и на обща стойност 2 562 365 лева и на следващата – 1885 г. – нови сребърни петолевки на стойности 7 130 000 лева²². Така до 1885 г. включително правителствата в България отсекли сребърни монети на стойност 19 692 365 лева или на глава от населението (като прибавим и населението на бившата Източна Румелия, при което общото население възлиза на около 3 105 000 души²³ – 6 лева и 34 стотинки, с което България фактически пуснала количеството разменни сребърни монети на глава от населението, което е максимално допустимо за държавите от Латинската монетна конвенция²⁴. Дори Гърция не е имала такова количество разменни сребърни монети; нейните чак през 1897 г. възлизат на около 15 000 000²⁵.

¹⁹ Ж. Натан. Стопанска история на България. С., 1957, с. 285.

²⁰ Статистически годишник на царство България, 1927, с. В 226; с. 14.

²¹ К. Неделчев. Цит. съч., с. 40.

²² Пак там.

²³ Статистически годишник..., с. 15

²⁴ Банков преглед, 1909, 15 юни, № 12, 145–146.

²⁵ Пак там.

Така, само на основата на собственото си отсичане на сребърни монети, България към 1885 г. е имала максимално допустимото количество сребърни пари в обращение. Към тях трябва да прибавим и притока на демонетаризирани от Турция през 1883 г. руски сребърни рубли, сребърните рубли, с които е наводнена България от времето на войната и след нея – от Временното руско управление, от притока на такива пари от Сърбия и Румъния, за който беше споменато, от намиращите се в обращение все още и турски сребърни монети от преди Освобождението. За съжаление стойността на всички тези чужди сребърни монети не може да бъде установена.

Официални данни на държавата или на БНБ за състоянието на паричната система в страната от този период не могат да бъдат намерени, но в една статия от рубриката Икономически преглед в списанието на Българското икономическо дружество се казва: „Трябва да предположим, че сегашното ниво на ажиото отговаря приблизително на онова след насичането на сребърните монети. Тогава покачването стигна до 8–9%, но скоро след това се спря на 5–6%.“ В Алманаха на БНБ за 1929 г. също се казва, че „през 1884 г. ажиото се е движил между 4 и 9%“²⁶.

Състоянието на паричната система на България било достатъчно критично по вътрешно-държавни причини. Вътрешната търговия на страната се извършвала изключително посредством сребърни монети, т. е. реално на практика паричният стандарт бил сребърен монометализъм, но по закон бил приет двойният – сребърно-златният еталон – и наред със сребърните функционирали и разнообразни чуждестранни златни монети. На международните пазари в плащанията вече се било наложило изключително златото. На българската външна търговия то било нужно, за да извършва операциите си. От друга страна, законно съществуващия биметализъм в България изисквал отсечените от държавата сребърни монети да бъдат обменяни срещу злато в съответната пропорция и със съответното ажио.

Тази ситуация в страната била допълнително усложнена и от причини от външен характер. Стожерът на биметализма и Латинския монетен съюз – Франция, а с нея и цяла Европа била разтърсена през 1882 г. от парична криза, продължила до към 1886 г.²⁷ Тази криза възникнала във връзка с операциите на френската банка „Юнион Женерал“, поставила си амбициозната цел да изтласка от европейския паричен пазар „еврейщината“ – групировката на Ротшилд – по-скоро привиден мотив за финансови спекулации на фона на антисемитската истерия, обхванала Франция и други части на Европа в края на XIX в.

Спекулациите на банката, в които участвувала и австрийската Лендербанк, се състояли в това, че те изкупували на борсата акциите на Юнион Женерал, предизвиквайки с това повишение на цените им, а печалбите влагали в емитирането на нови акции. За да се намери рентабилна инвестиция на нарасналите капитали бързо били основани или купени множество застрахователни дружества, газови заводи, транспортни предприятия, каменовъглени мини, вестници. Тази кула от пари се срутила най-напред в Лион, където предприемачи-

²⁶ Сп БИД, г. III, кн. 3–4, „Б“, с. 459; Алманах на БНБ., с. 56.

²⁷ Г. Колушки. Паричната криза в Европа. – Сп БИД, кн. 3–4, 1898, с. 160.

те от града били подписали 32 милиона франка за спомагателни акции в Юнион Женерал, но не могли да предотвратят краха. От ниво 3,050 на 17 декември 1881 г. акциите на банката паднали на 1 300 на 19 януари 1882 г., а на Лемдер-банк – на 610. „Парижкият крах“ предизвикал сътресения в европейската икономика, продължително съкращаване на кредитните пласменти на големите континентални банки и съкращаване на търговията²⁸.

Естествено, това положение допълнително затормозява притока на злато от чужбина в България чрез търговия и ликвидира възможностите за сключване на външен заем, който би възстановил необходимото съотношение между златото и среброто на българския паричен пазар.

С разразяването на европейската парична криза и притока на руско сребро след демонетаризацията му в Турция в България положението в паричната система на страната става особено критично. Изход от тази ситуация най-напред се търси от българското правителство в придаването на емисионни функции на БНБ, така че тя да има право да издава банкноти гарантирани със злато. Според първия си устав – този на К. Бух, Българска народна банка е чисто търговска банка без емисионни функции²⁹. Така Народното събрание приема, а Князът утвърждава с Указ № 100 от 11 февруари 1883 г., нов устав на БНБ, който предвижда в чл.2: „Българската народна банка има привилегия да издава банкноти, които тя ще изплаща в злато на предъявителя.“³⁰ И тъй като държавата няма достатъчно средства, за да се нагърби сама със създаването на емисионна банка се предвижда тя да е акционерно дружество с основен капитал от 12 милиона лева, разделен на 40 хиляди акции³¹. По редица причини този устав не влиза в действие.

Паричната криза продължава, без да е намерено някакво средство да противодействие срещу нея. Края на 1884 г. несъмнено е бил особено тежък за паричната система на страната. По наше мнение, именно за борба с кризата на 18 януари 1885 г. Четвъртото обикновено народно събрание приема нов Закон за БНБ, утвърден от княз Александър I на 27 януари същата година с Указ № 19.

Според закона от 1885 г. държавата внася основния капитал на Банката в размер на 10 милиона лева в злато, който след като се върне на държавата остава собственост на банката (чл. 1, 2, 3).

В чл. 4 се казва „БНБ има изключителната привилегия да издава банкноти, които ще се приемат за платежи в ковчежничествата на държавата и във всички правителствени учреждения. Банката е длъжна да пази постоянно в касата си златна монета в едно количество, равно на третата част от стойността на издадените банкноти. Банкнотите се заплащат веднага на предъявителя в злато, както в централното седалище, тъй също и в клоновете на Банката. В последния случай плащането може да се отложи до пристигането на нужните фондове в клоната“³².

²⁸ Пак там.

²⁹ Алманах на БНБ..., 137–140.

³⁰ Държавен вестник, бр.64, 65, 1882.

³¹ Пак там.

³² Държавен вестник, бр. 8, 1885.

Системата, която законът от 1885 г. възприема е, т. нар. континентална система, според която емитираните банкноти се гарантират със златен резерв от централната банка в размер на 1/3 от стойността им.

Така за борба с паричната криза, въз основа на закона от 1885 г., БНБ пуска в обращение още в края на 1885 г. банкноти, гарантирани със златна монета, пазена в трезора ѝ. Емитирани са банкноти за 213 000 лева при монетна наличност на банката в злато от 2 087 000 лева³³. Това означава, че първите български банкноти са били гарантирани не както предписва законът от 1885 г. със златна монета в количество 33,33% от стойността им, а 97,8% .

Преди всичко придаването на емисионни функции на БНБ и емитирането от нея на обменяеми в злато банкноти е опит за справяне с паричната криза в страната, предизвикана от пренасищането на паричния пазар със сребро и недостига на звонково злато, положение, довело до покачването на ажиото до 9% през 1884 г.

Диаграма 1. Съотношение между компонентите на монетната наличност на БНБ (към 31 декември).

Таблица 6. Монетна наличност на БНБ за 1885 и 1886 г. (към 31 декември)

	1885 г.	1886 г.
Злато лв.	2 087 000	482 000
Сребро лв.	1 568 000	1 016 000

Другата мярка, която се възприема за борба с кризата е, че БНБ започва да продава на пазара злато³⁴, т. е. обменя пуснати в обращение златни банкноти срещу еквивалента им в звонкова монета. Доказателство за това е, че златната ѝ наличност през следващата 1886 г. спада на 482 000 лева, докато сре-

³³ Отчет на БНБ за 1885 г.

³⁴ Алманах на БНБ., с. 59.

бърната остава почти на същото ниво (вж. *табл. 6*).

Странно при тази свръхобезпеченост на банкнотите е появата на следния текст в новия устав на БНБ, приет на 4 август 1885 г, с който се постановява, че непокритите в злато банкноти „трябва да бъдат облечени в ценности, които лесно могат да се преобърнат в пари“. В него се определя максималният размер на банкнотите, които се намират в обращение – два пъти от основния и запасния капитали³⁵. За какво е било нужно да се включва този текст в устава на Банката, след като емитираните от нея банкноти имат такова колосално покритие в злато?

Анализът на данните ни дава недвусмислен отговор на този въпрос. Всъщност БНБ е започнала политика на увеличаване на количеството на емитираните от нея златни банкноти. След като към 31 декември 1885 г. е била пуснала 213 000 банкноти, през юли 1886 г. вече е увеличила количеството им на 421 000, което според отчетите на Банката е максимумът за 1886 г.³⁶ На 6 септември 1885 г. е извършено Съединението на Княжество България с Източна Румелия. В резултат на това България изнася в чужбина една голяма част от златния си монетен сток³⁷.

В следствие най-напред на продажбите на злато на вътрешния пазар с цел снижаването на ажиото, а след това и заедно с него – в резултат на износа на злато в чужбина след събитията от 6 септември, златните резерви на БНБ силно са намалели.

Към края на 1886 г. златната монета в касата на БНБ е намалела с повече от три четвърти, с 1 604 000 лева.

Както е видно от *табл. 2* – през декември 1885 г. ажиото отново се покачва. На 25 декември 1885 г. Министерството на финансите издава разпоредба да се прекрати и да не се допуска повече внос на сребърни руски рубли в България³⁸.

Въпреки това ажиото остава високо и високите му стойности се запазват за цялата 1886 г. до септември 1886 г. От септември 1886 г. от курс купува – мин. 5,50 – макс. 7,00 (средно 6,25) и курс продава – мин. 6,00 – макс. 7,50 (средно 6,75), през декември 1886 г. се стига на купува – мин. 6,75 – макс. 7,50 (средно 7,125) и продава – на мин. 7,25 – макс. 7,50 (средно с 7,75) (вж *табл. 2*). Тук се виждат не само високите стойности на ажиото, но и че от 6,75 средно ниво на курс продава за септември, БНБ е повишила курс продава на 7,75 през декември, т. е. увеличила го е с 1,0, докато курс купува е увеличен средно за периода с 0,875. Това означава, че БНБ все още е давала превес на продажбите на злато над поупките, с цел понижаване на ажиото.

Поради неефективността на продажбите на злато като инструмент за снижаване на ажиото и силното намаляване на златните запаси, БНБ е изтеглила от юли 1886 г. до декември 1886 г. от обращение златни банкноти за 372 хиляди лева.

БНБ опитва да увеличи авоарите си чрез заем. На 30 юни 1886 г. бива

³⁵ Пак там, с. 54.

³⁶ Пак там, с. 190.

³⁷ ЦДИА, ф. 159, оп. 1, а. е. 118, л. 115.

³⁸ ЦДИА, ф. 159, оп. 1, а. е. 118, л. 115.

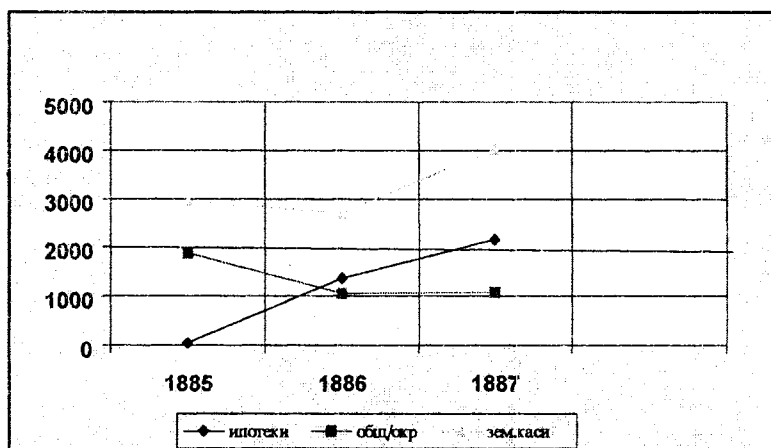
приет „Закон за издаване на облигации за 10 000 000 лева от Българска народна банка“³⁹. Този заем бива разрешен на банката „за нуждите, предвидени от чл. 32 от нейния устав“ т. е. за осъществяване на дългосрочните ѝ кредитни операции. Нека погледнем как са се развивали дългосрочните кредитни операции на банката през този период.

Таблица 7. Дългосрочни заеми на БНБ 1885–1887 г. (в хил. лв)

Година	Ипотечарни	На окръжни, общинни и учредения	На общини за построяване на училищни сгради	На Земеделските каси	ОБЩО
1885	54	1874	–	2939	4,867
1886	1,374	1101	–	2,714	5,149 (+282)
1887	2,171	1087	–	4,030	7,288(+2 139)

Алманах на БНБ. С., 1929, с.185.

Диаграма 2. Движение на дългосрочния кредит на БНБ по видове 1885–1887 г.

Алманах на БНБ. С., 1929, с.185.

Този заем бива емитиран частично едва през 1889 г. в Германия в размер от 4 милиона лева⁴⁰. За разглеждания период той не е могъл да усилва дългосрочните кредитни операции на Банката. Както се вижда от *диаграма 2*, дългосрочният ипотечарен кредит нараства с около 4,5 пункта, този за Земеделските каси с около 2,5 пункта, но намирайки се на много по-високо ниво от ипотечарния, но за сметка на това, този за окръзите и общините намалява с около 2 пункта. При това, ипотечарният кредит, според закона за БНБ от '85-та г. е със

³⁹ Държавен вестник, бр. 65, 1886.

⁴⁰ ЦДИА, ф. 285, оп. 1, а. е. 547, л. 23.

срок от една година. Промяната в срока на ипотеките на БНБ става едва през декември 1889 г. с изменение на чл. 5, ал. 4 от Закона за БНБ, с която ипотеките се променят за срок от една на срок от 30 години и едва от тогава реално можем да говорим за дългосрочен ипотекарен кредит на БНБ⁴¹. Така БНБ не успяла чрез заем в този момент да увеличи златната си наличност. Тя наистина положила усилия да увеличи размера на ипотекарните си кредитни операции, но това станало в рамките на ограничените ѝ ресурси, за сметка на общинското кредитиране и при това – ипотекарния ѝ кредит все още не бил истински дългосрочен кредит – пак заради ограничените златни ресурси, с които разполагала.

С пълна сила при тази ситуация в страната действал законът на Грешъм – лошата монета изтласквала добрата монета от вътрешната парична циркулация. Поради наличието на ажио между златото и среброто, населението предпочитало да обменя златните си банкноти в металическия им еквивалент, да го натрупва, а в търговските си операции да си служи с евтината сребърна монета, каквато в изобилие имало в България. Златото изтекло от касите на БНБ, било извадено от циркулация, поради това че било скъпо, за да бъде обикновени пари поради високото ажио, банката прибрала златните си банкноти. На паричния пазар в края на 1886 г. останали да обслужват плащанията сребърните и 49 000 златни лева.

Може де се направи изводът, че придаването на емисионни функции на БНБ с цел пускането в обращение на златни банкноти, тяхното емитиране, увеличаването на тяхното количество до 421 000 лева през юли 1886 г., интервенирането от страна на БНБ на пазара със злато – чрез продажби и чрез усилване на кредитните ѝ операции, следователно не са били достатъчни мерки, за да спрат паричната криза в страната. Или още по-точно – златните банкноти се провалили през 1886 г. заради ажиото между златото и среброто. Банката не успяла, поради ограничените си златни резерви и Съединението, да стопи чрез тях ажиото като въведе чрез тях необходимото съотношение между златото и среброто, както го изисквал биметалният стандарт. Просто банката не могла да увеличи златните пари до необходимия размер, така че те да започнат да изпълняват наред със сребърните функцията на средство за размяна, а защото оставали малко и скъпи, изпълнявали само функцията на средство за натрупване и ликвидатор на златния резерв на БНБ

България фактически си оставала – не по закон, а на практика държава със сребърен паричен стандарт. Всъщност въпреки че съществувал по закон, биметалният стандарт не съществувал реално в страната. Законовият биметализъм също бил една от причините за тази парична криза.

Какво друго възприели управляващите среди за борба с кризата?

Според направената по-горе систематизация на правителствените мероприятия става ясно, че другата линия на държавната парична политика е била системно да се понижава курсът на руската рубла, заляла българския паричен пазар. От 4 лева на 3,50 (3,70 за държавните каси) през 1881 на 3,30 (3,40) през 1885 г. Въпреки това от едно писмо на управляващия Министерството на фи-

⁴¹ Стенографски дневници на IV ОНС, 18 ян. 1885 г.; Държавен вестник, бр. 8, 1890.

нансите Радославов от 21 юли 1887 г разбираме, че въпреки тези понижения, въпреки Закона за демонетаризацията от 27 юли 1886 г., който изисква в срок от една година пълната демонетаризация на рублата (т.е. към юни 1887 г. тя е трябвало да е приключила!), в страната, според обобщени сведения освен рублите циркулирали още „руските разменни от 20, 15 и 10 копейки, медните копейки, турски петачета, румънски гологани от по 2 стотинки, всевъзможни други дребосъци и в добавка – частни тенекиени марки по курс по 20 стотинки или 20 пари“⁴². На първо място – действително държавата се е стремяла, както сочи законодателството по този въпрос – да понижава постепенно курса на рублата, но той все още оставал висок и давал възможност от вѐн в България да навлизат сребърни пари, търсейки по-добра цена, каквато намирали тук.

Защо тогава държавата не е определила по-нисък курс на рублите и другите сребърни пари, а ги е държала надценени, което е затягало кризата като непрекъснато е предизвиквало прилив на сребро от вѐн в България?

Среброто и то главно руските сребърни рубли са съставлявали почти изцяло (като изключим отсечените български разменни сребърни монети и тезаврираните златни, плюс малкото златни банкноти останали в обращение) паричната маса, с която е оперирал средностатистическия българин – земеделец или еснаф. Рязкото снижаване на фиксираната стойност на тези сребърни пари, представляващи паричното му богатство, парите, с които той плаща на държавата данъците, с които тя го е обложила, би довело до рязкото му обедняване. „Имота на българското население – се казва в писмо на граждани от всички еснафски съсловия във Велико Търново – градско и селско в монеди, както е почти всички в сребърни рубли, невъзможно е да се принуди туй население да загуби от този си имот по 15 или 16 на сто из един път... И не ще се съгласи да си заплати дълга на 17 грошове рублата.“⁴³

* * *

Паричната криза на сребърната рубла започнала в България през 1882 г. Причината била заложена още през Освободителната война, в която българските земи били наводнени със сребърни руски рубли. Те наситили паричното обращение и в Турция, Сърбия и Румъния. Тяхното количество в България започнало да се увеличава през 1879 г., когато започнал нов прилив на сребърни рубли от Сърбия и Румъния, поради по-високият им курс в България.

Допълнително предпоставките за кризата се задълбочили с демонетаризацията на руските рубли в Румъния през 1880 г, които веднага потекли към България имайки на нейния паричен пазар чудесна висока цена от 4 франка рублата.

И още сребърни монети се появили на българския паричен пазар, с отсичането на първите български сребърни левове през 1882 г. В резултат на това през 1882 г. се появил дисбалансът между двата парични метала – златото и среброто, на който била основана паричната система – ажиото. Това било на-

⁴² ЦДИА, ф. 159, оп. 1, а. е. 118, л. 367.

⁴³ ЦДИА, ф. 159, оп. 1, а. е. 118, л. 60.

чалото на паричната криза.

Тя се задълбочила през 1883 г., когато в България нахлули и руските сребърни рубли от демонетаризацията в Турция. През 1884 г. кризата се развихрила – ажиото достигнало 9%, което означава съотношение сребро към злато 24,5:1, вместо 15,5:1. Средното съотношение в Европа било 18,4:1.

Повече сребро – българската държава пушила на пазара още свои сребърни монети: през 1884 г. сребро за 2 562 365 лева и почти три пъти повече през 1885 г. Това било направено без да се демонетаризират чуждите сребърни монети. Постепенното понижаване цената на руските рубли не дало ефекта да бъдат изтласкани от обращение и заместени с българските сребърни левове.

Критичният период настъпил през втората половина на 1885 г. Ажиото бързо отскочило нагоре. Златото се прибиращо от притежателите му. Държавата нямала злато, за да емитира необходимото количество златни пари. На помощ била извикана идеята за превръщането на БНБ от търговска в емисионна (и търговска) банка, която да емитира банкноти, гарантирани със злато. Както беше показано – златните банкноти първоначално не дали търсения резултат. Те изчерпали в голяма степен златната наличност на БНБ, защото притежателите им ги обменяли срещу златна монета и я тезавирали. Ажиото продължило да расте. Курсовете на различните монети вече не можели да се изчисляват. Макар държавата да смятала във франкове и сантими, населението смятало в грошове и изчислявало курсовете към златната турска лира, както било свикнало. Никой не взимал лева за еталон при каквито и да е операции. Българските левове само затягали кризата. Друго не можело и да бъде – златните били книжни, а следователно слаби, за да преодолеят златните английски и турски лири и златните грошове. Златните банкноти били и малко, а в резултат на това – неспособни да възстановят изискуемото съотношение между златото и среброто и да премахнат ажиото. Сребърните левове били немощни да изместят почти четирикратно по-скъпата от тях руска рубла. На всичко отгоре, самият Закон от 1885 г., по силата на чл. 17, ал. 2 давал право на населението да приема монетите на държавите от Латинския монетен съюз по курс по-висок от държавно определения, както дори и тези монети, които не са обозначени в тарифите на правителствените каси!

Какви грешки били допуснати от управляващите?

На първо място – това, че не премахнали от циркулация руските рубли. Това е базисна грешка на монетната политика на държавата. Нещо повече – държавата отказвала да въведе ред в българската парична система, като допускала чрез закон циркулирането и свободното определяне на курсовете на всички видове пари, които могат да се появят на българския паричен пазар.

На второ място – за паричен стандарт в България бил избран биметализъм, който в същност не можел да бъде поддържан. Нямаło достатъчно злато, имало прекалено много сребро, което ставало все повече и повече.

Всъщност България законово е трябвало в този момент да установи сребърен монометален стандарт, да демонетаризира чуждите сребърни монети и да наложи като единствено законно платежно средство сребърна национална монета.

Тази криза, която нарекох кризата „Сребърните рубли“, била по своята същност криза на биметалическия паричен стандарт на България и на допус-

натия паричен хаос. Това е нейната „вътрешна“ характеристика. Тя се съчетава с външен фактор – паричната криза от 1882–1886 г., предизвикана от „банкерския антисемитизъм“, довел до „Парижкия крах“, който намалил капиталовите движения в Европа и не дал възможност на България или Централната ѝ банка да сключи заем, с който да реши въпроса за необходимото количество злато за поддържане на биметалния ѝ стандарт.

THE “SILVER ROUBLES” MONETARY CRISIS IN BULGARIA

Ninel Kyosseva

The first financial crisis in the monetary history of the Third Bulgarian State is examined in the article. The methodological basis of the research is the quantitative theory of money in its neoliberal variant. The highest indicative value of the agio between gold and silver is justified from the viewpoint of the accepted methodological positions. The crisis changes in the Bulgarian monetary system and money standard are shown. Special attention is paid to the monetary policy of the Bulgarian governments in the period before and during the crisis. The changes in Bulgarian National Bank and the credit terms made during its years are justified by the struggle against the crisis, are examined and their effectiveness is assessed.

РЕГИНСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР И СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД-КРЕПОСТ ЦЕПЕНА¹

Илия Г. Илиев

Регинският мирен договор (1256 г.)² представлява един от най-оспорваните ходове на българската дипломация през Средновековието. С този акт било признато явното надмощие на Никейската империя над Българското царство след войната от 1254-1256 г. по време на цар Михаил II Асен (1246-1256) и император Теодор II Ласкарис (1254-1258). Не стигало това, ами мирните отношения били уредени по пътя на явното предателство към българските държавни интереси. Нека припомним накратко за тези драматични събития чрез сведенията за тях, запазени в изворите³.

През 1246 г. на българския престол била извършена смяна: единият малолетен син на великия Иван Асен (1218-1241) – Калиман I Асен (1241-1246), бил сменен чрез преврат от другия малолетен царев син – Михаил II Асен. Никейският император Йоан III Дука Ватаци (1222-1254) решил да се възползва от нестабилното положение в България. Византийските войски превзели Сяр и Мел-

¹ Макар в литературата да се е наложила формата Цепина, по-правилно от фонетична гледна точка е името Цепена, както показва опцек. *Иречек* в своите „Пътувания по България“. С., 1974, 588-589 и както е прието от *М. Войнов* – преводача на Георги Акрополит. – ГИБИ, Т. 8. С., 1971. За същата форма (Цепена) настоява и *К. Гагова*. Тракия през българското средновековие. С., 1995, с. 263.

² Съществуват различни хронологически посочвания за датата на сключване на Регинския мирен договор – от 25 май у *Фр. Дьолгер* (*F. Dölger. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*. 3. München und Berlin, 1932, N 1833, S. 27) до 6 август у *В. Златарски*. История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, 463-464. Изворите също дават различни дати – „около празника на св. св. Петър и Павел (29 юни) у *Теодор Скутариот* (*Theodori Scutariotae Anonymi Synopsis Chronicon = Bibliotheca Graeca medii aevi*, 7. Parisiis, 1894, p. 525) или „немного преди празника Преображение Господне“ (6 август) у *Георги Акрополит* (*Georgii Acropolitae Opera*, vol. I, rec. A. Heisenberg, Lipsiae, 1903, p. 127). Вж. също *И. Божилков*. Фамилията на Асеневци. С., 1985, с. 108 и бел. 34; *В. Гюзелев*. Извори за средновековната история на България (VII–XIV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. С., 1994, с. 268, бел. 5.

³ На българо-никейските отношения през периода 1246–1256 г. са посветени множество изследвания. Вж. *В. Златарски*. Цит. съч., Т. 3, 428-467; *И. Дуйчев*. Походът на император Теодор II Ласкарис против Мелник в 1255 г. Проучвания върху българското средновековие. – Сб. БАН, кн. 41, 1949, 111-114; *Г. Цанкова-Петкова*. България при Асеневци. С., 1978, 141-146; *В. Гюзелев*. Българската държава и Никея в борба срещу Латинската Цариградска империя. – Известия на НИИМ, 2, 1978, 20-23; *И. Петкова*. Византийският историк Георги Акрополит и проблеми на българската история около средата на XIII в. – Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, ФИ, 18, 1980-1981, № 3, 146-154; *А. Данчева-Василева*. България и Латинската империя (1204-1256 г.). – Векове, 1984, № 2, 12-19; История на България в три тома. Изд. „Анубис“. С., 1999. Т. 1. История на средновековна България, 503-507 (автор: *И. Божилков*).

ник, а Стоб (край едноименното днешно село в Кюстендилско), Хотово (край дн. с. Хотово, на 14 км югоизточно от Сандански), Велбъжд, Скопие, Велес, Прилеп, Невстапол (дн. Овче поле, недалеч от Велес), Просек и областта на Родопите със Станимака и Цепена (край дн. с. Дорково, Пазарджишко) се предали вероятно без да окажат съпротива. Регентството на малолетния български владетел, начело с майка му Ирина Комнина, било принудено да се примири с това положение на нещата и да подпише мирен договор с Никейската империя.

През 1254 г., след смъртта на император Йоан III Дука Ватаци (3 ноември), Михаил II Асен решил да се реабилитира за понесеното унижение и с бърз поход освободил Родопската област, превземайки всички по-важни крепости без Мъняк⁴. Българските войски обаче не били добре подготвени и ръководени в тази кампания, което довело до отблъскването им от излезлия настреща василевс Теодор II Ласкарис. Византийците успели да си възвърнат родопските крепости без Цепена. В Мелник българският воевода Драгота организиран въстание срещу ромейската власт, но, изоставен от българския цар на собствени си сили, бил убит, а бунтът – потушен. Изпращането на кумански отряди в Югоизточна Тракия било последният, но отново неподкрепен от активни военни действия, ход на българския владетел, който наскоро след това, през пролетта на 1256 г., изпратил делегация от български боляри, начело със своя тъст Ростислав Михайлович, за мирни преговори с Теодор Ласкарис.

Междувременно стремежът на никейския император да овладее стратегически важната и добре укрепена българска твърдина Цепена не се увенчавал с успех. Още преди зимата на 1255-1256 г. василевсът заповядал на своите военачалници Алексий Стратегопул и Константин Торник, които се намирили със своите части в Сяр, да напреднат по долината на р. Места и да ударят от юг непревземаемата крепост. Техният поход бил осуетен, натъквайки се на българска засада и завършил със срамно бягство, при което целият обоз бил изоставен в ръцете на българите⁵. Въпреки настъпващата зима, амбициозният никейски владетел лично повел войските си от Адрианопол през Станимака и Баткун (дн. с. Паталеница, Пазарджишко) към Цепена. Големите студове и дълбокият сняг още един път препречили пътя на византийците към заветната им цел. До пролетта на 1256 г. нови опити в тази насока не били правени. И неочаквано, при преговорите с Ростислав Михайлович край р. Регина⁶, Теодор Ласкарис склонил с щедри подаръци и обещания⁷ авантюристично настроения княз да предаде българските държавни интереси, които бил дошъл да защитава, и да подари на императора непревземаемата родопска крепост Цепена. Не стигало това, ами били отстъпени и две важни български области в Македония – Скопската и Вранянската, а Велбъжд станал граничен град, заобиколен от три страни с владения на никейския император.

⁴ Средновековна българска крепост с неустановено местоположение. Вж. К. Гагова. Цит. съч., с. 198.

⁵ *Acropolis* Opera, I, p. 113-114.

⁶ Днешната река Ергене в Турция, ляв приток на Марица, извираща от южните склонове на Странджа.

⁷ В историята на Георги Акрополит се споменава, че за вероломното си посредничество Ростислав Михайлович получил „царски подаръци... коне, тъкани и други неща... на брой около двадесет хиляди“! (Ср. *Acropolis* Opera, I, p. 127).

Не случайно щастливият с неочаквано лесната си победа Теодор Ласкарис отдал своя успех на Божията воля. В своето послание до поданиците си в Мала Азия той пише: „Това... което Бог благоволи да реши, непременно става и на дело. И в последно време Той продължава да се грижи за целостта на моята победа [във войната с България], за което [свидетелстват] наскоро издигнатите паметници на моя триумф... Започна война⁸, но Той, миротворецът, я прекрати и когато враговете ни извадиха мечовете си, лъковете им рухнаха; войнствените се стъписаха, упорстващите станаха изкупление, а прочутата Цепена се даде за зестра на мира...“

От сведенията, които Георги Акрополит, съвременник на разглежданите събития, дава за Цепена, стават ясни две неща. Първо, че крепостта била здраво укрепена и въобще недостъпна през зимата, и второ, че императорът много силно желал да превземе тази родопска твърдина⁹. Задача на настоящото изследване е да се дадат, ако е възможно, някои по-конкретни и по-приемливи обяснения на това желание на Теодор Ласкарис, освен срещаните у всички изследователи на тези събития най-общии констатации, че Цепена била голяма и силна родопска крепост. Самият император в споменатото си послание до своите точни поданици дава някои любопитни подробности. След като разказва накратко и без подробности за преминаването на крепостта от български в ромейски ръце и обратно през периода 1246-1254 г., той се спира по-обстойно на чувствата, които го обзели след получаването на крепостта по силата на Регинския мирен договор: „Край нея многовойнственият Арес изправи една срещу друга българската и ромейската войска и те водиха там големи борби заради нея, и голям шум се вдигна, и съвсем отчаяните преди българи, сега заради нея повярваха, че живеят нов живот, но нашата отлична войска я превзе и издигна паметник на победата. Това за нас е велик дар, защото е от Бога за нас – хората Божии и понеже дарът Божий преди беше невидим, а сега ни се предава...“¹⁰

⁸ Благодарейки на Бога, който „И в последно време... продължава да се грижи за целостта на моята победа“ (καὶ τῆς ἰκτὸς τῆν ἐτελεχέαιαν ἐνδελεχῶς... ἀποπληροῦ μοι τὰ νῦν), Теодор Ласкарис намеква, че победата му станала наистина пълна, когато „прочутата Цепена се даде за зестра на мира“ (καὶ ἔνδοξοι εἰρήνης ἢ πολλὰ λεγομένη Τζέπεινα δίδοται).

⁹ Георги Акрополит споменава Цепена на няколко места в своята история. Най-подробни са неговите сведения по повод на втория поход на император Теодор II Ласкарис срещу града през зимата на 1255-1256 г.: „Цепена... беше твърде укрепена и се намираще там, където се срещат двете най-големи планини – Хемус и Родопите, посред които тече река Еврос... И тъй той (император Теодор II Ласкарис – б. а., И. И.) бързаше да предприеме поход срещу нея и да изпита наличните си сили. Лятото беше вече минало, а есента беше към края си. А той никак не се грижеше за времето, не мислеше и за зимния студ – той целеше да изпълни единствено своето желание. Вдигна цялата войска от Адрианопол, нареди да се съберат отвсякъде от македонската земя извънредно много коли – едни, за да возят машините и стенобойните уреди, а други да прекарват припасите на войската – и заповяда да бъдат събрани безбройно много мъже пехотинци, стрелци и боздуганосци. След като всичко бе приготвено добре и така, както смяташе, той се вдигна от Адрианопол и потегли срещу Цепена... И тъй пристигна в града, наречен Баткунион... Императорът тръгна нагоре с цялата си войска. Мястото навсякъде беше стръмно за изкачване и твърде дебелият и гладък лед правеше целия път много мъчен за вървене. И тъй войската през цялата нощ пали огньове и се гръ... Когато нощта премина и светна денят, той разбра, че крепостта е недостъпна за обсада и заповяда на войската да слезе в полето... Той сам слизаше отзад пеша, както и останалите, защото беше невъзможно да се върви като конник по склона на хълма.“ (*Acropolitae Opera*, I, p. 119-124. Използван е преводът на *М. Войнов*. – ГИБИ, Т. 8, 190-192.)

¹⁰ Ласкарискато че ли „забравя“, че радостното му послание най-подробно обяснява, че Цепена

Причините за тази радост се коренят според императора не само в това, че Цепена е добре укрепена и труднопревзимаема крепост, но и в това, че се намира на стратегически важно място – там, където се сливат планините Хемус и Родопи. По този начин крепостта контролира важните пътища, минаващи през северните подножия на Родопите и през самата планина¹¹. Това е преди всичко пътят от Пловдив или Станимака, водещ на запад през Перистица, Кричим и Баткун (край днешното село Паталеница, Пазарджишко) за Цепена, откъдето завивал на югозапад по долината на р. Места и през Никопол (край днешното село Гърмен, Гоце-Делчевско) достигал Мелник и другия важен вертикален път по долината на р. Струма, свързващ Средец с Вия Егнация. От Баткун е можело да се достигне на запад през днешния проход Момина клисура до Стоб, т. е. отново до пътя по долината на р. Струма. По такъв начин Цепена контролирала на практика всички важни пътища в Западните Родопи, свързващи долините на Марица, Места и Струма, по които минавали главните стратегически артерии в тази част на Балканския полуостров.

Местоположението на Цепена станало особено важно за Никейската империя по времето на Йоан III Дука Ватаци и Теодор II Ласкарис, тъй като тя заедно със Скопие, Стоб и Станимака затваряла достъпа до ромейските владения в Македония и Баломорието, а както видяхме, владенето на Цепена давало стратегическо преимущество при воденето на военни действия в един обширен район, достигащ до р. Марица, Средните Родопи, Беломорието и долните течения на Места и Струма. Не случайно през XIV в. крепостта е седалище на военното командване на епархията „Стенимахос и Цепена“¹².

Наблягайки върху стратегическото значение на Цепена, император Теодор Ласкарис отбелязва в споменатото си послание, че крепостта има особено значение и като опорен пункт на никейските граници в тази част на Балканския полуостров. Той пише: „[Цепена] укрепва нашите граници и слага отпечатък върху целия ни жребий. Границата преминава отсам Сардика и Филиповия град спрямо нас в Македония, отделя Велбъжд, добавя към предишната [никейска територия] прочутата Скопска и известната Вранийска тема¹³, включ-

е била предадена на Никея като разменна монета при сключването на Регинския мирен договор и превземане на крепостта от неговите войски просто не е имало. Наистина, неговият успех във войната с България би изглеждал по-героичен, ако казаното в текста беше истина (ср.: καὶ ἔνδοξον εἰρήνης ἢ πολλὰ λευομένη Τζέπεινα δίδοσι τὸ ἡμῶν δὴ ἄριστον στρατεύμα τῇ λήψει τοῦτου ἦρε τὰ ἰκνητήρια – „нашата отлична войска я превзе и издигна паметник на победата“).

¹¹ По-подробно за стратегическите пътища в тази част на Балканския полуостров през Средновековието вж.: Д. Ангелов. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през VII–XIV вв. – ИБИД, 12-14, 1948, 217-218, 220-221, 225-226, 235.

¹² Едно сравнително пълно изложение върху управлението на Родопската област през Средните векове намираме в работата на К. Гагова. Цит. същ., 66-83. По-специално за епархията Стенимахос и Цепена вж. с. 75-76. По въпроса дали Алексей Слав е управлявал своето владение от Цепена и кога, Гагова предпазливо посочва изворите и различните мнения, приемащи или отхвърлящи този факт от историята на града (ср. на с. 263 и посочената на с. 264 литература).

¹³ От посланието на император Теодор II Ласкарис излиза, че Скопската и Вранийската област, владени дотогава от българския цар, наистина били отстъпени на Никейската империя. (...καὶ πρὸς τῆν πρὶν εἰσαγεῖ καταστάσιν καὶ τὸ τῶν Σκοπίων θέμα περιφανές καὶ τὸ τῆς Βραχίας ἐξάκουστον, περικλείει τὸ Ἀλβανὶ καὶ μέχρι τῶν Σερβικῶν ὄρων κατατῖτ' αὐτὰ ὄριαματα.) От друга страна Георги

ва Алванон¹⁴, достига до сръбските предели...”

Определена по този начин от самия император, границата на Никея с България би била много уязвима без владеенето на Цепена, която би осигурявала на българските войски лесен и бърз достъп до сърцето на никейските владения на Балканския полуостров и би затруднила настъплението на Никейската империя срещу Епир и Тесалия¹⁵.

Що се отнася до местоположението и фортификацията на Цепена, Теодор Ласкарис се задоволява само с едно бегло и не много точно описание: „И така на Наше Царство бе отстъпена прочутата крепост Цепена, за която стана дума. Тя се извисява над родопските проходи, недалеч от известната планина Книшава¹⁶; [Цепена] е крепост, известна със здравината си, обградена от добре укрепени места, намира се съвсем близо до българските предели и държи ключовете на свързаните с нея райони, намиращи се по-ниско и навътре [в България]. Тя е много добре укрепена и изобщо трудно достъпна и напълно непревземаема...”¹⁷.

В стария и очевидно не съвсем точен превод на това описание досега вместо „Тя се извисява над родопските проходи“ се четеше „тя се намира на върховете на Родопите“¹⁸. Както стана дума по-горе и както се вижда от археологи-

Акрополит – съвременник на събитията – посочва в своята история, че след уговореното при р. Регина предаване на Цепена на император Теодор II Ласкарис, било решено „двете страни да се задоволят с предишните си граници (ср.: *Acropolitae Opera*, I, p. 78), но това положение не се запазило дълго, тъй като виждаме Йоан Ватаци да възстановява със силе своята власт в Македония, като това му се отдало на север само до Прилеп и Велес (ср.: *Acropolitae Opera*, I, p. 91-92; *В. Златарски*. Цит. съч., с. 478.). Като добавим към казаното дотук и факта, че именно управителят на Скопската тема, Константин Тих, става български цар след междуособиците през 1256-1257 г., изглежда трябва да приемем казаното от Теодор II Ласкарис в неговото послание относно Скопската и Вранийската тема за меко казано преувеличено. Все пак на този въпрос заслужава да бъде посветено специално изследване. Всички автори, които са се занимавали с последиците от Регинския мирен договор, с изключение донякъде на В. Златарски, не поставят под съмнение твърдението на Теодор Ласкарис.

¹⁴ Вероятно става дума за граничната в средата на XIII в. за българин, сърбин и византийци област в северозападната част на Балканския полуостров, чиито център бил град Круя (ср.: *Д. Ангелов*. Цит. съч., с. 216).

¹⁵ Борбата за „наследството“ на Латинската константинополска империя, може добре да се проследи в биографичните очерци за императорите Йоан III Дука Ватаци, Теодор II Ласкарис и Михаил VIII Палеолог – във: *Византийските василевси*. С., 1997, под редакцията на проф. И. Божилков, с. v.

¹⁶ Неидентифициран български ороним. Повечето автори са склонни да виждат в него средновековното название на част или на цялата Рила планина (ср.: *К. Гагова*. Цит. съч., 176-177). Като имам предвид обаче местоположението на Цепена, извисяваща се над долината на днешната Чепинска река, струва ми се, че Книшава трябва да е името на най-забележителния планински рид в района – западно-родопският Алабак.

¹⁷ Важно значение на този пасаж за тезата на настоящата работа и възможният интерес, който той може да предизвика у специалистите, както и изцяло промененият смисъл на новия превод на български език, ме задължават да предложа тук и оригинала на посланието: „πρὸς τὰς ὑπερβολὰς τῆς ἀπελίθη γὰρ πρὸς τὴν Βασιλείαν μου τὸ εἰρημένον λαμπρότατον ἄστν ἢ Τζέπεινα, ὃ δὴ πρὸς τὰς ὑπερβολὰς τῆς Ροδότης ὑπέκειται περὶ τὸ τῆς Κισσάβας ὄρος περιφανές, ἄστν ἐρμινόν τε καὶ περιβόητον καὶ περικύκλω ὀχυρωτάτοις τόποις περικλειόμενον, ἔγγιστα τῶν Βουλγαρικῶν μερῶν ἐνδοτέρω τὰς σιναφᾶς καὶ τὰς κλίσεις ἔχων τῶν ὑπ’ αὐτὸ, πάνν ὀχυρωτάτον, δυσκολώτατον καινὴς εἶπω, τέλειον ἀπολέμητον...”

¹⁸ Ср.: *В. Златарски*. Цит. съч., с. 460. Наистина изразът „πρὸς τὰς ὑπερβολὰς τῆς Ροδότης“ може да се преведе и по посочения от Златарски начин. Аз самият го приемах до неотдавна (ср. *В.*

ческите проучвания¹⁹ в местността Калето на 6 километра северно от с. Дорково, Пазарджишко, крепостта е доминирала именно над един от проходите на Родопите, през който по време на средните векове минавал важен път, свързващ горното течение на Марица с долините на Места и Струма към Беломорието и Македония.

Що се отнася до фортификацията на Цепена и нейното свързване с една добре изградена система от по-малки укрепления (виж новия превод: „...държи ключовете на свързаните с нея райони, намиращи се по-ниско и навътре [в България]...“), ще припомним накратко установеното от археолозите, проучвали този район на Родопите.

Средновековна Цепена е представлявала укрепен град, разположен в ниските части около един доминиращ над долината хълм, недалеч от Чепинската река в Западните Родопи. На хълма с площ около 25 декара втора крепостна стена ограждала градското ядро, а на най-високо разположената тераса трета стена оформяла един своеобразен замък с площ около 15 декара и с многогълна кула в средата, издигаща се на най-високото място на терена и представляваща с дебелите си стени последно, четвърто укрепително съоръжение на града-крепост. Така представената концентрична система на укрепване име паралели с други средновековни български крепости – Търновград, Охрид, Преслав – и добре следва естествените дадености на терена. Крепостта е била свързана в една укрепителна система чрез визуална връзка с разположените наблизо по-малки крепости – Баткун, Патаденица (едноименното днешно пазарджишко село), Кричим и др.

Всичко това подкрепя с нови и изчерпателни аргументи твърденията за важното значение, което градът-крепост имал през средните векове и хвърля светлина, според мен напълно достатъчна, върху иначе трудно обяснимите усилия на император Теодор II Ласкарис непременно и с цената на рискована зимна кампания да завладее непристъпната родопска твърдина.

В тази кратка работа се опитам да покажа значението, което родопската крепост Цепена придобива за Никейската империя в средата на XIII в. във връзка с неуспешната за България война, водена от цар Михаил II Асен срещу император Теодор II Ласкарис. Ако изводите ми са верни, може без преувеличение да се твърди, че без Цепена завоеванията на никейския император в Тракия и Родопите през разглеждания период не биха били нито доведени до своя естествен предел, нито лесно защитими при тогавашната военно-политическа конюнктура в региона.

С други думи, не толкова здравината на крепостта придавали неповторимото значение на Цепена, а нейната стратегическа позиция на границата меж-

Гюзелев. Извори..., с. 79). Но едно по-внимателно вглеждане в текста и съпоставянето му с цялата историко-географска информация, предложена в настоящата работа, ме накара да го поправам на „приходите на Родопа“.

¹⁹ Основно съчинение, отразяващо археологическите проучвания на Цепена е статията на С. Георгиева, Н. Гиздова. Средновековната крепост Цепина. – ИАИ, 24, 41-57. Вж. и работата на К. Гагова. Цит. съч., 263-264 с посочената там литература. Даденото у мен архитектурно описание на Цепена и нейния район с оглед стратегическото му значение, е направено с помощта на изследванията на М. Харбова. Отбранителни съоръжения в българското средновековие. С., 1981, 181-185.

ду България и Никейската империя. До тези изводи, според мен, води вкараният в научно обръщение нов и пълен превод на посланието на император Теодор II Ласкарис до неговите поданици в Мала Азия, съпоставено с известните данни в произведенията на византийските хронисти Георги Акрополит и Теодор Скутариот.

По-долу предлагам пълния текст на посланието, останал почти непознат поради обнародването му в едно малотиражно издание²⁰, което твърде скоро, за съжаление, стана библиографска рядкост.

ПОСЛАНИЕ

ИЗПРАТЕНО ОТ СЪЩИЯ ТОЗИ [ИМПЕРАТОР ТЕОДОР II ЛАСКАРИС] ДО НЕГОВИТЕ
[ПОДАНИЦИ, КОИТО ЖИВЕЯТ] НА ИЗТОК, ПО ВРЕМЕТО КОГАТО ПРИ НЕГО ДОЙДЕ РУСКИЯТ
КНЯЗ [РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ] И ГО ПОМОЛИ ДА ПРЕКРАТИ ВОЙНАТА СРЕЩУ
БЪЛГАРИТЕ, КАТО В ЗАМЯНА МУ ДАДЕ КРЕПОСТТА ЦЕПЕНА

†Това, което става по Божия воля и предназначение, не търпи възражение и стои по-високо от лежащите в прахта човешки намерения, плод на умове с ограничени възможности. Голяма е наистина разликата, голямо е и разстоянието между стоящите далеч едни от други човешки и Божии дела: онези горе носят победи, а тези долу – робство и подчинение. Но и според древната, и според днешната мъдрост, като се прекланяме пред делата свише ние се прекланяме пред Божественото, а в тези тук долу съзираме човешкото. И макар ръстът на едните да е свръхестествен, и макар да не може да става дума за сравнение, все пак, в писмените изложения е допустимо някакво сравняване, пък било то и приблизително. И така, това положение на нещата по необходимост е такова, защото онова, което е несравнимо по-важно от нещата за които говорим и възможно най-точно отговаря на истината, понеже е от ясно по-ясно, е следното: това, което става по Божия воля се намира, както се казва, несравнимо по-високо от човешките помисли и планове. Поради това и на такова основание Наше Царство съди за нещата по Божествените резултати и последствия от тях. Защото не всичко, което се каже на думи, след това се изпълнява и на дело. Това обаче, което Бог благоволи да реши, непременно става и на дело.

И в последно време Той продължава да се грижи за целостта на моята победа [във войната с България], за което [свидетелстват] наскоро издигнатите паметници на моя триумф. И Този, който допусна тези размирици – не е за вярване! – Той самият благоволи да донесе умиротворенното. Този, който бе решил да наказва, поради своята обич към нас прояви човеколюбие, защото обича човешките и защото обича доброто! Кой би могъл да опише неговите пътища, след като Той не действа незабавно, обаче не се съветва с други, не се показва слаб пред страдащите, но и не оставя силните без навременна помощ? Уж имахме оръжия,

²⁰ В. Гюзелев. Извори...

но ние ли строшихме оръжията на нашите врагове? Уж имахме сили, дадени ни от Него, но ние ли лишихме напълно от сили слабите, които се мислеха за силни? Уж имахме здрав разум, но успяхме ли да открием Неговия смисъл? Но кой ли би могъл да разкрие наредбите на Божествения разум...

Започна война²¹, но Той, миротворецът, я прекрати и когато враговете ни извадиха мечовете си, лъковете им рухнаха; войнствените се стъписаха, упорстващите станаха изкупление, а прочутата Цепена се даде за зестра на мира. В началото [на преговорите] се постави въпросът за парите, които [те] ще дадат, а [ние] ще вземем, понеже царската хазна, за да се пълни с Божията [помощ], обикновено иска много от нашите противници. Но молбата на онзи опитен мъж²² принуди Наше Царство да се откаже от тях. А освен това и неговото старание, но най-вече неговата реч и молба накараха бащинската ни обич да приеме това. След като руският княз положи клетва и нарече Наше Царство баща, а и най-знатните от негова страна също бяха дошли при Наше Царство, аз се оставих да бъда склонен. И, бидейки човек, като гледах всеки ден да се пролива кръв по българските земи, сърцето ми се трогна от състрадание и изоставих всички свои искания, като определих окончателно границите на ромейската земя на запад в Спарта и Дорат²³, както бяха и преди. А като поискаха от мен да дам клетва, аз направих тържествено знака на истинската вяра и получих от страна на победения същото.

И така на Наше Царство бе отстъпена прочутата крепост Цепена, за която стана дума. Тя се извисява над родопските проходи, недалеч от известната планина Книшава²⁴. [Цепена] е крепост, известна със здравината си, обградена от добре укрепени места, намира се съвсем близо до българските предели и държи ключовете на свързаните с нея райони, намиращи се по-ниско и навътре [в България]. Тя е много добре укрепена и изобщо трудно достъпна и напълно непревземаема. Единствено ромеите са я нападали, побеждавали, владели и не са я предавали, и само те са я побеждавали с бой²⁵. Тази крепост стана причина за множество и големи вражди. Кой ли не я нападна, кой ли не се въоръжи, за да я превземе? Този, който я владее, счита загубата ѝ за поражение, а този, който я загуби, я смята за най-силната. Край нея многовойнственият Арес изправи една срещу друга българската и ромейската войска и те водиха там големи борби заради нея, и голям шум се вдигна, и съвсем отчаяните

²¹ След смъртта на никейския император Йоан III Дука Ватаци на 3 ноември 1254 г. българският владетел Михаил II Асен се опитал със сила да си възвърне отнетите през 1246 г. български земи, но срещнал твърдия отпор на новия никейски василевс Теодор II Ласкарис. Вж. за тези събития: История на България в три тома. Т. 1. История на средновековна България, 503-507 (автор: *И. Божилков*).

²² Руският княз Ростислав Михайлович, тъст на българския цар Михаил II Асен и натоварен от него да води преговорите за мир с император Теодор II Ласкарис. За Ростислав вж.: Кой кой е в средновековна България, s. v.

²³ В Пелопонес (дн. Гърция). Западната граница на никейските владения на Балканския полуостров се проследява от юг на север до сръбските предели.

²⁴ За Книшава вж. тук по-горе бел. 16.

²⁵ Това твърдение на Ласкарис може да се приеме само с уговорката, че българските войски през 1254 г. не превзели „с бой“ Цепена, а крепостта се предала, както специално посочва в своята история *Георги Акрополит* (Орега, I, p. 107-109). Вж. *И. Божилков* в: История на България в три тома. Т. 1, с. 506 и бел. 51.

преди българи, сега заради нея повярваха, че живеят нов живот, но нашата отлична войска я превзе и издигна паметник на победата²⁶. Това за нас е велик дар, защото е от Бога за нас хората Божии и понеже дарът Божий преди беше невидим, а сега ни се предава, укрепва нашите граници и слага отпечатък върху целия ни жребий.

Границата преминава отсам Сардика и Филиповия град спрямо нас в Македония, отделя Велбъжд²⁷, добавя към предишната [никейска територия] прочутата Скопска и известната Вранийска тема²⁸, включва Алванон²⁹, достига до сръбските предели и поднася като Божествен дар на Изтока – моята родина³⁰ – едно напълно мирно царствено слово. И понеже хубостта на тези неща и тяхното уреждане вървят заедно, би трябвало и заедно да се оповести за тях в писмото на Наше Царство. Затова ще започна да ги излагам отначало докрай и знайте всички, че те наистина са станали така и [в посланието] се излага истината за тях, за огромния труд на войската и за придобивките на Наше Царство. Който разбере изцяло станалото, ще узнае неговия смисъл, а който го разбере само повърхностно, ще си остане на повърхността [на нещата].

Кучето се присъедини към лъвчето, мечката³¹ също се включи в това съдружие и те се понесоха срещу нас, движени от животинска ненаситност и порив и побеснели от лакомия, но бяха напълно разбити с Божията помощ. Кучето бе обезглавено, лъвчето се спаси с бягство, а мечката – това е най-парадоксалното и най-неочакваното! – им стана посредник и на двамата. Плячката, която зверовете с помощта на зъбите си бяха погълнали в stomасите, трябваше да бъде избълвана³², когато при похода на ромейското царство те сякаш бяха ударени с тояга по главата свише. Щом като и лъвчета, и кучета, и мечки – най-свирепите и ненаситни [зверове] – се побояха от меча на Наше Царство и го обърнаха на примирия и преклонения пред него, кое ли друго варварско племе ще ни излезе насреща? С Божията помощ това не е възможно нито на думи, нито със сила, нито даже като замисъл. А много лесно и постижимо е ние, Божиите люде, да побеждаваме и тържествуваме с победи над нашите врагове.

²⁶ Ласкарискато чели в еуфорията си „забравя“, че такова „превземане“ не се е състояло. Вж. тук по-горе бел. 10.

²⁷ Без никакво съмнение Средецка, Филипополска и Велбъждка област останали в българските предели, макар и като гранични с никейските владения. Пасажът от посланието, който се занимава с очертаване на границата между България и Никея след Регинския договор, започва с изброяване на граничните области откъм българска страна – Средецка, Филипополска и Велбъждка; за тях границата е „ограда“, която ги отделя (използвани са характерните глаголи *διαφράττω* и *ὀρίζω*) от никейската територия. Областите, които се присъединяват (или за които се претендира – вж. тук по-горе бел. 13) от никейците се изброяват след това, като се използва глаголът „добавям, включвам“ (*εἰσάγω*). Поради това не може да се приеме твърдението на П. Петров в История на България. Изд. БАН. Т. 3, с. 270, че „България загубила... Велбъжд“. Ср. В. Златарски. Цит. съч., 461.

²⁸ Област на северозапад от Велбъжд, с център гр. Врания (дн. в Източна Сърбия).

²⁹ За този топоним вж. тук по-горе бел. 14.

³⁰ Мала Азия по традиция спадала към византийския Изток.

³¹ Отдавна е установено, че под „кучето“ Ласкарис подразбира куманските съюзници на българския цар във войната от 1254-1256 г., под „лъвчето“ – българския цар Михаил Асен, а „мечката“ е Ростислав Михайлович. Ср. В. Златарски. Цит. съч., 462.

³² Става въпрос за връщането на всички завладени от българския цар през 1254-1255 г. територии в Тракия и Родопите обратно в пределите на Никейската империя.

Затова е справедливо да се обърнем към Бог с химн, а към вас, които сте хора на Наше Царство – с приятни и радостни известия. Ето защо Наше Царство събра толкова голяма и така необикновена радост и благодат в една малка хартийка заключи ги сякаш в Божествен скрижал и ги изпраща на вас, за да се насладите на благодатта и изпратите цветя на радостта на Бог, който даде мощта, победата и силата, довела ни до успеха.

THE REGINO PEACE TREATY AND THE MEDIEVAL FORTIFIED CITY OF TSEPENA

Iliya G. Iliev

This is a deep analysis of the terms reached at the signing of the Bulgarian-Nicaean peace treaty in 1256. For this purpose use has been made of the known historical and archeological information and for a less known Byzantine source, not fully put in scientific circulation: "The Message of the Nicaean Emperor Theodore Laskaris to His Envoys in the East".

The full Bulgarian translation of this important source of Bulgarian-Nicaean relations in the mid-13th century is also published. A number of geographic and historical specifications are made from the analysis of the monument. This has enabled the author to give a well-grounded explanation of the positions of the Nicaean basileus and to differentiate what was actually achieved by him from what probably remained only as intentions and claims.

МУЗЕЙНОТО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ (1945-1990)

Иван Кисъов

В продължение на повече от 30 години, от които 26 като началник на отдел (дирекция) „Музеи“ в Комитета за култура, се занимавах с проблемите на музейното дело. Свидетел съм на изграждането на музейната мрежа в България, такава каквато тя беше до 1990 г. Имах добрия шанс да работя с колектив, който обичаше работата си и даваше своя принос за успеха на музеите в страната, и ръководства на Комитета за култура, които подкрепяха нашите инициативи.

Познавах и познавам много ръководители на музеи и музейни работници, които се бяха обрекли на музейното дело и даваха всичко от себе си за успеха на своите музеи.

Длъжен съм да кажа, че в своята работа отдел „Музеи“ срещаше подкрепата на институтите на БАН, особено по отношение на научноизследователската дейност на музейните работници.

С оглед на развитието на музейното дело в България през ХХІ в. иска ми се да споделя част от направеното през тези години, да посоча намеренията, които имаха ръководството и музейните специалисти, да направя достояние постиженията, както и допуснатите грешки и недостатъци, за да се избегнат те в бъдеще.

Предварително трябва да кажа, че условията – социалноикономически, политически и други, при които работехме през този период и условията през последното десетилетие на ХХ в. и през ХХІ в. са и ще бъдат коренно различни и това следва да се отчита. То обаче не бива да служи за мотив при оценка на състоянието на музейното дело. Постиженията са на работилите през съответните години, техни са и грешките, недостатъците и слабостите. Така че обективната оценка е едно от условията за правилното развитие на музеите по нататък.

Освен това още в началото искам да споделя, че е много трудно да се посочи всичко, което е направено или пропуснато в издирването, събирането, изучаването и показването на паметниците на културата, в кадровото и материалното обезпечаване на музеите.

В своето изложение по нататък ще се ползвам не само от личните си спомени и бележки, а и от редица публикации от този период.

Основното, с което ще започна, е нормативната уредба в областта на музейното дело и опазването на паметниците на културата.

Още през 1947 г. Националният съвет на Отечествения фронт издава окръжно № 17 от 28 май, с което се препоръчва на отечественофронтовските комитети по места да събират материали за борбата на народа против фашиз-

ма. През 1949 г. Народното събрание приема Закон за събиране на материали за съпротивителното движение в България¹. С постановление на Министерския съвет (МС) от 24 ноември 1948 г. е създадена Националната художествена галерия². Издадени са няколко постановления за създаването и на мемориални музеи на някои видни политически и културни дейци. С постановление на МС от 10 юли 1949 г. къщата, в която е живял Г. Димитров на ул. „Опълченска“ № 66 в София, е обявена за музей, а с постановление № 2451 от 1950 г. е създаден музей на поета Николай Хрелков.

Тези документи обаче не уреждат въпросите да опазването на културно-историческото наследство и развитието на музейното дело.

Такъв документ се явява 1608 постановление на МС от 30 декември 1951 г., подготвено от сектора за музеите и паметниците на културата при тогавашния Комитет за наука, изкуство и култура³.

Съгласно разпоредбите на това постановление е изготвена Инструкцията за провеждане в известност, регистрация и опазване на паметниците на културата. Инструкцията е обща за движимите и недвижимите паметници⁴. С разпореждане на МС от 1955 г. към Института по литература при БАН е създаден музей на големия български поет П. К. Яворов, а с постановление № 486 от 13 май 1957 г. е създаден Националният политехнически музей. Това е първият документ, който ми беше възложен да подготвя след постъпването ми на работа през 1956 г. в тогавашното Министерство на културата.

Подготовката на проекто-постановлението се проточи доста дълго, тъй като липсваше необходимата литература, а и малко бяха хората, познаващи този вид музеи. Бях принуден да се срещна с някои от тях и да потърся помощта им при определяне характера и задачите на новия музей. След подготовката проектът беше съгласуван с различни ведомства и институти и внесен в МС, който го прие без изменения. По това време с решения на Изпълнителния комитет на СГНС бяха създадени музеите на Петко и Пенчо Славейкови, на Димитър Благоев и др.

По преценка на управление „Културно просветни институти“ и отдел „Музеи“ през периода 1952-1958 г. 1608 постановление беше изиграло своята роля и се налагаше подготовката на друг нормативен акт. В началото на 1958 г. сътрудниците на отдел „Музеи“ при тогавашното Министерство на просветата и културата и на Националния институт за паметниците на културата с помощта на опитни музейни работници от страната започнахме подготовката на нов нормативен акт. След написването му беше обсъден неколкократно в Музейния съвет и в Съвета по опазването на паметниците на културата и внесен в МС, който го прие като постановление № 165⁵. Това постановление отговори на тогавашните изисквания и постави нови задачи в областта на опазването на паметниците на културата и развитието на музейното дело. Изпълнението на постановлението доведе до значително подобряване на работата в

¹ ДВ, бр. 177, 3 авг. 1949.

² София – музеен град. Изд. БХ. 1979, с.48.

³ Известия на Президиума на НС, бр.7, 22 ян. 1952.

⁴ Пак там, бр. 70, 23 септ. 1952.

⁵ Пак там, бр. 68, 26 авг. 1958.

музеите. То постави пред ръководството на министерството и пред неговия орган, отдел „Музеи“, въпроса за по-задълбочено вникване в проблемите по опазване на културно-историческото наследство и развитието на музейното дело. Постановлението изискваше разработването на редица документи-правилници, инструкции, наредби, методически указания и др.

В резултат на това бяха разработени: Правилник за приложение на 165 постановление⁶, в който се конкретизираха редица текстове от постановлението и се поставяха задачи на различните видове музеи; Инструкция за държавната регистрация на музейните фондове⁷. Тя отмени инструкцията от 1952 г. В нея подробно бяха разработени въпросите за видовете музейни фондове, за първичната им инвентаризация, реда за ползването на фондовете, за научната паспортизация на основния музейен фонд, за правата и задълженията на музейните работници и др.; Изменение и допълнение на инструкцията на държавната регистрация на музейните фондове⁸. В това допълнение се определят правата на музейните работници за публикуване на намерени от тях музейни материали и редът за ползването им от други лица и институти, наредба № 49 на Министерството на просветата и културата за покупка от частни лица на паметници на културата, антикварни книги и др. както и Инструкция за предпазване от претопяване на предмети и монети от благородни и цветни метали и архивни материали с историческа и художествена стойност⁹. Такива материали се изкупуваха от предприятията „Златарска промишленост“ и „Вторични суровини“ и съществуваше опасност те да бъдат безвъзвратно загубени. По силата на тази наредба бяха създадени комисии, които периодично преглеждаха изкупените материали и отделяха от тях тези, които се смятаха за паметници на културата. Инструкция за набиране, разходване и отчитане на извънбюджетни средства в музеите, паметниците на културата... и др.¹⁰ С тази инструкция се целеше да се даде възможност на музеите от входни такси и от продажба на сувенири да набират средства, които да използват за покупка на музейни предмети и за издаване на печатни материали за популяризиране на музеите и за подобряване на научноизследователската им работа. Устройствен паметник за народните, специалните, и възпоменателните музеи към народните съвети и ведомства и Правилник за изваждане и запазване на намиращите се под вода паметници на културата и природни забележителности от водната флора и фауна¹¹. С първия правилник се уреждаха въпросите за структурата, устройството и щата, както и средствата и отчетността в музеите, а вторият имаше за цел да въведе ред при изваждане от водата паметници на културата и природни забележителности, тъй като в това отношение съществуваше голям безпорядък. В наредбата за устройството и работата на научните групи в музеите към народните съвети и ведомства¹² бяха определени основни-

⁶ Пак там, бр. 71, 4 септ. 1959.

⁷ Пак там, бр. 92, 18 ноем. 1958.

⁸ Пак там, бр. 80, 4 авг. 1960.

⁹ Пак там, бр. 73, 9 септ. 1960.

¹⁰ ДВ, бр. 14, 19 февр. 1965.

¹¹ Пак там, бр. 44, 4 юни 1965.

¹² Пак там.

те задачи и дейността на научните групи към музеите, планиране и отчитане на работата, както и ръководството и състава на тези групи. Разработени бяха и Методически указания за събирателската работа в различните видове музеи, утвърдени от председателя на Комитета за култура Павел Матов.

Отдел „Музеи“ предложи и председателството на Комитета за култура утвърди (1966 г.) профилирането на музеите в страната, като към всички окръжни музеи бяха създадени отдели „Етнография“. Решен беше и въпросът за отделянето на редица художествени отдели към историческите музеи в самостоятелни художествени галерии. Подготвено и издадено беше постановление на МС № 44 от 3 октомври 1968 г. за определяне на националните музеи¹³. Взето беше решение от председателството на Комитета за култура за създаване на филиал за старобългарско изкуство към Националната художествена галерия в Криптата на храма паметник „Ал. Невски“.

Въпреки направеното, трябва да се каже, че не всички изисквания на постановление 165 бяха навреме и докрай изпълнени. В този период обаче, беше поставена солидна основа на нормативната уредба по въпросите за опазването на културно-историческото наследство и развитието на музейното дело.

Независимо от положителната роля, която изигра това постановление, в процеса на работа се оказа, че в него има празноти и слабости, които позволяват на недобросъвестни граждани и институти да не обръщат достатъчно внимание на въпроса за опазването на културно-историческото наследство. Това наложи през втората половина на 60-те години да започне разработването на проектозакон за паметниците на културата и музеите.

Изградена беше работна група от специалисти музейни работници в състав: доц. Марин Михов – директор на Националния военноисторически музей, Мария Сукманджиева – директор на Националния музей „Георги Димитров“, Анчо Анчев – директор на Националния музей „Рилски манастир“, Димитър Николов – директор на Окръжния исторически музей в Стара Загора, Иван Драев – н. с. в Националния военноисторически музей, Михаил Райчев и Захари Миланов – сътрудници на отдел „Музеи“ и арх. Рачо Рачев – зам. директор на Националния институт за паметници на културата (НИПК)¹⁴. Работата по проекта продължи няколко години. Прегледани бяха редица закони на други страни. Големи спорове имаше по определяне понятието „паметник на културата“ и по редица въпроси, засягащи притежателите на таква паметници.

Окончателното доработване на проекта за внасяне в МС и в НС беше направено от Петър Райчев – главен юрисконсулт на Комитета за култура, Захари Миланов – сътрудник в отдел „Музеи“ и арх. Рачо Рачев от НИПК.

В началото на 1969 г. законопроектът беше внесе в НС. При обсъждането в законодателната комисия и в пленарната зала бяха направени някои допълнения и изменения, които понижиха неговите изисквания и не отстраниха част от недостатъците на дотогавашните документи.

Така законът беше приет и публикуван в Държавен вестник¹⁵. Съгласно

¹³ ЦДА, ф. 13, оп. 46, а. е. 43.

¹⁴ МПК, 1964, № 4, с. 54.

¹⁵ ДВ, бр. 29, 11 април 1969.

неговите изисквания беше необходимо да се разработят нови или да се допълнят стари нормативни актове.

Разработена и отвърдена беше наредба № 7 за възнаграждения за материали предадени на музеите от частни лица¹⁶, допълнение на наредбата за отчитане и опазване на движимите паметници на културата, одобрена от председателя на Комитета за култура и председателя на БАН, наредба № 6 от 9 юни 1985 г. за устройството и дейността на музейните сбирки¹⁷, наредба № 15 на Министерство на финансите за отчитане на стоково-материалните ценности в частта отнасяща се за музейните ценности от благородни метали и заповед № 2299 на председателя на Комитета за култура, която набелязва допълнителни мерки за отчитане и опазване на музейните фондове¹⁸.

С помощта на отдел „Музеи“ беше разработен Устав на дружествата на приятелите на музеите и паметниците на културата. Със Закона за паметниците на културата и музеите не бяха решени някои въпроси за дарителството на паметници на културата и за колекционирането им. За да се реши този въпрос беше подготвено и прието от МС през 1980 г. постановление № 40, с което се поощряват дарителството и колекционерството¹⁹.

На основание Закона за паметници на културата и музеите, отдел „Музеи“ подготви и МС прие постановление за създаване на Националния исторически музей²⁰, Националния музей на българската литература²¹, Националния селскостопански музей²², Националния музей за декоративно-приложни изкуства²³ и др.

Както се вижда посочените документи в максимална степен осигуряваха необходимите условия за нормална работа във всички направления на музейната дейност.

По средата на 80-те години възникна въпрос за по цялостно допълнение на Закона за паметниците на културата и музеите или за разработването на нов закон, който да отговаря на новите изисквания. По редица обективни и субективни причини това не беше осъществено.

Едновременно с осигуряване на нормативната уредба, грижите на ръководството и на музейните специалисти бяха насочени към развитието на музейната мрежа, към създаването на нови и укрепването на съществуващите музейни институти. Целта беше да се създадат музеи, в които да се покаже цялостно историческото, културното, икономическото и политическото развитие на съответните региони.

По статистически данни през 1939 г. в България е имало 83 музея и музейни сбирки. Там обаче не е отбелязано кои от тях са получавали държавна издръжка. През 1956-1957 г. отдел „Музеи“ организира анкета, която показва, че в края на Втората световна война на държавна издръжка са били 13 музея, и че

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Личен архив на автора.

¹⁸ ДВ, бр. 18, 3 март 1981.

¹⁹ Личен архив на автора.

²⁰ Постановление на МС, № 90, 5 май 1973.

²¹ Пак там, № 234, 19 юни 1975.

²² Пак там, № 544, 25 ноемвр. 1970.

²³ Пак там, № 84, 26 апр. 1976.

около 40 музейни сбирки са се числели към археологически дружества, читалища, училища, църкви и манастири. Оказа се, че по време войната и след това около 30 музейни сбирки са разпилени.

През 1951 г. секторът на музеите и паметниците на културата в Комитета за наука, изкуство и култура подготви програма за развитието на музейното дело до 1970 г.²⁴ По тази програма започва включването на редица музейни сбирки на държавна издръжка. В един списък от 1954 г., който аз заварих, когато постъпих на работа в тогавашното Министерство на културата, на бюджетна издръжка са били включени 30 музейни сбирки. Заедно с тези и с новосъздадените музеи, музейната мрежа нараства с бързи темпове. През 1956 г. на държавна издръжка са 98 музея. Трябва да отбележа, че твърде бързо е нараствал, а и след това нараства броят на мемориалните музеи. Откриваха се музеи на дейци на националноосвободителното и работническото революционно движение, на писатели, художници и др. Тенденцията за увеличаване броя на тези музеи се запази и по-късно, макар че по предложение на отдел „Музеи“ при Комитета за култура излезе решение, според което откриването на такива музеи можеше да става само с решение на Секретариата на ЦК на БКП. Причината за откриването на мемориални музеи беше желанието на близки и роднини на загинали в антифашистката борба или на писатели и др. Дейността и творчеството на редица от тях не беше адекватно на желанието за уреждане на музеи.

При разрастването на музейната мрежа, стремежът беше да се откриват нови музеи в райони, където има предпоставка за това и където наблизко няма такива. Така например след административното деление на страната през 1959 г. общоисторически музеи бяха открити в новите окръжни центрове Силистра, Търговище и Кърджали, където преди това нямаше почти нищо. Благодарение на грижите на местната власт и на труда на музейните работници, както и на оказаната помощ от Комитета на културата и институтите на БАН, тези музеи за кратко време постигнаха забележителни успехи. Освен това много сериозно беше обсъждан и въпросът за създаването на нови национални музеи, които да запълнят празнотите в музейната мрежа на страната.

През юни 1961 г. с постановление на МС музейната сбирка към Рилския манастир беше одържавена и започна изграждането на Националния музей „Рилски манастир“. От безобразно разпилените в едно помещение музейни експонати и събраните допълнително материали от назначените музейни работници с директор Анчо Анчев само за 4 години беше изградена в новопостроеното източно крило на манастира на два етажа музейна експозиция, която проследява историята на манастира от неговото създаване до края на първата половина на XX в. По-късно бяха подредени експозиции за етнографското и иконното богатство на манастира, художествена сбирка и експозиция за живота и делото на Неофит Рилски. Наред с това през втората половина на 60-те години се обсъждаше въпросът и през 70-те години бяха създадени Националният исторически музей, Националният музей на българската литература, Националният селскостопански музей, Националният музей на декоративно приложни изкуства (сега галерия) и др.

Мотивите за създаването на посочените национални музеи бяха различни,

²⁴ МПК, 1975, № 1-2, 65-66.

но ги обединяваше идеята за цялостно показване на миналото на страната.

За Националния исторически музей мотивите бяха, че в София и в страната няма музей, които да отразява изцяло историята на България от създаването на държавата до наши дни, както и историята на племената и народите живели по нашите земи преди идването на българите.

Предложението за създаването на този музей беше подготвяно дълго време и беше съгласувано с различни ведомства и с институтите на БАН. То беше отклонявано неколkokратно от вишестоящите органи, но най-после беше прието и започна работа по изграждане на музея. Много трудности бяха срещнати по осигуряване на необходимите му помещения. Този въпрос беше решен благодарение усилията на Людмила Живкова и подкрепата на Пенчо Кубадински.

Със създаването на Националния музей на българската литература се целеше да се събере и покаже литературното богатство на България от създаването на българската писменост до съвременността, както и да се съпоставят заслугите на различните поколения творци и да се спре нарастването на мемориалните музеи на писатели.

Постиженията в областта на селското стопанство породиха необходимостта от създаване на селскостопански музей. Тази идея беше реализирана от проф. Рада Балевска и нейните сътрудници.

В процеса на развитие на музейната система се оказа, че наред с художествените галерии, в които се събират и показват произведения на изящното изкуство, има нужда и от музей на декоративно приложните изкуства.

Традициите в областта на образованието породиха необходимостта от създаването на музей на образованието, а своеобразието на българската архитектура в миналото и нейното развитие предизвикаха създаването на музей на българското архитектурно богатство.

Интересно е да се проследи как е нараствала музейната мрежа през периода 1956-1990 г. Както вече беше посочено до 1956 г. музеите бяха 98. През 1966 г. те са 136, през 1972 г. – 181, през 1978 г. – 207, през 1981 г. 215 и през 1990 г. – 233²⁵. В тази цифра се включват и художествените галерии.

Значителното нарастване, което се забелязва през периода 1966-1981 г., се дължи на обстоятелството, че през това време по голямата част от художествените отдели към историческите музеи бяха обособени в самостоятелни художествени галерии. Създадени бяха и горепосочените национални музеи.

В края на 80-те години в България има 233 музея и художествени галерии. По профил те се разпределят както следва: общо – исторически музеи – 56. В тях е показано историческото развитие от дълбока древност до наши дни в различни региони на страната. В някои от тях има и отдели „Природа“. Следва да посоча, че етнографски отдели има във всички исторически музеи в бившите окръжни градове, както и в някои исторически музеи в други населени места.

Втората група са специализирани исторически музеи. Техният брой е 53. В тези музеи е показано историческото развитие за един или няколко исторически периода. Те могат да бъдат и тематично насочени, като представят оп-

²⁵ Всички данни са взети от статистическите годишници на ЦСУ.

ределено направление в историческото развитие. Тук се включват такива музеи като Национален музей „Рилски манастир“, Национален военноисторически музей, Военноморски музей във Варна и др.

Най-голяма е групата на мемориалните музеи. Те са общо 68. Посветени са на отделни личности и събития – дейци на националноосвободителните борби като Васил Левски, Христо Ботев, Любен Каравелов, баба Тонка и др., както и на дейци на работническото движение като Димитър Благоев, Георги Димитров, Георги Кирков и др. В тази група са мемориалните музеи посветени на писатели и поети като Петко и Пенчо Славейкови, Иван Вазов, П. К. Яворов, Йордан Йовков, Гео Милев, Н. Й. Вапцаров и др., както и тези представящи живота и творчеството на художници, музиканти и др. В тази група са и музеят в Шумен, посветен на унгарския национален герой Лайош Кошут, пребивавал у нас след събитията от 1848-1849 г., и музеят на бойната дружба 1444 г. с мавзолей на Владислав III Ягело във Варна.

Художественото наследство е показано в 29 самостоятелни художествени галерии и няколко художествени отдела към историческите музеи.

Етнографското наследство е събрано в 29 самостоятелни етнографски музеи и етнографски отдели към историческите музеи. Тук се включват Етнографският парк-музей на открито „Етъра“ край Габрово, Музеят на художествените занаяти в Троян, Музеят на резбарското и зографското изкуство в Трявна, и Архитектурно-етнографският резерват в с. Боженци.

Природните богатства са събрани в 4 самостоятелни природонаучни музея. Това са Националният природонаучен музей в София, природонаучните музеи в Пловдив и Котел, Музеят на родопския карст в гр. Чепеларе. Освен това природонаучни отдели има към историческите музеи в Благоевград, Белградчик, Бургас, Плевен, Русе, природонаучния филиал на историческия музей в Ловеч в с. Черни Осъм и експозицията при резервата „Сребърна“. Към тази група следва да причислим и Националният музей „Земята и хората“ в София, който е с по-специален профил и е създаден през 1985 г.

Българското литературно наследство, освен в мемориалните музеи, посветени на писатели и поети, е представено и в Националният музей на българската литература, като мемориалните музеи са негови филиали. Поради липса на материална база Националният литературен музей няма открита своя експозиция.

Националният селскостопански музей събира материали за историята на селското стопанство в България – полеводство, животновъдство, овощарство, селскостопанска техника и др.

Музеят на образованието в Габрово има задачата да показва историята на образованието в страната от килийното до наши дни, както и методите на обучение на учащите се през различните периоди.

Националният политехнически музей и неговите филиали – Музеят на текстила в Сливен и Палатата на физиката в Казанлък, събират и показват историята на техническото развитие.

Музеят на архитектурата във Велико Търново е посветен на историята на архитектурното развитие и на видни български архитекти, музеят за транспорта в Русе се занимава с железопътния и автомобилния транспорт в страната, в музея на физкултурата и спорта в София е събрана и показана историята

на физкултурното и спортното движение в България. Превърнати са в музеи Боянската църква и Земенският манастир.

Наред с държавната музейна мрежа в страната бяха създадени и над 580 музейни сбирки към читалища, училища, предприятия, ТКЗС и др.²⁶ Някои от тези сбирки по събраните в тях материали и подредени експозиции се равняват на държавните музеи. Типичен пример в това отношение са музейните сбирки в с. Горна Липница, Великотърновско с отговорник Никола Серафимов – дългогодишен учител и историк на селото, както и музейните сбирки в Стрелча, Панагюрско, селата Борино и Момчиловци, Смолянско, в градовете Петрич, Попово, Тополовград и др.

Както се вижда музейната мрежа обхваща цялата територия на страната. В музеите са показани историческият, икономическият, културният и политическият живот на българите в миналото, а също така техническото развитие и природните богатства на страната.

Основна задача на така изградената музейна мрежа през разглеждания период беше събирането и опазването на движимите паметници на културата, които имат историческа, етнографска, техническа, природонаучна и художествена стойност.

Първоначално беше необходимо да се подменят старите инвентарни книги с отпечатания нов образец съгласно инструкцията. Този образец беше единен за всички музеи в страната. Преди това всеки музей имаше свой образец. Поставен беше въпросът да се инвентират постепенно всички материали, както до тогава събираните, така и новопостъпващите. Това беше огромна задача, изпълнението на която изискваше много време и усилия на ръководствата и на музейните работници, още повече че първоначално броят на работещите музейни специалисти беше много малък. Трябва да се каже, че въпреки трудностите 90% тази задача беше изпълнена независимо от огромния брой новопостъпващи музейни ценности. До края на 1965 г. в основни линии работата по преинвентаризацията и инвентаризацията на постъпилите до тогава в музеите паметници беше завършена. По това време започна и паспортизацията на музейните ценности, включени в държавния музеен фонд, както и създаването на различни видове картотеки.

За да се види огромният обем на работата ще посоча няколко цифри. През 1958 г. в музеите са постъпили 51 048 музейни единици, а през 1979 г. техният брой е 184 323. Само за периода 1979-1981 г. в музеите са постъпили 480 000 музейни ценности. Този период е свързан с подготовката и честването на 1300 годишнината на българската държава, която активизира не само музейните работници, а и многобройните доброволни сътрудници на музеите.

Броят на художествените произведения, събрани в художествените галерии и в художествените отдели към музеите до 1980 г., достигна над 50 000, а събраните до тогава етнографски експонати в етнографските музеи и отдели надхвърли 350 000 единици. Трябва да отбележа, че музейният фонд на страната през 1985 г. надхвърли 3 500 000 единици, а през 1990 г. той достигна 4 000 000²⁷. В тази бройка не са включен събраните в музейните сбирки паметници, които са няколко десетки хиляди.

²⁶ МПК, 1986, № 3, с. 48.

²⁷ Всички данни за взети от статистическите годишници на ЦСУ.

За натрупването на този фонд особен принос през 80-те години има Националният исторически музей, Националният музей на българската литература, окръжните исторически музеи в Благоевград, Варна, Враца, Плевен, Ловеч и др.

В периода 1945-1990 г. в музеите постъпиха много експонати с висока научна и материална стойност. Достатъчно е да споменем Панагюрското златно съкровище, намерено през 1949 г. и Горнославското монетно съкровище от византийски златни монети, намерено в началото на 60-те години, двете съхранени в Археологическия музей в Пловдив, Боровското сребърно съкровище, постъпило в ОИМ-Русе в началото на 70-те години. В края на 60-те при разкопки на Могиланската могила в гр. Враца беше открито и съхранено в историческия музей в града съкровище на тракийска принцеса, състоящо се от над 1000 златни, сребърни и др. предмети. През 1971 г. в ОИМ-Разград постъпи съкровище с 835 златни монети от V в., открито при разкопки на римския град Абритос край Разград, Рогозенското тракийско съкровище, което беше открито в края на 1985 и началото на 1986 г., и прибрано в ОИМ-Враца, златните съкровища от Варненския некропол станали известни в цял свят и стотиците единични експонати с голяма научна стойност.

Наред със събирането, много грижи бяха положени за опазването на събраните паметници. В много музеи бяха осигурени подходящи фондохранилища. Това се отнася до всички новопостроени сгради, както и за преустроените за музейните нужди. Освен това бяха създадени ателиета за консервация и реставрация към ОИМ в Благоевград, Варна, В. Търново, Плевен и др., които имаха за задача да обслужват музеите в съответните райони. Ателиета за консервация и реставрация бяха организирани и към повечето национални музеи – Националният исторически музей, Националният военноисторически музей, Националният музей „Рилски манастир“, Националният музей на революционното движение, Националната художествена галерия, Националният политехнически музей и др. През 1974 г. ателиетата бяха 9 с 36 сътрудници, а през 1984 г. – 16 с близо 120 сътрудници.

До 1945 г. ателие за консервация и реставрация е имало само към Археологическия музей при БАН²⁸.

За обобщаване и разпространяване на положителния опит по събиране и опазване на музейните ценности бяха организирани редица национални съвещания и семинари.

На 30 ноември 1972 г. в Хасково беше проведено национално съвещание на тема: „Комплектуване, отчетност, научна обработка и охрана на музейните фондове“. Изнесенят доклад, подготвен от Сава Костова и Иван Кънев – сътрудници в отдел „Музеи“ при Комитета за култура, Радка Найденова – Националният военноисторически музей, Петър Коев от ОИМ-Ст.Загора, предизвика жив интерес и в разискванията взеха участие повече от 10 човека²⁹. На 26 и 27 октомври в София се състоя среща на музейните работници по проблемите на комплектуването и опазването на музейните фондове. На срещата сътрудниците на дирекция „Музеи“ Сава Костова, Гинка Тивчева и Дора Долапчиева изнесоха доклади за общите проблеми на събирането и опазването на музейни-

²⁸ Личен архив на автора.

²⁹ МПК, 1973, № 3, с. 84.

те фондове, за проблемите на събирателската работа в етнографските музеи и др. Опитът на Музея на революцията в Москва по тези проблеми сподели Галина Ивановна Ведерникова³⁰.

Наред с постиженията в събирателската работа бяха допуснати и редица слабости. На първо място трябва да се отбележи недостатъчното събиране на материали за периода на капиталистическото развитие след Освобождението на България, както и на материали за буржоазните партии от този период. След Втората световна война основна слабост е недостатъчното документиране на измененията, настъпили в резултат на разгърналото се строителство, т. е. състоянието преди измененията. Не достатъчно активно в първите години беше и събирането на материали за бита на народа след Освобождението.

Независимо от допуснатите слабости, мога да кажа, че за разглеждания период бе събрано огромно национално богатство осветляващо историята, културата, бита, борбите, техническото развитие, изкуството и природните богатства на страната. Затова и грижите за запазването и изучаването на това богатство, въпреки пристрастията сега на някои историци, следва да продължат. В историята бели петна няма и не може да има независимо дали това някому се харесва или не се харесва. Има хора, които смятат, че даден период не заслужава внимание, това обаче е техен проблем, а не на историята.

Наред с нормативната уредба, създаването и укрепването на музейните институти, събирането и опазването на музейните фондове, важно значение за социализацията на музеите имаше и извършваната от музейните работници научноизследователска работа. Без научна обработка на събраните паметници не можеше да се извърши сериозна експозиционна работа, а от там и пълноценна образователно-възпитателна дейност сред посетителите.

Затова още в първите години главното внимание беше насочено към съвместна работа с научните институти на БАН. Търсихме тяхната помощ за рецензиране на подготвените от музейните работници тематични структури и тематико-експозиционни планове за новите музейни експонати. Целта беше да се свържат научните разработки в съответните институти с практическата музейна работа.

Най-рано и най-бързо сработване се осъществи с Археологическия институт с музей при БАН – с директорите му акад. Кристьо Миятев, акад. Димитър П. Димитров и акад. Димитър Ангелов. Тук и интересите на сътрудниците на института и на музейните работници бяха най-близки. Археологическият институт даваше, съгласно нормативните документи, разрешение за археологически разкопки, които в по-голямата си част се финансираха от съответните музеи. Първоначално ръководители на тези разкопки бяха сътрудници на института. Постепенно Научният съвет започна да дава разрешения и на редица утвърдили се археолози от музеите като: Петър Детев, Димитър Цончев, Иван Гълъбов, Милко Мирчев, Вера Антонова, Цветана Дремсизова, Никола Ангелов, Димитър Николов, Йорданка Атанасова, Магдалена Станчева, Виолета Димова и др. Това се наложи и от обстоятелството, че разгърналото се строителство налагаше извършването на археологически разкопки на много обекти. Така например само през 1981 г. археолозите работеха на повече от 200 обекта³¹.

³⁰ Личен архив на автора.

³¹ Пак там.

Трябва да посочи, че в резултат на археологическите разкопки през този период, не само бяха събрани много паметници, но бяха разкрити и проучени много обекти, които свидетелстват за историята и културата на племената и народите живели по нашите земи през вековете, както и за историята на българския народ. Ще посоча само някои от тях. Разкрити и проучени бяха тракийският гр. Севтополис край Казанлък, римските градове Абритос край Разград, Ескус до с. Гиген, Плевенско, Нове край Свищов, Августа Траяна (Ст. Загора), Филипополис (Пловдив) както и българските Плиска, Преслав, В. Търново, Червен и др.

Отчитането на резултатите от разкопките стана практика в работата на Археологическия институт и отдел (дирекция) „Музеи“ при Комитета за култура. То се правеше на археологически конференции. На тези конференции не само се отчиташе извършената работа и получените резултати от съответните обекти, но те бяха и своеобразна школа за квалификация на младите музейни работници-археолози.

Първата такава археологическа конференция се е състояла през май 1950 г. в София. На нея акад. Кр. Миятев прави отчет на състоянието на археологическата наука за 1948-1949 г. Проф. Д. П. Димитров изнася доклад на тема „Съвременните задачи на българската археология“, а ст. н. с. Тодор Герасимов – за „Състоянието и задачите на музейното дело в България.“³²

В периода 1945-1990 г. са организирани общо 35 отчетни археологически конференции. Тяхното провеждане в различни градове в страната се превръщаше в истински празник за археологическата наука в съответния град.

По-късно съвместна дейност и организиране на научно отчетни конференции за изследователската работа в музеите се осъществи и с Института по история (ИИ) при БАН с директорите му акад. Димитър Косев, акад. Христо Христов и с активното съдействие на проф. Крумка Шарова и с Института по история на БКП със съдействието на ст. н. с. Георги Радев.

Първото национално съвещание по научноизследователската работа в музеите се състоя на 9 април 1962 г. в София. Доклад с помощта на институти-те при БАН за състоянието на научноизследователската работа в музеите беше подготвен от отдел „Музеи“. На съвещанието се изказаха акад. Кр. Миятев, н. с. Милко Мирчев, ст. н. с. Ганка Найденова, н. с. Димитър Цончев, ст. н. с. Георги Ил. Георгиев, Димитър Николов, Дойно Дойнов, Петко Теофилов, Тодор Белчов, Иван Койнаков и др.³³ Всички подчертаха необходимостта от задълбочаване на научноизследователската дейност, като главното внимание бе насочено към свързване на научните изследвания с нуждите на практическата музейна дейност. Беше изразено мнение, че по-полезно ще бъде, ако обсъжданията за в бъдеще се правят поотделно за историческите периоди.

Първата национална конференция за оценка на научноизследователската работа в музеите и отделите „Възраждане и националноосвободителни борби“ се състоя на 11 и 12 ноември 1968 г. в Елена. Сътрудници от ИИ при БАН и музейни работници изнесоха доклади и съобщения по въпроси от периода на Възраждането и националноосвободителните борби³⁴. Поради многото учас-

³² Бюлетин – Паметници на културата и музеи, 1958, № 1, с. 59.

³³ Личен архив на автора.

³⁴ МПК, 19601 № 1, с. 63.

тия не можаха да се направят сериозни обсъждания по изнесените доклади и съобщения. Затова беше прието предложението на Кр. Шарова бъдещите конференции да бъдат тематично насочени, като темите се съобщават предварително, за да могат участниците да се подготвят по-добре.

На 3 и 4 декември 1969 г. в Пловдив беше проведена национална конференция за оценка на научните публикации от всички музеи в страната. Докладът направен с оценки от институтите на БАН беше предварително разпратен във всички музеи в страната. На конференцията кратко резюме на доклада направи Мария Гаврилова, сътрудник в отдел „Музеи“. По доклада се изказаха представители на всички видове музеи. Те, в по голямата си част, потвърдиха изводите и оценките в доклада и направиха някои предложения за подобряване на научноизследователската работа в музеите. Изказване направи и представителката на ИИ при БАН – Крумка Шарова. Тя прецени конференцията като положително и навременно явление и изрази становище, че конференцията ще тласне напред научната работа в музеите. Подробно разгледа и въпроса за координацията на работата на музейните работници със сътрудниците в институтите на БАН³⁵.

Втората конференция на сътрудниците от музеите и отделите „Възраждане и националноосвободителни борби“ се състоя на 12 април 1972 г. в Националния музей „Рилски манастир“ и беше посветена на 250 годишнина от рождението на Паисий Хилендарски. Присъстваха повече от 100 души. Наред със съобщенията, доклади прочетоха и проф. К. Шарова от ИИ и Стр. Димитров от Института по балканистика при БАН³⁶.

Научните постижения на музейните работници от тези музеи бяха предмет на обсъждане през 1975 г. отново в Елена. Темите по които бяха правени проучвания бяха: „Априлското въстание от 1876 г.“ и „Освободителната война от 1877-1878 г.“ Изнесени бяха 18 доклада и съобщения. Станаха оживени разисквания³⁷.

Следващата конференция с работниците от горепосочените музеи се състоя на 26-28 ноември 1986 г. във В. Търново. Тя беше посветена на 110 годишнината на Априлското въстание и 150 годишнината от рождението на Васил Левски. Научен ръководител на конференцията беше проф. Кр. Шарова, която изнесе доклад „Васил Левски – познатият и непознатият“. Общо на конференцията бяха изнесени 33 доклада и съобщения, в които имаше нови факти около подготовката и провеждането на Априлското въстание и за живота и дейността на Васил Левски³⁸.

Първата научна конференция на работниците от музеите и отделите „История на капитализма и работническото революционно движение“ се състоя на 4-6 май 1971 г. във Враца. На конференцията присъстваха 250 души – музейни работници, сътрудници на Историческия институт и на ИИ на БКП. Изнесени бяха 37 доклада и съобщения, изказаха се 43 човека³⁹. Научна конфе-

³⁵ Пак там, 1970, № 1, с. 40.

³⁶ Пак там, 1973, № 4, с. 64.

³⁷ Пак там, 1976, № 2, с. 82.

³⁸ Пак там, 1987, № 1, с. 2.

³⁹ Пак там, 1971, № 2, с. 60.

ревция, посветена на 50-годишнината на Септемврийското въстание от 1923 г. се състоя на 17 и 18 октомври 1973 г. в Михайловград (дн. Монтана). Присъстваха музейни работници и сътрудници от горепосочените музеи и институти. Изнесени бяха доклади и съобщения за подготовката и провеждането на Септемврийското въстание в страната. Следващата конференция на сътрудниците от тези музеи и отдела се състоя на 26-28 април 1977 г. в Батак. На нея бяха изнесени 30 доклада и съобщения. Станаха оживени разисквания. Обсъдена беше и новоизградената музейна експозиция⁴⁰.

Научната конференция с работниците от музеите и отделите „История на капитализма и работническото революционно движение“ допринесоха много за изясняване на редица спорни моменти за този период, както и за насищането на експозициите с нови факти и по този начин за подобряване на културно-просветната дейност на музеите.

Първата национална конференция за оценка на научноизследователската работа на сътрудниците от музеите и отделите „Етнография“ се състоя в Пловдив на 15-17 ноември 1973 г. На нея директорът на Етнографския институт с музей при БАН проф. Веселин Хаджиниколов изнесе основния доклад. В него той направи оценка на научноизследователската работа в областта на етнографията. Освен това на тази конференция беше избрана и координационна комисия за бъдещото ръководство на научноизследователската работа в областта на етнографията. В комисията бяха включени – В. Хаджиниколов – председател и членове Стоян Генчев и Делчо Тодоров от Етнографския институт, Иваницка Георгиева от Българското историческо дружество, Сава Костова от отдел „Музеи“ при Комитета за култура и музейните работници Елена Колева от Етнографския музей в Пловдив, Нинко Заекков от ОИМ във Видин, Иван Якимов от ОИМ в Търговище и Иван Желязков директор на Етнографския музей в Елхово⁴¹.

Следващите години се състояха още 5 конференции, на които бяха докладвани проучванията на музейните работници от музеите в страната. От 10 до 13 май 1975 г. в Хасково се състоя втората национална конференция по етнография. Наред с изнесените доклади и съобщения се състоя и международен семинар на тема: „Традиция и иновация“. Проф. Хаджиниколов изнесе доклад на тема: „Термини, традиция и иновация“. Присъстваха представители на етнографските институти в СССР, Полша, ЧССР, Югославия и Унгария⁴². На 21 и 22 февруари 1978 г. в Пазарджик беше проведена следващата конференция на тема: „Влиянието на Освобождението върху народната култура“. Основен доклад на тема: „Освобождението на България и етнонационалното развитие на българския народ“ изнесе ст. н. с. Георги Ст. Георгиев⁴³.

Темата на състоялата се на 14 и 15 май 1980 г. в Благоевград научна конференция по етнография беше: „Българската народна култура през вековете“. Основен доклад изнесе проф. В. Хаджиниколов. Участваха около 200 души от музеите и Етнографския институт. Състоя се и кръгла маса на тема: „Етног-

⁴⁰ Личен архив на автора.

⁴¹ Пак там.

⁴² МПК, 1976, № 2, с. 64.

⁴³ Пак там, 1978, № 3, с. 77.

рафските музеи и музейната система в страната“. Доклад по темата изнесе н. с. Пенко Пунтев – директор на Етнографския музей при БАН⁴⁴. Научната конференция по етнография, проведена от 18 до 21 октомври 1983 г. в Габрово, беше посветена на въпроса за етническото единство и местното разнообразие на българската народна култура. Основният доклад по темата изнесе проф. В. Хаджиниколов, а Георги Ст. Георгиев говори за „Общото и специфичното в градската култура на българския народ“. Разделени в две секции участниците изслушаха около 50 доклада и съобщения⁴⁵. Проведената на 22-24 октомври 1986 г. етнографска конференция в Ловеч беше посветена на етнографското музейно дело. Обсъдени бяха проблемите на етнографските музеи у нас и начините за тяхното решаване.

Няколко научни конференции бяха посветени на научните изследвания, извършени от научните работници в музеите и отделите „Социалистическо строителство“. Първата от тях се състоя в Плевен през 1974 г. Присъстваха около 100 човека – директори и музейни специалисти в тази музей, както и представители на окръжните съвети за изкуство и култура. Изнесени бяха 20 доклада и съобщения. Ето някои от тях: проф. Рада Балеvsка директор на Националния селскостопански музей на тема: „Исторически етапи в развитието на селското стопанство“; Александър Вълчев – директор на Националния политехнически музей – „Влиянието на концентрацията на производството върху техническия прогрес през годините на народната власт“; н. с. Величко Коларски – „Развитието на съвременното българско изкуство, отразено в експозицията на Националната художествена галерия“⁴⁶. Следващата конференция се състоя в Димитровград през 1986 г. и беше посветена на 40-годишнината на бригадирското движение.

Научните конференции с работниците от тези музеи и отдели помогнаха да се очертаят основните етапи в историческото развитие на страната след 1944 г. и да бъдат представени най-пълно в музейните експозиции.

Състояха се и няколко национални конференции за научноизследователска работа, извършена в природонаучните музеи и отделите „Природа“. Първата от тях беше проведена на 24 и 25 септември 1974 г. във Варна. Изнесени бяха 10 доклада и съобщения и две научни конференции за природонаучни резервати в страната. Ст. н. с. Георги Пешев от Зоологическия институт на БАН направи оценка, че конференцията е преминала на добро организационно и научно равнище, свидетелствашо на нарасналите възможности на музейните работници в тези музеи⁴⁷.

Научна конференция по проблемите на консервацията и реставрацията беше организирана на 13 и 14 декември 1974 г. във Варна. Организатори бяха отдел „Музеи“, Националният институт за паметници на културата и Народна библиотека „Кирил и Методий“. Присъстваха 120 души от ателетата за консервация и реставрация при музеите, НИПК, Народната библиотека и др. Изнесени бяха общо 30 доклада и съобщения. Между тях следва да отбележим

⁴⁴ Пак там, 1980, № 4, с. 55.

⁴⁵ Пак там, 1984, № 1, с. 56.

⁴⁶ Пак там, 1975, № 1, с. 44.

⁴⁷ Пак там, 1975, № 1-2, с. 84.

докладите на Любен Прашков – „Административно-организационни аспекти на консервацията като приложна наука“, Здравко Баров – „Общотеоретични въпроси на консервацията и реставрацията“, Стоянка Иванова – „Практически въпроси решени в ателиетата по консервация към музеите“⁴⁸.

В чест на 1300-годишнината на България по места бяха проведени много научни конференции с участието на музейни работници. Във Варна – „България и Причерноморието“; в Созопол – „Тракия-Понтика“, в Благоевград – резултатите от експедиция „Струма“; в Габрово – „Тревненската художествена школа“; в Смолян – „Родопски героично-исторически фолклор“ и др.

Провежданите конференции бяха предварително подготвени и тематично насочени с оглед нуждите на музеите и проблемите, които се решаваха в съответните институти на БАН. Тяхното редовно провеждане стимулираше музейните работници към научни търсения, даваше им възможност за изява, помагаше им да навлязат по-дълбоко в разглежданите проблеми, да свържат местните факти с общонационалните. Наред с това конференциите помагаша за набирането на допълнителен изворов материал за дадено събитие от национално значение.

Организаторската работа по провеждането на тези конференции се извършваше от сътрудниците на отдел (дирекция) „Музеи“ при Комитета за култура и от съответните музеи домакини на конференцията.

Научната работа постепенно се подобряваше. За това помогнаха и създадените към музеите научни групи. До края на 50-те и началото на 60-те години научни групи имаше само в Археологическия музей в Пловдив и ОИМ във Варна. С повишаване равнището на научната работа се създадоха условия за организирането на научни групи и в други музеи. До 1966 г. научни групи бяха създадени и към окръжните исторически музеи в Шумен, Ст. Загора и В. Търново, както и в Националния военноисторически музей, Националния музей на революционното движение, Националния музей „Рилски манастир“ и Музея за история на София. По късно научни групи бяха изградени и към ОИМ в Бургас, Видин, Враца, Благоевград, Русе, както и в Националния музей „Г. Димитров“, Националната художествена галерия, Националния музей на българската литература, Националния исторически музей, Националния парк-музей „Шипка-Бузлуджа“, Музея на революционното движение и Природонаучния музей в Пловдив⁴⁹.

До края на 80-те години в страната бяха създадени 22 научни групи с над 110 ст. н. с. и н. с. по археология, възраждане, националноосвободителни борби, история на капитализма и работническото движение и по най-нова история на страната. Научни сътрудници имаше и по етнография и природонаучните дисциплини. Изпитите за сътрудници се провеждаха в съответните институти на БАН. Научните работници в музеите се ползваха с правата на сътрудниците към академичните институти, техните задължения обаче да се занимават с музейна работа останаха. Редица музейни работници защитиха кандидатски дисертации.

Създаването на научни групи към музеите стана причина много от изяви-

⁴⁸ Пак там, 1975, № 3, с. 45.

⁴⁹ Личен архив на автора.

лите се в научната работа музейни работници да останат по места, а не да се стремят към научните институти на БАН. Въпреки това редица от тях тръгнаха по пътя на „чистата“ наука и постигнаха забележителни успехи. Това са Иван Гълабов от ОИМ в Бургас, Панчо Русев от музея в Димитровград, Андрей Пантев от ОИМ-Видин, Румяна Радкова и Марта Бур-Марковска от Националния музей „Рилски манастир“, Георги Ст. Георгиев от Националния музей на революционното движение, Иван Радков от ОИМ-Русе, Димитър Овчаров от ОИМ-Търговище и др.

Значителни успехи в научноизследователската работа постигнаха и много от останалите в музеите ст. н. с. и н. с., както и много от музейните работници без научна степен. Тук следва да отбележа Лиляна Ботушарова от Археологическия музей в Пловдив, Димка Стоянова от ОИМ-Благоевград, Вера Антонова и Минко Пенков от ОИМ-Шумен, Богдан Николов и Иван Райкински от ОИМ-Враца, Богдан Султов и Тодорка Драганова от ОИМ-В. Търново, Жечка Сиромасова и Виолета Димова от ОИМ-Русе, Димитър Николов, Величка Койчева и Христо Буюклиев от ОИМ-Ст. Загора, Стефан Станев от Природонаучния музей и Донко Дочев и Йордан Илиев от Музея на революционното движение в Пловдив, Иван Драев и Божидар Димитров от Националния исторически музей, Михаил Лазаров и Иван Иванов от ОИМ-Варна, Любка Бобчева от ОИМ-Добрич, Гургана Цанова от ГИМ-Казанлък, Николай Домусчиев от Националния военноисторически музей, Христо Ковачевски и Виолета Андреева от Националната художествена галерия и др.

За подобряване на научноизследователската работа в музеите помогнаха и създадените към някои от тях научни издания – известия и годишници. До 1970 г. такива издания имаше в 6 национални и няколко окръжни музеи. По предложение на отдел „Музеи“ и с решение на Секретариата на ЦК на БКП, през 1975 г. бяха създадени 6 регионални научни издания – за музеите в Североизточна България към ОИМ-Варна, за Северна България към ОИМ-В.Търново, за Северозападна България към ОИМ-Враца, за Югозападна България към ОИМ-Благоевград, за Южна България към музеите в Пловдив и за музеите в Югоизточна България към ОИМ-Ст. Загора. Изданията към Националните музеи бяха запазени. В тези издания, повечето от които излизаха редовно, бяха публикувани много материали за историята, бита, културата и изкуството на местния край и по този начин даваха гравидо за историята на България. Само една от задачите поставени пред тези издания не беше изпълнена напълно – разработването на музеоложки проблеми.

Освен на тези издания много музейни работници сътрудничеха и на сп. „Археология“, сп. „Исторически преглед“, сп. „Изкуство“ и др.

За подобряване на научноизследователската работа в музеите, голяма помощ оказа и сп. „Музеи и паметници на културата“, което излизаше редовно от 1963 до 1988 г. с главен редактор до 1985 г. доц. Марин Михов, а след това – Таня Русева. Благодарение на доц. Михов в него направиха своя прощъпалник в научната работа десетки млади музейни работници. В неговите рубрики „Научни публикации“, „Наши проблеми“, „Наследството на окръзите“, „Наши дейци“ и др. намериха място много въпроси, засягащи местната история и историята и културното наследство на страната, както и въпроси от теорията и практиката на музейното дело.

В заключение може да се каже, че научните изследвания на музейните работници помогнаха за изясняване на много въпроси, засягащи местната история и дадоха своя принос за обогатяване с нови факти на събития от общонационално значение. Научната работа се отрази положително и в изграждането на музейни експозиции с високи научни качества и за насищане на културно-просветната и образователно-възпитателната дейност на музеите с много научни факти. Казаното до тук е само част от извършеното в областта на музейното дело през разглеждания период.

Със събраните материали и извършената научноизследователска работа, музейните специалисти в сътрудничество с художници приложници изградиха нови и преустроиха старите експозиции на 9/10 от всички музеи в страната. Всеобщо признание получиха експозициите на Националния исторически музей, Националния музей „Земята и хората“, Националния музей „Рилски манастир“, окръжните исторически музеи в Плевен, Варна Враца, Кърджали, Шумен, Смолян, Хасково, Силистра, както и музеите в Казанлък, Батак, Троян и др. Изградените експозиции дадоха възможност за разгръщане на разнообразна културно-просветна и образователно-възпитателна работа.

Интересът към музеите и към историята и културата на България нарасна. Посетителският поток се увеличаваше с всяка изминала година, като за периода 1961-1975 г. музеите са посетени от 125 мил. души. Само през юбилейната 1981 г. те са 17 500 000, от които над 3 мил. чужденци⁵⁰.

Подобриха се международните връзки на музеите. За периода 1981-1985 г. 52 наши музеи са имали договори за пряко сътрудничество с 55 музея от социалистическите страни. Български музейни работници участваха в редица международни изяви – конференции, симпозиуми, съвещания и др. Наши изложби с паметници от музеите обиколиха света.

Увеличи се броят и порасна квалификацията на музейните работници. През 1961 г. в музеите работеха 674 души, а през 1985 г. те са 3 500⁵¹.

Подобри се материалната база и финансовото обезпечаване на музеите. Бяха построени 39 нови сгради, 13 изложбени зали към мемориални музеи и 33 стари училища, казарми и др. бяха преустроени за музейни нужди. Гордост за музейното ни дело са новите музейни сгради в Смолян, Хасково, Шумен, Враца, Казанлък, Батак, Дългопол и преустроените в Плевен, Варна, Силистра, Кърджали и др.

В заключение може да се каже, че музейната система в България, такава каквато беше тя в края на 80-те години, в основни линии е изградена в периода 1945-1990.

⁵⁰ Данните са взети от статистическите годишници на ЦСУ.

⁵¹ Пак там.

MUSEUM WORK IN BULGARIA (1945-1990)

Ivan Kissyov

The author is a Ministry of Culture official with many years of service in the museum sphere. A number of questions are elucidated in the article concerning the setting up of new museums and the regulations dealing with their organization and activity. Stress is laid on the research work of the museum staff for the preservation and acquisition of museum exhibits, and their activity for arranging new displays in the old and the newly establishment museums.

КАТЕРИНА ВЕНЕДИКОВА. БЪЛГАРИТЕ В МАЛА АЗИЯ

ОТ ДРЕВНОСТТА ДО НАШИ ДНИ. Стара Загора, Издателство „Идея“, 1998. 490 с.

Книгата на К. Венедикова представлява оригинално по замисъл и прецизно по изпълнение комплексно извороведческо и историко-филологическо изследване на един малко известен и недостатъчно изследван образец на източната наративна традиция – летописът „Таварих-е ал-и Караман“ („История на Караманската династия“), съдържащ ценни сведения и за нашата национална история. Характерът на този паметник, сложната тривековна история на неговото създаване (XIII – XVI в.) и различните нива на съдържащата се в различните му варианти информация са наложили съответно една недотам стройна структура на монографичния труд, в който условно биха могли да се обособят три взаимно допълващи се тематични кръга.

Първият от тях е изцяло ориентиран към произтичащите от ръкописния характер на извора проблеми, свързани с установяване на авторството, езиковата основа, жанровите особености и структурата на различните му варианти. Като типичен средновековен книжовен паметник „История на Караманската династия“ е плод на колективно до известна степен творчество. Започнат в стихове на персийски език, издържани в жанра „шахнаме“ от Ходжа Дехани през XIII в., той е разширен със събитията от XIV в. от Яриджани, за да бъде преведен в проза на среднотурски език и разширен с информация за събитията от XV и началото на XVI в. от османския поет Ахмед бей Шикяри. Проследявайки в детайли тази история на създаването на летописа, авторката е съумяла не само да представи в пълнота времето и пътищата за разширяване на съдържанието му, но и да открие следите от специфичните авторски почерци върху него. Въз основа на внимателно проучване на вече осъществените публикации на извора, критичен поглед върху посветените му научни изследванията и на собствени текстологични анализи, тя убедително доказва, че неговите варианти са поне три (персийски, кратък турски и разширен турски), а не два, както е прието в досегашните проучвания. Също толкова убедителни са и изводите ѝ, че и в трите са описани едни и същи събития, а сведенията за тях произхождат от един и същ източник.

Пак към този първи тематичен кръг на изследването би следвало да причислим и изведения в приложение опис на съществуващите ръкописни копия на съчинението. Съставен според всички изисквания на каталогизирането на ръкописи, този опис е плод на самостоятелна изследователска работа на Венедикова и представлява безспорен принос към изучаване на паметника.

Вторият тематичен кръг включва интерпретацията на съдържанието на паметника. Авторката само шрихира проблемите, засягащи общата история на Караманското княжество, неговите водещи се с променлив успех борби за надмощие с Османското княжество, довели в началото на XVI в. до пълното му асимилиране и включването му в границите на османската държава, както и сведения за някои персийски владетели, за византийски императори и независими феодали, за арменците, френките, кюрдите и пр. племена и народи, обитавали Анадола и околните земи от VI до XVI в. Затова пък

цялото ѝ внимание е насочено към онази част от „Историята...“, която разказва за съдбата на компактното българско население, живяло в околностите на Булгар Дагъ в Тороските планини. Подробно са анализирани и коментирани подредените хронологично в няколко раздела на книгата сведения за присъствие на българи в Мала Азия, за техния произход, пътища на проникване, държавност и взаимоотношения с другите анадоолски племена и държавни формирания, за тяхната материална и духовна култура, език и религия. Тези части от монографичното изследване са поставили пред авторката сериозни предизвикателства, свързани с датирането на споменатите събития, с идентификацията на лични и селищни имена, с уточняването на термини и понятия. Тук специално трябва да се подчертае компетентността и научната добросъвестност, с които Венедикова е подхождала към преодоляването на този род трудности. Нейните коментари, справки и уточнения се базират на огромен по количество и разнообразен по жанр и произход наративен, документален, литературен и фолклорен материал.

Третият тематичен кръг на пръв поглед отдалечава авторката от нейната основна задача, но всъщност е много съществен за интерпретацията на съдържанието на летописа и оправдава заглавието на монографичното изследване. Става дума за раздела „Извори за историята на българите в Мала Азия от древността до наше време“. В него Венедикова е изнесла пред скоби и е разгледала онези повече или по-малко познати и използвани извори, датиращи от II в. пр. н. е. до наше време, които позволяват аналогии с привезданите в разглеждания летопис сведения, отнасящи се до малоазийските българи. Поставяйки ги в контекста на други образци на източната наративна традиция (хроника, летописи, пътеписи и географски съчинения от арменски, арабски, византийски, персийски, тюркски и османски автори), на надписи, шериатски регистри, вакъфски актове, устни сведения от теренни проучвания, разкази и спомени, авторката не само е уплътнила и защитила своите изводи, но е изградила и солидна база за бъдещо специализирано историческо изследване по темата.

Тук бихме искали специално да подчертаем, че книгата на К. Венедикова е пръв и своеобразен опит да се съчетаят на едно място строго детайлизираните изисквания за представяне на един ръкописен по своя характер средновековен книжовен паметник с целенасоченото проследяване на определени пунктове от неговото съдържание. Този новаторски тип изследване, който безспорно има своята логика и оправдание, не се помества нито в жанровите рамки на издание на извор, нито в тези на изследователска монография по определена тема. Струва ни се, че по тези причини книгата се нуждае от солидна уводна част, в която да бъдат добре обосновани и защитени както изборът от авторката подход, така и възприетата структура. Структурата не е достатъчно стройна, допуснати са някои повторения и се създава впечатление за фрагментарност на отделните разработки.

Въпреки посочените несъвършенства, предложената от К. Венедикова книга има безспорните достойнства на задълбочено и компетентно изследване с подчертано приносен характер, което увеличава актива и повдига авторитета на българската тюркологична и османистична школа.

Мария Калицин

**ЖОРЖЕТА НАЗЪРСКА. БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И НЕЙНИТЕ
МАЛЦИНСТВА (1879-1885). София, Издателство „ЛИК“, 1999, 271 с.**

Купих тази книга веднага щом видях заглавието ѝ. Купих я, защото темата е нова, недокосната. Купих я, защото без изясняването ѝ за целия следосвобожденски период едва ли бихме могли да преминем от обичайното написване на история на българите към история на България (макар и учебниците и обобщаващите монографии да носят това задължаващо заглавие). Купих я, защото знаех, че трудностите пред автора са били многобройни. На първо място той трябва да бъде новатор – малко са изследванията, от които би могъл да почерпи данни, още по-малко са тези, от които би могъл да види обективно отношение към анализирания проблем. За да се напише книгата са били необходими стотици, ако не и хиляди предварителни часове из архивите. Веднага мога да кажа, че това е сторено – книгата е изградена върху внушителна изворова база. Обхванати са основните масиви от документи, останали от работата на централните учреждения у нас. Разбира се, не всичко е сторено и не всички възможности са изчерпани. Би ми се искало да бяха привлечени повече данни от съвременния печат, та дори и градиво от нетрадиционен характер, като календарчетата, песнопойки и т. н., но така или иначе направеното като издирване на първичен материал е значително. При това имах представа за авторката от някои нейни статии, които бях чел и които ми бяха интересни.

За съжаление, предварителните ми очаквания останаха излъгани. Ще започна тази рецензия с признанието, че много се колебах дали да я пиша. На възрастта и на опита ми по би прилягало да пиша по-хвалебен отзив за книгата на млад колега. Бих го сторил и с много по-голямо удоволствие.

Ако ставаше въпрос само за слаба книга, едва ли щях да се обадя – в крайна сметка името на автора стои на корицата и той си носи отговорността за това, което е сторил.

Лошото е, че тази книга е не само слаба, тя е тенденциозно злонамерена. И то дотолкова злонамерена, че дори аз – противник на всякакви теории за конспирации – започнах да виждам зад цялата непремерена неприязън нещо задкулисно. Рядко през последните години съм чел подобно съчинение, изпълнено с недоверие и омраза към всичко, което са сторили първостроителите на нова България и едва ли съм чел подобно съчинение, излязло изпод перото на български историк.

Но нека вървим поред. Книгата носи претенциозното заглавие „Българската държава и нейните малцинства“ Всъщност първото нещо, което липсва в монографията е именно „държавата“. Защото държавата не е механичен сбор от централни институции, както я представя авторката, а нещо много по-голямо, нещо, което изразява идея и дух. Именно това в книгата липсва. Отделните глави просто разглеждат отношението на отделни централни институции към малцинствата. Полученият резултат е важен, но е частичен и не изпълва със съдържание заявеното заглавие.

Основните слабости на монографията могат да бъдат разделени на няколко групи. На първо място събраният значителен първичен изворов материал не е анализи-

ран съвестно, съгласно елементарните правила на историческото изследване. В книгата твърде много неща се декларират, без да се прави опит за анализ или обяснение – нещо, което е задължително в историческото изследване. Например авторката посочва, че мюфтийставата не покриват цялата територия на страната, но защо това е така не става ясно.

Изобилстват противоречията в излаганите тези. На с. 65 се казва, че „Документалните материали на Финансовото министерство показват, че твърде малко на брой представители на малцинствата участват в работата му или в неговите органи“. Дотук добре, но следващото изречение гласи: „В Отчетния комитет на БНБ работят двама евреи и четирима българи“ (с. 65). Обръщаме в началото (с. 7) и виждаме, че евреите са 0.7% от населението. Е, кой е дискриминираният в случая?

Като дискриминация е представено, че във Видин един арменец и един турчин кръчмари се оказали потърпевши от прекаатегоризирането на кръчмите в града, макар от този акт, по думите на самата авторка, са пострадали „доста български собственици“ (с. 131). След като в цялата книга непрестанно се твърди, че основните усилия на правителствата били насочени към поощряване или принуждаване на турците да се изселят, на с. 155 се казва, че „усилията, насочени най-вече срещу изселването на местните мюсюлмани не са много успешни“.

За пръв път виждам някой да твърди сериозно, че малцинствата в България били „малко на брой“ (с.217) и то след като в началото на монографията е посочено, че те са близо една трета от общия брой български граждани (с. 7).

Правят се елементарни грешки при историческото изследване. Винаги сме учили студентите да не сравняват частични с цялостни резултати, защото така нищо не доказват. За жалост Назърска не е научила правилото (с. 189): „Резултатите показват, че при 0.58% гръцко население в Княжеството, гърците в Русе са 0.1% от всички наборници, в Шумен – 0%, а във Варна – 3.8%“. Подобно сравнение би имало смисъл единствено ако е даден дялът на гърците в посочените три града. Ами ако в Шумен не живее нито един грък? Отде ще се вземе донаторник? Авторката се вайка за ниския относителен дял на мюсюлманите – съдии в окръжните съдилища (19.6% докато турците общо са 26% от населението), но и не споменава колко сред тях имат необходимия ценз или поне равен на българите, за да заемат поста си (с. 196). Във второинстанционните съдилища спечелените дела от българи срещу турци били две към едно, а във Върховния касационен съд три към едно (с. 201). Но това не доказва нищо, когато не знаем доколко са основателни исквете на едните и на другите.

Изложението изобилства от неточни и необмислени фрази – според авторката арменците били най-малкият по численост етнос, живеещ в България – какво обаче да кажем за чехите, руснаците, немците и т. н. Че и сред автохтонните (относително) етноси има по-малки от арменците – липованите да речем. За шуменския мюфтия на с. 15, е обявено, че е избран едва ли не изкуствено с „подозрения за политически мотиви“, а на 17 с. е обявено, че бил „влиятелен“. През 1882 г. „чуждите дипломати в България“ посочвали, че единствено българската държава била виновна за изселването на турците (с. 173). Много бих бил заинтригуван, ако авторката може да ми посочи документ в този смисъл, излязъл изпод перото на руски дипломат.

Историкът не би трябвало да прави голословни твърдения без да ги доказва. Така, според авторката, през 1879 г. (с. 65-66) финансовите власти отхвърлят молбата на мюсюлманите от Балчишки окръг за отсрочване или ликвидиране на задълженията им към местната земеделска каса. Това може и да е вярно, но за да се търси умисъл, както

прави авторката („съзнателно създаване на затруднения на турското население с цел то да бъде принудено да се изсели“), тя трябва да покаже, че практиката е подобни молби на българското население да бъдат удовлетворявани. Обирите на евреите били „с цел сплашване и принуда за изселване“ (с. 120).

Лично на мен не е ясно какво дразни Назърска във факта, че български емигранти от Турция (пардон, когато говори за бежанци българи тя обикновено не споменава откъде идват те – може би от Луната?), хора, които са оставили целия имот зад гърба си, са подпомагани да колонизират „изоставени турски земи“ (с. 66). Също така не е ясно какво точно не одобрява авторката в опитите на правителството да накара циганите катунари и каракачани да плащат данъци (с. 121). Не е ясно и защо, според нея, българските власти трябва да дават помощи „като на бежанци на върналите се от емиграция, но продали имотите си турци“ (с. 163).

Авторката отдава дан на някои остарели и отдавна опровергани тези. За нея мястото и учебното заведение, в което са учили българските политици, имало пряка корелация с политическите им настроения (с. 10). Това най-малкото е остаряло, без да говорим, че не е вярно. Нека само посочим възпитаника на протестантския Роберт колеж Михаил Маджаров, който цял живот си остава пламенен русофил. А и някои от посочените от автора политици като Бурмов, Каравелов, Др. Цанков, Илия Цанов са прекарвали години наред и в тесен контакт с турците – Цанков и Цанов и като служители на Османската империя.

Използват се непозволени в коректното историческо изследване прийоми. Определени думи и думички се вмятат, за да внушат на читателя търсеното отношение – „Повечето джамии са затворени, заети или разрушени“ (с. 21). Когато на български език се употребява думата „повечето“ – това означава повече от половината. И така да е, за да се употреби думата трябва да има точни цифрови измерения. Другото е внушение. Когато протестантският проповедник А. Цанов е избран в Разградската колегия, тя прибавя думичките „без контестации дори минава вотът за него“. И тъй като и това явно не е достатъчно, за да прокара тезата си добавя: „уникалният факт се дължи вероятно на българския произход на Цанов и на сложната външнополитическа обстановка, при която Княжеството неминуемо е длъжно да се съобрази с позицията на протестантска Великобритания“ (с. 210).

Намеците и то злонамерените намеци и инсинуации изобилстват. Във Видин новопостроената синагога била разрушена от руската артилерия (с. 29-30). Може, но за да има този факт значение авторът трябва да докаже, че това е станало нарочно и не е било предизвикано от военна необходимост. Князът „уж“ заявил на софийския равин (с. 31), че ще обича поданиците си независимо от вярата им. Само че това „уж“ е на Иречек и пропускането на кавичките го превръща от трактовка на автора на дневника в съмнение за добронамереността на Княза. Кмет турчин бил уволнен за „постоянна немарливост по служба“ (с. 134), но от тона става пределно ясно, че за авторката това е случай на етническа репресия. Откриването на аптека без лиценз от американски проповедник – лекар, чиято диплома не е законно призната у нас (с. 137) – се третира, като „скандално“ едва ли не като упражнена етническа репресия, а това че правителството под чужд натиск е принудено да наруши закона, за да избегне конфликта с представител на велика сила, е едва ли не победа на мъдростта.

Прилагането на двоен аршин и различни критерии е нещо, което авторката използва непрестанно. Тя протестира против назначенията на държавни лекари от малцинствата извън районите, населявани от техните сънародници (с. 140). По силата на

тази логика би трябвало да протестира и против назначаването на лекари българи в турските райони. Че и те са дискриминирани – не им се позволява да се грижат за сънародниците си!

Когато в съгласие с партийните пристрастия на деня се касират изборите на българи депутати, то това според авторката е някак си в реда на нещата, когато се касират турци – е проява на национална нетърпимост. Нещо повече, тя напада българските политици, когато те под знака на политическата съобразност стигат до явно незаконни действия и не касират нередовния избор на турци, само и само да се възстанови спокойствието в населените с тях райони. Всъщност не става ясно какво иска? (с. 211). Можете ли да си представите колко гнусни са били тогавашните политици, когато а-а „и за малко не са касирани“ двама турци, единият от които не знаел български, а вторият раздавал готови бюлетини (с. 211). Какъв удар срещу демокрацията би било, а? Трудно, можете ли да си представите, бил утвърден изборът и на силистренския кандидат депутат, който бил набеден, че предводителствал разбойническа чета (с. 212). При изборите след преврата от април 1881 г. били тероризирани властите от селата Врѳв и Ново село, а „немалко от тях са арестувани“ (с. 213). И това, колеги, на фона на очевидния ред и демокрация, които според авторката, са владели в чисто българските окръзи на Княжеството.

Когато прочетете страниците, посветени на изборите през 1884 г., човек добива впечатление, че едва ли не основният стремеж на прогиводействащите си партии не е да спечелят властта, а да бият представителите на малцинствата, които са привърженици на противника (с. 215-216). Това, че боят го отнасят всички политически противници въобще, за това и дума не става. В Белене пък либералите биели „техните религиозни и политически противници“, сиреч излиза, че консерваторите са католици. Създава се впечатление, че едва ли не само представители на малцинствата са касирани в различните избори (с. 124), макар за всеки шо годе грамотен историк истината е ясна.

Ако човек чете книгата ще остане с впечатлението, че докато правителствата подтискали правото на мюсюлманите да се самоуправляват в духовно отношение, те са оставяли православната ни църква без надзор и опит за контрол. Да, ама не – истината е съвсем друга, както се знае достатъчно добре.

Предпоставени идеи личат и в опитите за анализ.

Авторката имплицира упрек към Илия Цанов за това, че правителството искало функциите на мюфтиите да се хармонизират с българските закони (с. 22). Все пак амбициите на българската държава е била да се изгради като светски тип държава, а никоя светска държава в Европа не се отказва от някакъв, та било то и формален контрол и проверка върху работите на вероизповеданията в нея. И този упрек е при положение, че още на следващата страница (с. 23) авторката говори за мюфтиите (симпатизанти според нея на правителството), че „носят османски ордени, правят пропаганда по поръчка на Портата, общуват с разбойниците“.

На аргумента на И. Цанов, че законопроектът за мюфтиите бил съгласуван със самите мюфтии авторът подхвърля в скоби „политически съидейници на управляващите“ (с. 22). Че какви други ще са? Дори във Франция в края на XIX в., когато се води борбата между държавата и църквата, държавата дири да се опре на съчувстващите ѝ духовници. Това е съвсем нормално за всяка власт. Едва ли ще има такава, която ще се обляга на политическите си противници. А през 1879-1888 г. същите, за които говори Назърска в своето повествование, във Франция гонят първо йезуитите, а после и другите католически ордени, а в Белгия изгонват папския нунций.

Когато в законите има някакви ограничения, според тълкуването на авторката, те се отнасят едва ли не единствено за малцинствата – така това, че наборните комисии получили правото да определят на око възрастта на наборниците (с. 185) „влошава статута на мюсюлманите“. Че нали същото се отнася за християните.

Удивлява ме дълбоката подозрителност, с която Назърска пише за политическите фигури от периода, който разглежда. Безспорно е, че историкът винаги трябва да търси обективно обяснение за подбудите на един или друг акт, но това което прави тя граничи с параноя. Например, според нея, избирателната активност в населените с турци райони при изборите за I ОНС била „сравнително ниско“ – 36%. От друга страна, когато е висока (при изборите за II ОНС – от 35 до 81%) причината е „да постави под съмнение дистанцираността на администрацията при провеждането им“. Всеки опит на държавата да се справи с някои местен дерибей чиновник е поставен под съмнение. Авторката нито веднъж в течение на цялата си книга не е повярвала в добронамереността на нито един български политик. Че холан, хич ли няма един честен човек в тая държава, един, който да се отнася хуманно със съседите си. Че толкова ли, по мнението на тази авторка, в нова България не е имало човек, който да се е съобразявал с повеленията на собствената си съвест, а не с нарежданията на партията си? Изненадан бях от подобна маниакална подозрителност и политически цинизъм у един млад човек.

Твърде интересно авторката пренася днешните си очевидни политически идеи във времето, което разглежда. Налага се впечатлението, че тя е недоволна от всеки случай, когато представители на етническите или религиозните малцинства в страната са подкрепяли политическите партии или по-скоро е недоволна от всяко свидетелство за размиване на чисто етническия вот. Подобен е тонът при оценката на първите избори, когато в София евреин получава 43% от гласовете, а в Русе трима от сто деветдесет и деветте избрани са евреи. За нея много неприятно опровержение на предпоставените ѝ тези е, че във Видин кандидатът на консерваторите арменецът Танас Безириян събира повече гласове (близо 46%) дори от Петко Каравелов, който все пак доскоро е бил виден началник в Северозападна България (с. 210). С други думи, идеал е капсулованият етнически вот. „Тези числа недвусмислено показват – казва тя назидателно – че малцинствата не гласуват за етническата, а за партийната принадлежност на кандидатите“ (с. 127); и допълва „гласуването се подчинява на старата партийна логика, а не на народностни предпочитания“ (с. 129). Впечатлението се затвърждава от анализа, в който се твърди: „етническите и религиозни малцинства са вплетени в политиката и смятайки, че решават свои проблеми всъщност стават оръдие в ръцете на партийните централи“ (с. 218). Явно за Назърска е по-добре или да създават свои партии ли да хващат бомбата. Затова „Българските партии използват влиянието на турците, власите и гърците в определени региони..., а след формиране на парламентарните групи не им дават възможност за етническо обособяване“? Всичко това хубаво, но никъде не се споменава и думичка, че те са проявили такова желание.

Авторката изглежда е последователка на убеждението, че хората в една държава имат само права, но не и задължения. Още повече, когато са членове на малцинствена група. За нея това, че гърци, арменци и евреи приемат чуждо поданство, за да не служат в българската армия, за да не плашат данъци, е съвсем нормално. Ненормално е, когато българската държава се опитва да накара тези чужди поданици да изпълнят поне част от задълженията, полагащи им се от простия факт, че живеят на територията на Българското княжество (с. 119). Това вече било произвол и несъобразяване с усло-

вията на Белринския договор и режима на капитулациите. Малцинствата били лишени от правото да стават окръжни съветници, защото евреите и гърците не искали да стават български поданици (с. 122-123). Много ще ми е интересно да прочета пример за чужд поданик в някоя от обикнатите от авторката държави в Западна Европа, който да е участвал в изпълнителната власт. Още е по-странно съчувствието към турците, които не могли да станат съветници, защото били „масово осъждани“, а осъждани не могли да заемат тези позиции (с. 125).

Всички опити на държавата да установи правата си са подложени на съмнение (с. 18, 19) и критика от автора. Много пъти се критикува държавата, че заплатите на мюфтиите били по-малки от тези на владиците без да се взема предвид, че единадесетте мюфтии управляват все пак три пъти по-малко вярващи, отколкото християнските владици, които при това са по-малко на брой от мюфтиите (с. 20).

За репресия Назърска брой спирането на турскоезичния вестник „Дикат“, макар то да става по искане на Високата порта (с. 141). Авторката протестира против реториката на вестник „Славяни“, който защитавал позицията на правителството да не се назначават съдии, които не знаят български. Според нея „така се обърквала източната деспотия с конституционния ред“ (с. 198). Какво бихте казали за испански съдия, който съди в Нидерландия, без да знае езика.

Според нея много от проблемите на младата българска войска могли да се разрешат като с магическа пръчка: „А изходът би могъл да бъде твърде лесен... да се допуснат офицери турци, да се разреши използването на майчиния език в обучението“ (с. 193). По моето скромно мнение още по-лесно би било да се поканят немски офицери, които да споделят у нас опита си с използването на полския и френския езици в немската армия, или английски, за да поговорят за шотландския и ирландския.

Можете ли да си представите колко е била гнусна българската държава в онези години, които сега в незнанието си броим за изначални и относително демократични. Представете си какво нахалство са проявили администраторите ѝ тогава: „Военните съдилища съдят на общо основание мюсюлмани и евреи и то за дребни престъпления като кражба на вълна“ (с. 192). Вместо да ги пуснат да си ходят по живо по здраво само с бащинско напътствие!

Случаите, когато действията на българските власти са в защита на един или друг интерес на малцинствата, като правило само се излагат без никаква оценка. Оценките и то негативни са само, когато действията на властта са насочени срещу малцинствата (не че такива липсват, разбира се). Че как не се изтръгна една дума за похвала от това младо момиче (с. 32, 40). Най-много, което казва в определени случаи, е да изръмжи нещо през зъби. По отношение на грегорианците, т. е. арменците „(българската държава)... се показва търпима към тях, но не пропуска да ги затруднява по различни начини“ (с. 50). Когато е дадено разрешение за откриване на американска печатница това било станало единствено под натиска на външни сили (с. 143). Когато правителството нареждало преследването на разбойници да става „без обиди на българите към турците“ това било „нереалистична заповед“ (с. 146). В замяна на това, когато турски четници колят с брадви бежанци (с. 147) се отминава с безразличие. Когато правителството на либералите негласно приема отлагането на заплащането на откупа на мюсюлманите от военна служба (с. 187), това е отминато с безразличие, защото не отговаря на основната теза на авторката.

Назърска е дори много недоволна, когато от устатата на самите жестоко засегнати, според нея, от държавата малцинства излизат думи на благодарност: „Сегашното

правителство... не е враг на евангелската работа... Засега не срещаме никакво противодействие от правителството..." Тези думи в официалния доклад на един от протестантските проповедници до шефовете му в Бостон са окачествени от Назърска като звучащи „странно“ (с. 60). Протестанти в личната си кореспонденция твърдят: „Принципът на религиозна свобода от Търновската конституция... се приема от хората и се прилага от гражданските власти. Ние не срещаме никакви препятствия за пускане в обръщение нашите издания. Обратно, ние сме окужани в работата от нарастващата благосклонност, с която те са приети от всички класи на народа“. Е как е оценен този изблик от авторката. Цитирам: „Подозрително добрия прием от българската власт...“ (с. 143). Всъщност вариации на тема „подозрение“ се срещат възчестичко при оценките ѝ за българските власти.

Когато властта нарежда да не се възпрепятства реституцията на турски имоти, оценката на авторката е „документът би бил уникален, ако датата му не подсказваше външнополитическите затруднения на властта... белег само на удобна за времето си фразеология“ (с. 118). Когато правителството заявява, че обирите намалели (с. 153) това било „естествено само за параван“. Когато властта наказва самозабравили се местни властници, това е отминато с пренебрежение (с. 118). В замяна на това с вкус се премляскват подробностите по случаи, когато според авторката властта е останала безучастна. Просто уникален е един емоционален изблик, който се изкушавам да приведа изцяло: „Невероятно, но е факт, че започват да се отпускат инвалидни пенсии на жандарми турци, ранени в преследване на бандитите“ (с. 151) – ами че тези жандарми са български служители, всеки месец са се подписвали под български ведомости за заплати, нещо повече, някои от тях са награждавани от българското правителство за проявена смелост.

Как на това момиче не се изтръгна от сърцето една дума на съжаление по отношение на българските бежанци, както го е сторила за турците: „Определеният откуп е огромен по размер за турците – разорени през войната, с ограбени от съседите си българи земеделски и търговски имоти“ (с. 194).

Авторката прави и съществени приноси в обичайните ни трактовки на събития и явления в новата ни история – „т. нар. аграрен преврат доказва, че българите са истинската опасност и действат в ущърб на сънародниците си“ (с. 120). Дефинирано е и самото понятие „аграрен преврат – насилствено завладяване на чифлиците от българските селяни“ (с. 160).

За пръв път, струва ми се, чета работа на български историк, който вмениява във вина усилията на българските правителства да се освободят от ограниченията на Берлинския договор и капитулациите (с. 233).

Какви са причините за подобни трактовки е трудно да се обясни. Една от тях за мен е липсата на разгърната дефиниция на термина „малцинство“. За Назърска думата е самообясняваща се. В едни куп тя слага и религиозните и етническите малцинства – и протестантите, и турците, и власите, и циганите, и помаците, и т. н. За съжаление, не е последователна докрай. Какво да кажем за малцинството на безбрадите сред членовете на Учредителното събрание. Та те са 37% от общия брой на депутатите. А не говори ли за репресиите, упражнявани от мнозинството на обилно окосмените над недотам окосмените, фактът, че никой от малцинството на безмустачните не се е осмелил да декларира открито малцинствената си принадлежност, а е бил принуден да се маскира с някое проскубано мише мустаче, колкото да се закрие от терора на понадарените в това отношение. Явно е, че хляб има още и с нетърпение очаквам след-

ващите изследователски трудове в това направление. Съжالياвам, че тонът ми е такъв, но просто бях провокиран.

Едно от възможните обяснения за начина на изследователското дирене е предпоставената теза на авторката, заявена още в увода. В него се хвали „наложеният от Запада модел на етническа и конфесионална толерантност“ (с. 8), който бил „съобразно принципите на Новото време“ или „предложения от Запада модел на многоетнична и многоверска държава“ (с. 236).

Е, къде го този модел? За него може би могат да разкажат нещо войните от племето сиу на Татанка Йотанка или Ташунка Витко, или апахите на Джеронимо, които са безпощадно изстребвани по това време от бойците на голямата американска демокрация. Или пък да се разпитат китайските емигранти в Калифорния, чийто достъп до същата тази демокрация е забранен със закон. Или пък за модела на „етническа и конфесионална толерантност“ би могъл да разкаже доста от затвора, където е през 1881-1882 г. Чарлс Парнел, водачът на борбата за „самоуправление“ на Ирландия. Или пък чувстващите се като французи жители на Елзас и Лотарингия, присъединени към Германската империя през 1871 г. Или пък мюсюлманите от управляваната от западна Австро-Унгария Босна и Херцеговина. Нека да не бъдем прекомерно вискателни към предците си. Все пак Хелзински комитет тогава за тях е нямало. Че тази държава не е създадена на празно място, не е създадена от малки зелени човечета, долетели на Земята с неидентифицирани летящи обекти. Създадена е от пълнокръвни личности, чийто лична и на техните предци социализация е протичала при определени условия. Малко в личния им опит е могло да ги подтикне към толерантност в етническите взаимоотношения и това, че са правили опит да надмогнат предрассъдците си им прави чест.

При това, заслепена от представите си, авторката не забелязва и преки противоречия с тезите си. Така тя протестира против отпускането на пари за покръстването на „ломациите“ (с. 26), макар точно това да се опитват да правят цитираните нееднократно от нея мисионери от Американския съвет за чуждите мисии, действал и в българските земи.

Чувал съм, че опитите по физика и химия се провеждат в изкуствено чиста среда, та така резултатите да бъдат по-добри. В известен смисъл това може би е възможно и в историята. Тогава, обаче, авторът би следвало само да дава резултатите от своите издирвания без да си позволява да изразява собственото си отношение. За съжаление, в рецензираната монография авторовото внушение надделява над всеки опит да се преценят стойностите на това, което е открила. А това дидактично настояване върху собствените тези унищожава всеки положителен резултат от без съмнение подробните издирвания.

Тази книга показва някои неприятни тенденции. Много е опасно, когато започнем да нагласяваме и да мацкаме събитията от миналото и да ги вкарваме в прокрустовото ложе на своите митологеми.

Ако не друго, книгата доказва на свой ред, че някои от историците са готови вътрешно да слугуват на определени тези и не ни е необходима никаква външна цензура, когато сами допускаме да дадем изблик на робското у нас. Дожаля ми, когато четях книгата. Та авторката до съвсем скоро е била студентка в нашия факултет – без съмнение амбициозна, интелигентна и знаеща студентка. Нима не сме успели да я научим на основните правила на историческата изследване? Очевидно не сме успели.

Иван Илчев

БОЙКО КИРЯКОВ. ХРИСТО ОГНЯНОВ. БИОГРАФИЯ.

София, ИК „Гутенберг“, 1999. 284 с. с приложения

За период от 45 години в нашата историография съществуваше една голяма празнина – българската общественост не знаеше нищо или почти нищо за живота и дейността на българите-емигранти на Запад. В последните десетина години се появиха първите опити за преодоляването на този пропуск, за приобщаването към историческата памет на народа на тези хора – част от нашата национална култура – които бяха забравени, изоставени, пренебрегвани.

Сериозен принос в това отношение е биографията на мастития български поет, журналист, публицист и учен Христо Огнянов, написана от Бойко Киряков. Това е животоописание на човек със сложна съдба, преживял изпълнен с премеждия, многообразен живот. Изясняването на всички моменти от този живот е наложило авторът да се задълбочи в редица проблеми на гражданската и културната история на България, на места да достигне до сериозни приносни моменти. Това е станало възможно благодарение на упорития десетгодишен труд на Киряков: обхващането и преглеждането на огромното документално богатство, оставено от Хр. Огнянов, срещите и кореспонденцията с много хора, сериозната работа в архивите на ЦК на бившата БКП, в архива на МВР, запознаването със значителен брой периодични списания, научни трудове, спомени и пр. Достатъчно е само да споменем издирването на всички стихосбирки, написани от български емигранти, както и на всички исторически съчинения за България, излезли на Запад.

В труда на Киряков се хвърля допълнителна светлина върху живота на българите в един от най-затънтените краища на Западна Македония в края на XIX и началото на XX в. Заедно с това, авторът засяга редица въпроси на ранното Българско възрождане, започнало в манастирите на този район, развитието на Дебърската живописна школа и пр. (с. 11-16, 23-24 и пр.).

Обрисувани са насилията на сръбските окупационни власти върху българското население, както и борбата срещу тях.

Нов, почти непознат момент е разкриването на живота в България на българските емигранти от Македония през 20-те години, трудностите им за осигуряването на насъщния, както и помощта и съчувствието на българската общественост към тях (с. 36-38, 66). В книгата са дадени редица данни за дейността на македонските емигрантски организации у нас през 20-те и 30-те години и особено за периода след 19 май 1934 г., за който тези проблеми са все още недостатъчно проучени.

Проследявайки работата на Хр. Огнянов във в. „Зора“, авторът допълва нашите познания по история на българската журналистика през втората половина на 30-те години – времето, когато са ликвидирани политическите вестници, но остават информационните, а „Зора“ е един от водещите информационни вестници в България. В него обаче умело се прокарват вижданията на групата на Данаил Крапчев по основните политически проблеми в страната, по националния въпрос пр. Чрез фактите, посочени от автора, се преодоляват

редица траферети, наслоени от официалната пропаганда и историография преди 10 ноември 1989 г., за политическата обстановка в страната през 30-те години – например фактът, че както в България, така и като кореспондент на „Зора“ в Германия Хр. Огнянов – представителят на „десните консервативни сили“ – е сътрудничел и е имал тесни връзки с редица леви журналисти като Лозан Стрелков, Стойне Кръстев и пр.

Нова светлина е хвърлена и върху историята на ВМРО. Така например, ние узнаваме редица данни за взаимоотношенията на Ив. Михайлов с българските управляващи среди в периода 1941-1944 г., неговите виждания за автономията на Македония по това време, преговорите на Михайлов с Третия райх през лятото на 1944 г. за създаването на „Свободна и независима Македония“ и пр. Много важни са данните за дейността на ВМРО и неговия филиал – македонските политически организации в Северна Америка през втората половина на 40-те и през 50-те години. По това време официалните български власти се отказват от защитата на българското национално съзнание във Вардарска и Егейска Македония и тази задача ляга изцяло върху ВМРО. Разкрита е и обстановката в техния орган – „Македонска трибуна“. Този вестник винаги е представлявал интерес за българските историци, особено след като през втората половина на 60-те години ние вече имаме достъп до него. Допълнителни щрихи са дадени и към портрета на Иван Михайлов, в т. ч. и с редица негови отрицателни черти – това днес е особено необходимо поради неударжливото възхваляване и идеализиране на неговата личност (с. 90-98, 103, 108, 130-145, 166-173).

Проследявайки емигрантския живот на Хр. Огнянов в Третия райх (1944-1945 г.), след това в американската зона в Австрия, в Италия, ФРГ и САЩ Киряков очертава трудностите на българските емигранти: тежката борба за насъщния, често сполетяващата ги мизерия, духовната изолация, самотата и пр. Не случайно Хр. Огнянов на два пъти преживява дълбока психическа депресия, достига до мисълта за самоубийство. Заедно с това, обаче, е показано мъжеството на тези хора, как те съумяват да преодолеят трудностите и вече в периода 60-те – 80-те години да се устроят добре и да вършат с упоритост и постоянство своето дело. Разкрити са и факти за трудното приспособяване към западния начин на живот на късното поколение емигранти, които се оформят като личности в „социалистическа България“.

Много интересни са и страниците, посветени на работата на Хр. Огнянов в радиостанциите „Гласът на Америка“ и „Свободна Европа“. Те са важни за нас и за преодоляването на редица предвзети идеи, които ни бяха наслагвани от официалната пропаганда и публицистика на предишния режим. Виждаме с каква огромна ерудиция, научен подход, упорит интелектуален труд и непрекъснато самообразование е било свързано воденето на постоянна рубрика в тези радиостанции (с. 148-155, 190-216).

Заедно с това, впечатлява случаят с уволняването на Хр. Огнянов от „Гласът на Америка“ през 1957 г. – методите, с които си служи ръководството на радиостанцията по нищо не се различават от известните ни методи на зловешите ГПУ-КГБ (с. 162-163).

Един от водещите моменти в биографията на Хр. Огнянов е свързан с научните изяви сред емиграцията – преподавателската дейност на наши емигранти в западни университети, както и истинският подвиг със създаването на българската академично дружество „Д-р Петър Берон“ (с. 176-190, 218-237).

На редица места се е налагало Б. Киряков да прави анализ на литературните произведения на Хр. Огнянов, както и на беседите му по радиото по литературни въпроси – това показва ерудираността на автора. Не по-малка е и заслугата на Киряков

в умението му да разказва леко, емоционално, с жив, образен език. Ето защо книгата се чете с увлечение, на един дъх! Всичко това също така е изисквало значителни усилия.

* * *

Към труда имам и някои забележки. На с. 43-44 авторът оценява като случаен епизод изпадането на Огнянов под влияние на комунизма по време на учението му в Старозагорската гимназия. За Хр. Огнянов това може да е случайност, но никак не е случайно силното разпространение на левите идеи сред младежта през годините на икономическата криза (1929-1934 г.) – това е резултат от изключително тежкото положение на мнозинството от българския народ по това време.

Учудва ни оценката на автора, че радиостанция „Свободна Европа“, за разлика от всички останали радиостанции, не била обвързана с определена национална политика. Но нали сам авторът, веднага след като прави тази констатация подчертава, че тя е била финансирана от ЦРУ и контролирана от Държавния департамент на САЩ!

На с. 202 авторът пише: „Още тогава Огнянов показва фалша на явлението, наречено от партийната пропаганда „размразяване“. Не зная какво е показал Огнянов, но терминът „размразяване“ не е рожба на партийната пропаганда. Този термин е създаден от съветските интелектуалци, борещи се срещу ретроградността в периода на перестройката след 1985 г. – с този термин се обозначава процесът на либерализация в Съветския блок след смъртта на Сталин – пролетта на 1953 г. Не виждам какъв фалш има в случая. Друг е въпросът, ако някои са пресилвали мащабите и размаха на този процес.

По-горе оцених положително живия и образен език на автора. На места обаче той е прекалил с употребата на диалектизми, турцизми, жаргонни изрази, което не създава добро впечатление. Освен това, той е трябвало да обясни многото турцизми, които се срещат в писмата на емигрантите, и които са непонятни за съвременното младо поколение: ябанджии, измекарство, баш, кът и пр.

* * *

В заключение ще посоча, че пред нас е един сериозен, задълбочен труд за българската емиграция след Втората световна война и той трябва да бъде последван от нови подобни изследвания.

Владимир Мигев

ИВАН ЕЛЕНКОВ. РОДНО И ДЯСНО. ПРИНОС КЪМ КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА НЕСБЪДНАТИЯ „ДЕСЕН ПРОЕКТ“ В БЪЛГАРИЯ ОТ ВРЕМЕТО МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ. София, Издателство „Лик“, 1998. 165 с.

Книгата на Ив. Еленков е необичайно явление по отношение на днешната историческа книжнина. Тя демонстрира възможността (а и необходимостта) на нови подходи към миналото. Избраният „ъгъл“ за анализ е нетрадиционен. След толкова много книги – еднодневки или безкрайни преразказвания на известни събития, с които се сблъскваме в последните години, погледът отстрани по линията на история на идеите, който Еленков предлага, изразява новите изследователски тенденции.

Три момента веднага правят впечатление при вникване в текста. Първият е типът на изследването – анализ на кръг от идеи, съставляващи важен аспект от мирогледната основа на противоречиви, но трайни и изразени обществени тенденции между двете световни войни. Вторият е привличането като изходен материал на пренебрегвани от нашите изследователи текстове от впечатляващи хора на перото през периода. Третиият – многообразието от аспекти, до които авторът се е допрял, или които са засегнати кога съвсем бегло, кога по-обемно в текста.

Позитивен момент, свързан с появата на книгата, е, че тя дава обилен материал за размисъл. Тя е спорна, своеобразна, трудно четима (не на последно място поради тромавия, на моменти неясен слог на Еленков). Много от примерите са просто навърляни, някои тези са изказани, но незащитени. Използван е материал, към който историците нямат предпочитание, независимо от огромната му стойност за реконструиране на сложната картина на идейните течения в българския интелектуален живот. Текстът притежава и дискуссионен заряд. Струва ми се, именно с това книгата се отличава от голям брой съвременни публикации.

Доколкото актуалността и силата на книгата не е в хронологичния фактографски разказ, а в спецификата на основните авторски тези, ще се въздържа от станалото вече банално преразказване на съдържанието. Най-общо казано книгата се занимава с визия, която авторът определя като „несбъднат“, „десен проект“. Става дума за упоритите усилия да се изгради идентификационна картина, модел на българското настояще и бъдеще, опрян върху откриване на национално специфичното. Неговата рамка е „изконно“ българското, „родното“, видяно като конструкция от расови и етнически ценности („българска нравственост“, „героичен човек“, „национални добродетели“ и др.), включени в контекста на антилибералистични идеологически постановки. Темата допират до утвърдени в периода 1879-1918 г. виждания, до аспекта за кризата, доминиращ в обществото от края на Първата световна война до втората половина на 30-те години. Тя е свързана и с въпроси, вълнували някога обществото – за ролята на интелигенцията като водач, за смяната на поколенията и задачите им, за ляво и дясно и т. н.

Без да изневерява на хронологичната нишка авторът дава проблемно изложение. Хронология естествено има и тя е свързана главно с маркиране на предисторията на

въпроса, на който са отделени два текста в началото (с. 13-44). След това авторът навлиза в тезата си, очертавайки „културните основания на преживяното на следвоенния свят като „криза“ (с. 45-114), за да приключи с акцентирането върху „десния“ смисъл на „родното“ чрез примери от Спиридон Казанджиев, Янко Янев и Найдено Шейтанов (с. 115-156). Отделните глави са придружени с обстойни бележки, някои от които не са само препратки, а изразяват допълнителни авторски аргументации. Списъкът на ползваната литература е изготвен добре (с малки библиографски недостатъци) и онагледява изложението.

В предговора се аргументира изборният изследователски ъгъл, както и причините, поради които авторът обръща внимание най-вече на публикациите на трима изяви мислители на междувоенното време. Заключение е твърде кратко и бегло и за жалост не позволява да се види ясно свързаността на темата за „дясно и родно“ с тази за фашизма (за който Еленков спорадично говори – напр. на с. 147, 157-158).

Накратко – в книгата са разгледани прояви на „десния проект“, главни негови елементи, фигури, които оформят облика му. Авторът се въздържа от реконструкция на стъпката от разглежданите идеи в тогавашното общество. Интересува го по-скоро начинът на формиране на отделните схващания, водещите мотиви в процеса на изграждане на представата за родното като идентификационна и самоидентификационна схема. Това придава на текстовете културоложки характер.

Еленков поставя в центъра един елитарен дебат – за националния светоглед, за характера на епохата и мястото на българина в нея, за корените на националната идентичност, за измеренията на търсената тогава точка, около която да се изгради общонационално виждане за миналото, настоящето и бъдещето. Авторът показва как представители на интелектуалните среди възприемат и възпроизвеждат европейски дискусийни теми от междувоенното време (например по Освалд Шпенглер или Мюлер ван дер Брук), основни акценти от „дневния ред“ на обществото. Темата е важна, защото опира до корените на идейни процеси, обагрили социалния и политическия живот между войните. Маркират се интелектуалният фон, елитарната интерпретация на спорове и тези, излагани в пресата и в отделните брошури и книги, включително в художествената литература.

В изключително бедната от към научни разработки идейна история на българското общество между войните Еленков прави принос с отношение към историята на авторитаризма, идейните борби, „дебата“ за българската идентичност и пътищата за бъдещо развитие на нацията, а косвено и до визиите за „новата национална държава“. Включен е и текст за научния „спор“ за расизма от втората половина на 30-те години (с. 126-130)¹ и отклонение за мястото на П. П. Славейков в международния културен контекст (с. 57-64). Последният момент обаче стои изолирано и не на място, лишен от своите действителни параметри. Тук би трябвало да се посочи, че в текста незаслужено е подминат въпросът за рецепцията и нейния изборителен характер.

Основният материал, върху който се гради текста, са публикации от водещите периодични издания (главно списания) на междувоенна България. Авторът се опира и на някои публикации на немски политолози и културолози, главно от 70-те години на ХХ в. насетне, даващи теоретични модели, спрямо които трябва да се разглежда формирането на дясната философско-социологическа концепция.

¹ Жалко че Ив. Еленков не се позовава върху текстовете за „спора за расизма“ (между които и негови), публикувани в: *И. Еленков, Г. Каприев, Д. Денков, Ал. Кьосев. Усвояване и еманципация. Въстъпителни изследвания върху немската култура в България.* (Съст. Ат. Натев). С., 1997, 305-368.

Сред приносите на Еленков е определянето на ролята на Първата световна война като катализиращ фактор за обществената дискусия за българското бъдеще (с.31-44), разкриването на сложната съподчиненост между елементите „дясно“ и „родно“, открояването на такива моменти като спорът за същината на новото национално Възраждане, измеренията на мотива за кризата в някои интелектуални среди, антилибералистичната струя у „родното“ (с. 54, 133, 137-138 и др.) и т. н. (например мотивът за смяна на поколенията – с. 45-51).

В книгата е изложена теза, която независимо от своята незавършеност и редица спорни моменти при интерпретирането ѝ, може да служи като позиция за бъдещо разглеждане на група основни теми. Текстът поставя пред хуманитаристиката ни много въпроси, свързани с историята на идеологическите борби, общественото мнение, културоложките прочити на миналото. Книгата доказва, че българският обществен живот е отворена система, черпеща отвън влияния, реагираща силно на социални тежнения и политически парадигми. Без да съзнава, може би, авторът вписва българската действителност в рамките на концепцията за културния песимизъм и за наличието на дясноконсервативен модел на идентичност, солидно обосновани от кръг германски хуманитаристи след Втората световна война. Може да се направят и изводи за силата на германското идейно-философско влияние над отделни български автори и над някои отделни идейни постулати.

Еленков се докосва до аспекти, свързани със сложната, пъстрата и непрекъснатоменяща се картина на международното развитие и неговите предвоенни корени. Текстът му е косвена подкрепа на тезата, че главните междувоенни тенденции не бива и не могат да се подвеждат само до един-два фактора. Авторът маркира някои причини, поради които след 1919 г. в българското общество се надига глас против либерализма и модерността. Антилибералният и антимодернистичният (донякъде идеализиращ патриархалното минало на нашето, по същността си аграрно общество) мотив е водещият в десният „дебат“ по темата за родното, битуваш в публицистиката от 20-те и 30-те години. За съжаление в книгата този мотив (както и много други моменти) не е достатъчно осветен.

За разлика от повечето изследователи на епохата у нас авторът успява да улови отделни социално-психологически тенденции – създаването на „масовия“ тип личност в хода на войните (с. 37-40); ролята на недоосъществената до войните урбанизация; наличието на известна маргиналност у интелигенцията (с. 58, 68, 73); съдържанието, влагано в понятието „преди войните“ (с. 53 и др.) от някои среди на обществеността и интелигенцията. Положително трябва да се оценят и някои негови (макар и твърде мимоходом и плахо изказвани) реплики към днешното научно възприемане на миналото.

Приноси са направени за личността на Я. Янев и същността на неговите тези, за неговото личностно психологическо състояние на „обсебеност“, за ирационалните моменти и екзалтираността в текстовете му. Усетени са ред белези на десния прочит – неговият активизъм, идеологията на „обновителното действие“ и др.

Еленков маркира някои измерения на следвоенната криза в нейния идеен план и на усещането за криза, така както го изразяват авторите на „десния модел“. И написаното от Еленков, и съществуващото до сега в литературата напомнят, че сме едва още в началото на проучването на следвоенната криза и нейните параметри (психологически, социални, а и митологизирането ѝ); фазите ѝ и факторите, които им въздействат, и др.

Наред с позитивните страни изследването има редица недостатъци. То носи всички белези на културологичния прочит в днешния му български вариант – фрагментарност, повърхностност, случаен подбор на примери и още по-случаен – на изходните тези. Без съмнение Я. Янев заслужава изследователско внимание. То обаче остава

самоцелно, ако не се отговори на въпроса доколко идеите, застъпвани от този политически мислител (а и от Шейтанов, Казанджиев и др.), са възприети от по-широк обществен кръг, залягат ли те в основата на популярните през 30-те години антилиберални десни визии. Съзнавам, че културологичната гледна точка не си поставя такива задачи. Как обаче тогава книгата ще допринесе за изясняване на темата за българския фашизъм, както би искал авторът.

Без да влизам в подробности по виждането за фашизма у Еленков, ми се струва, че има много още да се желае, за да се твърди, че сме навлезли в темата за духовния климат на дясното. Един прочит върху Любомир Владикин например показва, че „визията“ за дясното е твърде популярна в широк интелектуален кръг. Много факти свидетелстват, че в българските условия има изградена профашистка и фашистка идейна платформа. А това, че фашизмът не е бил никога на власт не означава, че неговите духовни корени отсъстват. Не случайно много западни автори говорят за консервативни, авторитарни, дясно екстремистки, антидемократични и други предпоставки и предшественици на фашизма.

Като „закъснял гост“ в обществото фашизмът е принуден да създава в крачка своите постулати. Не бива да се допуска и грешката, типична за наши автори, като се правят съпоставки между стройната платформа, изградена от фашизма на власт, с конгломерата от виждания, с които той тръгва към управлението².

В книгата липсва въвеждащото теоретично разграничение между дясно и консервативно, дясно и фашистко. Впрочем, терминологичната неяснота или причудливост може да се открие на много места в текста.

Не случайно посочвам, че авторът „долавя“, „маркира“, „усеща“, „докосва се“. Има моменти в текста, създаващи впечатление за недоизказаност, незавършеност, плъзгане по повърхността на явленията. Подходът на Еленков да дава обширни цитати само би спечелил, ако бе придружен и с по-бегли, но убедителни препратки към други текстове и автори, разкриващи многообразието в тезите за родното и дясното. Така би се изгубило и впечатлението за механично събрани текстове. Често в бележките има по-ясни постановки и внушения, отколкото в основния текст. Някои тези не са центрирани и се получава известно раздвояване, на други места авторът навлиза в ненужно усложнени смислово обяснения.

Трябвало е да се потърсят успоредици между извънредно силния мотив за „кръшение на националните идеали“ с натрапливите рефрени за криза, с някои песимистични нагласи, със споровете за ролята на интелигенцията. Нужно е, за да се открие биномията „родно-дясно“ в реалните ѝ измерения да се открият причините за критиката и отхвърлянето на либерализма, за „отказа“ от западното, чуждото, космополитното. Позоваването върху текстове от д-р Николай П. Николаев (чието име за жалост е изписано неправилно в книгата), Стефан Йовев и др. само би уплътнило текста³. От Владикин има текстове в сп. „Просвета“ (а и в „Държавна защита“ и в близки до десницата издания), които свидетелстват за същността на десния прочит на „заветите

² Вж. станалите класически работи: *J. J. Linz. Some Notes Toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective*; *Z. Sternhell. Fascist Ideology*. – In: *Fascism. A Reader's Guide*. Berkeley, L. Angeles, 1978, 3-121, 315-376.

³ *Н. П. Николаев. Новият национален идеал*. – Отец Паисий, 1934, № 4, 84-86; Идеите на творческия национализъм. – Пак там, № 6-7, 110-116 и др.; *Ст. Йовев. Национална култура*. С., 1938 и т. н.

на Възраждането“, с дискретно позоваване на осъществяването на изконни идеали и народностни възжелания, извършвано в Третия райх⁴. Не е показано, че спорът за заветите на Възраждането има своя проекция в деветнадесетомайската идеология и последвалите ѝ авторитаристки концепции, т.е., че елитарният дебат има своите почти институционализирани измерения. Подценени са и стремежите за създаване на национална младежка организация между 1934 и 1940 г., както и посещението на д-р Карл Дим в България.

Подминат е важен момент – за митологизирането – както на кризата, така и на българската национална съдба, на родното, националното, възрожденското и предвъзрожденското. Без разкриване на митологичния пласт не би могло да се говори и за силата на проекта „родно-дясно“ (митът е неговата живителна среда, същевременно и проекция), не би се разбрал и деструктивният патос на дясното. Внимателно вникване (и ползване) в монографията на Румяна Конева би показало някои от корените на патоса, само че в следвоенните условия с друг знак⁵.

Може би изисквам твърде много, но малко са примерите от германската действителност, както и позоваването на съвременни чужди политолози, историци и социолози. Епохата между двете световни войни има своя силен антипатос. Не случайно Ернст Юнгер още в 1921 г. говори за тотална мобилизация, а Джейкб Талман посвещава монография на политическия месианизъм. Ако ползваме постановките на Карл Дитрих Брахер („епоха на идеологиите“, време на кризи), Ернст Нолте („европейска гражданска война“ на идеологиите), Курт Зонтхаймер (класическия модел на антидемократичната мисъл във Ваймарска Германия) или Клод Полен („тоталитарния дух“), ще видим, че феноменът, за който става дума на места и у Еленков, има значителни измерения и едновременно с това е добре проучен.

Странно защо авторът избягва да посочва преките алюзии у български автори с национализма и неговите духовни бащи. Това, че някои изпитват влияния от Ерих Гвидо Колбенхайер или Ханс Грим, или отъждествяват „новото възрождане“ и „преоткриването на националния идеал“ с епохата на Хитлер е съществен момент на времето⁶. Например на Владикин принадлежи страстна възхвала на Хитлер делото му, без това да обезценява приносите на видния юрист в правната теория и политическата публицистика⁷.

Бих могъл да отправя и забележки по отношение на историческата фактографична канава⁸. Една от причините за неблагоприятията в книгата е във виждането на Еленков за историко-социологическия анализ. Той не е и никога не е бил само емпиричен. Не случайно основните проучвания върху дясното, авторитарното, антилибералното съчетават историческата фактография с теоретичния социологически анализ.

В заключение – книгата заслужава внимание и положителна оценка. Нейните не-

⁴ Л. Владикин. Национализмът като културно-политически фактор. – Просвета, 1936, № 6, 289-304.

⁵ Р. Конева. Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912-1918 г. С., 1995.

⁶ Н. Шейтанов. Предосвободително или цялостно Възраждане. – Философски преглед, 1937, № 2 (статията е ползвана от Еленков).

⁷ Л. Владикин. Адолф Хитлер – идеологична биография. - В: А. Хитлер. Принципите на национализма. Избрани речи и прокламации (= Хитлер говори. Т. 1.). С., 1942, 5-134.

⁸ Така Еленков пренебрегва интересната характеристика на Шейтанов в: К. Кръстев. Спомени за културния живот между двете световни войни. С., 1988, 177-184.

достатъци, както вече съм писал по други поводи, се крият в типични за момента у нас черти на културологичния „прочит“ (и подход) към историята⁹. Че този подход не е овладян от нашите автори свидетелства и стилът на автора – тромав на места, често с непрецизни понятия, с колебливи формулировки, с плахост към изводите. Едно е ясно – освен станалия класически фактографски хронологичен метод има поле и за други прочити. И ако в тях има празнини, грапавини и неприемливи тези това се дължи на липсата на ясно изразена водеща теза и на нашата, за жалост, продължаваща мъчително дълго непригодност към аналитична дискусия. Заслужава обаче историците да вникнат в текста за „дясното и родното“, с уговорката, че авторът прави приноси, дори и когато само маркира проблемите. Книгата му е опит да се разчупят шаблоните на интерпретиране. Тя дава повод за размисъл и набелязва насоки за работа. Мисля, че така тя изпълнява предназначението си.

Николай Поппетров

⁹ *Н. Поппетров*. А. Кръстева, Н. Димитрова, Н. Богомилова, Ив. Кацарски. Универсално и национално в българската култура. – ИПр, 1997, № 5-6, 206-210.

ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА НАЦИОНАЛИЗМА

**GHEORGHE ZBUCEA. ROMÂNIA ȘI RĂZBOAIELE BALCANICE
1912-1913. PAGINI DE ISTORIE SUD-EST EUROPEANĂ.**

București, Editura Albatros, 1999. 458 p.

**ГЕОРГЕ ЗБУКЕА. РУМЪНИЯ И БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ 1912-1913.
СТРАНИЦИ ОТ ЮГОИЗТОЧНО-ЕВРОПЕЙСКАТА ИСТОРИЯ.**

Букурещ, Издателство Албатрос, 1999. 458 с.

Наложените в миналото представи за преобладаващо латинския произход, изключителния характер и цивилизаторската мисия на румънската етническа нация обясняват защо саморазграничаването не само от термина, но и от принадлежността към Балканите доминира в румънското обществено съзнание. На тази основа политици и историци формулират тезата за особената стабилизационна и дори миротворческа мисия на Румъния в региона.

Имаша своите реални политически измерения в съвремието¹, тази теза търси своето потвърждение и на страниците на една наскоро издадена в Букурещ историческа монография. В нея темата за двете балкански войни от 1912-1913 г. е разработена с оглед на ролята на Румъния през този най-конфликтен момент в новата история на Балканите. Авторът – д-р Георге Збукеа е преподавател по история на Югоизточна Европа в Букурещкия университет, чийто изследователски интерес е насочен към международните отношения в региона в началото на ХХ в., както и към положението и националното движение на „южнодунавските румънци“ (преди всичко на арумъните)². Книгата е издадена с подкрепата на Министерството на културата в Румъния и е препоръчана лично от двама известни румънски историци и академици – Ръзван Теодореску, който е генерален секретар на Международната асоциация за югоизточноевропейски изследвания и Вирджил Къндеа, който е заместник-председател на Румънската академия. Тези обстоятелства говорят сами по себе си за това, че публикацията не е случайно или изолирано явление в румънската историопис. Поради всичко това тя заслужава да привлече вниманието и на историческата колегия в България.

¹ В наскоро публикувано интервю, бившият външен министър и настоящ председател на лявоцентристката партия Алианс за Румъния Теодор Мелешкану заявява недвусмислено: Втората ни [външнополитическа] цел е да направим така, че Румъния да играе ролята на стабилизатор и инициатор на сигурност в тази географска зона [Балканския полуостров]. Нещо повече, Румъния отново да започне да играе своята традиционна роля сред балканските страни, предвид че Румъния няма нито икономически, нито политически, нито териториален интерес в този много неспокоен район. Румъния е играла тази роля по време на Балканските войни, преди Първата световна война. Румъния трябва да продължи, трябва да се намеси отново, за да играе пак ролята на регулатор.“ – Балканите +. Събития и тенденции, бр. 14-15, юни-юли 2000, с. 7.

² Вж. Româniile de la sud de Dunăre, Documente. Coordonată de: S. Brezeanu, G. Zbucea. București, 1997.

Съдържанието на монографията е разпределено в предговор, четири глави и заключение. Авторът проследява и анализира последователно: отношенията на Румъния с държавите от Югоизточна Европа в навечерието на Балканските войни, от 1908 до 1912 г.; събитията, свързани с двете войни и съответните последствия за Румъния; провеждането на конференцията в Букурещ през 1913 г. и сключения там договор за мир; положението на Румъния в контекста на Югоизточна Европа в навечерието на Първата световна война, от август 1913 до юли 1914 г. В настоящата рецензия ще бъде обърнато внимание преди всичко на осветляването на румъно-българските отношения и на основния спорен въпрос в тяхното развитие през разглеждания период – добруджанската проблематика. За съжаление, дори и беглото запознаване с книгата на Г. Збукеа потвърждава твърдението, според което бившите противници на България във Втората балканска война остават такива и в историографията³.

Изследването се основава предимно на румънски източници и литература, но авторът цитира и историческа книжнина с чужд произход. От една страна, той представя противоречивите политически и историографски оценки за визираните събития, което повишава информационното значение на неговия труд. От друга – собствената му позиция се ориентира към апология на румънската политика през анализирания период. Българската книжнина по темата, както и българската политика през този период, се сочи като „доказателство“ за „българския национализъм и шовинизъм“, който при това се характеризира чрез думите на Георги Димитров (Забележителен пример за обективна оценка!) като „смъртна болест и жива рана“. Според Г. Збукеа, „блянът за Санстефанска България“ [...] станал постоянна величина в манталитета на някои политици и на значителна част от общественото мнение“, поради което „идеята, че Добруджа принадлежи на България е получила широко разпространение“ в страната чак „до наши дни“ (с. 151. Вж. също с. 306, 353 – бел. 142). Всъщност, в трактовката на румънския историк, „национализмът“ се откроява като идейна характеристика само на българската политика и историография. Самата Румъния сякаш е „имунизирана“ от този „порок“, може би защото, по думите на автора, тя е следвала „коректна политика, съответстваща както на националния [й] интерес, така и на мирните желания на Европа“ (с. 454)!

Прилагайки на дело принципа, че „нападението е най-добрата отбрана“, Г. Збукеа свежда Добруджанския въпрос до проблема за Южна Добруджа (Кадрилатера – рум.), който той оценява като „противоречив“. Но за да не остане съмнение за „исконния румънски характер“ на цяла Добруджа, той „припомня“, че, както са „демонстрирали“ румънските историци, тази зона е „част от прастаро пространство на живот на румънския народ“ (без да споменава дали тя не е била такова пространство и за други народи). „Румънското население“ в цяла Добруджа, според автора, било „автохтонно“. Само историческите обстоятелства“ през османското управление наложили значителни етнически промени в областта, при което в нейните южни части (но не и в северните части, разбира се) „турско-татарското население“ станало „мнозинствено“. „Етнодемографската ситуация на румънския елемент“ в Южна Добруджа след 1878 г. (2,3% от цялото население, според българското преброяване от 1910 г.) била „сложна“, поради извършваната „колонизация на българския елемент“ там. Затова „претенциите на Румъния по проблема на Кадрилатера в началото на века можели да бъдат оправ-

³ Г. Марков. Българското крушение 1913. С., 1991, с. 7.

дани от политико-стратегическа, но не и от етническа гледна точка“. Всъщност, според автора, който цитира само румънски статистики, използването на етнически аргументи по отношение на Южна Добруджа било „твърде спорно“ не само за румънската, но и за българската страна, тъй като нито един от двата етноса нямал абсолютно мнозинство в областта. Численото превъзходство на българите (47,6 % от населението на областта в 1910 г.) се дължало на скорошната „колонизация“, а ситуацията в количественото съотношение между двата етноса щяла да бъде „обратната“, „ако и югът на Добруджа е бил влязъл в състава на румънската държава през 1878 г. [което за автора се оказва и най-правилното решение]“ (с. 9-10, 147, 155-158). По този начин, „елиминирайки“ етническите аргументи в българо-румънския спор за Южна Добруджа, които несъмнено са и „най-неудобните“ за „оправдаване“ на румънската политика, Г. Збукеа свободно се заема с определящите и съвсем „оправдани“, според него, „политико-стратегически“ съображения.

Румънският историк, както впрочем и много негови предходници, „намира“ причината за възникването на Добруджанския проблем не в нещо друго (като, присъединяването на Северна Добруджа към Румъния, както се твърди в българската историография), а в „несъответстващата граница в пространството между Дунава и Черно море“, наложена по силата на решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. Вината за това била на Русия, която останала недоволна от румънската опозиция спрямо отнемането на южните бесарабски окръзи и се стремяла да засили Българското княжество – тогава „руска база на Балканите“ (с. 10, 147-150). Ето каква била следователно причината за „оправданите“ искания на Румъния за „териториални ректификации“ на сухопътната ѝ граница с България – към гр. Силистра и целия Кадрилатер! Въпросните искания читателят очевидно „няма право“ да оценява като някакъв „експанзионизъм“, тъй като, според автора, тази „вредна“ политика е била присъща само на България!⁴

Впрочем Г. Збукеа споменава за „инцидентните“, според него, мнения, които се чували в Румъния след Санстефанския договор за отказ от Добруджа в полза на запаване на южните бесарабски окръзи, и които по-късно се използвали за „аргументация“ на българските „експанзионистични териториални претенции“. Неговото становище е, че те всъщност били изказвани само в контекста „единодушната негативна реакция“ на румънското общество спрямо претенциите на Русия към Южна Бесарабия (с. 148). Дали обаче, това е достатъчно за да обясни изцяло съвсем не-инцидентните реакции срещу наложената размяна в румънския парламент и особено в румънския периодичен печат от 1878 г., където може да се прочете, че Северна Добруджа географски, етнографски и исторически не принадлежи на Румъния, че румънците не са тръгнали да освобождават българите, за да ги лишат от част от тяхното наследство и че в крайна сметка присъединяването на тази област ще влоши трайно двустранните отношения (както впрочем и става)⁵.

Според кратката и явно нетърпяща никакви възражения или уточнения оценка на автора, след 1878 г. Северна (румънска) Добруджа била „интегрирана напълно в румънския живот“ и „познала значително развитие във всяко отношение“ (с. 151). Следовател-

⁴ Съвсем различно е тълкуването на политическото поведение на Румъния спрямо България в началото на ХХ в., направено от румънския историограф професор Лучиан Боя. Той сочи тази румънска политика като пример за проява на имперски илюзии и експанзионизъм – *L. B o i a. Istorie și mit în conștiința românească. București, 1997, p. 213.*

⁵ Вж. Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т. I. С., 1992, 11-24.

но тази оценка просто не допуска да се търсят причините, поради които жителите на тази „възвърната“ към „държавата-майка“ „прастара румънска земя“ придобиват конституционни политически права едва през 1909 г. Или пък – да се обяснява защо румънската държава отнема или принуждава местното население да ѝ заплаќи една трета от обработваемите земи, защо извършва интензивна колонизация и защо румънизира почти изцяло заварените в областта училища и църкви, включително и българските?⁶. (Впрочем, по данни на френския консул в Галац от 1880 г., българите в Северна Добруджа са били относително мнозинство – ок. 40 000 д. от общо ок. 117 000 жители на областта.)

В духа на силна пристрастност се вписва характеристиката на Г. Збукеа за румъно-българските отношения. Накратко и опростено тя може да бъде изразена с формулата „лошата България срещу добрата Румъния“. Промяната в началото на ХХ в. на добрия дотогава тон в двустранните отношения авторът обяснява единствено с това, че „софийските управляващи кръгове преследвали експанзионистични и хегемонистични планове“. Като проява на „синдрома на Санстефанска България“, тези усилия били насочени към „разширяване и включване в държавните [български] граници на Тракия, Македония и даже на [румънска] Добруджа“ (с.26). В случая, разбира се, румънският историк не се интересува от етническата аргументация на така представения „национален идеал“, който му е нужен само като доказателство за неговата предпоставена теза. Според него, „антирумънското поведение“ на България се демонстрирало особено след 1908 г., когато тя се преориентирала към Австро-Унгария и се изразявало в пропаганда по отношение на румънска Добруджа. Всъщност твърдението за „отдалечаване от Русия и сближаване с Австро-Унгария“ на българската външна политика през този период (с. 28) е точно обратното на историческите реалности, тъй като тогава България търси именно руското покровителство за създаването на балканския антиосмански съюз. Очевидно мнимото обвързване на България с Австро-Унгария, която пък е главна пречка за румънските национални аспирации към Трансилвания, е „необходимо“, за да се оправдае румънската агресия през 1913 г. Със същата цел авторът преувеличава и мащаба на българската пропаганда за Северна Добруджа, без при това да уточнява в какво се изразява тя – претенции за анексия или грижа за правата на тамошното българско население.

Що се отнася до интересите на Румъния с оглед на българо-румънските отношения, според Г. Збукеа, те се определяли от четири фактора, а именно: „завършване на [национално-държавното] съединение“; „запазване на балканското статукво и равновесие, за да не се появи там една експанзионистична „Велика България“; обезпечаване на „сигурността“ на румънска Добруджа и „специално на нейната южна граница, прокарана несъответстващо чрез руския натиск през 1878 г.“; грижи за „балканския румънизъм“ и в частност – за „румънските маси в Македония“ и за „близо 100 000 румънци от Видинската зона, подложени [от българските власти] на асимилация и денационализация“ (с. 25-26). Явно, според логиката на румънския преподавател по югоизточно-европейска история, една „Велика Румъния“ не би била никакво нарушение на балканското статукво, каквото се оказва една „Велика България“, „сигурността“ на румънска Добруджа е оправдавала анексията на чужда държавна територия с преобладаващо нерумънско население, а грижата на Румъния за „балканския румънизъм“ е нямала нищо общо с грижата на България за „българизма“ в Румъния (Северна Добруджа) или в други страни!

⁶ Вж. Ж. Попов. Българите в Северна Добруджа 1878-1913. С., 1991. Според цитирания вече Л. Боя, румънизацията на Северна Добруджа е успешен пример за изпълнение на асимилаторската роля на националната държава – *L. Voia*. *Op. cit.*, p. 162, 216-217.

Втората балканска война, според румънския историк, била „разпадена от България чрез нападението на бившите съюзници с цел териториални експанзии, които да ѝ осигурят едновременно завладяването на някои чужди територии и балканската хегемония“, а „българското действие било импулсирано и подпомогнато от Австро-Унгария, [естествено отново] имайки между другото и антирумънски характер“. Намесата на Румъния в тази война, която е възлов момент в темата на монографията, авторът интерпретира така: „Фактически, решителната интервенция на Румъния, оценена от целия свят (с някои обясними и незначителни изключения), доведе до бързо възстановяване на мира и до сключването, уникален случай в нашия век, на един мир между малките държави, без намесата на Великите сили, с резултати, които съществуват и днес, след толкова десетилетия. По този начин румънската държава осигурява и консолидира сигурността на своите южни граници в перспектива на бъдещи действия“. Същевременно се „пояснява“ (за да не би читателят да си направи случайно погрешен извод), че „Румъния никога не е преследвала експанзия на юг“, тъй като нейните „истински национални интереси“ били насочени „отвъд Карпатите и към Днестър [т. е. към Трансилвания и Бесарабия]“. Северната съседка на „експанзионистичната България“ просто била „оправдана да се намеси не само политически, но и военно [...за да се достигне до] изгасяването на един конфликт, който рискувал, при тогавашните условия, да се трансформира в противопоставяне на континентално ниво“. Формулира се генералният извод, че това е било „едно действие, оправдано от национална гледна точка и с благоприятни резултати за югоизточно-европейското пространство и за целия континент“ (с. 9-10, 189-255, 451). По този начин, румънската политика през размирната за Балканите 1913 г. – включително изнудванията (трудно е да се намери по-точна дума) за Южна Добруджа и военната агресия срещу България, се оказва не нещо друго, а истински пример как трябва да се действа не само за да се защитят национални интереси, но и за да се постигне истински мир и стабилност в Европа!

Оценката на автора за Букурещкия договор от 1913 г., чиито клаузи са окачествени като „относително приемливи за най-голяма част от участниците“ (с. 346), е в синхрон с преобладаващите в миналото оценки в румънската историопис, които той цитира пространно. При това положение обаче, става невъзможно да се обясни защо същият този Букурещки договор на практика овенчава процеса на т. нар. „балканизация“, който придава печалната слава на Балканите като „барутния погреб на Европа“. Налагайки „стратегически граници“ и пренебрегвайки принципа на националното самоопределение, клаузите на договора стават причина за множество териториални и етнически конфликти в региона през следващите години. Провъзгласените стабилност и мир се оказват ефимерни, а резултатите от договора се запазват само частично (не и по отношение на Добруджа), поради победата на силата над правото. Какво друго, ако не именно румънската анексия на Южна Добруджа, санкционирана от Букурещкия договор, е основната причина за българо-румънския военен конфликт по време на Първата световна война. А също така – и за трайните негативни наслоения в двустранните отношения, които имат своите проекции до наши дни. Защото, в крайна сметка наистина се оказва, че „историята постига стабилност само чрез справедливост“ (според думите на един от участниците в преговорите в Букурещ, дипломата и историка Симеон Радев)⁷.

Начинът на отразяване на българската проблематика в книгата на Збукеа всъщ-

⁷ С. Радев. Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913 г. Мемоари. С., 1992, с.132. Вж. и Г. Марков. Цит. съч., 194-196.

ност до голяма степен следва традициите от времето на визирната епоха, когато историците стават пропагандатори на националната кауза, с която са обвързани, и съответно – отрицатели на националните тежнения на „конкурентните“ нации. Не случайно създател на тези традиции е най-известният и плодовит румънски историк, теоретикът на румънския национализъм Николае Йорга⁸.

Положението на Южна Добруджа след Букурещкия договор от 1913 г. е представено схематично в книгата с акцент върху специалното румънско законодателство за областта, а именно върху Закона за организиране на Нова Добруджа от 1914 г. Забележителен е коментарът на автора, че чрез този закон „се осигурили граждански права, направило се както оземляване, така и нарастване на държавната поземлена собственост, предназначена преди всичко за колонизация, осигурявали се необходимите институции за нормален живот на жителите в една демократична рамка, както за румънците, така и за тези, които принадлежали на други етноси“! Подчертава се и „особената грижа“ на румънската държава за удовлетворяване „на различните нужди на населението, както и на училищата, правосъдието, транспорта и т. н.“, за които били отделени финансови средства и извършени съответните дейности (с. 180-187).

Четейки тези редове, които също не са нещо ново в румънската историопис, днешните жители на някогашния „Кадрилатер“ няма как да не изпитат съжаление, че не живеят все още в границите на Румъния, която е полагала толкова грижи за техните предци! Следователно, те не би трябвало да си задават и „неудобни“ въпроси, като например: Защо, както в Северна Добруджа след 1878 г., така и в „Кадрилатера“ след 1913 г. румънската държава се обявява (уникален случай в международната практика) за собственик на султанските земи-мирие и принуждава чрез специални закони техните „владетели“ да ѝ заплатят или отстъпят една трета от тези земи?⁹ Защо по време на румънското управление до 1940 г. около 36 000 южнодобруджански българи бягат в България, а 78 000 тамошни турци и мюсюлмани се изселват предимно в Турция (включително и по силата на изселническа конвенция от 1936 г.)?¹⁰ Защо по същото време в областта се румънизират почти изцяло училищата и православните църкви в селищата с нерумънско население? Защо местните жители стават обект на нападения от страна на румънски колонисти, полиция и жандармерия, и как могат да се обяснят насилията, масовите интернирания в Молдова по време на Първата световна война, погромите с десетки жертви след войната (при Старо село – 1926 г., Белица – 1939 г. и др.)?¹¹ Все въпроси, които следва да бъдат предмет на анализ не само от българската, но и от страна на румънската историография.

⁸ Йорга обяснява победите на българите в Първата балканска война с възпитанието в „луда мегаломания“ за разширяване на българските държавни граници от устието на Дунава до Адриатическо море и с подготовката на „голяма, героична, необикновена армия“, която станала „гордостта на България“ – *N. Iorga. Istoria războiului balcanic. Lecții ținute la Universitatea din București. București, 1915, p. 71-77; Idem. Prin Bulgaria la Constantinopol. București, 1907, 66-68.* А в разгара на българо-румънския конфликт през Първата световна война той характеризира България като „грабителска държава“, която не можела да съществува без „постоянната и дивашка омраза“ на българите към Румъния. – *Idem. Un stat de pradă: Bulgaria. Iași, 1917, p. 33.*

⁹ *Вж. П. Тодоров. Икономическият живот на Добруджа (1878-1940 г.). – В: Добруджа, № 13, 1996, 221-294.*

¹⁰ *Вж. П. Тодоров. Етнодемографски процеси в Южна Добруджа (1913-1940 г.). – В: Добруджа, № 1, 1984, 13-25.*

¹¹ *Вж.: Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т. 1. С., 1992, 260-266, 274-279 и др.; 1919-1941. Т. 2. С., 1993, с. 87, 106-109, 173-178, 272-284, 359-363 и др.*

Що се отнася до връщането на Южна Добруджа на България през 1940 г., в книгата на Г. Збукеа то се коментира също по приетия вече в румънската историография начин, а именно: „съвместният натиск на нацистка Германия и сталинистка Русия наложи отстъпването на Кадрилатера“, в резултат на което „нашата страна [Румъния] загуби 7 142 кв. км. с 440 000 жители“. Все пак авторът „великодушно“ се примирява с тази „загуба“, тъй като смята, че с този акт и с последвалата размяна на населението, „проблемът за Кадрилатера бил решен“. Затова на него му „изглежда напълно оправдана липсата на този край между Дунава и морето в бъдещите [спрямо нашето съвремие] планове, свързани с евентуално възстановяване на румънската държава в границите на Велика Румъния, следователно само с Бесарабия и Северна Буковина, тоест без Кадрилатера“ (с. 180-189, 251 – бел. 420). Очевидно тази декларация би трябвало да „успокои“ поне политиците и общественото мнение в България, но все пак тя не е достатъчна за да не предизвика съмнения, поне у историците. Най-малкото – защото, според тази трактовка, „загубата“ на румънския „Кадрилатер“ през 1940 г. не е следствие от българската „загуба“ на Южна Добруджа през 1913 г.

* * *

Отношението към румънския национализъм е един от основните разграничители между две противоположни тенденции в съвременната румънска историопис – за възраждане и поддържане на етнонационалния подход към историята и за нейното демитологизиране. Първата продължава да доминира в аналитичните изследвания за новата история на балканския регион. Типична за досегашното развитие не само на румънската, но и на другите балкански национални историографии, тази тенденция е преди всичко израз на непреодолени национални комплекси. Тя създава и поддържа полемичната традиция, при която историята на съседните нации и държави се пренебрегва, изопачава, осмива и дори отрича¹².

Монографията на Георге Збукеа е един пример за това как традиционното осветляване на историята от позицията на национализма се опитва да се впише в съвременните реалности. Тезите на автора са израз на етноцентрично проучване и обяснение на историческия процес. Затова той премълчава или тълкува едностранчиво и тенденциозно редица исторически факти, прилагайки „двоен стандарт“ в изгода на претендираната „национална кауза“. Представяйки Румъния единствено като защитник на справедливи национални интереси и като миротворчески фактор, а България – като експанзионистична сила, румънският историк дава израз на една предубеденост, която вероятно обслужва добре определена политика, но може да бъде само лош съветник при всяко историческо изследване.

Съдържанието на книгата не променя и дори затвърждава статуквото в румъно-българския историографски спор. Защото необходимото и налагано от съвременните реалности „помирение“ в сферата на общата история минава задължително през прочитането на всички нейни страници, колкото и „неприятни“ да са те за едната или за другата страна.

Благовест Нягулов

¹² Вж. М. Тодорова. Балкани, балканизъм. С., 1999, с. 479.

**ТАТЯНА В. ВОЛОКИТИНА. „ХОЛОДНАЯ ВОЙНА“
И СОЦИАЛДЕМОКРАТИЯ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ 1944-1948 гг.
(ОЧЕРКИ ИСТОРИИ). Москва, 1998. 223 с.**
**ТАТЯНА В. ВОЛОКИТИНА. „СТУДЕНАТА ВОЙНА“
И СОЦИАЛДЕМОКРАЦИЯТА В ИЗТОЧНА ЕВРОПА 1944-1948 г.
(ОЧЕРЦИ ПО ИСТОРИЯ). Москва, 1998. 223 с.**

Руската историчка Татяна Викторовна Волокитина е добре позната и се ползва със заслужен авторитет сред българските си колеги. Тя е дългогодишен приятел на нашата страна, и със своята активна дейност като изследовател, документалист и редактор за развитието на двустранното научно сътрудничество успя да се наложи като един от изявените българисти в чужбина и като най-добър специалист в Русия по проблемите на съвременната политическа история на България.

Т. В. Волокитина започва творческата си кариера и е избрана за старши научен сътрудник в Института по славяноведение и балканистика към Руската академия на науките. По традиция този институт е основен център и на руската българистика. Кандидатската дисертация и част от публикациите на Т. Волокитина са посветени на политическата история на България през първите години след Втората световна война. Тези изследвания представляват безспорен научен принос както за руската, така и за българската историография. Именно те утвърждават своята авторка като авторитетен специалист по най-нова българска история.

Настъпилите през последното десетилетие промени в организацията и приоритетите на руската историческа наука налагат определен отпечатък и върху дейността на сътрудниците от Института по славяноведение и балканистика. Понастоящем той е само Институт по славяноведение, а балканистичните проучвания се прехвърлени към Института по обща история към РАН. България се запазва като обект на научен интерес преди всичко в общия контекст на Източна Европа. Освен това, в началото на 90-те години се наблюдава чувствително либерализиране на режима на ползване и публикуване на документите от богатите московски архивохранилища. Разсекретяването на големи масиви от изключително важни източници даде съществен тласък както на историческите изследвания, така и на документалните публикации. Съзнавайки значението на съхраняваното в Москва документално богатство, руските историци успяват още преди да се затегне отново режимът за неговото ползване да публикуват цяла поредица от солидни сборници с документи, разкриващи различни страни от политиката на бившата суперсила и на международното комунистическо движение.

Т. В. Волокитина също взема дейно участие в тази усърдна работа по издаването на документални сборници. Тя ръководи редколегията на двутомника „Източна Европа в документите на руските архиви 1944 -1953“, първият том от който излиза от печат през 1997 г., а вторият през следващата година. В двата тома са подбрани множество интересни документи, които помагат да се осветлят по-вярно съществени моменти от историческите процеси, протичащи в годините непосредствено след Втората световна война

както в Източна Европа като цяло, така и в отделните страни. В края на пролетта на 1998 г. Т. Волокитина защити блестящо втория си дисертационен труд на тема „Социалистическите и социалдемократическите партии в политическата палитра на Източна Европа 1944-1948 г.“ и бе удостоена с научната степен доктор на историческите науки.

Всъщност излязлата от печат в края на 1998 г. монография „Студената война“ и социалдемократията в Източна Европа 1944-1948 г. (Очерци по история)“ е близка по проблематика и съдържание до докторската дисертация на Т. Волокитина. Тя е издадена като самостоятелна книга от поредицата „Руска историческа библиотека“, приложение към списание „Исторически архив“. Отговорен редактор на изданието е докторът на историческите науки Г. П. Мурашко.

Авторката на монографията много добре е изяснила актуалността на избраната от нея тема. Политическите събития в страните от Източна Европа на границата между 80-те и 90-те години бележат края на определен етап от тяхното развитие. Тежките условия на прехода към демокрация стимулират популярността на социалистическите идеи като определен антипод на комунистическите. В региона се възбуждат бившите социалистически и социалдемократически партии със своите идеологически програми. Всички тези обстоятелства поставят пред изследователите актуалната задача да проучат техните платформи, а също така да анализират външните и вътрешните причини, довели до победата през 1948 г. на комунистическата алтернатива.

Темата за историята на социалдемократията в Източна Европа от края на Втората световна война до нейното практическо ликвидирание през 1948 г. досега не е била обект на самостоятелно проучване. Разработването на подобно обобщаващо изследване беше невъзможно без документите на бившите съветски архиви. Социалдемократията в региона остана дълго време в периферията на вниманието на съветската историография и поради погрешния методологически подход. На нея се гледаше като на второстепенно разклонение на работническото движение, без особено значение и собствен облик. Ролята ѝ се оценяваше единствено през призмата доколко тя е способна да се адаптира към идеологическите концепции на комунистите и да се приобщи към процеса на формиране на доминираните от тях единни работнически партии.

Аргументацията на книгата е убедителна защото се основава на богат фактологически материал. Въвеждането в научен оборот на неизвестен, изключително важен за проучването на най-новата история документален материал от руските архиви е и една от главните задачи, които си е поставила самата авторка. В работата са използвани архивни документи от основните федерални хранилища – Руския център за съхранение и изучаване на документи по най-нова история (РЦХИДНИ), Архива на външната политика на Руската федерация (АВП РФ), Архива на Президента на Руската федерация (АП РФ), Държавния архив на Руската федерация (ГАРФ) и Централния архив на Министерство на отбраната на Руската федерация (ЦАМО РФ). Т. Волокитина е работила в архивите на България и Полша. В труда си тя е използвала и други важни източници, каквито са периодическите издания на социалистическите партии.

Авторката обосновава убедително хронологическите рамки на своето изследване. Разработката обхваща периода 1944-1948 г., когато властта в страните от Източна Европа в лицето на националните фронтове се осъществява коалиционно. През този период все още съществува многопартийна система, отличаваща се с изострена борба за власт между различните политически сили. През преломната 1948 г. комунистическата партия налага своя монопол във властта, социалистическата алтернатива е отхвърлена, а нейните носители слизат от политическата сцена. Възприетият от страните в региона курс към утвърждаване на съветския модел на социализъм оформя източния блок идейно-политически.

Отчитайки мащабността и многоаспектността на темата, Т. Волокитина е избрала жанра на очерка. Наред с документалното проучване на основните проблеми, тя съзнателно се ограничава с кратки оценки на общественно-политическата ситуация в страните от Източна Европа и с ескизното показване на най-важните преломни моменти. Структурно монографията е построена твърде сполучливо. В нея не липсват традиционните увод и заключение, а изложението е групирено в два раздела, първият от които съдържа четири глави, а вторият – три. Бележките към текста са изведени в края на книгата.

Авторката си поставя за основна задача да проследи развиващите се процеси в социалистическите и социалдемократическите партии на Източна Европа и позицията на съветското политическо ръководство по най-съществените въпроси на работническото движение. За целта тя проучва програмите на тези партии, трансформацията на социалната им база, хода на обединителните процеси, влиянието на съветския фактор върху вътрешнополитическите процеси в страните от региона. Авторката употребява термина Източна Европа в неговото геополитическо значение, но всъщност проследява съдбата на социалдемократическите партии в България, Унгария, Полша, Румъния, и Чехословакия. Съвсем съзнателно тя пропуска Югославия и Албания, тъй като споделя схващането, че в тези страни монополът на комунистическата власт е утвърден още в края на войната, и с това въпросът за преодоляването на разкола в работническото движение практически е решен.

Първият раздел предлага една панорамна картина на историята на социалдемократията в Източна Европа през втората половина на 40-те години. Специална глава от него е посветена на взаимоотношенията между социалистите от Западна и Източна Европа, на опитите на западноевропейската социалдемократия и преди всичко на Лейбъристиката партия на Великобритания да обедини работническото движение под платформата на „демократическия социализъм“, и да възстанови Социалистическия интернационал. Тук авторката за първи път цитира редица документи, разкриващи причините за неуспеха на това начинание. Въпреки че източноевропейската социалдемократия трезво отчита реалната ситуация и се стреми към сътрудничество със Запада, участието ѝ в коалиционни кабинети с комунистите се явява едно от основните препятствия. По тази причина на международната социалистическа конференция в Клатон, Великобритания (май 1946 г.) отсъстват българските и румънските социалдемократи, а на конференцията в Париж (август 1946 г.) е поканена само напусналата Отечественя фронт опозиционна социалдемократическа партия на К. Лулчев.

Въз основа на неизползвани дотогава архивни материали Т. Волокитина осветлява редица съществени детайли от динамично променящата се позиция на съветското ръководство по отношение на социалдемократията и на цялостната политическа система на Източна Европа. Тя изрично подчертава, че тази динамика се обяснява и е непосредствено свързана с измененията в международния ред. Авторката посвещава специална глава на плана Маршал, на реакцията на Москва и на новите политически реалии, настъпили в Европа през 1947 г. Тя отделя особено внимание на създаването на Коминформбюро и на възвръщането на сектантските оценки от 20-те години за социалдемократията, предопределили нейната политическа гибел в източноевропейските страни, обяснява документално демонтажа на концепцията за „националния път“ към социализма.

Вторият раздел от монографията проследява трудния път, който извървяват отделните социалистически и социалдемократически партии от Източна Европа през разглеждания период. Тяхната история е показана на фона на аналогичните общественно-политически процеси, протичащи в отделните страни от региона. Според авторката тези партии поемат ролята на определен балансър в политическия живот, стават изразители

на интересите и стремежите на тези слоеве от обществото, които не отхвърлят социалистическата идея, но не виждат възможност за нейната реализация в редовете на компартията. По традиция социалистическите и социалдемократическите партии заемат различно по значение място в политическата палитра на своите страни, като тежестта им в нея се променя и в зависимост от конкретните условия. Партията на полските социалисти и социалдемократическата партия на Унгария играят важна роля през цялото протекание на историята на двете държави през XX век. Дори и през следвоенните години те остават важен елемент в политическата система на Полша и Унгария. Обстоятелствата обаче ги принуждават да сменят тактиката си на сътрудничество с комунистите в демократическата коалиция и да преминават към конфронтация с тях. В същото време социалдемократическата партия на Чехословакия се намира в периферията на обществено-политическия живот. Тя получава исторически шанс да изиграе важна роля в историята на Чехословакия едва в дните на февруарската криза през 1948 г. Авторката обаче смята, че ръководството на чехословашката социалдемократическа партия не използва възможността, която съществува. В условията на Румъния и България, страни с традиционно силни и авторитетни селски партии, социалдемократията след войната се оказва разединена. В нейните редове се оформят опозиционните партии на К. Тител Петреску и на Г. Чешмеджиев – К. Лулчев. Разногласията сред социалистите достигат такова равнище, че левите сили в тези партии фактически способстват за постепенната ликвидация на политическата им самостоятелност. Повсеместно в страните от региона социалистите и социалдемократите се оказват отстранени от политическата сцена от стремително изкачващите се към монопола на властта компартии.

Със своите неоспорими научни приноси и преди всичко с въвеждането в оборот на обилен, нов документален материал от разсекретените руски архиви монографията представлява първото по рода си обобщаващо изследване за социалдемократията в Източна Европа. Нейната авторка демонстрира завидно познаване на политическата история на целия регион. Тя впечатлява с професионалното си умение да подложи изследваните проблеми на задълбочен сравнителен анализ, да открие специфичните национални особености и да предложи добре аргументирани обобщаващи изводи и характеристики. В работата е проявено и своеобразно методологическо новаторство. Преодолявайки наложените стереотипи в съществуващата руска историография, Т. Волокитина убедително доказва, че социалистическите и социалдемократическите партии играят съществена роля в обществения и политическия живот на страните от региона. Разработвайки една многоаспектна проблематика, тя често докосва и изразява своето мнение по редица въпроси, които са все още неизяснени и дискусийни. Някои от тях могат да предизвикат и възражения, но това само доказва необходимостта от нови документални прозвания върху този кратък, но особено динамичен период от близкото минало.

В книгата са приведени множество неизяснени данни и са изяснени редица съществени моменти не само от развитието на социалдемократията у нас, но и от най-новата история на България. Без да е нарушен балансът в изложението, може да се каже, че представянето на политическата съдба на българската социалдемократия дори представлява определен акцент в труда. За това допринася както добрата професионална квалификация на авторката, така и възможността ѝ да работи в нашите архиви. Със своята солидна научна и познавателна стойност книгата на Т. В. Волокитина представлява определен интерес както за специалистите, така и за по-широката читателска аудитория в България.

Господинка Никова

**МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ „БЯЛАТА ЕМИГРАЦИЯ
И БЪЛГАРСКИЯТ КУЛТУРЕН ПРОЦЕС“**

Международна конференция под същото заглавие бе проведена на 23 и 24 септември 1999 г. в София по инициатива на Институт по история при БАН и Руския културно-информационен център. Благодарение на спомоществателството на фондация „Отворено общество“, в конференцията взеха участие над 60 учени, сред които гости от Русия, Украйна и Сърбия. Присъстваха и потомци на белоемиграцията у нас като Елисавета Ив. Аначкова (внучка на проф. П. М. Бицилли), Анна Прахова (внучка на проф. В. Мякотин), Лили и Сергей Шишови, Леонид Ратиев, г-н Хоткевич и др. Заседанията протекоха в четири секции – „История“, „Литература“, „Култура“ и „Религия“. В рамките на конференцията бяха представени и две новоизлезли книги: том I от документалната поредица за бялата емиграция, съдържащ мемоарите на княз Ратиев „То, что сохранила мне память“ и монографията на Л. Спасов „Врангеловата армия в България 1919-1923 г.“

В пленарния доклад на Л. Любенова и Г. Рупчева са очертани основните историографски и извороведски проблеми на тематиката у нас. Наблегнато е както на слабата разработеност, така и на отражението на политическата конюнктура върху досегашните проучвания. Проследени са динамиката на хронологията в публикациите, параметрите на тематичния обхват, сериозните проблеми с комплектуването на лични и семейни архиви. Изказана е увереност, че у нас има достатъчно професионални кадри, които могат да разработват с успех тази сложна интердисциплинарна тематика.

Ал. Лунин се спря на взаимоотношенията на руската емиграция с българските държавни и обществени институции. Той засегна въпроса за терминологията и свърза проблема за емиграцията с руските военнопленници от войната. Като подчерта събирането на значителни помощи от различни слоеве на българското общество, той се спря и на държавните субсидии, формирането на благотворителни комитети, промяната в българското законодателство с цел трудоустройването на емигрантите. Авторът констатира, че с изключение на периода от 1919-1922 г., когато има известен международен натиск върху България – всички останали инициативи в полза на бежанците са изключително български.

Въпросът за руската емиграция и българската държава бе разгледан и в статията на Цв. Кьосева. Тя засегна някои методологически въпроси и за разлика от останалите автори обхваща един обширен период до края на 50-те години на XX в. Тя се спря на статута на емиграцията, социалната ѝ осигуреност, уникалното явление на приравняване на руските гимназии с българските, както и на тенденцията наложена от Обществото на народите за постепенна натурализация на бежанците. Периодът след 1944 г. авторката характеризира като ликвидация на руското малцинство у нас чрез конфискации на имущества на организации, интерниране и прекратяване на Нансеновия статут.

Процесите на адаптация на бежанците са проследени по-обстойно от М. Йованович. Макар да не познава проблемите в България в детайли, авторът прави инте-

ресни аналогии с положението в Сърбия и останалите балкански държави. Той отчита и редица специфични особености на приема на бежанците в България като спомена от Освободителната война, липсата на насилствена асимилация, каквато има в Румъния и Полша.

Сред малкото разработки извън традиционния период 1919-1923 г. спада докладът на Л. Ревякина. Тя се сприя на въпроса за съветската легация в София и бялата емиграция през 1934-1944 г. Изхождайки от клаузата в съветско-българското споразумение за възстановяване на дипломатическите отношения, според който двете страни се задължават да не поддържат враждебни организации и неформални правителства – авторката разглежда такива съществени въпроси като опитите за подновяване на репатрирането, натиска на българското правителство над РОВС и т. н. Тя се сприя на деликатните и комплицирани въпроси за контактите на емиграцията с посолството, шпиономанията, помощта на руските емигранти за разузнавателни цели срещу български и германски военни обекти, сложната позиция на украински националистически организации. Напълно обективно са разгледани и процесите непосредствено след 9 септември 1944 г. като интернирания, изселване, репатриране или приобщаване на част от емиграцията към новата съветска колония. Изследването е направено въз основа на задълбочено познаване на документи от наши и руски архиви.

Независимо от стесняващите тематични рамки на конференцията в границите на културните процеси, военната тематика, която засяга най-многочислената емигрантска маса у нас, също не беше подмината. Н. Масленикова разкри образа на руските офицери в творчеството на писатели-белоемигранти. Тя съсредоточи вниманието си върху ген. Врангел, направи паралел с положението в Сърбия и показва стремеж да се докосне до духовния свят и национално самосъзнание на военното съсловие.

Д. Зефиоров потърси връзката между военните белоемигранти, руските военни традиции и българската армия. Той подчерта еднозначното положително отношение на българската общественост и политическите сили към ветераните, участници в Освободителната война след емигрирането им.

Л. Спасов показва още веднъж, че е един от най-добрите познавачи на военната проблематика. Той отхвърли редица конюнктурни и преднамерени тези, които съществуват в българската историография по отношение на Врангеловата армия. Авторът умело разглежда вътрешните взаимоотношения между управляващите и емигрантите на фона на сложните международни сблъсъци на интереси.

От останалите белоемигрантски групи доклади бяха прочетени за медиците, сред които са имената на Г. Рейн, Вл. Воробьов, В. Завялов, А. Медведев, Ал. Черевков, Ал. Манковски и талантливия хирург д-р Р. Ю. Берзин (колективната работа на П. Иванова, Д. Минчев и Мх. Апостолов); за приноса на белоемигрантите в научно-техническата област (Мл. Цонев). В. Москаленко и Е. Хакова наблегнаха на украинската емиграция, сред която се откроява името на проф. М. Парашчук. Те посочиха основните причини, поради които тази част от емиграцията не се обособява релефно. Според мен появата на подобно изследване е белег не само за непознатата доскоро толерантност към неруските народности, но и сериозен признак, че е назрял моментът за проучване на етнонационалния състав на белоемиграцията.

Д. Даскалов очерта професионалния и културен профил на емиграцията през първите години, като наблегна основно на количествените характеристики. И тук той отстоява тезата си за липсата на политически живот сред емиграцията, поради доминацията на военните. За съжаление не само у нас има известно смущение към тази комплицирана проблематика. Българската историография обаче рано или късно трябва да разкрие обективната кар-

тина на политическите течения сред емиграцията. При очевидния факт, че е налице не икономическа, а политическа емиграция – просто е невъзможно въпросът за политическите възгледи на пребиваващите у нас емигранти да се заобикаля и в бъдеще.

В този ред на мисли трябва да се отбележи докладът на П. Димитрова за евразийството в България. За съжаление авторката се спира главно на житейския път на видни представители като Н. Трубецкой, Г. Флоровски, П. Савицки, П. Сувчински и др., както и на публикациите им у нас дори след реемигрирането им в Западна Европа. Слабо е засегнат въпросът за идейните им различия, както и все така непроучените и досега моменти от раждането на евразийството у нас.

М. Галанова прави опит да представи събирателния образ на руския белоемигрант в българското колективно съзнание. Тя посочи деформациите в първичната представа в резултат от политическите негативи в българо-руските отношения след Освобождението. Разработката би спечелила много, ако общотеоритичните постановки отстъпят място на по-конкретен изворов материал.

В работата на секция „Литература“ заслужава да бъдат отбелязани няколко доклада. Р. Русев проследи руското емигрантско „присъствие“ в българския литературен живот през 20-те години на ХХ в., като отбелязва, че това е сложен двустранен процес. Опирайки се на авторитети като Б. Пенев, Д. Габев, Вл. Василев, Ас. Златаров, той констатира обективните им наблюдения на съвременници, които наред с позитивните оценки, изказват и редица критични мнения. Повишеният творчески интерес на руските творци към явленията в българската история и литература авторът обяснява не само със стремежа за удобна адаптация, но и със силния респект към достиженията на родната ни култура. Той обръща внимание както на затворената система за съхраняване на националната идентичност на емиграцията,

така и на възможността на българската литература да излезе на световния пазар чрез руската преводаческа дейност.

Съчетание на строго професионален поглед към научната работа на видния русист А. П. Евдокимов, с живото чувство на съпричастие и личен спомен, стои в основата на изследването на Цв. Йотов. Трудно е да се каже кое преобладава в неговия разказ – дали точната портретна характеристика, изградена върху официална документация, или живо предаденият колегиален дух в руската катедра в обкръжението на чуждия лектор. Статията завършва с един искрен апел към новото поколение да бъдат издирени и съхранени не само архивите на Евдокимов, но и на останалите емигранти-русисти.

Т. Шамрай направи изключително специализиран анализ на някои текстуални и дискуссионни особености на съчиненията на ученици от Шуменската руска гимназия, поместени в сборника „Дети русской эмиграции“. С вещина и умение авторката се спира на жанровите особености, търси фабулата, следваща динамиката на събитията, анализира езиковите средства. Благодарение на автентичността на свидетелската информация това уникално литературно наследство, според Шамрай, има изключителна перспективност с оглед на бъдещи историко-лингвистични проучвания.

На фона на многоаспектните доклади особено място заема онези, посветени на живота и творческия път на отделни видни интелегенти. М. Велева се сприя на слабо познатия професор по Източна Европа Венедикт Мякотин. Макар акцентът на работата да е поставен върху престога на учения в България, авторката се сприя и на участието му в обществения живот на Русия. Анализирайки педантично многобройните му лекционни курсове, както и известния му учебник по „История на Русия“, М. Велева сполучливо търси отражението на политическите възгледи на Мякотин върху историческите му трудове. Изложението е доста раздвижено, както

поради нескритото лично отношение на авторката, така и поради използването на спомени на негови съвременници и материали от семейни архиви. На път е да се реализира и апелът ѝ за „връщане към живот“ на В. Мякотин, чрез изработването на био-библиография. Благодарение на усилията на неговата внучка Анна Прахова, е предоставена за печат библиография, която макар и непълна, е добра основа за бъдещи проучвания.

Ал. Тончев се спря на един от най-проучваните и преиздавани руски учени у нас – П. М. Бицилли. Той проследи аналитично понятието „исторически синтез“ в творчеството му и стремежа на учения да осмисли онова висше начало, което Бицилли отчаяно търси. Написана изключително върху труда „Очерки теории исторической науки“, статията би могла да стане добра основа за по-нататъшно проучване на метода на работа и духовния мир на този забележителен историк.

М. Тачева проследи съдбата на друг изтъкнат историк – проф. М. Ив. Ростовцев. Макар да е член на БАН, той никога не е пребивавал в България. Авторката анализира онези негови трудове по стара история, които имат пряко отражение върху развитието на тракологията у нас.

Великолепният преводач, поет, белетрист и драматург А. М. Фьодоров бе предоставен от Н. Гичева. Тя разгледа неговото впечатляващо по обем и жанрово разнообразие книжовно наследство, съставянето на „Антология на българската поезия“, събирането на български народни песни. Непонятен обаче остава призивът на авторката, че дълг на българските изследователи е да издират, изследват и публикуват цялостното му творчество при положение, че самата Гичева съобщава за предаването на личния фонд на Фьодоров на съветския фонд на културата от приемната му дъщеря Л. Шулц. Подобно неадекватно поведение на наследниците на белоемигрантите изобщо не е изолирано явление и докато тази практика за разпиляване и разпродажба на лични сбирки продъл-

жава и до днес – българските учени не само че нямат никакъв морален дълг, но са в пълна невъзможност да разработват редица аспекти на тематиката.

Житейската и творческа съдба на двама известни художници – Н. Ростовцев и С. Шишов, бе разкрита в докладите на А. Филева и Г. Рупчева. Докато първата авторка се спира главно на сюжетите, формите, моделирането, подходът на Рупчева е преимуществено исторически. Тя акцентира върху професионалното израстване на Шишов и влиянието на политическите промени в Русия и България върху творческия му път. Особено ценни са податките за личния семеен архив на Шишов, който авторката е проучила изцяло.

Й. Янева е избрала за обект на своето проучване музикалния деец от Шумен К. Могутин. Въз основа на личния му фонд тя разкри неизвестни страни от биографията му и особено активната му дейност в града. А. Дертлиева остана вярна на вече трайния си изследователски интерес към личността на Н. Масалитинов. Тя се спря на усилията му за създаване на Драматична школа по системата на Станиславски, застъпи становището, че Масалитинов изгражда собствен метод на работа. Нови моменти са разкриването на тясното сътрудничество между Масалитинов и Н. Лилиев; значението на руския режисьор за налагането на българската драма на софийска сцена и опитът той да бъде характеризирани и като актьор. За жалост авторката избягва деликатния въпрос за политическата метаморфоза на Масалитинов след 1944 г., с което обективността и научният подход само биха спечелили.

Далеч по-многопланово бе проучването на Ек. Даскалова за руските театрални дейци в България. Тя приведе нови материали, предоставени ѝ от Таня Масалитинова. В анализите си авторката стига до извода, че е налице доминация на руската класическа драма на българска сцена. Очевидно разработката на проблематиката ще бъде продължителен процес, в който специализираните оценки ще се избистрят

постепенно. Същата констатация е валидна и по отношение на въпроса за мястото и ролята на емиграцията в развитието на българската кинематография. На конференцията бяха изслушани два доклада по темата – на Н. Милев и на Ал. Янакиев. В тях с основание се подчертава, че киното няма онези постижения, на които се радва театърът, тъй като то е твърде скъпо изкуство. Н. Милев с основание се противопоставя на преднамерената теза за провинциалност на българската култура в онези години и подчертава наличието на наша европейски образована интелигенция. И в двата доклада пролича недостигът на документални свидетелства – обективна трудност, с която изследователите очевидно ще се сблъскват и в бъдеще.

Доста внушително бе участието на колеги от музеите и архивите от цялата страна. Техните съобщения, посветени на отделни личности или емигрантски групи в даден регион, разкриха особено важен документален материал. От такъв характер са докладите на К. Дашева за белоемигрантите в Пиринския край; на Мл. Сираков и Кр. Чакърова за Родопския район; на Г. Керелски за учителите в Кюстендилската гимназия, сред които срещаме имената на видния богослов М. Поснов, на юристите А. Евдокимов и А. Климов, на филолога Ив. Абрамитов. Написани въз основа на новоиздирени архивни материали и спомени, тези и други подобни на тях доклади поставят началото на краеведските проучвания за белоемиграцията в България.

С особено фактологично богатство се отличават статиите, посветени на отделни архивни колекции, които досега не са били обект на археографска оценка. Докладите на Д. Илиева, Д. Билярска, О. Пунев, Н. Ангелова разкриват пунктуално личните и общи фондове в Научния архив на БАН, ЦДА, ДА-София и колекциите в музея „България и славянският свят“, в които се съхраняват документи за бялата емиграция. Авторите отделят специално внимание на оригиналните творби и ценните

автографи – издирени и съхранени в резултат на дългогодишна събирателска работа. Твърде атрактивно бе експозето на Л. Цветкова, която се спря на фотографските свидетелства за емиграцията, съхранявани в ЦДА. Коректно и обективно тя постави въпроса за липсата на снимков каталог в архива, за отсъствието на богати фотодокументални колекции и за затрудненията при идентифицирането на наличния снимков материал. Щастливо хрумване на колегите бе да покажат на гостите и участниците на конференцията уникалния „Албум на Врангел“, който Л. Цветкова коментира обстойно. Въпреки отсъствието на диaposитиви, досегът с автентичния материал гредизвика непринудено емоционално въздействие.

Засиленият напоследък интерес в историографията към църковната тематика се почувства и на конференцията, което позволи да се обособи отделна секция „Религия“. Логично бе да се очаква, че предложените доклади ще визират предимно живота на отделни духовни лица, тъй като организационните центрове на Руската задгранична църква са извън България. Три от докладите засягат архипастирската дейност на владиката Серафим (Соболев) – управляващ емигрантските православни общини у нас. А. Новикова акцентира върху борбата му срещу учението на Дънов, икуменизма и руските масони, както и противопоставянето му на прогерманските настроения сред емиграцията по време на Втората световна война. Пресилено е становището на авторката, че схизмата е вдигната през 1945 г. благодарение на неговото ходатайство пред съветските окупационни части. Интересни са коментарите ѝ върху проповедническата дейност и богословските трудове на владиката Серафим.

Строго професионален е погледът на Ив. Латковски върху едно от богословските съчинения на Серафим – „София – Премъдрост Божия“. Авторът застава изцяло зад тезата на руския богослов, че софианството е ерес, близка до арианството и приема определението на софисологията

като гностическо учение. Латковски защитава разбирането за София като тъждествена с Второто лице на Пресвета Троица и смята за погрешно мнението, че църквата „Св. София“ в столицата е посветена на известната мъченица.

Е. Бондарева също се спря на трудовете на архиепископ Серафим, като наред с това проследи историческата съдба на Русия в трудовете и на други йерарси в емиграция, сред които тези на митрополитите Антоний Храповицки и Анастасий Грибановски. Авторката приема тезата на Н. Струве, че висшите културни достижения на емиграцията са предимно в религиозното творчество. Този сложен духовен процес тя нарича „закъсняло възраждане“, което макар да създава най-зрелите плодове на руската философска мисъл, не е в състояние да спре „злото“ в Русия. Интересно е наблюдението на Бондарева върху факта, че духовенството дава най-много жертви в Русия и най-малко емигранти.

Епископ Евлогий обобщил резултатите от своята старателна събирателска работа в доклад за руските лектори в Пловдивската духовна семинария. Той говори за протоиерей М. Шишкин, М. Калнев, Ив. Чаусов, проф. М. Поснов и др. Л. Савова очерта жизнения и творчески път на протопрезвитер Г. Шавелски, архим. Тихон, доц. С. Троицки, протоиерей Ал. Рождественски. Най-големият руски богослов у нас – проф. Н. Глубоковски, бе обект на проучването на Ив. Желев. Той проследи заслугите му за основаването на новозаветното богословие в България, както и ранните му книжовни интереси към старата българска история. Определено може да се твърди, че проучването върху творческото наследство на руските православни йерарси, емигрирали у нас, тепърва предстои да бъде изследвано. В тази насока могат да се очакват позитивни резултати единствено, ако към тематиката се подходи задълбочено и аналитично, а не формално чрез библиографско изреждане на публикациите им.

С особена лична съпричастност епископ Гавраил Макариополски поднесе доклада си за руската подвижничка на благочестието схигумения Мария. Описвайки превратностите в необикновения ѝ живот, той проследи емигрантския ѝ път из Франция, Сърбия, Румъния и установяването ѝ в манастира „Св. Параскева“ край Банкя. Докладът съдържа голяма извадка от личните спомени на неговата духовна майка и наставница.

Няколко участници спряха вниманието си на периодичните и други издания на емиграцията в България. И. Петров проследи руските емигрантски издания в Шумен – главно популяризаторската дейност на видния педагог Ал. П. Дехтерев. Г. Венглевска обяви темата си за „Периодичният печат на руските емигранти в България“, но всъщност поднесе твърде скромнен коментар само на няколко издания. Руската емигрантска журналистика в България проследи и М. Златева. Тя класифицира тематично и жанрово отделните статии от периодиката, водещите имена на редактори и дописници и се спря на причините за краткия живот на изданията. А. Златева предпочете един доста оспорван въпрос – за опозиционния печат и белоемигрантите в периода 1919-1923 г. Тя подложи на критика досегашния подход да се оценява еднозначно цялата опозиционна буржоазна преса като проврангелска. Невъзможността в един кратък обем да се подплатят наблюденията с убедителната фактология показа, че по тази интересна тема тепърва предстои да се работи.

Ал. Борзенков се спря на основните трудове и преводни издания у нас на известния свещеник, богослов и публицист Григорий Петров. Й. Мороз разгледа кореспонденцията между Н. Рубакин и Ив. Дуйчев. Тези два доклада засягат личности, които са емигранти извън България, но имат известно отношение към българския културен процес.

Л. Владева анализира освен журналистическата и литературната дейност на

белоемиграцията у нас. Тя приведе примери за лична творческа близост между Ст. Чилингиров и Ал. Фьодоров, К. Балмонт и Ем. Попдимитров. При подобен род изследвания най-силно се усеща нуждата от интердисциплинарен подход.

Строго изследователските доклади бяха оживени и от няколко спомена. Ю. Белий от Украйна – бивш войник от съветската армия в България през 1944 г., разказа за запознанствата си с княз Николай Лобанов-Ростовски, П. Бицилли, княз Ливен, княз А. П. Мешерски. Т. Паспалеева описва трагичната съдба на актьорската фамилия Базилевич, за чиито членове тя пази мил и топъл спомен. Дългът към предците е провокирал А. Рошковска да поднесе съобщение, изградено върху спомени и семейни архиви, за своя род. Болката от носенето на тежкия кръст на белоемигранта през тоталитарния период напомни за превратностите в съдбата на останалата емиграция.

Подобно на други конференции, при които липсва предварително редуциране на докладите, и тук имаше съобщения с претенциозни заглавия, които далеч не покриват тясното им съдържание. В едно от тях дори се твърди, че „Руска София“ приличала на онзи древен период, в който класически образованите византийци, емигрирайки в Италия, поставили началото на европейския Ренесанс. Вместо задълбочено проучване на приноса на емиграцията в духовния живот на България се поднесоха кратки био-библиографски справки на случайно подбрани интелектуалци. Не липсваха и статии, в които разработката на белоемигрантските проблеми започва с дейци като М. Драгоманов и П. Милюков или с аналогии за образа на „Дядо Иван“ и трайния му отпечатък в българското политическо съзнание при възприятието на сборния образ на белоемигранта у нас. Израз на понижено национално самочувствие личи в много от проучванията, които подхождат към въ-

проса за културните влияния само еднопосочно – от руската към българската духовна сфера. Забелязва се и наличието на типичен „конгресен“ подход – щом има зададена тема, тя трябва да се разработва задължително като поръчкова. В подобни изследвания изобилстват празните констатации за сметка на задълбочено проучване на изворите. Със задоволство може да се отбележи, че опитите за налагане на нова конюнктура не са преобладаващи. Те са специалитет главно на автори, които доскоро са разработвали тематиката в духа на старата партийна доктрина. Като цяло обаче много доклади страдат от липса на обективност в оценката. Това се дължи на дребнотемното, на силно завишената склонност към маркиране на проблемите без дори да се проучат фактологично. Всичко това обаче е неизбежен етап по пътя на задълбочаването на проучванията в нашата историография. За участниците стана очевидно, че без да се изследва в дълбочина изворовата база е рано да се пристъпва към обобщения и генерализации. Все още е далечно времето за написване на цялостна история на бялата емиграция в България, а подобни многолюдни конференции не спомагат особено за това. Именно защото темата за бялата емиграция е интердисциплинарна, тя трябва да се разработва от тесни специалисти, които имат трайни, а не спорадични интереси към нея. Недопустимо е тематиката да бъде използвана като конюнктурен еталон за научна лоялност. На дневен ред е наложителното създаване на специализиран център по емигрантология, който да корординира усилията от досегашната затвореност на тематиката и поставянето ѝ на нейното естествено реално място – като звено от международния обмен на информация за емиграцията по света.

Лизбет Любенова

НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ В ГАБРОВО „ПРАВОСЛАВНО-ХРИСТИЯНСКИ ТРАДИЦИИ. БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА И РУСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА“

На 14 октомври 1999 г. в Габрово се проведе научна конференция, посветена на православните ценности, свързани с историята на културните взаимоотношения между България и Русия. Организатори на конференцията бяха Историческият музей в Габрово, Дружеството на приятелите с народите на Русия и ОНД – Габрово и ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново. Официални гости на конференцията бяха великотърновският митрополит Григорий и представителят на Руската православна църква протоиерей Александър Карягин. Двамата клирици поднесоха приветствени слова пред участниците в конференцията. Слово произнесе и н. с. Татьяна Цанкова – председател на комисията по културата в Габрово. Присъстваха и представители на Националния музей по образованието в Габрово.

Научен ръководител на конференцията бе доц. д-р Невяна Дончева-Панайотова от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Тя изнесе пленарен доклад на тема: „Българо-руското културно общуване и православно-християнските традиции в Югоизточна и Източна Европа.“ Н. Дончева изтъкна средновековното православно влияние върху Русия, осъществено по линията на исихастките традиции чрез св. Киприан и преп. Григорий Цамблак. След последователното падане на Рим и Константинопол (Втори Рим) за трети Рим претендира Солун. Негов покровител е св. Димитър. След победата на св. Григорий Палама в дискусиата с Варлаам и Акиндин, исихазмът става основна доктрина на православие в Югоизточна Европа и цяла Русия, като достига до Литва. След падането на Солун шафетата на Третия Рим

се поема от Второто българско царство. Асен и Петър издигат храм на св. Димитър в подножието на Царевец и Трапезица и от този храм започва въстанието, чрез което се постига възстановяването на българската държава. Полагат се основите на Второто българско царство, което претендира вече за Трети Рим. Сам св. Димитър се смята за покровител на въстанието и на Третия Рим. След падането на България под турско робство българските монаси емигрират в Русия и отнасят със себе си идеята за Третия Рим. Оттогава до днес Москва дори в тоталитарно време претендираше за Трети Рим. Това е един процес на разпадане на Римската империя и опити за възстановяване на духовното величие на европейската култура. Още във Втория Рим (Византия) културата вече е славяно-византийска. В Солун (Тесалоники), Търновград и Москва тази култура е с доминацията на славянския елемент.

Невяна Дончева изтъкна, че още от Първото и Второто българско царство приобладва православно влияние от България към Русия. Едва през Българското възраждане посоката на въздействие се изменя и руската православна традиция започва да влияе върху Българското възраждане. В България се пренася руска богослужерна книжнина. В православните семинарии и духовни академии се обучават видни българи: Йоаким Бакалов, Васил Друмев, Иван Гюзелев и др.

Доклади изнесоха Росен Йосифов, Венета Г. Козарева, Даниела Цонева, Красимира Чолакова, Емилия Серафимова, Мая Вапцарова, Илиана Шулекова, Калин Пенев, Петър Тоцев – всичките от Габрово, а от В. Търново – Юлия Денчева (Дър-

жавен архив), доц. д-р Росина Данкова (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“), гл. ас. Стоян Долапчиев (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“), доц. д-р Евлоги Данков (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“).

Особен интерес предизвика проблемът за средновековните кръстове-енколпиони от фонда на Историческия музей в Габрово, свързани с аскетическата традиция в духовния живот. Впечатляват кръстовете-енколпиони с „птиче око“ в центъра или в четирите края на кръстовете от средновековния Батошевски ставропигален манастир. Ктитор на този манастир е цар Михаил Асен (средата на XIII в.). От това време е средновековен надпис върху камък, от който личи, че царят подарява на манастира три села: Батошево, Витен и Рибаре. Изображението на птиче око включва представата за небесната йерархия, обхващаща три по три степени, общо девет степени. Оттук става ясно, че върху манастира има силно влияние схващането за небесната йерархия на Дионисий Псевдо-Ареопагит. Тази йерархия е в основата на философията на Търновската книжовна школа, която е имала влияние върху Батошевския манастир.

В специален доклад беше представена историята, свързана с кръста на Лазар Бокша и опитите за неговата реконструкция. На конференцията бе обърнато специално внимание на вноса на руски богослужбени книги и тяхното разпространение в габровските манастири, проследено беше руското влияние върху възрожденската иконография. И до днес в габровските църкви се пазят руски икони заедно с църковна утвар, получени предимно през Възраждането. Особено силно изразено е руското влияние в Соколския манастир. Руската емиграция също е оказала своето влияние върху габровските църкви след 1918 г.

Интерес предизвика докладът за митрополит Климент Браницки (Васил Друмев) като възпитаник на Киевската духовна академия и утвърждаването на православната духовност в България. Изтъкнато бе влиянието на нашия духовник върху превода на „Кратка повест за антихриста“ от Вл. Со-

ловъев (написана през 1900 г. и преведена почти веднага – 1901 г. – на български език) и бе обосновано мястото на философията (в т. ч. и на нравствената) за духовното израстване на православния християнин.

Особено убедително влиянието на богословските традиции върху подготовката на клирици в България се осъществява чрез Йоаким Бакалов (1862-1952). Той е възпитаник на Киевската духовна академия и получава титлата „Кандидат на богословието“ през 1888 г. Ректор е на две семинарии – в Самоков и София. Обучавал е над 30 випуска богослови по история на философията в традициите на християнския неоплатонизъм. Преводач е на две Кратки истории на философията (Н. Страхов и И. Соколов). Превежда „Начални основания на философията“ (I и II част) от Кудрявцев. Това е първият учебник по философска пропедевтика в България. Преди 100 г. той отпечатва и първата „Омилетика“ (църковна реторика). Според нея църковното слово трябва да включва пет основни елемента (подобно на житията): 1. Встъпление (включва мисли, които насочват към предмета); 2. Предложение (в него се определя предметът на словото); 3. Разчленяване на предмета и структуриране на частите; 4. В четвъртата част се извършва изследването на всяка от разчленените части (анализ, синтез, индукция, дедукция) и се реализират доказателствата; 5. Накрая се правят изводи и препоръки с оглед всеобщото съпричастие към висшите цели на разума и вярата. Йоаким Бакалов започва отпечатването на учебник по История на философията през 1895 г., а Иван Георгов отпечатва първия том от своята „История на философията“ през 1926 г. Поради това Йоаким Бакалов би трябвало да се смята за основоположник на систематичното изучаване на история на философията.

По време на конференцията бе открита изложбата „Старопечатни книги и ръкописи в Габрово“.

Евлоги Данков

БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУЧНА КНИЖНИНА ПРЕЗ 1999 ГОДИНА

История на България

Общи съчинения

А р г а т с к и, В. Военна история на България 681-1945. В. Търново, 1999. 230 с.

И р е ч е к, К. История на българите. Ред. П. Петров. С., 1999. 618 с.

К у м а н о в, М., Т. Н и к о л о в а. Политически партии, организации и движения в България и техните лидери. 1879-1999. Кратък справочник. С., 1999. 273 с.

М ъ н р о у, У. България и нейният народ. С., 1999. 346 с.

Р а ч к и, Ф р а н њ о. История на България. Увод, текст, превод от хърватски и коментар Р. Божилова, И. Божилов. С., 1999. 250 с.

Die Bulgaren und Europa von der Nationalen Wiedergeburt bis zur Gegenwart. S., 1999.

Българските земи в древността

А л а д ж о в, Ж. Паметници на прабългарското езичество. С., 1999. 44 с. + 72 с. ил.

А н г е л о в, А. Марцианопол. История и археология. Варна, 1999. 63 с.

Е ф т и м о в, Т. Корените и загатките на най-древната българска история. – В: България в световната история и цивилизация – дух и култура. Варна, 1999, 12-28.

И в а н о в, Р. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С., 1999. 366 с.

К а в а д а, Я. Грешки в българската история. Т. 1. IV хилядолетие преди Христа – XIII век след Христа. С., 1999. 232 с.

К н я ж е в и ч, В. Произходът на българите в светлината на два нови извора. – В: България в световната история и цивилизация – дух и култура. Варна, 1999, 46-50.

П е й к о в, А., К. К њ н ч е в. Стопанският живот на древнотракийския град Евмолпия. – ГАМ-П, 1999, № 9, 72-81.

П о п о в, Д. В андреона на Залмоксис. – ГСУИФ, 87, 1999, 5-32.

П о п о в, Д. Тракология. С., 1999. 398 с.

П о п о в, С. Авитохол и Ирник. Начало на българската държавност. Варна, 1999. 282 с.

С т а н ч е в а, М. София в отдавна минало време. С., 1999. 161 с.

Ф о л, А. Агон и театър. – ГСУИФ, 87, 1999, 19-24.

Ч а н е в а - Д е ч е в с к а, Н. Ранно християнската архитектура в България IV-VI в. С., 1999. 347 с.

Средновековие (VII - XIV в.)

А н д р е е в, Й., И. Л а з а р о в, П. П а в л о в. Кой кой е в Средновековна България. С., 1999. 416 с. 2. Доп. изд.

Б и л я р с к и, И. Бележки за славянските ръкописи в Светогорския манастир Зограф. 3. С., 1999, 265-269.

Б и л я р с к и, И. Време и вечност в Именника на българските ханове. – В: Средновековните балкани... С., 1999, 19-27.

Б о ж и л о в, И., В. Г ю з е л е в. История на България. Т. 1. История на средновековна България VII-XIV век. С., 1999. 204 с.

Б о ж и л о в, И. От „варварството“ до християнската цивилизация. (България от средата на IX до първите десетилетия на X в.). – В: Източното православие в европ. култура. С., 1999, 67-74.

Г а г о в а, К. Калоян – цар на България и Влахия. – ИПР, 1999, № 3-4, 3-17.

Г е о р г и е в а, С. Черно море като географски фактор в историята на Първото българско царство. – В: Средновековните балкани... С., 1999, 28-32.

Г ю з е л е в, В. Религиозна търпимост и несъвместимост в отношенията между гърци и българи, православни и католици в историята на България през XIII – средата на XIV в. – *PBg*, 1999, № 3, 49-66.

Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А. Арменското присъствие в Пловдив през средновековието (VIII-XIII в.). – *ИПр*, 1999, № 5-6, 119-135.

Д а н ч е в а-В а с и л е в а, А., И. И л и с е в. Относно построяването на първоначалния катедрален храм „Св. Богородица“ в Пловдив през 80-те години на XII век. – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, 186-192.

Д е л'А г а т а, Д. Студии по българистика и славистика. С., 1999.

Кирил-Методиевски студии. Кн.12. С., 1999.

К р ъ с т а н о в, Т. Какъв е езикът на св. св. Кирил и Методий? – В: Славянски летописи. 3. С., 1999, 20-37.

М е ч е в, К. Произход на славяно-българската писменост. С., 1999.

Н и к о л о в а, Б. България между църквите на Рим и Константинопол (60-те – 70-те г. на IX в.). – В: Източното православие и европ. култура. С., 1999, 104-110.

Н и к о л о в а, Б. Историческата личност в българската агиография от XIII-XIV в. – В: Търновската книжовна школа. 6. С., 1999, 385-392.

О в ч а р о в, Н., Д. С т о и м е н о в. Нови виждания за цар Иван Шишман и края на Търновското царство по данни от средновековни ръкописи. – *PBg*, 1999, № 4, 64-89.

П а в л о в, П. Залезът на Първото българско царство. С., 1999.

П а н о в а, Р. Знаците в житията на св. Иван Рилски. – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, 99-103.

П е т р о в, П. Охридската българска архиепископия (1018-1767). – *МПр*, 1999, № 3, 11-34.

Ч е ш м е д ж и е в, Д. Към въпроса за култа на княз Борис-Михаил в средно-

вековна България. – *ИПр*, 1999, 158-176.

Ч е ш м е д ж и е в, Д. „София – премъдрост Божия“ в кирило-методиевския агиографски цикъл. – *PBg*, 1999, № 1, 67-79.

Ч о л о в а, Ц. Българската църква и опитите за уния през средновековието. – В: Религия и църква в България. С., 1999, 116-129.

С о л о в а, С. The Knowledge about the „Inhabited Lands“ in the Medieval Bulgaria. – *BHIR*, 1999, № 3-4, 117-123.

К а т с о н о в, V. Aspects of Bulgarian Ethnic Self-Awareness during Byzantine Rule and Some of its Manifestations. – *EB*, 1998 [1999], № 3-4, 158-177.

К р а с т а н о в, Т. Vatican Sources on Velegrad – Belgrad – Berat: Klement of Velitza's Episcopacy from 906 to 916 and on the Holy Seven Teachers of Bulgaria (Sv. Sedmo-chislencici). – *BHIR*, 1999, № 3-4, 124-131.

Османско владичество (XV - средата на XVIII в.)

В е н е д и к о в а, К. Сватбени ритуали, описани в житието на Демир баба. – В: Ислям и култура. С., 1999, 197-249.

Г е н о в, Г. Новооткрита щампа подказва, че св. Георги Янински не е грък, а българин от Македония. – *ИА*, 1999, № 5, 24-33.

Й о р д а н о в, С. Град Червен през ранните векове на османското владичество. – *ИПр*, 1999, № 1-2, 159-175.

К о в а ч е в, Р. Новопостъпили османотурски описи като извор за селищната система, населението и административното деление на Родопите (втората половина на XV – началото на XVI в.). – *Rhodopica*, 1999, № 1, 149-174.

Л е ч е в, Д. Неизвестни доскоро консулски донесения за унгаро-полската емиграция в Шумен 1848-1850. – В: 1848-1850. Студии за Унгарската война за... С., 1999, 64-79.

М у т а ф о в а, К. Правова регламентация на конфесионалните отношения между християни и мюсюлмани в българските земи през XV-XVIII в. – В: Религия и църква в България. С., 1999, 313-329.

Райчевска, Ц. Житието на Рустем баба (предварително съобщение). – *Rhodopica*, 1999, № 185-190.

Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18. век по документи от архива на метоха „Божи гроб“ на Ерусалимската патриаршия в Цариград. В. Търново, 1999. 129 с.

Хроника на българското Франкмасонство (XIV-XVIII в.), съставена през 1775 г. в гр. Алвинц от Блазиус Клайнер. Състав. Ишван Мадяр. Прев. от лат. ез. Д. Марковска. Прев. от унг. ез. М. Бур. С., 1999. 212 с.

Чилингиоров, С. Маджари и поляци в Шумен. (Принос към историята на българската цивилизация). С., 1999. 107 с.

Georgieva, C. La famille et la société bulgare durant les XV-XVIIe siècles. – *BHR*, 1999, № 1-2, 14-47.

Paskaleva, V. Die Zeitungen der ungarischen und polnischen Emigranten in Bulgarien (1849-1850). – *BHR*, 1999, № 3-4, 170-204.

Българското възраждане (средата на XVIII в. – 1878 г.)

Божинов, П. Българското възрожденско общество и схизмата от 1872 г. – В: Религия и църква в България. С., 1999, 165-177.

Бонева, В. Политикът в расо. Архимандрит Максим Райкович и еволюцията на българския възрожденски национализъм. – В: 140 г. дряновско класно училище. Дряново, 1999, 67-82.

Велики, К. За някои черти в дейността на Любен Каравелов в Румъния. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 31-38.

Възвъзова-Каратеодорова, К. За предназначението и разпространението на драмата „Хаджи Димитър Ясенов“ от Любен Каравелов. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 39-50.

Георгиева, Ц., Н. Генчев. История на България. Т. 2. История на България XV-XIX век. С., 1999. 567 с.

Давидова, Е. Договори на български търговци за създаване на търговски сдружения през Възраждането. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 168-176.

Дойнов, С. Архимандрит Максим Райкович и възрожденската просвета. – В: 140 г. дряновско класно училище. Дряново, 1999, 5-14.

Елдров, С. Дневник на епископ Нил Изворов за пътуването му в Македония (1877-1878). – *ИДА*, 72, 1999, 226-252.

Желев, Й. Фамилията Богориди – българският аристократичен елит през XIX в. – *История*, 1999, № 2-3, 52-66.

Жечев, Н. „Родолюбив и народен мъж“. Възрожденският книжовник и дарител Михаил Кифалов. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 177-187.

Жечев, Н. Спомените и очерците на С. С. Бобчев за възрожденски дейци. – В: Стефан С. Бобчев... С., 1999, 139-147.

Златев, З. Създаване на комитетската организация в България (1870 г.). – *ИПр*, 1999, № 1-2, 185-206.

Илиева, А. Книжарницата на Христо Г. Данов и дейността на Пловдивския революционен комитет. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 159-167.

Йонков, Х. Кирило-Методиевата традиция у Любен Каравелов. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 80-87.

Кирилова, А. Доставка на оръжие по време на събитията от 1867-1868 година на Балканите. – *ВИС*, 1999, № 3, 7-23.

Кирилова, А. „Източното направление на народната войска за 1867 г.“ (Към историята на някои по-малко известни чети от 1867 г.). – *История*, 1999, № 2-3, 86-96.

Киряков, Б. Манастирите и българското книгопечатане до средата на XIX век. – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, 200-225.

Кондарев, Н. Поп Кръстьо не е предал Левски, но е бил доносник на турските власти. – *ИПр*, 1999, № 3-4, 197-208.

Косев, К., С. Дойнов. Възкресението на България през 1878 г. С., 1999. 411 с.

Маждраков-Чавдарова, О. Българското епархийско настоятелство в Пловдив и националната легална политическа борба (1861-1870). – В: Религия и църква в България. С., 1999, 145-164.

Маждраков-Чавдарова, О. Нови предполагаеми материали от Л.

Каравелов в печата до появата на в. „Свобода“. – В: Българско възраждане. Год. на Общобългарския комитет „В. Левски“. Т. 2. С., 1996-1999, 59-70.

Минков, С. Максим Райкович и неговото дело (до 1847 г.) в българската историография. – В: 140 г. дряновско класно училище. Дряново, 1999, 143-155.

Минчев, Г. Богословът Георги Сава Раковски. „Отговор Чокърляну“ – една (по)забравена брошура на котленския войвода. – *ЕЛ*, 1999, № 1, 84-94.

Обявления за български възрожденски издания. Състав.: Н. Данова, Л. Драголова, М. Лачев и Р. Радкова. С., 1999. 275 с.

Павловска, Ц. Стефан Стамболов и Априлското въстание от 1876 г. – *ВИС*, 1999, № 5, 16-32.

Радев, И. Архимандрит Максим Райкович за някои скрити за историята страници от живота му. – В: 140 г. дряновско класно училище. Дряново, 1999, 42-58.

Радкова, Р. Към историята на българските манастири през Възраждането. (Уточнение и неразработени проблеми). – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, 193-199.

Райкова, А. Връзките ни с други народи в идейно-политическите възгледи на Любен Каравелов. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 112-118.

Смолянинова, М. Г. Райко Жинзифов в Русия. – *МПр*, 1999, № 1, 15-36.

Станев, Х. За кого е предназначено писмото на Васил Левски от 5 април 1872 г. и какви събития в Елена са свързани с него? – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 208-218.

Стоянов, И. История на Българското възраждане. В. Търново, 1999. 286 с.

Темелски, Х. Връзките на Зографския манастир с учредяващата се българска Екзархия (1870-1872 г.). – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, 234-246.

Тодев, И. Към друго минало или пренебрегвани аспекти на Българското национално възраждане. (Сбирка от опити и изследвания). С., 1999. 254 с.

Топалов, К. Възрожденци. С., 1999. 418 с.

Трайков, В. Георги Раковски и Васил Левски. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 133-141.

Тренчев, Г. Учебното дело в Разлог и разложкия край през Възраждането. С., 1999. 307 с.

Улунян, А. Русская печать 1877-1878 гг. О деятельности Л. Каравелова. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 51-58.

Хаджиниколова, Е. Българите в Южна Македония. (70-те години на XIX век.). С., 1999. 154 с.

Хаджиниколова, Е. Българското книжовно дружество в Браила и южнославянските научни организации (1869-1876). – В: Славянски летописи. Т. 3. 1999, 117-132.

Хаджиниколова, Е. Книжарницата на Хр. Г. Данов във Вардарска Македония и общественият живот в областта (70-те години на XIX век.). – *МПр*, 1999, № 2, 45-66.

Хаджиниколова, Е. Метоси на Зографския манастир в Беломорска Македония (50-70-те години на XIX век.). – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, 226-233.

Хамамджиев, К. Аверкий Петрович – един светъл образ от Българското възраждане. – *ИПр*, 1999, № 1-2, 113-137.

Цонева, Д. Васил Н. Рашеев и търговските връзки на Габрово с Одеса през XIX век. – *ИПр*, 1999, № 1-2, 176-185.

Шарова, К. Възгледите на Любен Каравелов за приобщаване на възрожденските българи към съвременната цивилизация. – В: Българско възраждане. Т. 2. С., 1999, 5-31.

Шарова, К. Любен Каравелов и Джузепе Мацини. (Към въпроса за европейските измерения на българското революционно движение). – В: Модерният историк. С., 1999, 171-197.

Якимов, Г. Пантелей Кисимов и църковните борби в Търновската епархия (1856-1862). – В: Модерният историк. С., 1999, 198-217.

Дожнов, S. Bulgarische Emigranten in Russland (zweite Hälfte des 18. Jh.) — *BHR*, 1999, № 1-2, 48-71.

Hadzini kolova, E. Der bulgarische

Verein „Napredák“ (Fortschritt) in Wien. Gründung, Entwicklung und Mitglieder (1864-1875). — *BHR*, 1999, № 1-2, 163-179.

Нова история (1878-1944)

А з м а н о в, Д. Генерал Радко Димитриев. — *ВИС*, 1999, № 4, 50-73.

А т а н а с о в а, В. Измеренията на религиозното пространство на източния мистицизъм в България (до средата на ХХ в.). — В: Религия и църква в България. С., 1999, 372-380.

Б а л к а н с к и т е войни по страниците на българския печат 1912-1913. Сборник материали. Подбор и състав. П. Кишкилова. С., 1999. 250 с.

Б и л я р с к и, Ц. Из кореспонденцията на Никола Милев с видни дейци на Освободителното движение в Македония. — *МПр*, 1999, № 2, 115-136.

Б и л я р с к и, Ц., И. Б у р и л к о в а. БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917-1946). Т. 4. С., 1998. 688 с.; Т. 5. С., 1999. 683 с.

Б и л я р с к и, Ц. Проф. Никола Милев, документи за научната, дипломатическата и дейността му в македонските братства (1906-1925 г.) — *ИДА*, 73, 1999, 130-211.

Б о л, М. Студената война на Балканите. Американската външна политика и възникването на комунистическа България 1943-1947. С., 1999. 399 с.

Б р а т а н о в а, Х. Чуждестранните военни доставки за българската армия през управлението на Ст. Стамболов (1887-1894). — *ВИС*, 1999, № 1, 7-27.

Б у г а р ч е в а, Е., Г. Г е н о в. Документи обогатяващи биографията на Казимир Ернрот — датиращи от 1880-та до 1963 г. — *ИА*, 1999, № 6-7, 59-96.

Б ъ л г а р и я ХХ век. Алманах. Състав. Ф. Панайотов. Ред.: И. Николова, М. Ганев, Н. Никифоров, П. Величков. С., 1999. 1292 с.

В а с и л е в, В. Александър Стамболийски и комитетата за селска диктатура. — В: 120 г. от рождението на Ал. Стамболийски. С., 1999, 45-65.

В а ч к о в, Д. Отношенията на България с международните финансови среди през

втората половина на 30-те години на ХХ в. — *ИДА*, 73, 1999, 3-18.

В е к о в, М. Генералът от пехотата Васил Кутинчев. — *ВИС*, 1999, № 6, 65-84.

В е к о в, М. Истината за една неизвестна среща на Хитлер с военния министър генерал Никола Михов. — *ВИС*, 1999, № 5, 66-76.

В е к о в, М. Нови документи за Втората световна война. — *ВИС*, 1999, № 2, 60-75.

В е к о в, М. Обясненията на Иван Багрянов за усилията му да извади България от войната през 1944 година. — *ВИС*, 1999, № 4, 74-98.

В е л е в, В. Вътрешната западно-крайиска революционна организация „Въртоп“. — *ИПр*, 1999, № 3-4, 51-69.

В е л и ч к о в, А. Лигата на говорещите английски език в България (1911-1950). С., 1999. 158 с.

Г е з е н к о, И. Дейността на Екзарх Стефан за спасяването на българските евреи през 1943 г. — *ИДА*, 73, 1999, 40-57.

Г е н о в, Г. Документи от Иван Михайлов — лидер на ВМРО за националното съзнание на македонските българи. — *ИА*, 1999, № 3-4, 55-60.

Г е н о в, Г. „Железният мъж“ или принос към биографията на финландеца К. Ернрот — участник в освобождението на България, неин военен министър и премиер (1877-1881 г.). — *ИА*, 1999, № 6-7, 2-28.

Г е о р г и е в, В. Охридското въстание от 1913 година през погледа на неговия главнокомандващ Петър Чаулев. — *ИДА*, 72, 1999, 133-178.

Г е о р г и е в, В. Устави, правилници и поучения на Великата ложа на масоните в България. — *ИДА*, 73, 1999, 58-129.

Г е ш е в а, Й. Допитването до народа от 1922 г. или доколко може да се нарушава конституцията. — *ИПр*, 1999, № 5-6, 57-79.

Г е ш е в а, Й. Министерската отговорност на България. — *ДПр*, 1998/99, № 38, 589-603.

Г е ш е в а, Й. Парламентарната анкетна комисия от 1894-1895 г. относно управлението на Стефан Стамболов. — *ВИС*, 1999, № 2, 20-34.

Г е ш е в а, Й. Режимът на пълномощията (1881-1883) — своеобразна форма

на управление на държавата. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 91-103.

Гребенаров, А. Българските правителства и националният въпрос след Първата световна война. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 211-224.

Гребенаров, А. Тодор Александров и Железничарската тайна организация. – *МПр*, 1999, № 3, 125-138.

Грънчаров, С. Министерският съвет в триъгълника на политическата власт (1879-1944). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 35-46.

Грънчаров, С. Размисли за българската икономическа мисъл (1915-1944). – *ИПр*, 1999, № 5-6, 160-189.

Грънчаров, С. Управленският стил на БЗНС. – В: 120 г. от рождението на Ст. Стамболийски. С., 1999, 28-39.

Даскалов, Д. Политически убийства в новата история на България. С., 1999. 272 с.

Джонев, А. Създаване и дейност на пограничния пункт на ВМРО (1895-1897 г.). – В: Кюстендилският край в национално-освободителните борби в Македония 1878-1912 г. Кюстендил, 1999, 47-63.

Дюлгерова, Н. Австрийската дипломация в Македония през 50-60 години на XIX в. – *МПр*, 1999, № 3, 67-76.

Дюлгерова, Н. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. – център и периферия на интереси. – *ВИС*, 1999, № 2, 54-61.

Дяконова, Е. Руските планове за независимост на България (1906-1908). – *ИПр*, 1999, № 5-6, 42-56.

Елдров, С. Върховният македоно-одрински комитет и македоно-одринската организация в България (1895-1903). – *ВИС*, 1999, № 1, 28-45.

Елдров, С. Католиците от източен обред в България 1878-1912 г. – *ИДА*, 73, 1999, 19-39.

Жечев, Н. Полковник Борис Дрангов – великият оратор в българската армия до края на Първата световна война. – *ВИС*, 1999, № 3, 74-82.

Златева, А. Организация и дейност на военното духовенство по време на войните за национално обединение. – В: Религия и

църква в България. С., 1999, 234-242.

Златева, А. Художествено творческите съюзи и добруджанските кшултурни дейци в деня на възраждането – 7 септ. 1940 г. – В: Добруджа, 13, 1996[1999], 157-178.

Илчев, И. Един народ в движение. Докради на френския дипломатически консул в България Жюл Шефер (1879 г.). – *ИДА*, 72, 1999, 179-225; 73, 1999, 212-278.

История на България. Т. 8. България 1903-1918. Културно развитие 1878-1918. Ред.: Г. Марков, Р. Попов, Ц. Тодорова. С., 1999. 555 с.

Караганев, Р. Дилемата в българските националотериториални искания през втората половина на 30-те години. – В: Добруджа, 13, 1996[1999], 200-207.

Киряков, Б. Христо Огнянов. Биография. С., 1999. 286 с.

Кишкилова, П. Дипломатическата мисия на С. С. Бобчев в Петербург (окт. 1912 г. – септ. 1913 г.). – В: Стефан С. Бобчев... С., 1999, 54-69.

Кишкилова, П., Ц. Величкова. Румънски дипломатически документи за Съединението на България и Сръбско-българската война през 1885 г. – *ВИС*, 1999, № 3, 53-73.

Колев, В. Народната стопанска партия в България (1929-1934). – В: Модерна България. С., 1999, 165-181.

Колев, В. Общинското самоуправление и изпълнителната власт (1879-1939). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 188-201.

Косев, К. Първи кълнове на българската държавност. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 9-11.

Кук, Б. Анкетната група на Удроу Уилсън и мирният договор с България. – *МПр*, 1999, № 4, 71-94.

Куманов, М. Стилиан Чилингиров и Добруджа. – В: Добруджа, 13, 1996[1999], 115-117.

Лалков, М. Един вестник за Междусъюзническата война. – В: Модерна България. С., 1999, 86-105.

Любенова, Л. Българската православна църква и изпълнителната власт (1878-1919). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 148-161.

Л ю б е н о в а, Л. Варненски и Преславски митрополит Симеон и ИМКА. – В: Източното православие в европейската култура. С., 1999, 378-385.

Л ю б е н о в а, Л. Икономически основи на църковния живот (1878-1920). – В: Религия и църква в България. С., 1999, 178-189.

Л ю б е н о в а, Л. Нови постъпления в архива на Михаил Георгиевич Попруженко. – В: Славянски летописи. 3. С., 1999, 132-142.

М а н а ф о в а, Р. Културната и просветната политика на изпълнителната власт (1878-1919). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 77-90.

М а р к о в, Г. Военните в изпълнителната власт. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 104-115.

М и л а ч к о в, В. Отпускане на пенсии на заслужили добруджански дейци след възвръщането на Южна Добруджа на България. – В: Добруджа, 13, 1996[1999], 179-189.

М и л к о в, Х. Лъвът и единорогът срещу свастиката на български език. (28 окт. 1940 – 22 юни 1941 г.). – ВИС, 1999, № 1, 46-59.

М и л у ш е в а, В. Бежанците от Македония през първите години след Освобождението. – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878-1912 г. Кюстендил, 1999, 39-46.

М и т е в, Т. Македонската патриотична организация в САЩ, Канада и Австралия. – МПР, 1999, № 4, 9-36.

Н а з ъ р с к а, Ж. Гаврил Кръстевич – главен управител на Източна Румелия (1884-1885). – ГСУиФ, 87, 1999, 85-138.

Н и к о л о в а, В. Сеячът д-р Борис Вазов (1873-1956). В. Търново, 1999. 270 с.

Н и к о л о в а, В. Централна власт – партия – местна власт. (Край на XIX век – 1918 г.). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 116-127.

Н ъ о й с к и договор. Обяснит. бел. Б. Кесяков, Д. Николов. Предг. П. Богаевски. С., 1999. 272 с.

Н я г у л о в, Б. От Банат до Македония: освобождаването на военнопленниците в

Тимишоара през май 1941 г. – МПР, 1999, № 2, 81-92.

Н я г у л о в, Б. Партийци и/или миноритари – единство и разединение на българските малцинствени дейци в Добруджа. – В: Добруджа, 13, 1996[1999], 90-99.

П а н т е в, А. Стратегическата стойност на България в коалициите на Великите сили (1881-1897). – В: Модерна България. С., 1999, 41-62.

П е т р о в, Л. Военната икономика на България 1919-1945 г. С., 1999. 147 с.

П е т р о в, Л. Военният бюджет и финансирането на армията в България между двете световни войни. – ВИС, 1999, № 1, 124-133.

П е т р о в, М. Националният въпрос в политиката на българските правителства (1879-1919). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 128-147.

П е т р о в а, Д. Българският земеделски народен съюз. 1899-1944. С., 1999. 240 с.

П о п о в, Ж. Етапи и фактори в българския национален въпрос (1878-1912). – В: Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878-1912 г. Кюстендил, 1999, 6-16.

П о п о в, Ж. Северна Добруджа – личности и съдби. – В: Добруджа, 13, 1996[1999], 37-40.

П о п о в, Р. За разрива между Димитър Ризов и управляващия екип в периода на регентството (1886-1887). – В: Модерният историк. С., 1999, 34-40.

П ъ р в а н о в а, Р. За устава на Демократическия сговор. – В: Модерна България. С., 1999, 125-145.

П ъ р в а н о в а, Р. Отношенията между България, Дисконтгезелшафт и Междусъюзническата комисия (1919-1929). – ИПР, 1999, № 1-2, 23-45.

С п а с о в, Л. Врангеловата армия в България 1919-1923. С., 1999. 244 с.

С т а т е л о в а, Е., С. Г р ъ н ч а р о в. История на България. Т. 3. История на Нова България. 1878-1944. С., 1999. 648 с.

С т а т е л о в а, Е. Неизвестен документ за спасяването на българските евреи. – В: Модерният историк. С., 1999, 70-76.

С т а т е л о в а, Е. Симеон Радев – жизнен път, обществена и публицистична

дейност. – *МПр*, 1999, № 1, 37-44.

120 години модерна българска дипломация (1879-1999). Встъпит. студия Е. Стателова. Състав.: П. Стоянович, Ю. Лазаров и др. С., 1999. 168 с.

С т о я н о в, Л. Българските конституции и институциите на изпълнителната власт в България. С., 1999, 11-26.

С т о я н о в а, В. Българската православна църква и българският национален въпрос (1919-1939). – В: *Модерният историк*. С., 1999, 134-146.

С т о я н о в а, В. Българската православна църква и изпълнителната власт (1919-1953). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 225-236.

С т о я н о в а, В. Българските културни институции в Беломорието (1941-1944). – В: *Модерният историк*. С., 1999, 227-242.

С т о я н о в а, В. Църква и национално обединение – българската църква през Втората световна война. – В: *Религия и църква в България*. С., 1999, 261-270.

Т а н ч е в, И. Организации и обществено-политически изяви на българските студенти в чужбина (1878-1885). – *ИПр*, 1999, № 5-6, 21-41.

Т о д о р о в а, Ц. Индустриализация на столичното стопанство 1900-1918 г. Динамика почти две десетилетия. – *ИПр*, 1999, № 3-4, 18-50.

Т о н е в, В. След Санстефано и Берлин 1878 г. С., 1999. 230 с.

Т о ш к о в а, В. Изпълнителната власт и външната политика на България (1919-1945). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 162-176.

Т р а й к о в а, В. Екзархията и българският национален въпрос в края на XIX и началото на XX век. (1878-1912) някои аспекти. – В: *Религия и църква в България*. С., 1999, 211-222.

Т р а й к о в а, В. Кресненско-Разложкото въстание отразено в докладите на гръцките консули в Македония. – *МПр*, 1999, № 1, 83-100.

Ц в е т к о в, П. Демокрацията и нейните алтернативи в България между двете световни войни. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 177-187.

Ц е н о в, Й., Т. У з у н о в а, М. Ц е н о в а. Непубликувани писма на Пьотр Владимирович Алабин. – *ИПр*, 1999, № 1-2, 138-155.

K a r a g e o r g i e v, R. The Foreign Office and the Bulgarian Outlet on the Aegean Sea – the Experiment of 1936. – *BHR*, 1999, № 3-4, 75-86.

K o n e v a, R. Die Beziehungen zwischen Bulgaren und Österreichern im 19. und 20. Jh. – In: Österreich, Österreich-Ungarn und die Entwicklung der Bulgarischen Eliten 1815-1918. S., 1999, 37-41.

K o n e v a, R. Les journalistes allemands sur les européens du sud-est (fin du 19. – debut du 20. Siècle). P. 1. – *EB*, 1999, № 1-2, 84-96.

L j u b e n o v a, L. Bulgarische Doktoranten an der Wiener Universität bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. – In: Österreich, Österreich-Ungarn und die Entwicklung der Bulgarischen Eliten 1815-1918. S., 1999, 74-83.

P a r v a n o v a, R. The Stabilization Loan to Bulgaria of 1928. – *BHR*, 1999, № 1-2, 72-96.

V a s i l e v a, B. The Activity of Maccabi in Bulgaria (1897-1952). – *OJB "Shalom"*, 29, 1996/97[1999], 15-24.

VII. Най-нова история (1994-)

А н г е л о в, В. Хроника на едно национално предателство. Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония (1944-1949). Благоевград, 1999. 304 с.

Б а е в, Й. Стратегията на НАТО на Балканите (1949-1969 г.) – *ВИС*, 1999, № 5, 86-106.

Б о г д а н о в а, Р. Някои проблеми на културната и просветната политика на България след Втората световна война. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 301-312.

Г о ц е в, Д. ВМРО във Вардарска Македония (1944-1947). – В: *Модерна България*. С., 1999, 243-272.

Д а й н о в, Е. Преходът. 1989-1999. Вместо история. С., 1999. 255 с.

Д а ф и н о в, З. Безвремето на комунизма. Ч. 2. 1969-1989. Спомени, дневници, писма. С., 1999. 455 с.

Златева, А. Славянският събор в София през 1945 г. и художествено-творческите съюзи в България. – В: Славянски летописи. 4. С., 1998[1999], 317-332.

Йовчева, Г. Изселниците от Македония и политиката на ЮКП в Повардието 1944-1946 г. – ВИС, 1999, № 6, 31-50.

Йосифов, К. Тоталитаризмът в българското село. Хроника на насието. С., 1999. 164 с.

Калинова, Е. Преди и след спускането на „желязната завеса“. Западно-европейската култура в България от 9 септ. 1944 до края на 50-те години. – В: Модерният историк. С., 1999, 226-239.

Марчева, И. За границата в най-новата българска история (или за отношението „политическа-икономика“ от края на 40-те и през 50-те г.). – В: Границата в историята. С., 1999, 138-150.

Марчева, И. Опитите за икономически реформи в България през втората половина на ХХ в. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 288-300.

Марчева, И. Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години. – В: Модерна България. С., 1999, 273-291.

Марчева, И. Проблеми и изменения икономической политики Болгарии (середина 50-х годов ХХ века). – ВИИР, 1999, № 1-2, 97-123.

Мигев, В. Българската православна църква в политиката на управляващите в България (9 септ. 1944-1960). – В: Религия и църква в България. С., 1999, 271-280.

Никова, Г. Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидирането на германското технологично влияние в България. – ИИР, 1999, № 3-4, 70-112.

Нягулов, Б. Правителствената политика спрямо българите зад граница. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 237-251.

Огнянов, Л. България в международните отношения (1947-1955). – В: Модерният историк. С., 1999, 313-328.

Пинтев, С. България 1947 г. – извън американските интереси и инициативи. – ИИР, 1999, № 5-6, 105-118.

Пинтев, С. Изпълнителната власт и някои външнополитически проблеми пред България (1945-1953). – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 252-258.

Станкова, М. „Каква ще бъде съдбата на България на подсъдимата скамейка?“ Британските планове за следвоенна България (1942-1943). – В: Модерният историк. С., 1999, 297-312.

Съветска България. 1964-1966. Из архива на Форин офис за събития и личности в България по времето на първия британски посланик Уилям Харпъм. Състав. Д. Димитров. Кн.2. Лондон, 1999. 222 с.

Тодорова, Р. Българската дипломация от епохата на „студената война“. – В: 120 г. изпълнителна власт в България. С., 1999, 259-272.

Христов, П. Изселването на турците от България в периода 1950-1951 г. – История, 1999, № 6, 46-57.

Шесто управление срещу неформалните организации в България 1980-1989. Състав. С. Дойнов. С., 1999. 200 с.

Nikova, G. Die bulgarischen Probleme bei der Transformation der deutschen Aktiven in sowjetischen Besitztum. – ВИИР, 1999, № 3-4, 87-116.

Vassileva, B. B'nai B'rith – An Adaptation Attempt (1944-1948). – ОЖБ „Shalom“, 29, 1996/97[1999], 202-212.

История на Балканите

Византия, Османска империя

История на Османската империя. Ред. Робер Мантран. С., 1999. 822 с.

Балкански страни

Врионис, С. Славянското общество на Балканите (VI-VII в.) С., 1999. 153 с.

Димитров, С., К. Манчев. История на балканските народи. Т. 1. (XV-XIX век). С., 1999. 423 с. 2. изд.

Калинков, А. Балканите през погле-

да на Европа. С., 1999.

Лалков, М. Югославия (1918-1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999.

Манчев, К. Националният въпрос на Балканите. С., 1999. 363 с.

Мутафчиев, К. Древна история на Балканския полуостров. Т. 3. С., 1999.

Тодорова, М. Балкани. Балканизъм. С., 1999. 590 с.

Хаджиниколова, Е. Сръбско-турската война, Русия и Западна Европа през 1876 г. С., 1999. 102 с.

Stoilova, T. L'identite national dans les Balkans. Une nouvelle interpretation au regard de l'actuel. – *ЕВ*, 1998[1999], № 3-4, 246-249.

Обща история

Бояджиева, Е. Германия по пътя към обединението (1989-1990). – *ИПр*, 1999, № 1-2, 86-104.

Бояджиева, Е. Разврзката. 1989-1990. Обединението на Германия, Европа и Великите сили. С., 1999. 125 с.

Браун, П. Светът на късната античност. 150-750 г. сл. Христа. С., 1999. 239 с.

Вечева, Е. Рим и славянските колежи през XVII век. – В: Славянски летописи. 3. С., 1999, 51-60.

Генов, Г. Из дейността на българските православни мисионери и черковни общини в Северна Америка (1905-1914 г.). – *ИА*, 1999, № 3-4, 29-36.

Готовска-Хенце, Т. За идейно-политическия профил на Чехословашката Харта'77. – *ИПр*, 1999, № 3-4, 145-157.

Готовска-Хенце, Т. Икономически и социални проблеми на конверсията в Чехословакия 1989-1993 г. – *ВИС*, 1999, № 4, 42-50.

Гришина, Р. Формиране на становище по македонския въпрос в болшевишка Москва 1912-1924 г. (по документи на руските архиви). – *МПр*, 1999, № 4, 95-126.

Дюлгеров, Н. Руски шрихи към Източния въпрос (1894-1904). Амбиции и планове на имперската дипломация. С., 1999. 200 с.

Дюлгеров, Н. Руският национализъм – колониална политика и външно-политически аспекти през втората половина на XIX век. – В: Год. на Варненския свободен университет. Т.1. Варна, 1999, 222-228.

История на света в дати. 38 000 пр. Хр. – 1997 след Хр. С., 1999.

Йовевска, М. Балканските провинции на Хабсбургската държава. С., 1999.

Милков, Х. Митове в синьо и червено. С., 1999. 169 с.

Милков, Х. Мирни планове в „Разделната година“ – *МО*, 1999, № 5, 107-121.

Мирчева, Х. Близък Изток. Интереси, амбиции, конфликти (1948-1988). С., 1999. 559 с.

Мирчева, Х. Съвременна история. Светът в историята на XX век. С., 1999. 713 с.

Митев, Й., Ф. Узунов. Съвременна история на модерния свят. (1945-1975). Ч. 2. В. Търново, 1999. 160 с.

Митев, Т. Карибската политическа криза 1962 година. (По документи от българските архиви). – *ВИС*, 1999, № 6, 85-127.

Неру, Джавахарлал. Автобиография. С., 1999. 744 с.

Ревякина, Л. Договорите на СССР с Германия от август-септември 1939 г. и славянските държави. – В: Славянски летописи. 4. С., 1998[1999], 27-45.

Светът след Исус (I век пр. Хр. – до I Световна война). Енциклопедия. (По идея и с редакциите на Иван Габеров). Ред.: Л. Попова, И. Дянкова. Състав.: В. Тъпкова-Заимова, А. Пантев, П. Павлов, А. Садуров, К. Тодоров, Б. Гаврилов, С. Марков, Д. Димитров, И. Габеров. [В. Търново], [1999]. 1376 с.

Хаджиниколова, Е. Сръбско-турската война, Русия и Западна Европа през 1876 г. С., 1999. 102 с.

Цветков, П. Кобургите и Европа. История на Сакс-Кобурготската династия в Белгия, Португалия, България и Великобритания. С., 1999. 213 с.

Цветков, П. Средните и малките държави в европейската политика (окт. 1933-окт.1935). С., 1999.

Черната книга на комунизма. Пре-

стъпления, терор и репресии. Ред. Ш. Ронсак. С., 1999. 768 с.

Авт.: С. Куртоа, Н. Верт, Ж.-Л.

Панне, А. Пачковски, К.

Барточек, Ж.-Л. Марголен.

Чуев, Ф. Молотов си спомня. 140 беседи на Феликс Чуев. Т. 2. С., 1999. 467 с.

Съвременни военни доктрини и стратегии за национална сигурност. Състав. Р. Кънчев. Т. 1. С., 1999. 228 с.

Gotovskanepze, T. Die Tschechoslovakiei – ein Land, zwei Wege der Industrialisierung? – *BHR*, 1999, № 3-4, 152-169.

Методология. Историография

Андреева, Р. Българските етнически територии в контекста на глобалната история на Арнолд Тойнби. – *МПр*, 1999, № 3, 55-66.

Димитров, С. Ще имаме ли научни позиции по проблемите на ислямизацията и съдбините на българските мохамедани. – *Rhodopica*, 1999, № 1, 131-148.

Историография на Търновската книжовна школа XIX век. Ч. 1. В. Търново, 1999.

Лалков, М. Историята като призвание и „искра божия“. – В: Модерният историк. С., 1999, 7-12.

Овчаров, Н., Д. Стоименов. По повод една фалшификация на средновековната българска история. – *ИПр*, 1999, № 3-4, 233-237.

Петдесет години Институт по история при БАН. С., 1999. 405 с.

Трайков, В. Аромъните в Македония. Някои виждания в съвременната румънска историография. – *МПр*, 1999, № 3, 35-54.

Помощни исторически науки

Архивистика

Дяконова, Е. Неизвестни български документи в руския „Особый архив“. – *ИПр*, 1999, № 1-2, 156-158.

Любенова, Л., Г. Рупчева. Нови постъпления в архива на Михаил Георгиевич Попруженко. – В: Славянски летописи. 3. С., 1999, 132-142.

Попова, Е. Личните фондове – част от документалното богатство на Смолянския държавен архив. – *Rhodopica*, 1999, 261-264.

Цветкова, Л. Архивният фонд на Министерския съвет, съхраняван в Централния държавен архив. (История на комплектоването, обработка, режим на ползване). – В: 120 г. Изпълнителна власт в България. С., 1999, 323-329.

Историческа география, картография и демография

Бешевлиев, Б. Кръстопътното значение на Балканския полуостров отразено в старите географски карти (от III до XIX век). – В: Средновековните балкани... С., 1999, 193-203.

Гагова, К. Името Македония през Средновековието. – *История*, 1999, № 2-3, 1-4.

Библиография

Еврейте по българските земи. Анотирана библиография. Състав. Ж. Ескенази, А. Крипин. С., 1999. 520 с.

Miloseva, M. „Bulgarian Historical Review“ Marks its 25th Anniversary. Bibliography and Scientometric Analysis. – *И*, 1999, № 3-4, 222-295.

Палеография, епиграфика

Венедикова, К. Епиграфски паметници от Крумовград. – *Rhodopica*, 1999, № 1, 175-184.

Овчаров, Н., Д. Стоименов. Приписки от микрофилмирани ръкописи, съхранявани в ИДА. – *ИДА*, 73, 1999, 279-288.

З а п р я н о в а, А. Историческа хронология и генеалогия. – *ИПр*, 1999, № 1-2, 217-224.

Ч о л о в, П. Жеравненския род на Димитраки и Стефанаки Бейове. – *Родина*, 1997[1999], № 3-4, 145-158.

Ч о л о в, П. Родът на Любен Каравелов. – В: *Българско възраждане*. Т. 2. С., 1999, 119-126.

Б а л к а н с к и, Т. Никополските власи. Етнос, език, етнонимия, ономастика. В. Търново, 1999. 147с.

П а р ч е в, И. Относно етническото самоопределение на помаците. – *ГСУФФ*, 87, 1999, кн. Социология, 5-20.

Р е в я к и н а, Л. Нов документ за арменската общност в България. – *ИПр*, 1999, № 3-4, 188-196.

Интердисциплинарни и специални изследвания

Религии и конфесионални групи

И с т о р и я на религиите. Университетски курс лекции. Състав М. Тачева. С., 1999. 396 с.

С у р д е л, Д. Ислямът. С., 1999. 128 с.

Българи, извън пределите на България

Н я г у л о в, Б. Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. С., 1999. 366 с.

С т о я н о в а, Е. Българистиката и славистиката в Болградското централно училище. – В: *Славянски летописи*. 3. С., 1999, 100-117.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ

ВИС

ГАМ-П

ГСУиФ

ГСУФФ

ДПр

ЕЛ

ИА

ИДА

ИПр

МО

МПр

ВНР

ЕВ

РВГ

Военноисторически сборник

Годишник на археологическия музей-Пловдив

Годишник на Софийския университет, историч. факултет

Годишник на Софийския университет, философ. факултет

Демократически преглед

Език и литература

Исторически архив

Известия на държавните архиви

Исторически преглед

Международни отношения

Македонски преглед

Bulgarian Historical Review

Etudes balkanoques

Paleobulgarica

АНАЛИТИЧНО РАЗРАБОТЕНИ СБОРНИЦИ

България в световната история и цивилизации – дух и култура. Докл. От междунар. Научна конф. Варна, 14-15 ноем. 1998. Варна, 1999. 151 с.

ISBN 954-9575-09-8

Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития. Т. 2. Ред.: Н. Жечев, К. Шарова, Д. Дойнов, Е. Джавезов. С., 1999. 375 с.

Границата в историята. Състав. К. Грозев. С., 1999. 206 с.

Добруджа. Т. 13. С., 1996 [1999].

Източното православие в европейската култура. Международна конференция. Варна, 2-3 юли 1993 г. Ред.кол.: Д. Овчаров, Д. Василева. С., 1999. 388 с.

Ислям и култура. Изследвания. Състав. Г. Лозанова, Л. Миков. С., 1999. 462 с.

Кюстендилският край в националноосвободителните борби в Македония 1878-1912 г. Материали от научна конференция. Състав., ред. Ж. Попов. Кюстендил, 1999. 109 с.

Модерна България. Сб. Исторически изследвания в чест на 65-годишнината на проф. д-р Величко Георгиев и акад. Илчо Димитров. Състав. И. Баева. С., 1999. 396 с.

Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. Сб. се посвещава на 60-годишнината на проф. дин Андрей Пантев. Състав.: К. Грозев и Т. Попнеделев. Ред. В. Гълъбова. С., 1999. 391 с.

Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи. (Науч. конф. София, 27-29 ноем. 1997 г.) Ред.: Г. Бакалов, Р. Радкова, В. Атанасова и др. С., 1999. 443 с.

Светогорска обител Зограф. Т. 3. Ред.: П. Ангелов, Г. Бакалов, В. Гюзелев, Т. Коев. С., 1999. 357 с.

Славянски летописи Т. 3. Славянските култури и съвременната цивилизация. Ред.: М. Бъчваров, Н. Хубанчев, Д. Сирков, Д. Вечев, Р. Терзиева. С., 1999. 292 с.

Славянски летописи Т. 4. Втората световна война и славянският свят. Ред.: Д. Сирков, А. Веков, Н. Милев, Л. Спасов, Р. Терзиева. С., 1999. 361 с.

Славянски летописи Т. 5-6. Славянските култури и модерната цивилизация. Славянството – съвременни предизвикателства. Ред.: М. Бъчваров, Д. Филипов, Д. Сирков, М. Каназирска, Б. Палюшев, Р. Терзиева. С., 1999, 383 с.

Средновековните Балкани. (Политика, религия, култура) Доклади от научна конференция 18-19 юни 1998 г. София, Институт по Балканистика при БАН. Състав.: С. Ракова, Л. Симеонова. С., 1999. 240 с.

Стефан Савов Бобчев (1853-1940). Живот и дейност. Юб. Сборник. Доклади от научна конференция, организирана от Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, посветена на 140-годишнината от рождението му. София, 4 ноем. 1993 г. Ред.: Д. Томова, Ц. Нушев. С., 1999. 211 с.

120 години изпълнителна власт в България. Научна конференция, София, 6-7 юли 1999 година. Ред. Г. Марков, С. Грънчаров, С. Пинтев, Л. Стоянов, Г. Пеев, В. Стоянова. С., 1999. 332 с.

140 години дряновско класно училище. Максим Райкович – традиции и съвременност. Сб. с материали от научната конференция. Дряново, 1999. 268 с.

1848-1850. Студии за Унгарската война за независимост и нейния български контекст. Състав. Д. Арато. Ред. П. Анакиев. С., 1999. 207 с.

Търновската книжовна школа. 6. Българска литература и изкуство от търновския период в историята на православния свят. Шести международен симпозиум, В. Търново, 26-28 септ. 1994. С., 1999. 757 с.

Нина Попова

Редакционната колегия на сп. „Исторически преглед“ се извинява на читателите си и на авторката Стефка Първева, затова че в статията ѝ „Структура на аграрното и социалното пространство в селото на Балканите през втората половина на XVII в.“, публикувана в бр. 1–2/2000 г., по технически причини са допуснати следните печатни грешки:

страница	ред	напечатано	да се чете
25	21 отгоре	moro	mîrî
28	4 отдолу, бел. 32	zirb	zirâ
29	19 отгоре	cerëb-i îer'î	cerib-i şer'î
29	21 отгоре	dirhem-i îer'î	dirhem-i şer'î
29	22 отгоре	baḡ	bağ
29	22 отгоре	baḡze	bağçe
29	25 отгоре	cerëb-i îer'î	cerib-i şer'î
29	29 отгоре	harâc-ı îer'î	harâc-ı şer'î
30	5 отгоре	cerëb-i îer'î	cerib-i şer'î
30	13 отгоре	kütEb-i Fetâvâ	kütüb-i Fetâvâ
30	15 отгоре	zirb'-i melik	zirâ'-ı melik
30	24 отгоре	kütEb-i îer'iyede	kütüb-i şer'iyede
31	9 отгоре	cerëb-i îer'î	cerib-i şer'î
31	24 отгоре	mimar arşünə	mimar arşını
32	10 отдолу	hasəl	hasıl
34	1 отдолу, бел. 63	arz-ə hâli	arz-ı hâli
41	18 отгоре	moro baḡze	mîrî bağçe
41	21 отгоре	zayıḡ	çayıḡ
42	13 отгоре	zayıḡ	zayıf
52	4 отдолу, бел. 103	Islamoḡlu	Islamoğlu
52	2 отдолу, бел. 103	Köln	Köln
53	2 отдолу, бел. 109	hakk-ə tasarruf	hakk-ı tasarruf
54	15 отгоре	Бекир Беш	Бекир Бешè
54	20 отгоре	Бекир Беш	Бекир Бешè
70	3 отдолу	nev mьsliḡ	nev müslim
81	резюме, 10 отдолу	ciftlic	çiftlik
82	резюме, 2 отгоре	thais	this
82	резюме, 6 отгоре	ciftlic	çiftlik
82	резюме, 10 отгоре	ciftlics	çiftliks
82	резюме, 7 отдолу	ciftlics	çiftliks
82	резюме, 2 отдолу	ciftlics	çiftlik

Таблица 5. Разпределение на земята според броя чифлици, владяни от едно домакинство*

Село	Селяни без орна земя		Селяни – владетци на орна земя											
			Под 0,5 чифлика		От 0,5 до 0,9 чифлика		От 1 до 1,9 чифлика		От 2 до 2,9 чифлика		От 3 до 3,9 чифлика		4 и повече чифлика	
(брой на жителите рай)	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
Б. Исмаилча (13 рай*)														
Омурджа (12)	-	-	-	-	3	23%	1	8%	6	46%	-	-	3	23%
Сьокюн (12)	2	17%	1	8%	-	-	2	17%	3	25%	-	-	4	33%

Да се чете:

(брой на жителите рай)			Под 0,5 чифлика		От 0,5 до 0,9 чифлика		От 1 до 1,9 чифлика		От 2 до 2,9 чифлика		От 3 до 3,9 чифлика		4 и повече чифлика	
	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%	бр.	%
Б. Исмаилча (13 рай*)	-	-	-	-	3	23%	1	8%	6	46%	-	-	3	23%
Омурджа (12)	2	17%	1	8%	-	-	2	17%	3	25%	-	-	4	33%
Сьокюн (12)	-	-	-	-	2	17%	3	25%	4	33%	-	-	3	25%